32

SYNTAR

Synthese-onderzoek op archeologisch materiaal uit Vlaanderen.

Agentschap
Onroerend Erfgoed

SYNTAR 32

Synthese-onderzoek op
archeologisch materiaal
uit Vlaanderen.

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Van hoeve tot dorp?

Middeleeuwse nederzettingsevolutie in Zuidwestelijk Vlaanderen

Ewoud Deschepper, Arne De Graeve,
Wouter De Maeyer, Bart Cherretté

COLOFON

TITEL
Van hoeve tot dorp?
Middeleeuwse nederzettingsevolutie in Zuidwestelijk Vlaanderen

REEKS
SYNTAR nr. 32

AUTEURS
Ewoud Deschepper, Arne De Graeve, Wouter De Maeyer, Bart Cherretté

JAAR VAN UITGAVE
2025

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed
Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency
Scientific Institution of the Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Peter De Wilde

OMSLAGILLUSTRATIE
Zicht op het archeologische onderzoek van de volmiddeleeuwse rurale nederzetting op de site Stuypenberg in Outer (Ninove). Op de achtergrond ligt Lebeke, een gehucht binnen de gemeente. De kerk is pas in 1910-1912 gebouwd en heeft geen historische wortels.
Copyright SOLVA

agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan 15 bus 236
1210 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.
This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ om een kopie te zien van de licentie.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/.

https://doi.org/10.55465/KSFJ3218
ISSN 2736-6057
ISBN 978-90-752-3089-5
D/2025/3241/387

VAN HOEVE TOT DORP?

MIDDELEEUWSE NEDERZETTINGSEVOLUTIE IN ZUIDWESTELIJK VLAANDEREN

SYNTHESE-ONDERZOEK 2021

EWOUD DESCHEPPER
ARNE DE GRAEVE
WOUTER DE MAEYER
BART CHERRETTÉ

UNIVERSITEIT GENT
SOLVA regio I project I partner
Vlaanderen is erfgoed

COLOFON

PROJECT
Archeologisch synthese-onderzoek *Hoeves, dorpen, kouters. De middeleeuwse nederzettingsevolutie en dorpsvorming in zuidwestelijk Vlaanderen*

Vlaanderen is erfgoed
Agentschap Onroerend Erfgoed

AUTEURS
dr. Ewoud Deschepper (Universiteit Gent – Vakgroep Archeologie)
Arne De Graeve (SOLVA)
Wouter De Maeyer (SOLVA)
Bart Cherretté (SOLVA)

MET MEDEWERKING VAN
Inhoudelijke en praktische ondersteuning:
Cateline Clement (SOLVA)
Arne Verbrugge (SOLVA)
Erik Verbeke (SOLVA)
Katleen Couchez (SOLVA)
Ruben Pede (SOLVA)
Wim Vanrolleghem (SOLVA)
Liesbeth Massagé (SOLVA)
Marie Lefere (Ruben Willaert nv)
Pieter Laloo (Ruben Willaert nv)

Determinatie houtskoolstalen:
prof. dr. Koen Deforce (Universiteit Gent – Vakgroep Archeologie)

Determinatie macrobotanische stalen:
dr. Luc Allemeersch (Ruben Willaert nv)

Uitvoering ^{14}C-dateringsonderzoek:
dr. Mathieu Boudin (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium)

KLANKBORDGROEP

prof. dr. Wim De Clercq (Universiteit Gent – Vakgroep Archeologie)
dr. Jan Trachet (Universiteit Gent – Vakgroep Archeologie)
dr. Gerben Verbrugghe
prof. dr. Tim Soens (Universiteit Antwerpen – Departement Geschiedenis)
prof. dr. Erik Thoen (Universiteit Gent – Vakgroep Geschiedenis)
dr. Luc van Durme
Brecht Persoons
Dirk van de Perre
Georges Vande Winkel
dr. Geert Berings
dr. Koen De Groote (agentschap Onroerend Erfgoed)

OPDRACHTHOUDER

Samenwerkingsverband Universiteit Gent – SOLVA

Universiteit Gent
Sint-Pietersnieuwstraat 25
9000 Gent

Contactpersoon: Ewoud Deschepper
ewoud.deschepper@ugent.be

SOLVA
Gentsesteenweg 1B
9520 Sint-Lievens-Houtem

Contactpersoon: Bart Cherretté
bart.cherrette@so-lva.be

COPYRIGHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.
Alle figuren, tenzij anders vermeld: © UGent / SOLVA.
Alle foto's, tenzij anders vermeld: © Dirk Wollaert.

INHOUDSTAFEL

00 | VOORWOORD 15

01 | INLEIDING 21

1.1. PROBLEEMSTELLING 23

1.2. GEOGRAFISCHE EN CHRONOLOGISCHE AFBAKENING VAN HET ONDERZOEK 28

1.2.1. GEOGRAFISCHE AFBAKENING 28

1.2.2. CHRONOLOGISCHE AFBAKENING 33

1.3. PROJECTVERLOOP 33

02 | EEN VERKENNING VAN HET BESTAANDE ONDERZOEK 35

2.1. ONDERZOEK NAAR BINNEN-VLAANDEREN 37

2.1.1. TOPONYMISCHE EN HISTORISCH-GEOGRAFISCHE MODELLEN EN HYPOTHESES 37

2.1.1.1. LOKALE EN REGIONALE STUDIES 37

2.1.1.2. DE BASIS VAN DE HUIDIGE DENKKADERS 38

2.1.1.2.1. DE VROEGMIDDELEEUWSE BEWONING: TOPONYMISCH BEELD 38

2.1.1.2.1.1. TOPONYMISCHE ELEMENTEN 39

2.1.1.2.1.2. CHRONOLOGIE EN SPREIDING VAN DE VROEGMIDDELEEUWSE BEWONING IN BINNEN-VLAANDEREN 42

2.1.1.2.2. DE MIDDELEEUWSE NEDERZETTINGSEVOLUTIE: HISTORISCH-GEOGRAFISCH BEELD 45

2.1.1.2.3. DE *PATROCINIA* *50*

2.1.1.3. SCHEMATISCHE SYNTHESE VAN DE BESTAANDE VISIES 52

2.1.1.3.1. VERKLARINGEN 53

2.1.1.3.2. KRITISCHE EVALUATIE 56

2.1.2. ARCHEOLOGISCHE NEDERZETTINGSSTUDIES 56

2.1.2.1. CHRONOLOGIE EN VERSPREIDING VAN DE VROEGMIDDELEEUWSE BEWONING 56

2.1.2.2. 'GEWONE' RURALE NEDERZETTINGEN 59

2.1.2.2.1. DE VROEGE MIDDELEEUWEN 59

2.1.2.2.2. DE VOLLE MIDDELEEUWEN 64

2.1.2.2.3. DE LATE MIDDELEEUWEN 69

2.1.2.3. MOTTEKASTELEN 69

2.1.2.4. SITES MET WALGRACHT 73

2.1.2.5. HISTORISCHE KERNEN EN DORPSVORMING 74

2.1.2.6. HOF- EN DORFWÜSTINGEN 76
2.2. INZICHTEN UIT INTERNATIONAAL ONDERZOEK 77
2.2.1. DE REFERENTIE: ***LE VILLAGE ET LA MAISON AU MOYEN ÂGE*** (1980) 77
2.2.1.1. DE VROEGE MIDDELEEUWEN 77
2.2.1.2. DE VOLLE MIDDELEEUWEN 78
2.2.1.3. SAMENVATTING 79
2.2.2. DE FRANSTALIGE TRADITIE : *INCASTELLAMENTO*, *ENCELLULEMENT* EN *INECCLESIAMENTO*. VAN PLOTSE TRANSFORMATIE NAAR GRADUEEL PROCES 79
2.2.3. ONDERZOEK NAAR BEWONINGSCONCENTRATIE IN ENGELAND (VERENIGD KONINKRIJK) 85
2.2.4. DORPSVORMING IN NEDERLAND 88
2.3. SYNTHESE 89

03 | VRAAGSTELLING, ONDERZOEKS-FOCUSSEN EN TERMINOLOGIE 93
3.1. VRAAGSTELLING EN ONDERZOEKSFOCUSSEN 95
3.2. TERMINOLOGIE 96

04 | DATASETS EN METHODOLOGIE 101
4.1. BESCHRIJVING VAN DE DATASETS 103
4.1.1. ARCHEOLOGIE 103
4.1.1.1. DATAVERZAMELING 103
4.1.1.2. VERWERKING 104
4.1.1.3. NIEUWE DATERINGEN 104
4.1.1.4. RUIMTELIJKE SPREIDING 104
4.1.2. TOPONYMIE 105
4.1.3. *PATROCINIA*, KERKEN, EN ANDERE RELIGIEUZE INSTELLINGEN 106
4.1.4. HISTORISCH-CARTOGRAFISCHE GEGEVENS 107
4.2. METHODOLOGIE 107

05 | HET VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTINGSLANDSCHAP 109
5.1. INLEIDING 111
5.1.1. VRAAGSTELLING 111
5.1.2. METHODOLOGIE 111
5.2. DE ARCHEOLOGISCHE BRIL 116
5.3. DE TOPONYMISCHE BRIL 123
5.4. KERKEN ALS INDICATOR 127

5.5. SYNTHESE 130
5.6. CONCLUSIES 135

06 | AARD, VORMEN EN EVOLUTIES VAN DE MIDDELEEUWSE RURALE NEDERZETTINGEN 137
6.1. INLEIDING 139
6.1.1. VRAAGSTELLING 139
6.1.2. METHODOLOGIE EN DATASET 139
6.2. BESCHRIJVING VAN DE DATASET 144
6.2.1. AALST – HOEZEKOUTERDREEF 144
6.2.2. AALST – SINT-JOZEFSCOLLEGE 145
6.2.3. ASSE – KASTEEL VAN WAARBEEK 146
6.2.4. BAARDEGEM – DE FALUINTJES 146
6.2.5. BAASRODE – HOF VAN PEENE 147
6.2.6. BALEGEM – NEDERSTENBERG 148
6.2.7. BERCHEM – TER DONCKT 148
6.2.8. DE PINTE – TER GROENE WALLE 148
6.2.9. EKE – NIEUWE STEENWEG 149
6.2.10. EREMBODEGEM – ZUID IV 149
6.2.11. GENTBRUGGE – HET KAMP 152
6.2.12. GONTRODE – GOED TE COOTELE 154
6.2.13. HOFSTADE – HOF TEN HAMME 154
6.2.14. KERKHOVE – WAARMAARDSCHE KOUTER 155
6.2.15. KRUISHOUTEM – CONTAINERPARK 155
6.2.16. KRUISHOUTEM – HEDEKENSDRIESSTRAAT 45 156
6.2.17. KRUISHOUTEM – HOF TE WIJCKHUYZE 157
6.2.18. KRUISHOUTEM – KAPELLEKOUTER 158
6.2.19. KRUISHOUTEM – STOKSTORMESTRAAT 14A 158
6.2.20. LEBBEKE – HOF TEN DIJKE 158
6.2.21. LEDE – KLEINE KOUTERREDE 159
6.2.22. LEMBERGE – BURGEMEESTER MAENHAUTSTRAAT 161
6.2.23. MERELBEKE – CARITAS 162
6.2.24. MERELBEKE – MOLENKOUTER 164
6.2.25. MOORSEL – HOF TE EKSEL 166

6.2.26. MOORTSELE – HOF TER HULST 168
6.2.27. OPWIJK – HOF TEN EEKEN 169
6.2.28. OUTER – STUYPENBERG 169
6.2.29. OUWEGEM – BEERTEGEMSTRAAT 171
6.2.30. RONSE – DE STADSTUIN 173
6.2.31. RONSE – PONT WEST 175
6.2.32. RONSE – SAVOOISTRAAT 177
6.2.33. RUIEN – ROSALINDE 180
6.2.34. WORTEGEM – DIEPESTRAAT 181
6.2.35. ZINGEM – LANGE ASTSTRAAT 14 183
6.3. DE ARCHEOLOGISCH GEKENDE NEDERZETTINGSVORMEN 183
6.3.1. MORFOLOGIE: NIET-OMGRACHTE EN OMGRACHTE RURALE NEDERZETTINGEN 185
6.3.2. OMVANG: INDIVIDUELE EN GEGROEPEERDE BEWONING 187
6.3.3. AARD: 'GEWONE' EN 'ELITE' BEWONING 188
6.3.4. 'ONZICHTBARE' LAATMIDDELEEUWSE BEWONING 189
6.3.5. GEASSOCIEERDE SITES: VERSTERKINGEN EN AMBACHTSLOCATIES 190
6.4. DISCUSSIE 193
6.4.1. VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTINGEN EN NEDERZETTINGSTOPONIEMEN 193
6.4.2. NEDERZETTINGSCONTINUÏTEIT EN LANDSCHAPSINRICHTING 194

07 | ONTSTAAN, EVOLUTIE EN MORFOLOGIE VAN HISTORISCHE KERNEN: EEN REGIONALE BLIK 199
7.1. INLEIDING 201
7.1.1. VRAAGSTELLING 201
7.1.2. METHODOLOGIE 202
7.2. DE OUDERDOM EN AARD VAN RURALE HISTORISCHE KERNEN 203
7.2.1. DE REGRESSIEVE INSTEEK: HISTORISCHE EN TOPONYMISCHE BRONNEN 203
7.2.1.1. RESULTATEN 204
7.2.1.1.1. TOPONYMIE 204
7.2.1.1.2. *PATROCINIA* *206*
7.2.1.1.3. COMBINATIE 206
7.2.2. ARCHEOLOGISCHE INZICHTEN 207
7.2.2.1. HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN RURALE HISTORISCHE KERNEN 207
7.2.2.1.1. BESCHRIJVING VAN DE DATASET 207

7.2.2.2. BESCHRIJVING VAN DE ARCHEOLOGISCHE DATA 212
7.2.2.2.1. VROEGE MIDDELEEUWEN 212
7.2.2.2.2. VOLLE EN LATE MIDDELEEUWEN 213
7.3. ANALYSE 215
7.3.1. CONFRONTATIE VAN DE VERSCHILLENDE DATA 215
7.3.2. RURALE HISTORISCHE KERNEN: WELK TYPE DORPEN? 217
7.3.3. VERSCHUIVINGEN IN HET BEGRAFENISLANDSCHAP 219
7.3.3.1. VROEGMIDDELEEUWSE GRAFVELDEN NIET GEASSOCIEERD MET EEN NEDERZETTING 220
7.3.3.2. VROEGMIDDELEEUWSE BEGRAVINGEN/GRAFVELDEN GEASSOCIEERD MET EEN NEDERZETTING 221
7.3.3.3. INDIVIDUELE, SOLITAIRE GRAVEN 224
7.3.3.4. COLLECTIEVE BEGRAVING GEASSOCIEERD MET EEN (JONGER) MIDDELEEUWS KERKGEBOUW EN KERKHOF 225
7.3.3.5. DE VERPLAATSING VAN KERKEN EN BEGRAAFPLAATSEN: CASE STUDY'S 238
7.3.3.6. DISCUSSIE 243
7.3.4. RUIMTE EN RUIMTEGEBRUIK IN RURALE HISTORISCHE KERNEN DOORHEEN DE MIDDELEEUWEN 245
7.3.4.1. OPEN OF ONBEBOUWDE RUIMTES: INDIVIDUELE PERCELEN EN MARKTPLEINEN 245
7.3.4.2. DE RUIMTELIJKE ONTWIKKELING EN AFBAKENING VAN KERKHOVEN 252
7.4. DISCUSSIE: HISTORISCHE KERNEN EN DORPSVORMING IN DE SCHELDE-DENDERREGIO 256

08 | CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN 265
8.1. CONCLUSIES 267
8.1.1. SAMENVATTENDE ANALYSE 267
8.1.2. TERUGKOPPELING NAAR DE MODELLEN 271
8.2. METHODOLOGISCHE MOEILIJKHEDEN EN AANBEVELINGEN TER VERBETERING 273
8.3. SPOREN VOOR VERDER ONDERZOEK 276

09 | BIBLIOGRAFIE 279
9.1. GEOGRAFISCHE GEGEVENS 281
9.2. LITERATUUR 281

10 | BIJLAGEN 307
10.1. IN HET KADER VAN HET SYNTHESEONDERZOEK UITGEVOERDE ^{14}C-DATERINGEN 309
10.2. CATALOGUS VAN ARCHEOLOGISCHE SITES 309
10.3. INVENTARIS VROEGMIDDELEEUWSE SITES SCHELDE-DENDERREGIO 309
10.4. INVENTARIS TOPONYMISCHE DATA 309
10.5. INVENTARIS HISTORISCHE DATA: KERKELIJKE INSTELLINGEN 309

LIJST VAN FIGUREN

Fig. 1.1. Evoluties in % oppervlakte en % inwoners van verstedelijkt, randstedelijk en landelijk gebied in Vlaanderen 2013-2019. Naar Pisman et al. 2021, 42-43. 23
Fig. 1.2. Locaties van de verstedelijkte, randstedelijke en landelijke gebied in Vlaanderen 2013. Naar Pisman *et al.* 2021, fig. 30. 24
Fig. 1.3. Zicht op het dorpsplein van Bottelare, nu een deelgemeente van Merelbeke. Datum onbekend, vermoedelijk eerste helft 20ste eeuw. 24
Fig. 1.4. De 'oude-dorpenkaart' zoals opgesteld door Tack & Vanmaele (2021). 25
Fig. 1.5. Verspreiding van indicatieve historische kernen in Vlaanderen. Naar Tys *et al.* (2010). 26
Fig. 1.6. Afbakening van het studiegebied in relatie tot de provincies, verspreiding van indicatieve historische kernen, en rivierbekkens. 29
Fig. 1.7. Moderne gemeenten in het studiegebied. 30
Fig. 1.8. De ecodistricten binnen het studiegebied. 30
Fig. 2.1. Verspreiding van prehistorische en Romeinse plaatsnamen in Vlaanderen en Nederland. A: naar Blok (1981, p. 145); B: naar Verhulst (1995, p. 117). 43
Fig. 2.2. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingsnamen in Vlaanderen. A; naar Blok (1981, p. 150); B: naar Verhulst (1995, p. 118). 44
Fig. 2.3. Kernzones van vroegmiddeleeuwse bewoning (Deschepper 2022, p. 158, fig. 47). 57
Fig. 2.4. Uitbreiding van de bewoning tussen c. 600-750 (Deschepper 2022, p. 165, fig. 51). 58
Fig. 2.5. Uitbreiding van de bewoning tussen c. 850-1000 (Deschepper 2022, p. 166, fig. 52). 59
Fig. 2.6. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse sites opgenomen in de studie van Deschepper (2022) binnen het huidige studiegebied, in relatie tot een vereenvoudigde bodemkaart. 60
Fig. 2.7. Voorbeeld van een kleine, open vroegmiddeleeuwse nederzetting. Vereenvoudigd grondplan van de vroegmiddeleeuwse fase op de site Lemberge – Burgemeester Maenhautstraat. 61
Fig. 2.8. Voorbeeld van een kleine, rechtlijnig omgrachte nederzetting uit de 8ste-9de eeuw. Vereenvoudigd grondplan van de vroegmiddeleeuwse fase op de site Erembodegem – Zuid IV. 62
Fig. 2.9. Voorbeeld van een kleine, gebogen omgrachte nederzetting uit de 10de eeuw. Vereenvoudigd grondplan van de 10de-eeuwse fase op de site Ronse – Pont West. 63
Fig. 2.10. Verspreiding van de volmiddeleeuwse sites opgenomen in de studie van Verbrugghe (2020) binnen het huidige studiegebied, in relatie tot een vereenvoudigde bodemkaart. 65
Fig. 2.11. Voorbeelden van volmiddeleeuwse individuele boerderijen (Verbrugghe 2020). 66
Fig. 2.12. Voorbeeld van een volmiddeleeuwse gegroepeerde nederzetting, site Sijsele – Stakendijke. Uit Verbrugghe (2020, p. 153, fig. 44). 67
Fig. 2.13. Verspreiding van rijnederzettingen in het Graafschap Vlaanderen. Uit Verbrugghe (2020, p. 87, fig. 16). 67
Fig. 2.14. Vergelijking tussen de verspreiding van rijnederzettingen enerzijds en koutertoponiemen anderzijds in het studiegebied. 68
Fig. 2.15. Verspreiding van door Herremans *et al.* (2023) geïnventariseerde mottekastelen in het studiegebied. De letter voor het ID-nummer verwijst naar de zekerheidsgraad. 70
Fig. 2.16. Vereenvoudigde weergave van de morfologische evoluties van de vroegmiddeleeuwse rurale bewoning in noordelijk Frankrijk. Naar Peytremann. 82
Fig. 2.17. Vereenvoudigde weergave van archeologisch onderzochte *semi-nucleations* in Engeland. Uit Blair (2018, p. 296, fig. 112). 87
Fig. 3.1. Grafische weergave van de verschillende elementen en definities gebruikt in dit onderzoek, in relatie tot de vraagstelling. 98
Fig. 5.1. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse archeologische dataset in de Schelde-Denderregio. 117
Fig. 5.2. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de vroegmiddeleeuwse archeologische dataset in de Schelde-Denderregio. 117
Fig. 5.3. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de CAI waarnemingen in de Schelde-Denderregio. 118
Fig. 5.4. De verspreiding van archeologische sites uit de Merovingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en de bodemtypes. 119
Fig. 5.5. De verspreiding van archeologische sites uit de Merovingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet. 120
Fig. 5.6. De verspreiding van archeologische sites uit de Karolingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en de bodemtypes. 121
Fig. 5.7. De verspreiding van archeologische sites uit de Karolingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet. 122
Fig. 5.8. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse toponymische dataset in de Schelde-Denderregio. 123
Fig. 5.9. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de vroegmiddeleeuwse toponymische dataset in de Schelde-Denderregio. 124
Fig. 5.10. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in de Schelde-Denderregio, met classificatie op basis van bewaring op 18de-19de-eeuws kaartmateriaal. 124
Fig. 5.11. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en de bodemtypes. 125
Fig. 5.12. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet. 126
Fig. 5.13. Verspreiding van kerken en kapellen in de Schelde-Denderregio die (vermoedelijk) gesticht zijn tijdens de vroege middeleeuwen. 127
Fig. 5.14. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de vroegmiddeleeuwse kerken/kapellen in de Schelde-Denderregio. 127
Fig. 5.15. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse kerken/kapellen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en bodemtypes. 128
Fig. 5.16. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse kerken/kapellen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet. 129
Fig. 5.17. Boxplot-diagram van de kortste afstand van een vroegmiddeleeuwse kerk/kapel tot de dichtstbijzijnde Romeinse weg. 130
Fig. 5.18. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de drie datasets met betrekking tot de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio. 131
Fig. 5.19. Verspreiding van de drie datasets met betrekking tot de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet. 133
Fig. 5.20. Verspreiding van de drie datasets met betrekking tot de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en bodemtypes. 134
Fig. 6.1. Geografische verspreiding van de archeologisch onderzochte middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio. Nummering verwijst naar Tabel 6.1. 140
Fig. 6.2. Chronologie van het archeologisch onderzoek naar middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio. 142
Fig. 6.3. Omvang van de onderzochte oppervlaktes bij archeologisch onderzoek naar middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio. 142
Fig. 6.4. Vereenvoudigd grondplan van de rurale nederzetting Aalst – Hoezekouterdreef. 145
Fig. 6.5. Vereenvoudigd grondplan van de nederzetting Baardegem – De Faluintjes. 146
Fig. 6.6. Vereenvoudigd grondplan van de nederzetting Baasrode – Hof van Peene. 147
Fig. 6.7. Vereenvoudigd grondplan van de rurale nederzetting Balegem – Nederstenberg. 148
Fig. 6.8. Overzichtsplan van de archeologisch onderzochte zones en vereenvoudigde weergave van de middeleeuwse structuren op de site Erembodegem – Zuid IV. 149
Fig. 6.9. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie op de site Erembodegem – Zuid IV. 151
Fig. 6.10. Vereenvoudigd plan van de 10de-11de-eeuwse occupatie op de site Erembodegem – Zuid IV. 151
Fig. 6.11. Vereenvoudigd plan van de 12de-13de-eeuwse occupatie op de site Erembodegem – Zuid IV. 152
Fig. 6.12. Vereenvoudigd plan van de 8ste-9de-eeuwse occupatie op de site Gentbrugge – Het Kamp. 153
Fig. 6.13. Vereenvoudigd plan van de 10de-eeuwse occupatie op de site Gentbrugge – Het Kamp. 154
Fig. 6.14. Vereenvoudigd plan van de middeleeuwse rurale nederzetting op de site Kerkhove – Waarmaardsche Kouter. 155
Fig. 6.15. Vereenvoudigd plan van de middeleeuwse occupatie op de site Kruishoutem – Containerpark. 156
Fig. 6.16. Vereenvoudigd plan van de volmiddeleeuwse occupatie op de site Kruishoutem – Hedekensdriesstraat 45. 157

Fig. 6.17. Vereenvoudigd plan van de eerste occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede. 160
Fig. 6.18. Vereenvoudigd plan van de tweede occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede. 160
Fig. 6.19. Vereenvoudigd plan van de derde occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede. 161
Fig. 6.20. Vereenvoudigd plan van de vierde occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede. 161
Fig. 6.21. Vereenvoudigd plan van de middeleeuwse nederzetting aangetroffen op de site Lemberge – Burgemeester Maenhautstraat. 162
Fig. 6.22. Vereenvoudigd plan van de Merovingsche-Karolingische occupatie op de site Merelbeke – Caritas. 163
Fig. 6.23. Vereenvoudigd plan van de 10de-eeuwse occupatie op de site Merelbeke - Caritas. 164
Fig. 6.24. Vereenvoudigd plan van de 6de-8ste-eeuwse occupatie op de site Merelbeke – Molenkouter. 167
Fig. 6.25. Vereenvoudigd plan van de 9de-11de-eeuwse occupatie op de site Merelbeke – Molenkouter. 167
Fig. 6.26. Vereenvoudigd plan van de 11de-13de-eeuwse occupatie op de site Merelbeke – Molenkouter. 167
Fig. 6.27. Vereenvoudigd plan van de laatmiddeleeuwse occupatie op de site Moorsel – Hof te Eksel. 168
Fig. 6.28. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie op de site Outer – Stuypenberg. 169
Fig. 6.29. Vereenvoudigd plan van de 10de-eeuwse occupatie op de site Outer – Stuypenberg. 170
Fig. 6.30. Vereenvoudigd plan van de 12de-eeuwse occupatie op de site Outer – Stuypenberg. 171
Fig. 6.31. Vereenvoudigd plan van de 12de-13de-eeuwse occupatie op de site Outer – Stuypenberg. 171
Fig. 6.32. Vereenvoudigd plan van de (8ste?-)10de-11de-eeuwse occupatie op de site Ouwegem - Beertegemstraat. 172
Fig. 6.33. Vereenvoudigd plan van de 9de-vroege 10de-eeuwse occupatie op de site Ronse – De Stadstuin. 173
Fig. 6.34. Vereenvoudigd plan van de 10de-vroege 11de-eeuwse occupatie op de site Ronse – De Stadstuin. 174
Fig. 6.35. Vereenvoudigd plan van de bewoning uit de eerste helft van de 10de eeuw op de site Ronse – Pont West. 176
Fig. 6.36. Vereenvoudigd plan van de 12de-eeuwse occupatie op de site Ronse – Pont West. 177
Fig. 6.37. Vereenvoudigd plan van de occupatie uit de late 12de-vroege 14de eeuw op de site Ronse – Pont West. 178
Fig. 6.38. Vereenvoudigd plan van de occupatie uit de periode c. 1450-1550 op de site Ronse – Pont West. 179
Fig. 6.39. Vereenvoudigd plan van de eerste fase van middeleeuwse occupatie op de site Ronse – Savooistraat. 180
Fig. 6.40. Vereenvoudigd plan van de tweede fase van middeleeuwse occupatie op de site Ronse – Savooistraat. 180
Fig. 6.41. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie te Ruien – Rosalinde. 181
Fig. 6.42. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie te Wortegem - Diepestraat. 182
Fig. 6.43. Vereenvoudigd plan van de occupatie tussen c. 1450-1550 op de site Wortegem – Diepestraat. 182
Fig. 6.44. Vereenvoudigd plan van de volmiddeleeuwse occupatie op de site Zingem – Lange Aststraat. 183
Fig. 6.45. Verhoudingen in basismorfologie van de rurale nederzettingen (omgracht vs. niet-omgracht) per chronologische periode. 186
Fig. 7.1. Verspreiding van de soorten (nederzettings)toponiemen verbonden aan rurale historische kernen. 205
Fig. 7.2. Verspreiding van de kerken in rurale historische kernen en hun vermoede datering op basis van het *patrocinium*. 206
Fig. 7.3. Verspreiding van de rurale historische kernen waar archeologisch onderzoek is uitgevoerd. 210
Fig. 7.4. Aard van het archeologisch onderzoek in rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio. 211
Fig. 7.5. Chronologie van het archeologisch onderzoek in rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio. 211
Fig. 7.6. Omvang van de archeologische ingreep bij archeologisch onderzoek in rurale historische kernen. 212
Fig. 7.7. Locaties van de opgegraven zones in Kruishoutem ten opzichte van het reliëf. 238
Fig. 7.8. Locaties van de opgegraven zones in Merelbeke, ten opzichte van het reliëf. 241
Fig. 7.9. Twee voorbeelden van morfologische verschillen tussen rurale historische kernen. Kaarten van het gereduceerd kadaster © NGI. 246
Fig. 7.10. Vereenvoudigde weergave van de drie kerkhofgrachten, de kerkhofmuur, en de palenrij te Moorsel. 263

LIJST VAN TABELLEN

Tabel 1.1: Codes van de ecodistricten en ecoregio's in het studiegebied volgens Sevenant *et al*. 2002. 31
Tabel 2.1: Vroegmiddeleeuwse nederzettingen, opgenomen in de studie van Deschepper (2022), gelegen in het huidige studiegebied. 60
Tabel 2.2: Volmiddeleeuwse nederzettingen, opgenomen in de studie van Verbrugghe (2020), gelegen in het huidige studiegebied (Verbrugghe 2020, pp. 105-112, Tabel 6). 64
Tabel 2.3: De zekere en vermoedelijke mottekastelen in het studiegebied, zoals geïnventariseerd door Herremans *et al.* (2023). 71
Tabel 2.4: Evolutie van de vroeg- en volmiddeleeuwse rurale bewoning in noordelijk Frankrijk. Naar Peytremann (2003, pp. 317-331) 81
Tabel 2.5: Factoren die een rol gespeeld kunnen hebben in het proces van bewoningsconcentratie en dorpsvorming. Naar Verspay *et al.* (2018, pp. 37-38/69, tabellen 4.2, 4.3 en 4.4). 89
Tabel 2.6: De conceptuele kaders gebruikt in de literatuur over het proces van middeleeuwse bewoningsconcentratie, en hun belangrijkste elementen. Naar Curtis (2013). 90
Tabel 5.1: Dateringselementen die worden aanzien als wijzend op een vroegmiddeleeuwse nederzetting, met toegekende chronologie. 115
Tabel 6.1: Administratieve en chronologische kenmerken van de archeologisch onderzochte middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio. 141
Tabel 6.2: Chronologische informatie, op structuurniveau, voor de rurale nederzetting Aalst – Hoezekouterdreef. 144
Tabel 6.3: Beschikbare ^{14}C-dateringen voor de nederzetting Baardegem – De Faluintjes. 147
Tabel 6.4: Beschikbare ^{14}C-dateringen voor de middeleeuwse occupatie op de site Erembodegem – Zuid IV. 150
Tabel 6.5: Chronologische informatie beschikbaar voor de middeleeuwse occupatie te Kruishoutem – Containerpark. 156
Tabel 6.6: Beschikbare ^{14}C-dateringen voor de site Lede – Kleine Kouterrede. 159
Tabel 6.7: Beschikbare ^{14}C-dateringen voor de middeleeuwse nederzetting te Merelbeke – Molenkouter. 165
Tabel 6.8: Overzicht van de beschikbare ^{14}C-dateringen voor de middeleeuwse occupatie op de site Ronse – De Stadstuin. 174
Tabel 6.9: Inventarisatie van de individuele nederzettingsfases en hun karakterisatie op vlak van morfologie, omvang en aard van de nederzetting. 184
Tabel 6.10: Administratieve kenmerken, aard en chronologie van de archeologisch onderzochte middeleeuwse versterkingen in de Schelde-Denderregio. 190
Tabel 6.11: Mogelijke identificatie van archeologisch vastgestelde vroegmiddeleeuwse nederzettingen met geattesteerde toponiemen. 194
Tabel 7.1: De datering van nederzettingstoponiemen in de DB HK. 206
Tabel 7.2: Archeologisch onderzoek in de rurale historische kernen in het studiegebied. 208
Tabel 7.3: Vergelijking van de informatie op archeologisch, toponymisch en historisch vlak voor de historische kernen waar archeologisch onderzoek een vroegmiddeleeuwse aanwezigheid aantoonde. 215
Tabel 7.5: Merovingische grafvelden in de Schelde-Denderregio, met beschrijving van hun onderzoekscontext en datering. 221
Tabel 7.6: Beschikbare dateringsgegevens voor de archeologische opgravingen te Moorsel met betrekking tot de middeleeuwen. 231
Tabel 7.7: Beschikbare dateringen voor de binnenste kerkhofgracht te Velzeke. Originele data verzameld via de KIK-IRPA databank (https://c14.kikirpa.be/). 235
Tabel 7.8: Beschikbare dateringen voor de buitenste kerkhofgracht te Velzeke. Originele data verzameld via de KIK-IRPA databank (https://c14.kikirpa.be/). 235
Tabel 7.9: Beschikbare dateringen voor de kerk te Velzeke. Originele data verzameld via de KIK-IRPA databank (https://c14.kikirpa.be/). 236
Tabel 7.10: Overzicht van de chronologie van de verschillende begrafenislocaties tijdens de vroege-volle middeleeuwen in de Schelde-Denderregio. 244

00 | VOORWOORD

VOORWOORD

In 1966 verscheen *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief* van Adriaan Verhulst, een boek dat als startpunt gezien kan worden van het moderne wetenschappelijke onderzoek naar de middeleeuwse landschaps- en nederzettingsontwikkeling in Binnen-Vlaanderen.[1] Op het einde van het boek, onder de titel 'Van hoeve tot dorp', bespreekt Verhulst de ontwikkeling van een reeks individuele dorpen. In de herwerkte versie van dit boek herneemt hij een groot deel van deze studies, nu onder de titel 'Voorbeelden van dorps- en veldstructuren'.[2]

In beide werken blijft hij zowel in de algemene tekst als in de voorbeeldstudies vrij op de vlakte, en moet de dorpsevolutie opgehangen worden aan enkele ankerpunten: het toponiem, de kerk, de landschapsontwikkeling. Over het ontstaan van deze dorpen en over hun ruimtelijke, morfologische en functionele evolutie moest Verhulst noodgedwongen vaag blijven.

In de dertig jaar sinds het verschijnen van *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen* is de hoeveelheid archeologische data sterk toegenomen. Vanuit die vaststelling en vanuit de recente kenniswinst naar vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen, stelt dit onderzoek de vraag welke informatie het archeologisch onderzoek kan bieden over de middeleeuwse nederzettingsevolutie in het algemeen en het ontstaan van dorpen in het bijzonder. Synthetiserend archeologisch onderzoek naar dorpsvorming in Vlaanderen ontbreekt immers nog. Deze studie heeft dan ook zeker niet als doel om alomvattende antwoorden te bieden. Wel wil ze een startpunt zijn voor verder onderzoek, door (met name) de Franse onderzoekstraditie naar dorpsvorming breder te introduceren in de Vlaamse archeologie, door de beschikbare informatie op het niveau van de regio te analyseren, en door trends te herkennen op vlak van nederzettingsevolutie en dorpsvorming.

Geografisch wordt een ruime afbakening van de Schelde-Denderregio, ruwweg de regio tussen Gent, Kortrijk en Brussel, bestudeerd. Dit gebied staat gekend om zijn grote dichtheid aan dorpen, en vormt op die manier een ideaal startpunt voor onderzoek naar de middeleeuwse nederzettingsevolutie.

Dit onderzoek is uitgevoerd door een samenwerkingsverband tussen de Universiteit Gent (Vakgroep Archeologie) en SOLVA. We wensen het agentschap Onroerend Erfgoed te bedanken voor het subsidiëren van dit onderzoek, via een projectsubsidie *Archeologisch synthese-onderzoek*. Marnix Pieters en Koen De Groote stonden daarbij in voor de administratieve opvolging, waarvoor dank. We willen ook uitdrukkelijk de volgende collega's bedanken: de klankbordgroep voor hun inhoudelijke feedback, Marie Lefere en Pieter Laloo (Ruben Willaert nv) voor het faciliteren van dateringsonderzoek op de site Merelbeke – Molenkouter, Koen Deforce en Luc Allemeersch voor het uitvoeren van de houtskool- en macrobotanische determinaties, Mathieu Boudin voor het uitvoeren van het dateringsonderzoek, en de collega's van SOLVA en UGent voor de onmisbare praktische en inhoudelijke ondersteuning.

1 Verhulst 1966a.
2 Verhulst 1995.

LEESWIJZER

Dit rapport bestaat uit acht hoofdstukken.

Hoofdstuk 1 zet de probleemstelling uiteen en geeft de geografische en chronologische afbakening van het onderzoek mee.

Hoofdstuk 2 geeft de literatuurstudie, eerst voor Binnen-Vlaanderen en daarna het internationale kader.

Hoofdstuk 3 stelt de onderzoeksvragen en onderzoeksfocussen voor en legt enkele terminologische begrippen uit.

Hoofdstuk 4 beschrijft de datasets en licht de gebruikte methodologie toe.

Hoofdstuk 5 vormt het eerste inhoudelijke analytische hoofdstuk. Hierin wordt getracht het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap te reconstrueren, aan de hand van archeologische, historische en toponymische bronnen.

Hoofdstuk 6 onderzoekt de aard, morfologie en relaties tussen de archeologisch herkende middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio.

Hoofdstuk 7 behandelt de ouderdom, aard en evoluties van de rurale historische kernen in de regio, aan de hand van historisch, toponymisch en archeologisch bewijs.

Hoofdstuk 8 vat de belangrijkste conclusies van het onderzoek samen, beschrijft enkele methodologische moeilijkheden die doorheen het onderzoek vastgesteld zijn, en geeft aanzetten om deze moeilijkheden bij te sturen.

Hoofdstuk 9 geeft de bibliografie, Hoofdstuk 10 bevat de bijlagen.

Alle resultaten van ^{14}C-dateringen zijn steeds gecallibreerd in Oxcal v4.4.4 aan de hand van de IntCal20-curve.[3]

Verwijzingen naar diplomatische stukken gebeuren waar mogelijk aan de hand van het *Diplomata Belgica* ID (DiBe ID). *Diplomata Belgica* is een online databank die de diplomatische bronnen voor de middeleeuwse zuidelijke Nederlanden verzamelt.[4]

3 Bronk Ramsey 2021; Reimer *et al.* 2021.
4 de Hemptinne *et al.* 2015.

01 | INLEIDING

1. INLEIDING

1.1. PROBLEEMSTELLING

Momenteel woont het grootste deel van de bevolking in Vlaanderen in steden en randstedelijk gebied. Zowel de oppervlakte als het aantal inwoners van deze gebieden nemen toe ten nadele van landelijke gebieden (Figuren 1.1 en 1.2).[5] Binnen die landelijke gebieden vormt de nederzettingsvorm die dagdagelijks 'dorp' genoemd wordt, een belangrijk ruimtelijk en sociaal gegeven. Definiëren wat een dorp precies is, is echter geen eenvoudige zaak. Volgens Van Dale is een dorp de "(bebouwde kom van een) gemeente op het platteland, kleiner dan een stad en groter dan een gehucht [...]".[6] In het collectieve geheugen domineert het beeld van een aaneengesloten groep huizen, georganiseerd rondom een plein met daarop een kerk en een kerkhof, ingebed in een breder ruraal landschap. Dit beeld is duidelijk geworteld in 19de- en 20ste-eeuws kaart- en beeldmateriaal, alsook in de dagdagelijkse beleving (Figuur 1.3).

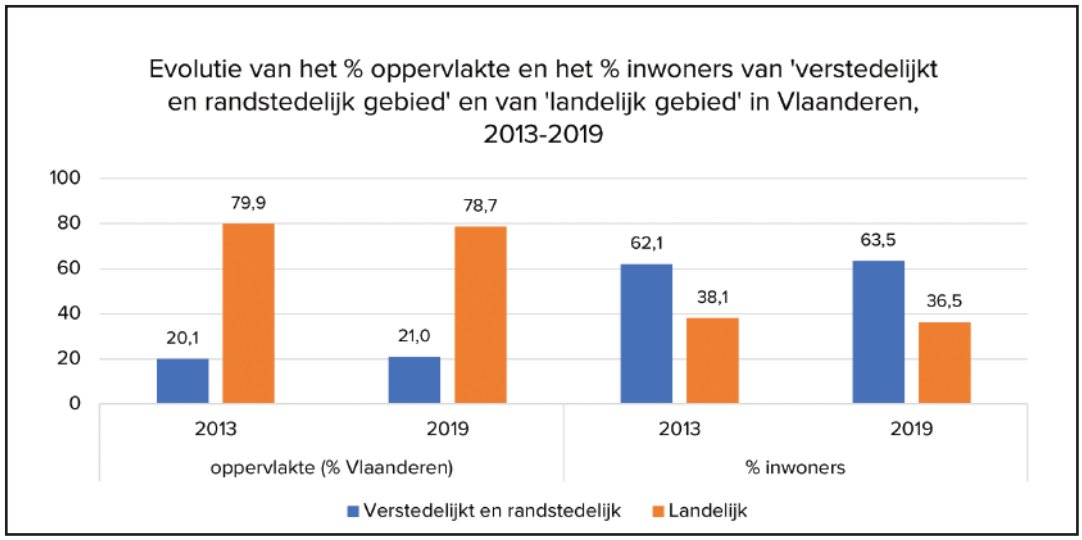

Fig. 1.1. Evoluties in % oppervlakte en % inwoners van verstedelijkt, randstedelijk en landelijk gebied in Vlaanderen 2013-2019. Naar Pisman et al. 2021, 42-43.

Sinds enkele jaren is 'het verdwijnen van het dorp' met momenten een belangrijke politieke en maatschappelijke discussie.[7] De tegenstelling stad-platteland wordt meer en meer een breuklijn in de samenleving, in Vlaanderen, België en daarbuiten. Uit berichtgeving blijkt dat dit samengaat met een gevoel van verlies: (ook) op het platteland voelen mensen zich in de steek gelaten. Het verdwijnen van bankautomaten[8] is bijvoorbeeld een symbooldiscussie geworden van het bredere verdwijnen van voorzieningen op het platteland.[9]

Ondanks deze belangrijke maatschappelijke problematiek is er vrij weinig direct wetenschappelijk inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van de huidige 'dorpen'. Het algemene idee is dat deze dorpen in oorsprong een middeleeuws fenomeen zijn: veel van hun namen, wanneer ze eindigen op -gem, verwijzen inderdaad naar vroegmiddeleeuwse nederzettingen, en ook de kerken die in het midden staan, zijn vaak middeleeuws.

5 Pisman, Cockx, Vanacker 2021, pp. 40-46.
6 Den Boon C.A., Hendrickx R. (eds.), 2022. "dorp", Dikke Van Dale Online, Van Dale Uitgevers [online geconsulteerd op 8/05/2023].
7 Zo is er het boek van Groen-politicus Jeremie Vaneeckhout: Vaneeckhout J., 2022. *Vergeten land. Waarom de politiek het platteland niet rechts mag laten liggen'*, Kalmthout: Pelckmans. Zie vanuit academische hoek: Le Goff J.-P., 2012. *La fin du village. Une histoire française*, Paris: Gallimard.
8 Van Genechten 2022.
9 Loris *et al.* 2021, pp. 289-294.

Daarenboven komt het idee dat deze dorpen in essentie op dezelfde locatie liggen als in de middeleeuwen. Illustratief is volgend citaat uit Tack en Vanmaele (2021, p. 7), die stellen dat er

> "[...] op grond van historisch, archeologisch en toponymisch onderzoek [mag] worden aangenomen dat de overgrote meerderheid van de dorpen en steden die dan [= op het einde van het *Ancien Régime*] als gemeente zijn erkend wel degelijk al bestond rond het jaar 1000."

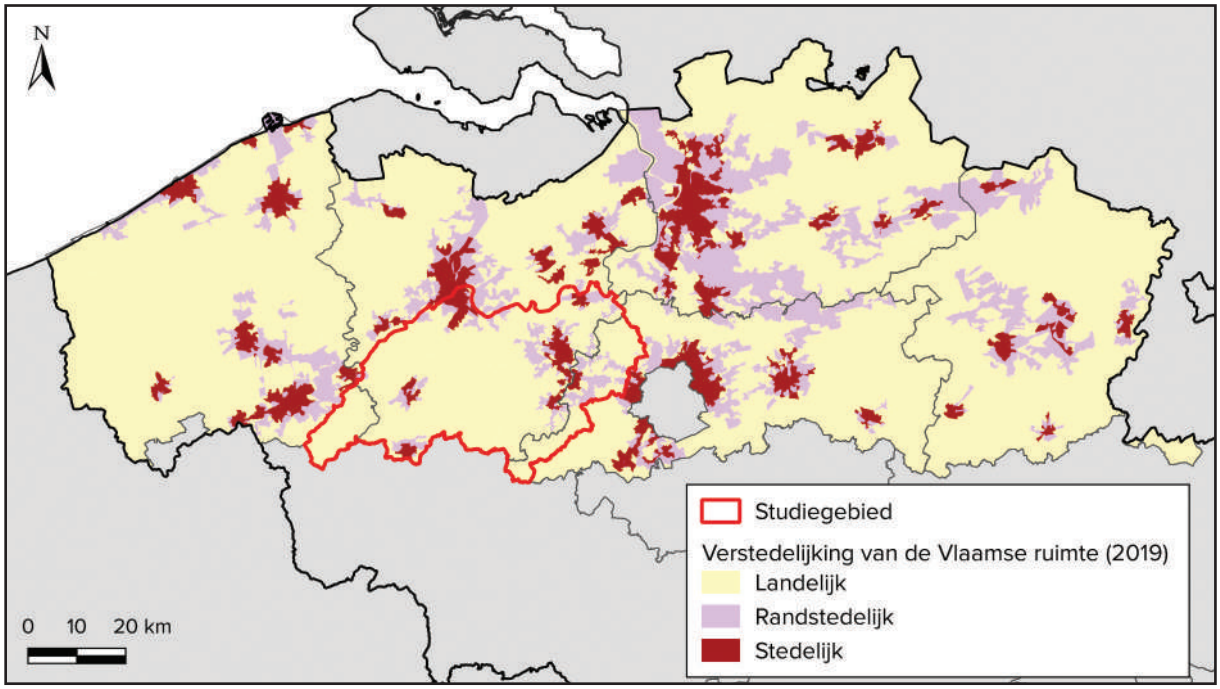

Fig. 1.2. Locaties van de verstedelijkte, randstedelijke en landelijke gebied in Vlaanderen 2013. Naar Pisman *et al.* 2021, fig. 30.

Fig. 1.3. Zicht op het dorpsplein van Bottelare, nu een deelgemeente van Merelbeke. Datum onbekend, vermoedelijk eerste helft 20ste eeuw.

Op basis van deze aanname maakten ze een 'oude-dorpenkaart', die de verspreiding van de dorpen weergeeft "zoals ze in grote meerderheid al bestonden in 1000, in de pre-industriële traditioneel-agrarische samenleving, en die later tot zelfstandige gemeenten zijn uitgegroeid" (Figuur 1.4.). De basis voor deze kaart zijn (sub)recente administratieve kaarten die de gemeentes weergeven zoals ze op het einde van de 18de eeuw zijn vastgelegd.[10]

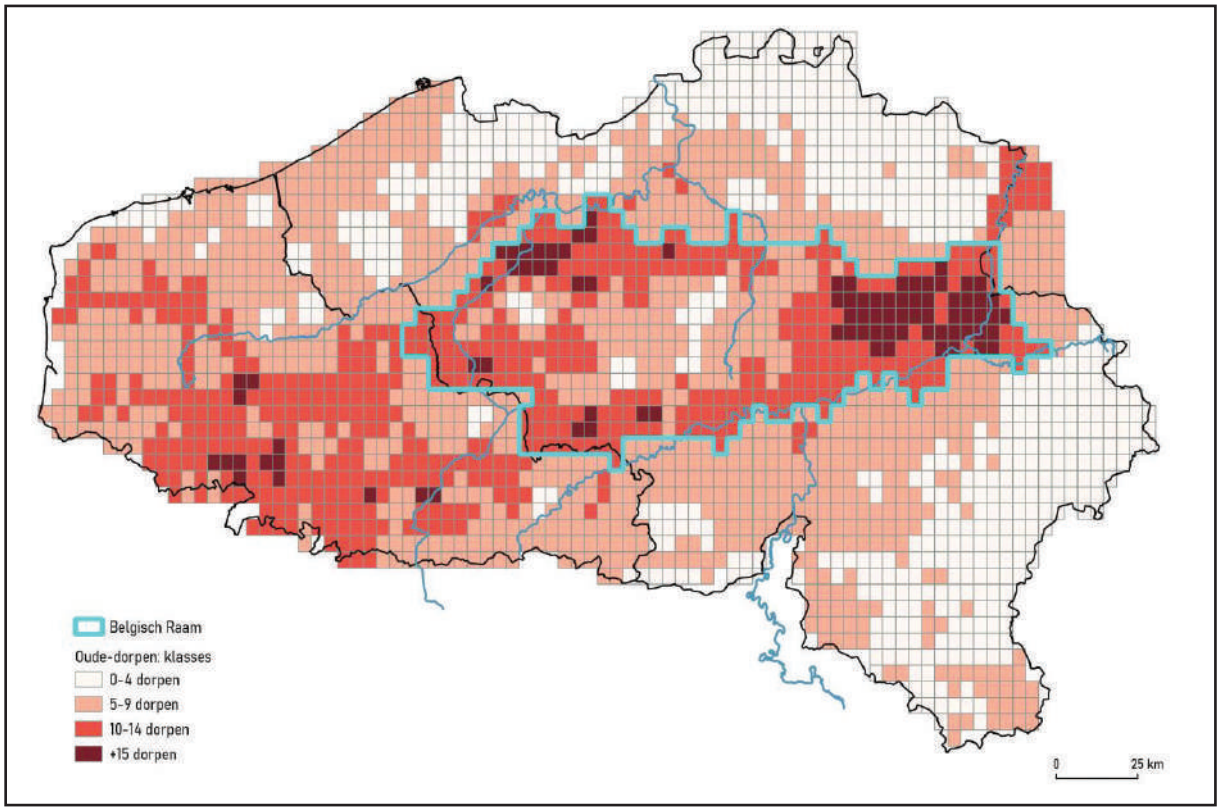

Fig. 1.4. De 'oude-dorpenkaart' zoals opgesteld door Tack & Vanmaele (2021).

Een inventarisatie van 'indicatieve historische kernen' - een cluster van wooneenheden die in relatie staat tot één of meerdere gemeenschappelijke elementen, met een bepaalde historische continuïteit van de bewoning op die locatie – op basis van het primitief kadaster van rond het midden van de 19de eeuw maakte in essentie dezelfde oefening, maar dan beperkt tot het huidige Vlaanderen (Figuur 1.5).[11] De historische continuïteit wordt in dit inventarisatie-onderzoek echter niet expliciet gemaakt, het gaat ten slotte om indicatieve aanduidingen waar, op basis van de 19de-eeuwse nederzettingsmorfologie, archeologisch erfgoed verwacht kan worden.[12]

Beide kaarten maken duidelijk dat de verspreiding van de 19de-eeuwse bewoningskernen niet gelijk was. Onder andere het zuidelijke gedeelte van de provincie Oost-Vlaanderen kent een opvallende concentratie aan 19de-eeuwse bewoningskernen.[13]

Deze concentratie in zuidelijk Oost-Vlaanderen is volgens veel onderzoekers niet toevallig. Over het algemeen worden de vruchtbare leembodems en grotere bevolkingscontinuïteit vanuit de Romeinse periode als belangrijkste redenen voor deze densiteit naar voor geschoven.[14] Dit op zichzelf geeft echter geen aanleiding tot het ontstaan van geconcentreerde bewoning. De bestaande literatuur met betrekking tot Binnen-Vlaanderen oppert daarvoor

10 Tack & Vanmaele, p. 6.
11 Tys *et al.* 2010; voor de definitie van historische kernen, zie pp. 14-16.
12 Tys *et al.* 2010, p. 15.
13 Zie bv. Verhulst 1995, pp. 118-120; De Groote *et al.* 2018, pp. 7-8; Tack *et al.* 2021, p. 120.
14 Verhulst 1995, pp. 118-120.

enkele aan elkaar verwante verklaringen.[15] Bevolkingsgroei vanaf de 10de eeuw zorgde voor de nood tot verhoging van de graanproductie. Om die reden werd het akkerland geconcentreerd op één of enkele locaties, en werd het drieslagstelsel ingevoerd, vaak onder druk van de elite. De concentratie van het akkerland, die tegelijkertijd een rationeler beheer van kapitaal (akkerland, mest, ...) toeliet, zorgde zo voor een bewoningsconcentratie. Ook sociaal-juridische aspecten (vestiging van het heerlijk gezag, opkomst van parochiekerken, ...) worden als mogelijke verklaringen gezien.

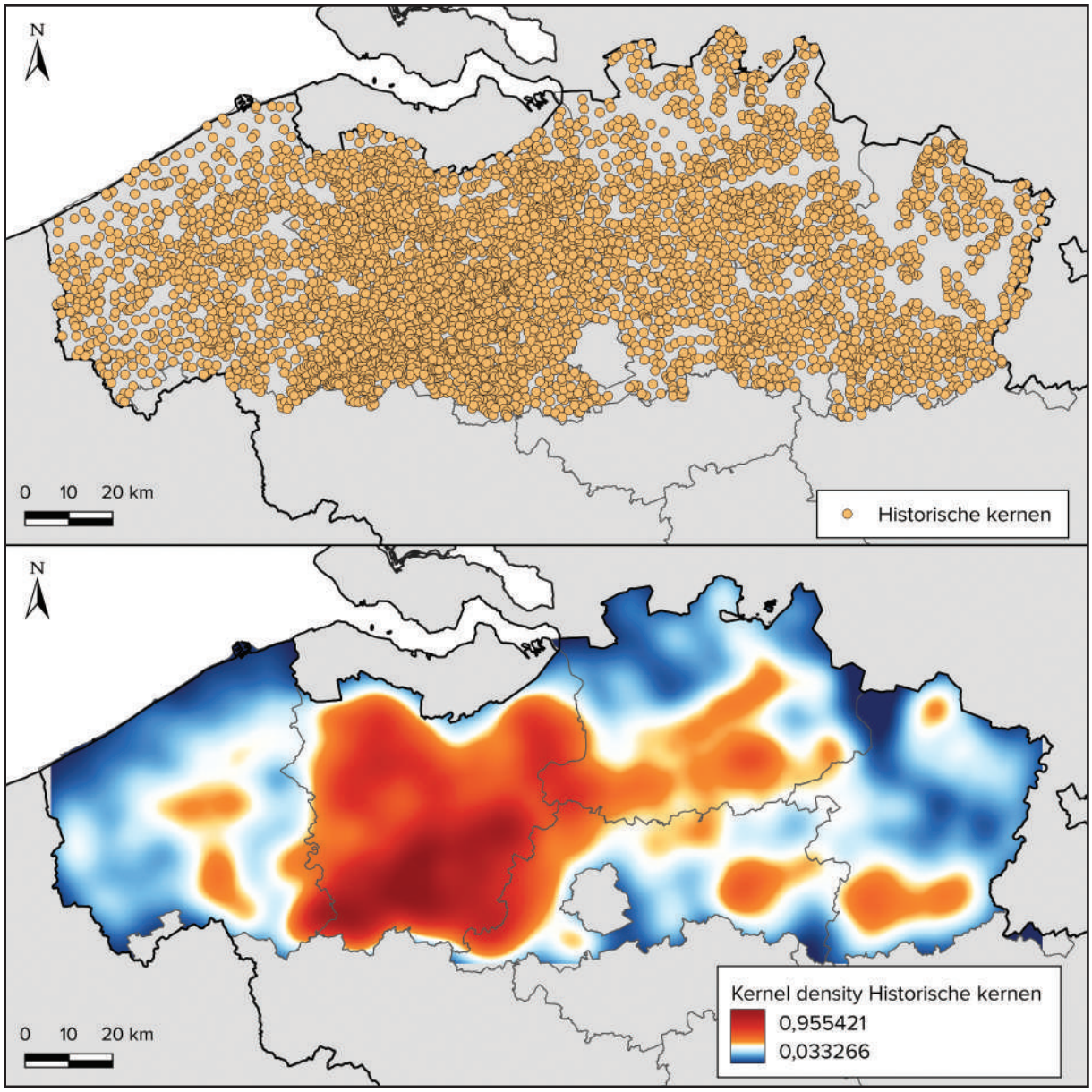

Fig. 1.5. Verspreiding van indicatieve historische kernen in Vlaanderen. Naar Tys *et al.* (2010).

Het belang van het dorp als (vermoede) middeleeuwse en latere nederzettingsvorm heeft een enorme hoeveelheid historisch onderzoek voortgebracht. Binnen de meer materiële en landschappelijke gerichte historische disciplines (archeologie en historische geografie) richt het onderzoek zich met name op de ontwikkeling (ontstaan, voorlopers, verdere evolutie), de morfologie, en de functies van dorpen. In Vlaanderen bleef het onderzoek naar de middeleeuwse dorpen echter vooral voer voor historici. Toch ging de aandacht vooral naar de

15 Verhulst 1995, p. 159; Thoen 2007, pp. 69-73.

landschapsontwikkeling, met een zeer grote plaats voor het zgn. kouterdebat. Dit onderzoek richtte zich voornamelijk op de organisatie van het landschap, dat in zuidelijk Oost-Vlaanderen voornamelijk gekenmerkt wordt door kouters of *open fields*: grote complexen van akkerland zonder fysieke afscheidingen tussen individuele percelen. De nederzettingen *an sich* trokken minder aandacht, wat vooral verklaard moet worden door de gebruikte bronnen. Geschreven bronnen laten morfologische analyses amper toe, en het kaartmateriaal klimt ten hoogste op tot de 15de-16de eeuw. Op die manier bleef men vaak steken op algemeenheden en vage chronologieën, of trok men conclusies op basis van onderzoek in andere regio's.

Vanuit archeologische hoek richtte het onderzoek zich sinds de jaren 1980 vooral op enkele individuele elementen van het nederzettingslandschap, met name sites met walgracht, motteversterkingen, en kerken. In de kustvlakte was en is er ook onderzoek naar verdwenen dorpen. Systematisch archeologisch onderzoek naar dorpen vanuit een regionaal perspectief is met andere woorden voorlopig zo goed als afwezig. Echte 'dorpsarcheologie' is nog steeds grotendeels onbestaande.[16] Een belangrijke reden hiervoor is het gebrek aan archeologisch onderzoek binnen rurale historische kernen. Hoewel de transformaties in de organisatie van de archeologische praktijk de voorbije drie decennia onder andere leidden tot een zeer sterke aangroei van de beschikbare datasets met betrekking tot de middeleeuwen,[17] bevinden deze nieuwe archeologische gegevens zich grotendeels buiten de huidige dorpen. Tegelijkertijd vindt er een quasi-onzichtbare vernieling van het archeologisch erfgoed in dorpen en andere historische kernen plaats. De daar ontwikkelde percelen vallen omwille van hun doorgaans beperkte omvang vaak buiten het verplichte archeologische traject.[18]

Hierboven werd reeds de belangrijke datagroei met betrekking tot middeleeuwse rurale archeologie aangehaald. Wat betreft westelijk Vlaanderen leidde dit ook reeds tot belangrijke kenniswinst wat betreft regionale basisstudies naar nederzettingsmorfologie, -kenmerken, en -ontwikkeling, met name voor de vroege en volle middeleeuwen.[19] Ondanks de bestaande kennis zorgt het beschreven hiaat wat betreft dorpsarcheologie ook voor het ontbreken van een omvattend beeld van het middeleeuwse nederzettingslandschap en haar evolutie als geheel, en van de relaties en transformaties tussen individuele nederzettingsvormen onderling.

Er is met andere woorden amper archeologische kennis over het ontstaan en de evolutie van rurale kernen in Vlaanderen, noch over hun plaats binnen het bredere middeleeuwse rurale nederzettingslandschap. Daarnaast is ook onduidelijk of er wel degelijk uitgegaan mag worden van een direct verband tussen de 19de-eeuwse historische kernen/gemeenten en de middeleeuwen. Dat dit idee algemeen aangenomen wordt – inderdaad op basis van historische en toponymische gegevens – betekent niet dat dit ook archeologisch aangetoond is.

Het belang van historische kennis over dorpen wordt ook door de Vlaamse Overheid erkend, en in dit kader werd reeds de genoemde inventaris van historische kernen opgebouwd alsook een onderzoeksrapport dat hierop verder bouwde. In dit rapport wordt de problematiek scherp gesteld en komen twee fundamentele vragen over rurale historische kernen naar voor, die voorlopig onbeantwoord gebleven zijn:[20]

16 Dorpsarcheologie: "[E]en vorm van archeologisch onderzoek in de kernen van de historische dorpen met vraagstellingen en resultaten die bijdragen tot de kennis van het ontstaan en de ontwikkeling van deze kleine bewoningskernen in de middeleeuwen" (De Groote *et al.* 2018, 6). Zie Tys *et al.* 2010, 5-7; De Groote *et al.* 2018, pp. 6-7.
17 De Clercq *et al.* 2012; Deschepper & De Clercq 2021.
18 De Groote & Moens 2008; De Groote *et al.* 2018, p. 6.
19 Deschepper 2022 voor de vroege middeleeuwen, Verbrugghe 2020 voor de volle middeleeuwen.
20 De Groote *et al.* 2018, p. 7.

1. Is er in historische kernen sprake van continuïteit in situ sinds de (vroege) middeleeuwen, of is hun ontwikkeling dynamischer verlopen?
2. Wat is de relatie tussen de locatie van een rurale historische kern en het omliggende landschap? Welke elementen zijn hier bepalend in, en hoeverre worden deze bepaald door de regionale landschapskenmerken of door de periode waarin nederzettingen zich tot rurale kern ontwikkelden?

De hierboven beschreven afwezigheid van dorpsarcheologie als archeologisch onderzoeksveld en de sluipende vernieling van het archeologisch archief in rurale historische kernen betekent niet dat er de voorbije jaren geen archeologisch onderzoek is uitgevoerd in dit type nederzettingen. Integendeel, riolerings-, bestratings- en verfraaiingswerken in dorpskernen hebben op verschillende locaties ervoor gezorgd dat delen van de dorpskern (vooral dan de huidige bestrating en open ruimtes) onderzocht konden worden. Dit beeld wordt aangevuld door een beperkt aantal verkavelingen en andere ontwikkelingen op perceelsniveau. Ten slotte, en even belangrijk, zorgden restauratiewerken in kerken, voornamelijk in de context van de aanleg van verwarmingssystemen, voor veel nieuwe informatie met betrekking tot de bouwgeschiedenis van deze kerken en de chronologie en ontwikkeling van de omliggende of verdwenen kerkhoven. Hoewel deze datasets nog klein zijn, en vooral bestaan uit fragmentaire gegevens komende uit individuele historische kernen (om evidente redenen is er geen enkele historische rurale kern grootschalig archeologisch onderzocht), bieden ze wel een eerste mogelijkheid om op een meer regionale, synthetische manier de fundamentele vraagstellingen m.b.t. rurale historische kernen te beantwoorden.

1.2. GEOGRAFISCHE EN CHRONOLOGISCHE AFBAKENING VAN HET ONDERZOEK

1.2.1. Geografische afbakening

Het onderzoeksgebied bestrijkt een deel van het huidige, administratieve Vlaanderen, namelijk de regio gedomineerd door de rivieren Schelde (tussen Avelgem en Baasrode) en Dender (Figuren 1.6 en 1.7). Het gaat voornamelijk om het zuidelijke deel van de provincie Oost-Vlaanderen, aangevuld met de zuidoostelijke hoek van de provincie West-Vlaanderen en een westelijk deel van de provincie Vlaams-Brabant. In het noorden vormt de Schelde een natuurlijke, landschappelijke grens. De zuidelijke grens wordt gevormd door de administratieve grens van het Vlaamse gewest, wat bepaald is door de administratieve context waarin dit onderzoek kadert, met name de financiering als 'archeologisch syntheseonderzoek' gesubsidieerd door het Vlaamse agentschap Onroerend Erfgoed. Ten oosten en westen is getracht de waterscheidingen tussen Leie en Schelde enerzijds en tussen Schelde en Dender anderzijds te volgen, maar dit dan op basis van de administratieve grenzen van de huidige (deel)gemeentes. De reden hiervoor is om de dataverzameling en cartografische analyse te vereenvoudigen. Beide zijn immers gestructureerd op het niveau van de (deel)gemeenten. De afbakening van het studiegebied is ten slotte ook deels bepaald door voorafgaande kennis over relevante archeologische data. Zo is er bijvoorbeeld voor gekozen om de westelijke grens verder westelijk te leggen dan de eigenlijke grens tussen Leie- en Scheldebekken, om zo relevante data te Kruishoutem en Wortegem te kunnen opnemen. De studieregio omvat het gebied met de meest dichte concentratie van rurale historische kernen in Vlaanderen.

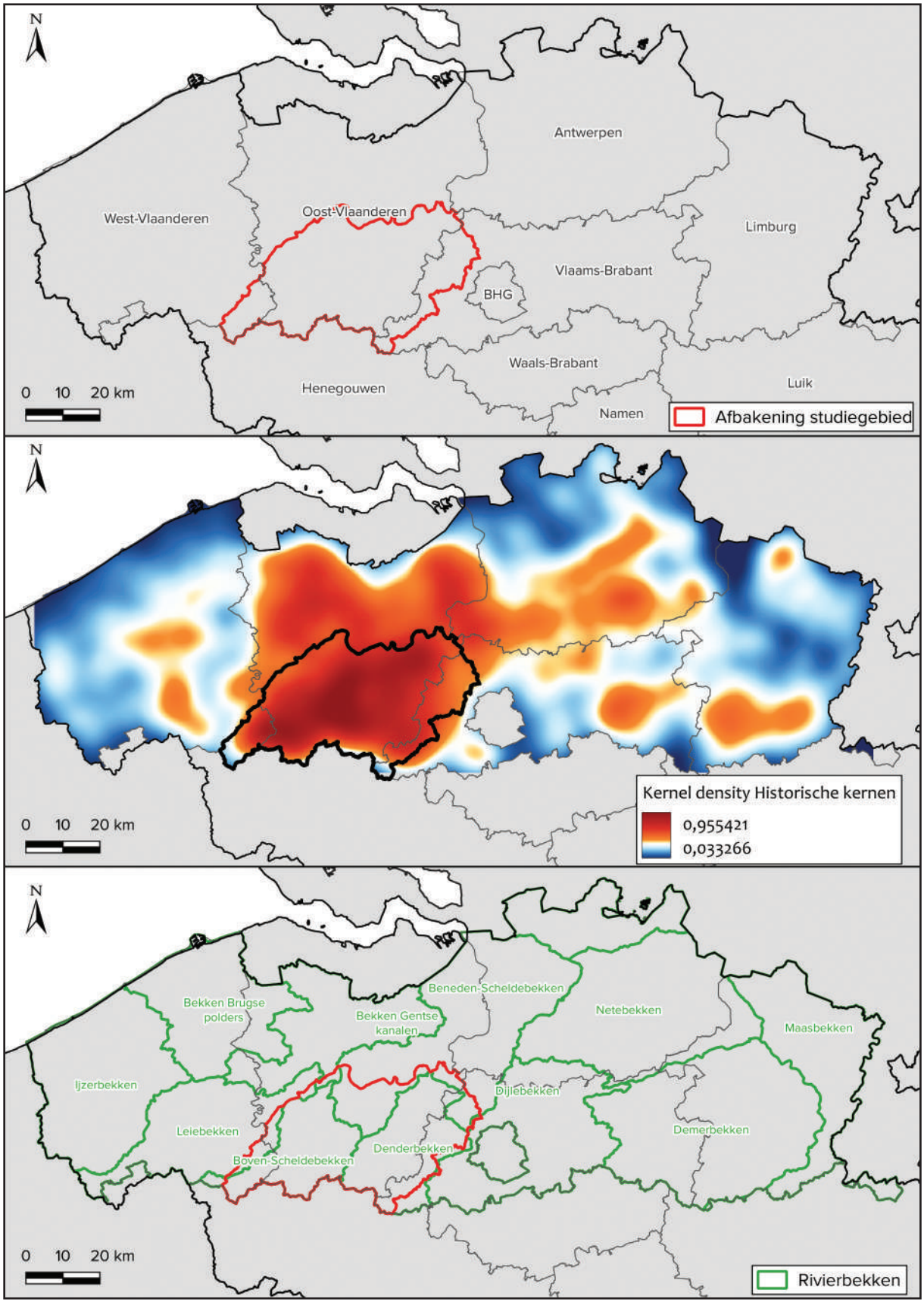

Fig. 1.6. Afbakening van het studiegebied in relatie tot de provincies, verspreiding van indicatieve historische kernen, en rivierbekkens.

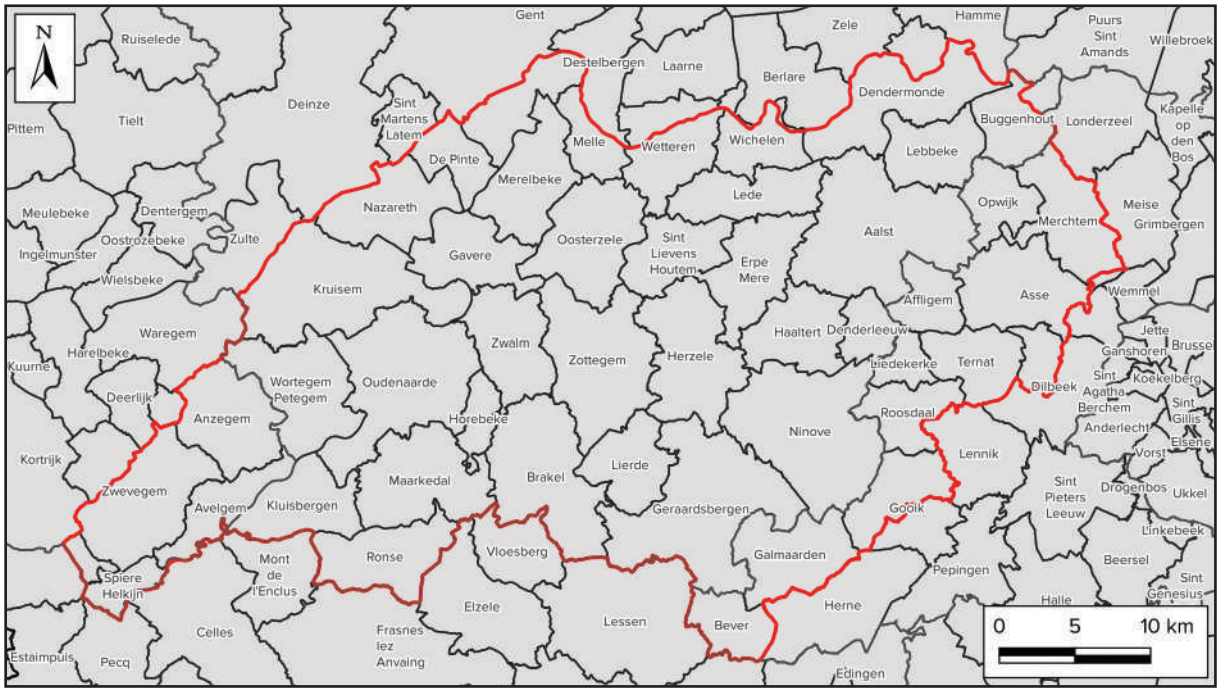

Fig. 1.7. Moderne gemeenten in het studiegebied.

Voor de geografische beschrijving wordt gebruik gemaakt van de indeling in ecodistricten (Tabel 1.1; Figuur 1.8). De hieronder volgende beknopte beschrijving van de geografische kenmerken van de ecodistricten is gebaseerd op Sevenant *et al*. (2002). Hierbij is vooral aandacht voor de bodem, topografie, en hydrografie. Dit zijn immers de geografische factoren die een rechtstreekse en grote invloed hebben op de rurale bewoning, meer dan de geologie. Voor een uitgebreidere toelichting wordt verwezen naar dezelfde bron.

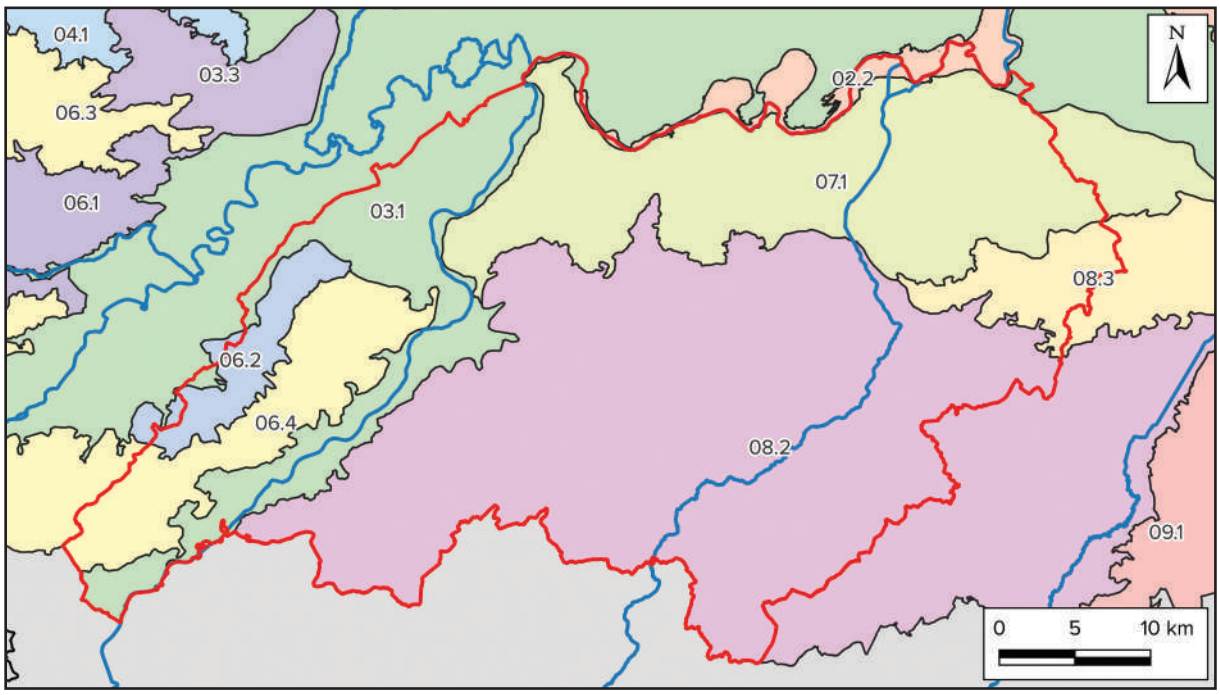

Fig. 1.8. De ecodistricten binnen het studiegebied.

TABEL 1.1: CODES VAN DE ECODISTRICTEN EN ECOREGIO'S IN HET STUDIEGEBIED VOLGENS SEVENANT *ET AL*. 2002.

Code	Naam ecodistrict	Naam ecoregio
02.2	Getijdenschelde- en -polderdistrict	Ecoregio van de polders en de getijdenschelde
03.1	Pleistoceen riviervalleiendistrict	Ecoregio van de Pleistocene riviervalleien
06.2	Zandig Leie-Schelde interfluviumdistrict	Ecoregio van de westelijke interfluvia
06.4	Lemig Leie-Schelde interfluviumdistrict	
07.1	Midden-Vlaams glooiend zandleemdistrict	Ecoregio van de Midden-Vlaamse overgangsgebieden
08.2	Zuid-Vlaams lemig heuveldistrict	Ecoregio van de zuidwestelijke heuvelzone
08.3	Lemig Brabants cuestadistrict	

Het deel van het studiegebied dat binnen het **Getijdenschelde- en -polderdistrict** ligt, behoort meer precies tot de alluviale vlakte van de Schelde. Deze gebieden liggen op 1 à 2 tot 4 m TAW en vertonen weinig tot geen reliëfverschillen; ze worden wel vaak begrensd door stuifzandruggen of kleine steilranden. Het grondwater ligt op geringe diepte en is onderhevig aan seizoensschommelingen (hoogste stand: februari-maart; laagste stand: september-oktober). De Schelde vormt logischerwijs de belangrijkste waterloop, met verschillende kleinere en grotere waterlopen (Dender) die er in uitmonden. Bodemkundig gaat het voornamelijk om sterk gleyige klei- en zandleemgronden.

Het **Pleistocene riviervalleiendistrict** komt min of meer overeen met de Vlaamse Vallei. Het deel dat binnen het studiegebied ligt, behoort voornamelijk tot de zogenaamde 'zuidelijke uitloper' en tot de Dendervallei. De 'zuidelijke uitloper' is een brede zandige vlakte die gelegen is op een gemiddelde hoogte van 10 m en waarbinnen de Schelde (stroomopwaarts van Gent) stroomt. De alluviale vallei ligt over het algemeen lager dan 10 m TAW en is opgevuld met alluviale afzettingen. Topografisch is deze uitloper vrij vlak, al zijn er lokale dekzandaccumulaties en enkele donken. Langsheen de alluviale vlakte, en voornamelijk langs de oostzijde, komen rivierduinen voor die tot 10 m hoogte kunnen bereiken. De Dendervallei kan opgesplitst worden in een noordelijk en zuidelijk deel, met overgang ter hoogte van Aalst. Ten noorden van Aalst verbreedt de vallei en vormt ze een brede, vrije vlakke zandleemvlakte. Ten zuiden van Aalst is de vallei smal, met een sterk ontwikkeld laagterras ten westen en een eerder smal laagterras ten oosten. De topografie van deze laagterrassen is licht welvend, tussen 10-15 m TAW. De vallei zelf is vlak en ligt beneden 10 m TAW.

Het grondwater ligt doorheen het district op geringe diepte en kent seizoensschommelingen. De Schelde en Dender zijn de belangrijkste waterlopen, met verschillende kleine waterlopen die er naar afwateren. In de valleien gaat het bodemkundig om matig tot sterk gleyige zandleem-, leem- en kleigronden.

Het **Zandig Leie-Schelde interfluviumdistrict** is klein in oppervlakte en neemt een noordwestelijk deel van het studiegebied in. Het reliëf is er sterk golvend tot heuvelachtig, met een algemene stijging van west naar oost (van c. 20 m tot 60 m TAW). Het hoogste gedeelte behoort tot een vlakke rug die zich uitstrekt van Kruishoutem tot Wortegem en waarvan het plateau-achtig vlak op 60-65 m TAW ligt. Ter hoogte van Lozer-Huise ligt een abrupte overgang van deze rug naar de Vlaamse vallei. De flanken van de rug zijn relatief stijl. Een groot deel van het district kent een permanente grondwatertafel op geringe diepte, met seizoensschommelingen. Enkel het noordelijke deel van het district behoort tot het Scheldebekken, het grootste deel echter behoort tot het Leiebekken. Bodemkundig gaat het voornamelijk om zandgronden.

Ten zuiden en oosten ligt het **Lemig Leie-Schelde interfluviumdistrict**. Het reliëf is er zwak golvend en stijgt van oost naar west, van c. 20 m tot 70-80 m TAW. De rugzone Wortegem-

Kruishoutem zet zich verder door naar het zuidwesten; ze vormt de waterscheiding tussen Leie en Schelde. In het oosten van het district vinden we vaak een sterke helling op de overgang van de Scheldevallei. De grondwatertafel ligt in de ietwat hoger gelegen gebieden (boven 12-15 m TAW) op grotere diepte; in de valleien ligt ze ondiep. Bodemkundig gaat het voornamelijk om zandleemgronden.

Het **Midden-Vlaams glooiend zandleemdistrict** beslaat een groot noordelijk deel van het studiegebied. Het reliëf daalt van het zuiden (c. 60 m TAW) naar het noorden, westen en oosten (dus naar de riviervalleien van Schelde en Dender, op c. 10 m TAW). Het zuidelijke deel van het district kent nog enkele lagere heuvelkammen die in feite uitlopers zijn van het zuidelijk gelegen Zuid-Vlaams lemig heuveldistrict. Voorbeelden zijn er te Munte, Gijzenzele, Vlekkem, Baardegem. Het noordelijke deel is vrijwel vlak. Verschillende beken doorkruisen het gebied, die afwateren naar Schelde of Dender. De valleigronden kennen een permanente grondwatertafel, de ruggen kennen een goede, natuurlijke drainage. Bodemkundig zijn zandleemgronden dominant.

Het **Zuid-Vlaams lemig heuveldistrict** bestrijkt het grootste deel van het studiegebied. Het betreft een (sterk) golvend landschap dat gekenmerkt wordt door een opeenvolging van ruggen, afgewisseld met diep ingesneden beekvalleien. Het zuidelijke deel van het district bestaat uit een aantal westzuidwest-oostnoordoost georiënteerde heuvelrijen, waarvan de absolute hoogte van zuid naar noord afneemt. Het hoogste punt (157,5 m TAW) bevindt zich in het bos van de Pottelberg, op het raakpunt van de oost-west en noord-zuid georiënteerde heuvelkammen van de Vlaamse Ardennen. Een lagere, structurele kamlijn (maximale hoogte rond de 100 m TAW) omvat verschillende plateaus, o.a. te Maarkedal, Horebeke, Brakel, Zottegem en Herzele. Deze plateaus vormen open kouterlandschappen. In de beekvalleien ligt de permanente grondwatertafel ondiep. Daarbuiten ligt ze zeer diep en hangt de waterhuishouding af van de plaatselijke geologische, topografische en bodemkundige omstandigheden. Als gevolg van de aard van de onderliggende Tertiaire afzettingen komen er talrijke bronniveaus voor op de hellingen. Een belangrijke bronnenlijn situeert zich op 75 m TAW. Het district wordt gekenmerkt door een vrij dicht en sterk vertakt netwerk van waterlopen die afwateren naar Schelde of Dender. Bodemkundig is er een belangrijk onderscheid te maken tussen de plateau- en hellinggronden enerzijds en de valleigronden anderzijds. Op de plateaus en hellingen gaat het diepe, zeer goed gedraineerde leembodems met een leemdek dat meer dan 80 cm dik is. In de valleien gaat het om natte, jonge leem- of zandleembodems.

Het **Lemig Brabants cuestadistrict** ten slotte beslaat een noordoostelijk deel van het studiegebied. De hoogte varieert er tussen 10-90 m TAW, met een sterk dalende trend van het zuidwesten naar het noordoosten. De zuidelijke grens van het district wordt gevormd door een cuesta die zo'n 30 m boven de omgeving uitsteekt. Het reliëf is sterk golvend, met smalle beekvalleien. Deze valleien kennen een permanente, ondiep gelegen grondwatertafel. Op de plateaus en hellingen ligt de grondwatertafel zeer diep. Het grootste deel van het ecodistrict dat binnen het studiegebied gelegen is, watert af naar de Dender of Schelde. Op de plateaus en hellingen liggen dikke, goed gedraineerde leembodems. In de valleien gaat het om jonge, natte gronden.

Samenvattend kan gesteld worden dat het reliëf in het grootste deel van het studiegebied gekenmerkt wordt door een afwisseling van ruggen en beekvalleien, met belangrijke verschillen in effectief hoogteverschil en hellinggraad; beide zijn vooral in het zuiden groot. In het noorden van het studiegebied (Nazareth, De Pinte; noordelijke delen van Melle, Wetteren, Wichelen; Dendermonde en Lebbeke) is het reliëf vrijwel vlak, hoewel er lokaal dekzandophogingen zijn. Ook de riviervalleien van Schelde en Dender zijn belangrijke elementen. Bodemkundig domineren leemgronden (het reliëfverschil dient in rekening gebracht te worden), met zandleem- en zandgronden in het noorden en noordwesten. In het

zuiden van het studiegebied, op de plateaus en hellingen, ligt het grondwater diep, al komen er ten oosten van de Schelde veel bronniveaus voor.

1.2.2. Chronologische afbakening

Het onderzoek betreft de periode van de middeleeuwen, 400 - 1500 n. Chr. De chronologische afbakening zoals deze wordt toegepast in de CAI vormt hierbij het kader,[21] mits enkele aanpassingen:

- vroege middeleeuwen: 400/450 – 900/950 n. Chr.
  - Merovingische periode: 400/450 - 750/800 n. Chr.
  - Karolingische periode: 750/800 – 900/950 n. Chr.
- volle middeleeuwen: 900/950 - 1200 n. Chr.
- late middeleeuwen: 1200 - 1500 n. Chr.

De Merovingische en Karolingische periodes worden hierbij niet gedefinieerd op basis van de regeerdata van de respectievelijke dynastieën. Dergelijke periodisering is weinig relevant voor het archeologisch nederzettingsonderzoek. Hun gebruik in dit onderzoek komt echter voort uit de archeologische praktijk, waarbij de termen 'Merovingisch' en 'Karolingisch' gebruikt worden als *shorthand* voor een bepaalde periode zonder hiervoor harde chronologische grenzen te moeten stellen. Hiermee verwant worden beide termen doorgaans geassocieerd met een bepaalde groep van kenmerken in materiële cultuur (in zijn breedste zin) in een bepaalde regio, opnieuw echter zonder duidelijke definitie of chronologie. Een voorbeeld is chamotte-verschraald handgevormd aardewerk, dat als chronologische *marker* geldt voor de Merovingische periode in het Schelde- en Denderbekken.[22] Dit gebruik van vaag gedefinieerde chronologische labels heeft in bepaalde contexten een waarde, maar het is essentieel om bewust te zijn van het feit dat ze precieze analyses bemoeilijken en dat ze een schijn van homogeniteit, stabiliteit en onveranderlijkheid verlenen aan chronologische periodes van enkele eeuwen, die elk eigen relevante interne ontwikkelingen vertonen.

1.3. PROJECTVERLOOP

Het project startte op 1 november 2021 en liep ten einde op 31 juli 2024. De initiële projecttermijn liep tot en met januari 2023, en werd met goedkeuring van het agentschap Onroerend Erfgoed met een jaar verlengd tot en met januari 2024.

21 Slechten 2004, pp. 50-51.
22 De Groote & De Clercq 2015.

02 | EEN VERKENNING VAN HET BESTAANDE ONDERZOEK

2. EEN VERKENNING VAN HET BESTAANDE ONDERZOEK

Dit hoofdstuk heeft twee doelen. Ten eerste zal het bestaande onderzoek naar de middeleeuwse nederzettingsevolutie in Binnen-Vlaanderen geschetst worden. Daarbij is er aandacht voor historisch-geografisch, toponymisch en archeologisch onderzoek. Ten tweede zal het enkele relevante modellen en onderzoekskaders uit onderzoekstradities in omliggende landen schetsen. Hierbij wordt er niet naar gestreefd volledig te zijn, wel om enkele invalshoeken aan bod te laten komen die in de onderzoekstraditie naar middeleeuwse nederzettingsevolutie in Binnen-Vlaanderen voorlopig weinig of niet toegepast zijn. Dit zal bijdragen aan de interpretatie en contextualisatie van de dataset die in het kader van deze studie verzameld is.

2.1. ONDERZOEK NAAR BINNEN-VLAANDEREN

Deze verkenning van het onderzoek naar de middeleeuwse nederzettingsevolutie en dorpsvorming in Binnen-Vlaanderen richt zich inhoudelijk enerzijds op de bredere modellen en hypotheses die ontwikkeld zijn, en anderzijds op onderzoeksresultaten en –hypotheses die specifiek betrekking hebben op het studiegebied. Een belangrijke vaststelling uit het gevoerde literatuuronderzoek is dat er geen studie bestaat die zich specifiek richt op de middeleeuwse nederzettingsontwikkeling in Binnen-Vlaanderen. De nederzettingsevolutie is vanuit historisch-geografische hoek met andere woorden nog niet zelfstandig benaderd; steeds vormt het onderwerp een onderdeel van bredere studies naar bijvoorbeeld de landschaps- of sociaal-economische geschiedenis. Dit ontbreken van samenhangende ontwikkelingsmodellen zorgt er voor dat elementen samen gesprokkeld dienen te worden op basis van verschillende publicaties.

2.1.1. Toponymische en historisch-geografische modellen en hypotheses

2.1.1.1. Lokale en regionale studies

Voor het westelijke deel van het hier besproken studiegebied, d.i. de Denderstreek en het aansluitende deel van westelijk Brabant, hebben twee onderzoekers een grote rol gespeeld wat betreft de studie van individuele dorpen en hun evolutie. Hoewel hun visies momenteel verlaten zijn, is het voor de volledigheid belangrijk ze hieronder kort uiteen te zetten.

De eerste is de taalkundige **Jan Lindemans** (1888-1963), in archeologische en historische kringen vooral bekend omwille van zijn toponymische studies rond de naamelementen *heem, inge, zele, hove* en *kouter*.[23] Daarnaast schreef hij ook lokale toponymische studies over Opwijk en Asse, en een dorpsmonografie van Opwijk.[24]

In deze laatste werken komt duidelijk naar voor dat Lindemans geloofde in een directe continuïteit tussen bepaalde ‘Keltische’ en/of Gallo-Romeinse nederzettingen en huidige dorpen enerzijds, en tussen ‘Frankische’ stichtingen en huidige dorpen en gehuchten anderzijds. Het argument hiervoor was de toponymie: Romeinse en Germaanse plaatsnamen die tot op heden bewaard bleven, vormen het bewijs van het opklimmen van de bewoning op de huidige locatie tot in de periode waarin de plaatsnaam tot stand kwam. Bepaalde geografische en historische argumenten konden deze algemene stelling verder onderbouwen.

23 Lindemans 1940; Lindemans 1948; Lindemans 1954.
24 Lindemans 1930; Lindemans 1937; Lindemans 1952.

Een voorbeeld van deze denkwijze vinden we in zijn *Toponymie van Asse*:

> [Vijf Frankische gezinnen] richtten hun haim of hof op, bij de bronnen van beken, op ongeveer gelijke afstand van elkaar. Die hoven heetten later Volkegem, Krokegem, Huizegem, Huinegem en Walfergem. Zij waren, in de middeleeuwen, de zetels van heerlijkheden en groeiden meestal uit tot gehuchten. [...] Maar het oude Nervische dorp, rondom het driehoekig plein, bleef ongetwijfeld ook bewoond en bewaarde de naam Asca voor het nageslacht.[25]

Kerken werden vanaf de 7de eeuw nabij deze reeds bestaande kernen, en meer bepaald in 'de hoofdplaatsen van gouwen' opgericht.[26]

Jan Verbesselt (1913-2000) was conservator in de KMKG. Hij schreef een monumentale reeks van dorpsmonografieën (27 delen) over dorpen in West-Brabant, met als vertrekpunt het reconstrueren van de parochiale geschiedenis en ontwikkeling van de regio.[27] Hij vertrekt vanuit hetzelfde denkkader als Lindemans, zoals deze citaten aantonen:

> Toen de Romeinen het land bezetten, vonden zij de grond verdeeld en bewerkt. Voor nieuwe nederzettingen was er in West-Brabant en Zuid-Oost-Vlaanderen practisch geen plaats meer. De Franken namen dus eenvoudig de oude Nervische en intussen op Romeinse leest geschoeide landbouwondernemingen over.[28]

> Wanneer het kristendom in onze streken binnendrong, waren de meeste dorpskernen reeds zo goed als gevormd. De Frankische kolonisten hadden ofwel de oude centra overgenomen ofwel bij de verdeling en afmeting van den bodem onder de genoten en verwanten, den akkergrond in velden ingedeeld [...]. De dorpsgenoten woonden rond den "dorpsdries". Wanneer nu later van af de 8e eeuw, de parochie tot stand kwam en een kerk diende gebouwd te worden, was er geen plaats meer op den "*dries*" en moest, noodzakelijkerwijze, naar een andere plek uitgezien worden. De aangewezen plaats was bezijden den "*dries*".[29]

Verbesselt herkende een volgende essentiële fase in de parochie- en dorpsontwikkeling in de 10de-11de eeuw, deze omvatte het oprichten van vele versterkingen.[30] Veelal waren deze buiten de bestaande dorpen gelegen, op strategische plaatsen. Volgens Verbesselt werden deze versterkingen, eens hun strategische betekenis verdwenen was, verlaten; ze hadden dan ook geen invloed op de dorpsvorming en –evolutie:

> Slechts enkele, waarschijnlijk de oudste en reeds van voor de 9e eeuw daterende motten drukten hun stempel op de ganse dorpsvorming.[31]

2.1.1.2. De basis van de huidige denkkaders

2.1.1.2.1. De vroegmiddeleeuwse bewoning: toponymisch beeld

De eerste modern-wetenschappelijke studies van de nederzettingsevolutie in westelijk Vlaanderen konden zich, wat betreft de vroegmiddeleeuwse periode, noodgedwongen enkel baseren op toponiemen om de vroegmiddeleeuwse bewoningsspreiding en -chronologie te reconstrueren.[32] Het archeologisch onderzoek liet tot voor kort immers niet toe om deze elementen op regionaal niveau te bestuderen.[33] Vanuit zuiver taalkundig standpunt is het hierboven genoemde werk van Lindemans belangrijk, maar vooral dat van **Maurits Gysseling**. Meer dan Gysseling paste Lindemans wel een ruimtelijke methode toe; dit zal vooral verder gezet worden door de historicus **Adriaan Verhulst**.

25 Lindemans 1952, pp. 39-40.
26 Lindemans 1952, p. 40.
27 Verbesselt 1950-2001.
28 Verbesselt 1964, p. 22.
29 Verbesselt 1950, pp. 124-125.
30 Verbesselt 1953.
31 Verbesselt 1953, p. 86.
32 Blok 1981, p. 146; Verhulst 1989, p. 24; Rogge 1996, p. 146.
33 De Clercq *et al.* 2012, pp. 49-51 en figuur 4.16; De Clercq 2017, pp. 47-48; Deschepper & De Clercq 2021, pp. 9-36 en figuren 6-7.

Om bewoningsspreiding en -chronologie vanuit toponymisch standpunt te bestuderen, wordt in de eerste plaats gebruik gemaakt van nederzettingsnamen. Terwijl bestaande namen voor bestaande nederzettingen en vooral voor landschappelijke verschijnselen door nieuw ingeweken bewoners vaak overgenomen worden van de reeds aanwezige, anderstalige bevolking, weerspiegelen nederzettingsnamen echter vooral een continue opeenvolging van talen die door de opeenvolgende bewoners of overheersers gesproken werden. Op die manier onderscheiden taalkundigen verschillende taallagen: de prehistorische laag, de Voorgermaanse laag (door Gysseling "Belgisch" genoemd[34]), de Gallo-Romaanse laag, en de Germaanse laag.[35] Hoewel er in de Belgische ruimte een eerste Germanisering optrad vanaf de 2de eeuw v. Chr., heeft deze geen sterke naamgevende impact gekend. De meerderheid van de plaatsnamen in Vlaanderen is daarentegen het gevolg van de tweede Germaanse bevolkingsinstroom, die zich vanaf de 2de eeuw n. Chr. en vooral tijdens de 5de eeuw voltrok.[36]

De Germaanse kolonisatie maakte van noordelijk Gallië een Germaans-Romaans menggebied of taalgrenszone, waarbij in Midden-België een vrij groot tweetalig gebied aanwezig was. Meer bepaald vormde het gebied ten zuiden van Oudenaarde-Ninove en de Denderstreek noordwaarts tot Dendermonde/Asse er het meest noordelijke deel van, hoewel het zeer overwegend Germaans was.[37] Ondanks deze dominantie van het Germaans, zijn er op die manier in de regio ook heel wat Romaanse plaatsnamen overgeleverd. Wat betreft Zuid-Oost-Vlaanderen zijn de meeste echter terreinnamen, slechts een klein deel zijn nederzettingsnamen.[38]

2.1.1.2.1.1. Toponymische elementen

Hieronder worden de verschillende relevante toponymische elementen besproken die toelaten een toponiem als naam van een vroegmiddeleeuwse nederzetting te interpreteren. Daarnaast worden ook enkele prehistorische en Gallo-Romeinse elementen besproken. Het feit dat deze prehistorische en Gallo-Romeinse namen werden opgeschreven in de (vroeg) middeleeuwse periode wordt algemeen gezien als bewijs voor een lokale of geografische continuïteit.[39] Voor deze bespreking wordt gesteund op een reeks studies.[40] Er zal enkel in expliciete gevallen meer precies verwezen worden.

<u>Voorgermaans</u>

Voorgermaanse toponiemen dateren tussen c. 3500 v. Chr. – 50 v. Chr. Er bestaan drie vormen:

- De suffixen *–ara* en *–ana* wijzen op hydroniemen, die via overdracht ook nederzettingsnamen zijn geworden. Voorbeelden zijn Asper, Elene, Melle en Melden.
- Het suffix *–(in)iom* wijst op een nederzettingsnaam afgeleid van een persoonsnaam, dus "de nederzetting van …". Voorbeelden zijn Melsen en Welden.
- Ronse en Schorisse zijn voorbeelden van zogenaamde "Keltische" nederzettingsnamen op suffix *–akom/n*.

Aalst is ook een Voorgermaanse nederzettingsnaam, evenwel zonder het typische suffix.

34 De Mulder & Van Durme 1996, pp. 42-43.
35 Debrabandere *et al.* 2012, pp. 7-8.
36 Deze Germanisering is taalkundig overduidelijk, maar de eigenlijke omvang ervan (in aantallen immigranten en hun verspreiding) is archeologisch noch historisch eenvoudig te duiden. Ook is duidelijk dat het in chronologische zin gaat om een langdurig proces dat enkele eeuwen overspant, niettemin met een hoogtepunt in de 4de-5de eeuw, eerder dan om een massale volksverhuizing geconcentreerd in de 5de eeuw. Zie voor Vlaanderen: Van Thienen 2016, pp. 391-401. Meer algemeen: zie bijvoorbeeld Halsall 2007; Halsall 2012; Esmonde Cleary 2013, pp. 352-357/376-394.
37 Gysseling 1960, vol. II, p. 1141; Van Durme 1996, pp. 173-174/179.
38 Gysseling 1960, vol. II, p. 1140; Van Durme 1996, p. 183, figuur 6. Van de 145 Romaanse toponiemen op kaart gezet door Luc Van Durme zijn er 21 (14,5 %) nederzettingsnamen en 11 (7,6 %) jongere migratienamen. De overige 113 (77,9 %) zijn terreinnamen.
39 Blok 1981, pp. 145-146; Verhulst 1995, pp. 117-118.
40 Lindemans 1940; Lindemans 1954; Gysseling 1960, vol. II, pp. 1111-1127; Gysseling 1969; Gysseling 1978; Debrabandere *et al.* 2012; Van Durme 2017.

Parike is volgens Gysseling[41] ook Voorgermaans, meer bepaald “Ligurisch”, in tegenstelling tot de bovenstaande namen die hij als “Belgisch” benoemd.

Gallo-Romaans

Deze namenlaag is direct in verband te brengen met de Romeinse overheersing. Hieruit volgt dat ze gevormd werd tussen c. 50 v. Chr. – 400 n. Chr. Tijdens deze periode loopt de vorming van Voorgermaanse nederzettingsnamen op *–iom* nog een tijd door, maar nu ook met Latijnse persoonsnamen. Een voorbeeld is Massemen. De dominante naamgevingsmode wordt echter de “Keltische” vorming van nederzettingsnamen uit (meestal Latijnse) persoonsnamen met het suffix *–akon*. Onder invloed van de Latijnse persoonsnamen evolueert dit suffix naar *–iacum* en verder naar *–iaco*.

De tweede Germanisering: *-iacas*

Nederzettingsnamen op *–iacas* zijn te dateren in de Merovingische periode (400-800 n. Chr.) en zijn een verderzetting van de plaatsnamen op *–iacum* in het nu tweetalig Germaans-Romaans gebied; echter nu met een Germaanse persoonsnaam. Voorbeelden zijn Rozenaken (Henegouwen) en Tiessenaken.

De tweede Germanisering: *-inga(-)*

Het suffix *–inga* met een persoonsnaam dateert volgens Gysseling in de “landnametijd”, waarmee hij waarschijnlijk ruwweg de periode 300-600 n. Chr. bedoelde.[42] Anderen stellen echter een jongere en vooral veel bredere datering voorop, namelijk 500-1100 n. Chr.[43] Onderzoek in het kustgebied wijst ook eerder op een jongere datering, vanaf 600 n. Chr., hoewel het hier om een regionale bloei van dit naamtype vanaf de 7de eeuw zou kunnen gaan. Het type zou echter ook al eerder aanwezig geweest zijn in de kustregio.[44] Deze specifieke chronologie in het kustgebied is vermoedelijk in verband te brengen met de bewoningsgeschiedenis van het gebied, met na de vernatting tijdens de 4de-6de eeuw n. Chr. hernieuwde bewoning vanaf de 7de eeuw.[45]

Het element werd ook vaak in combinatie gebruikt, met name met *–haim* en in mindere mate met een reeks andere suffixen (zoals *–sali* of *–hova*) of andere woorden.[46] *Inga* betekent ”lieden/volk van …” en is een typisch suffix om een plaatsnaam af te leiden van een persoonsnaam.

De tweede Germanisering: *- (inga)haim*

Er bestaan verschillende vormen van deze naamgevingstraditie waarin, volgens Gysseling, een chronologische opeenvolging herkend kan worden:[47]

- Met een volksnaam samengesteld dateren plaatsnamen op *–haim* in de 5de of ten laatste 6de eeuw (voorbeeld: Latem).
- Met een appellatief of adjectief samengesteld dateren plaatsnamen op *–haim* uit de periode 400-700/800 n. Chr. Voorbeelden zijn Kerkem, Houtem, Westrem.
- Een patroniem (vadersnaam) + *–haim* dateert omstreeks de 7de eeuw. Deze namen zijn zeer talrijk. Voorbeelden zijn Baaigem, Bavegem, Erembodegem, Erondegem, Gijzegem, Godveerdegem, Meigem, Ouwegem, Ressegem, Volkegem, Woubrechtegem, Zingem. De persoonsnamen zijn dominant Germaans, maar er zijn ook voorbeelden met een Voorgermaanse persoonsnaam, zoals Petegem.

41 Gysseling 1978, pp. 6-7.
42 Gysseling 1969, pp. 20-22.
43 Rentenaar 1992.
44 Deckers 2012, p. 21.
45 Deckers 2014, pp. 260-265; Deschepper 2022, pp. 164-165.
46 Van Durme 1982, p. 856.
47 Gysseling 1978, pp. 12-14.

Veel schaarser zijn plaatsnamen op *–haim* met een persoonsnaam in de genitief enkelvoud. Deze dateren ook ruwweg rond de 7de eeuw. Voorbeelden zijn Herdersem en Zegelsem.

Haim heeft twee betekenissen, enerzijds "individuele boerderij", zelfstandig of als onderdeel van een dorp; anderzijds "groep boerderijen, dorp". Op vlak van chronologie is het algemene idee dat het gebruik doorleeft tot in de 10de eeuw en eindigt rond 1000 n. Chr. Detailonderzoek stelt dat het type regionaal langer kan doorgeleefd hebben. In het Meetjesland, bijvoorbeeld, komen verschillende *–haim* toponiemen voor die volgens Devos moeilijk van vroegmiddeleeuwse oorsprong kunnen zijn.[48] Haar argumentatie is dat deze plaatsnamen gelegen zijn op zeer arme bodems, waardoor vroegmiddeleeuwse bewoning er zeer onwaarschijnlijk is. Dit is een indirect argument, maar voorlopig lijkt het Meetjesland tijdens de vroege middeleeuwen inderdaad amper bewoond te zijn.[49]

In correspondentie met toponiemen op *-villa* en *-curtis* in het Romaanse taalgebied, zijn toponiemen op *-haim* door Verhulst geïnterpreteerd als typisch voor de centrale nederzettingen van grote domeinen.[50] Hij nuanceert dit tegelijkertijd zeer sterk. Ten eerste zijn de toponiemen op *-villa* en *-curtis* niet één-op-één te vereenzelvigen met dergelijke domeincentra; deze manier van naamgeven zal namelijk waarschijnlijk snel een mode geworden zijn. Ten tweede golden in het Germaanse taalgebied andere sociaal-economische omstandigheden, waardoor een directe relatie tussen *–haim* toponiemen en domeincentra in veel mindere mate te veralgemenen is. Onderzoek in andere regio's suggereert een sterk regionaal bepaalde betekenis van dit naamgevingstype.[51] Later gaf Verhulst een veel algemenere verklaring van *–(inga)haim* toponiemen: ze zouden gewoonweg wijzen op een nieuwe nederzetting, een nederzetting die opnieuw bewoond werd, of die van naam veranderd was.[52]

<u>De tweede Germanisering: *-sali*</u>

Het suffix *–sali* is in gebruik vanaf de 5de eeuw. Voor het kustgebied is een gebruiksperiode tussen c. 500-800 n. Chr. voorgesteld.[53] *Sali* heeft volgens Gysseling twee sterk verschillende betekenissen, waarvan de onderlinge relatie onduidelijk is. De eerste is die van "hoofdgebouw van een vorstelijk of adellijk domein", de tweede die van "afgelegen hut in de bossen, geassocieerd met veeteelt"; "secundaire bewoning".[54]

Volgens Verhulst wijzen de *-sali* nederzettingen op een iets verder doordringen van de vroegmiddeleeuwse ontginningsactiviteit in het minder-gecultiveerde landschap, ná het stichten van de eerste *–(inga)haim*-nederzettingen in de 5de-6de eeuw.[55] Hij benadrukt dus de tweede betekenis, die van kleinschalige, secundaire bewoning gefocust op veeteelt. Deze interpretatie is gebaseerd op zijn historisch onderzoek in het Gentse[56] en op het werk van Lindemans, dat stelt dat *–sali*-namen jonger zijn dan *–haim*-namen.[57]

Volgens Jozef van Loon en Kamiel Van Acker is de eerste betekenis echter de enige correcte.[58] De argumentatie is echter grotendeels gebaseerd op het terugprojecteren van (laat)middeleeuwse en jongere gegevens naar de vroege middeleeuwen, en dus op het vermoeden van directe, ononderbroken continuïteit en nederzettingsstabiliteit tussen de vroege middeleeuwen, de volle/late middeleeuwen, en de huidige dorpen met namen op

48 Devos 2000, pp. 75-76.
49 Deschepper 2022, pp. 168-174.
50 Verhulst 1969, pp. 37-40.
51 Blok 1969, p. 938; Deckers 2012, pp. 17-18.
52 Verhulst 1995, p. 118.
53 Deckers 2012, p. 18.
54 Gysseling 1978, pp. 14-15.
55 Verhulst 1995, p. 120.
56 Verhulst 1969, p. 41.
57 Lindemans 1948; Lindemans 1954.
58 Van Loon 2000, pp. 197-201; Van Acker 2009.

-sali. Dit kan op dit moment echter niet bewezen worden, zeker niet als algemeen gegeven. Van Acker hecht daarnaast veel belang aan een algemene en alomvattende indeling van de Merovingische koninkrijken in zogenaamde "groot-domeinen", met een nederzetting met naam op *-sali* als centrum, die in het begin van de 5de eeuw opgericht zouden zijn.[59] Hier is echter geen enkel historisch of archeologisch bewijs voor.[60] Herzele (*heir* + *sali*) zou zo één van de vier plaatsen zijn (naast Herselt bij Antwerpen, Herzeeuw bij Moeskroen, en Herzele in Frans-Vlaanderen) die door de eerste Merovingische koningen ingericht zouden zijn als centrale legerplaatsen.[61] Opnieuw ontbreekt hiervoor elk ondersteunend bewijs.

Een logischere verklaring voor dit betekenisverschil tussen gelijkaardige toponiemen is dat het element *-sali* doorheen de tijd een betekenisverandering heeft ondergaan: van wijzend op een domeincentrum (of alleszins op een belangrijke nederzetting) naar wijzend op een secundaire nederzetting.[62] Een bijkomende factor is dat er vermoedelijk, net zoals bij de namen op *–(inga)haim*, belangrijke (micro)regionale betekenisverschillen bestonden.

Germaans: *hof*

Volgens Gysseling betekent *hof* (vroege vorm *hova*, betekenis: "hoeve") "boerderij"; "omheind erf waarop een boerderij staat".[63] Volgens Van Durme heeft dit zich later (tijdens het 'domaniale tijdvak', waarmee vermoedelijk de periode 8ste-12de eeuw bedoeld wordt) ontwikkeld tot de betekenis "centrale domeinhoeve".[64] Een verklaring wordt hiervoor niet gegeven, maar ligt hoogstwaarschijnlijk in het toponymisch bronmateriaal. Het gebruik van *hof* kan aanvangen vanaf de 5de/6de eeuw en loopt duidelijk door tot in de late middeleeuwen. Later stellen Van Durme en Braeckman (1993) dat *hof* chronologisch volgt op *inga + haim*, maar dit zonder verdere toelichting.[65]

Deze vermoede betekenisevolutie wordt overgenomen in de reeks 'Meetjeslandse toponiemen tot 1600'. Daarin stellen de auteurs dat vóór de 9de eeuw *hof* de meest algemene benaming was voor een boerderij. Tijdens de 9de-11de/12de eeuw zou het vervolgens verbonden raken met de associatie "groot, belangrijk" en zou het zo "centrale domeinhoeve" gaan betekenen. Daarentegen werd *(hof)stede* gebruikt om minder belangrijke, afhankelijke woningen aan te duiden.[66]

Het onderscheid tussen beide betekenissen is door het vaak late neerschrijven van deze plaatsnamen (tijdens de volle en late middeleeuwen) zonder detailstudie in de meeste gevallen niet te maken. Niettemin kan minstens bij de namen "Hof te [plaatsnaam]" of "[plaatsnaam] hof" de betekenis als belangrijke(re), centrale hoeve gegeven worden.

2.1.1.2.1.2. Chronologie en spreiding van de vroegmiddeleeuwse bewoning in Binnen-Vlaanderen

Op basis van de verspreiding van de prehistorische, Gallo-Romeinse en Germaanse plaatsnaamtypes, voor die laatste met name namen op *-inga*, *-sali* en *-haim*, duiden verschillende auteurs enerzijds gebieden aan die gekenmerkt worden door een grotere continuïteit vanuit de Romeinse periode, en anderzijds die gebieden waar een grotere concentratie en toename was van de vroegmiddeleeuwse bevolking. Hun conclusies zijn sterk gelijkaardig aangezien ze steeds gebaseerd zijn op dezelfde bronnen (Figuren 2.1 en 2.2).[67]

59 Van Acker 2009, pp. 9-28/31-33.
60 De situatie was veel complexer en sterk regionaal bepaald. Zie onder andere Verhulst 1966; Verhulst 1982; Tits-Dieuaide 1985; Verhulst 1989, pp. 29-35; Wickham 2005, pp. 280-293/539-547; Devroey 2006, pp. 520-528.
61 Van Acker 2009.
62 van Loon 2000, p. 201.
63 Gysseling 1978, p. 15.
64 Van Durme 1986, p. 283.
65 Van Durme & Braeckman 1993, p. 86
66 De Vos, Stockman, Andries 1993, pp. 32-33; De Vos *et al.* 1997, pp. 55-56.
67 Met name het werk van Lindemans.

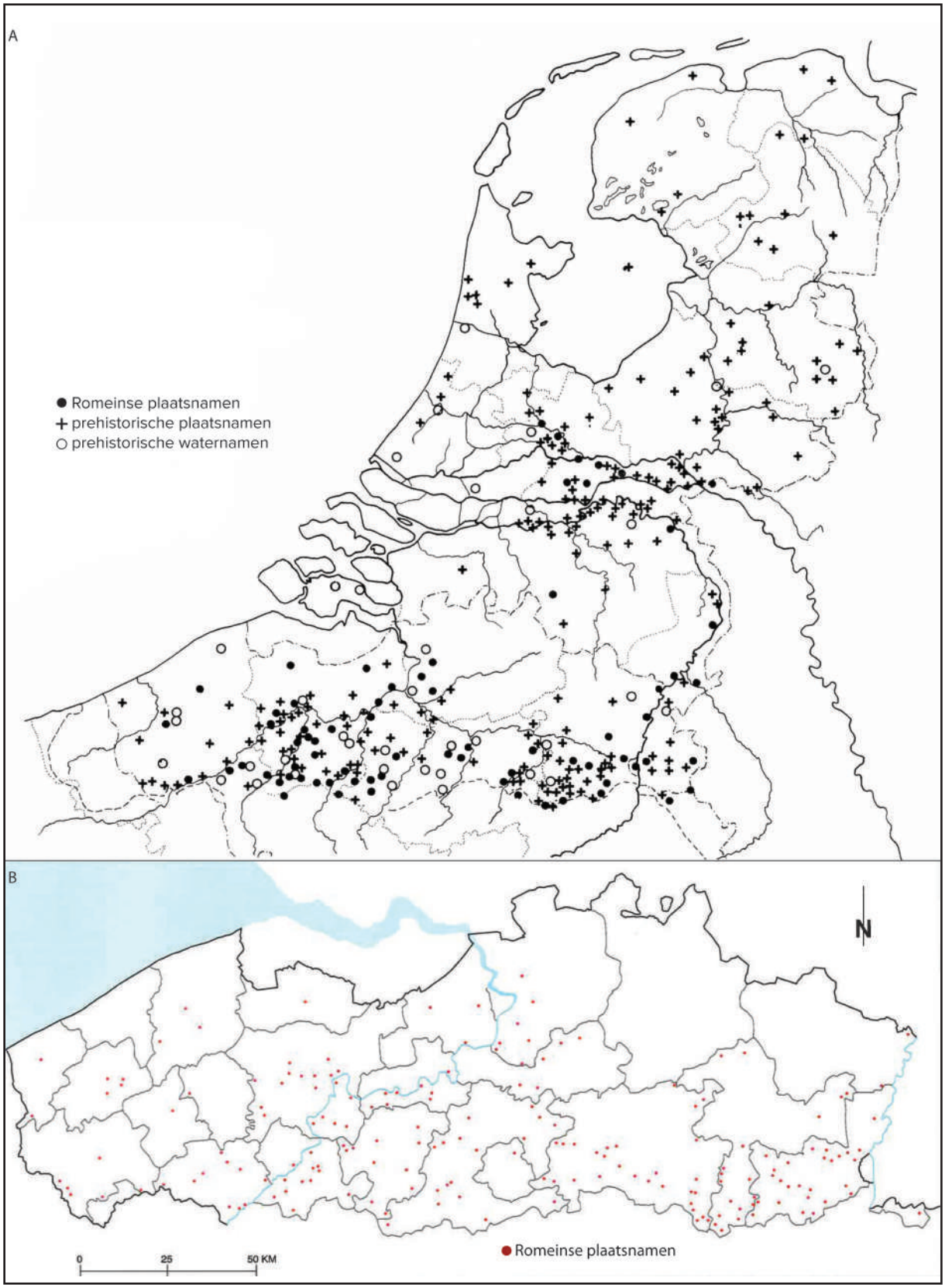

Fig. 2.1. Verspreiding van prehistorische en Romeinse plaatsnamen in Vlaanderen en Nederland. A: naar Blok (1981, p. 145); B: naar Verhulst (1995, p. 117).

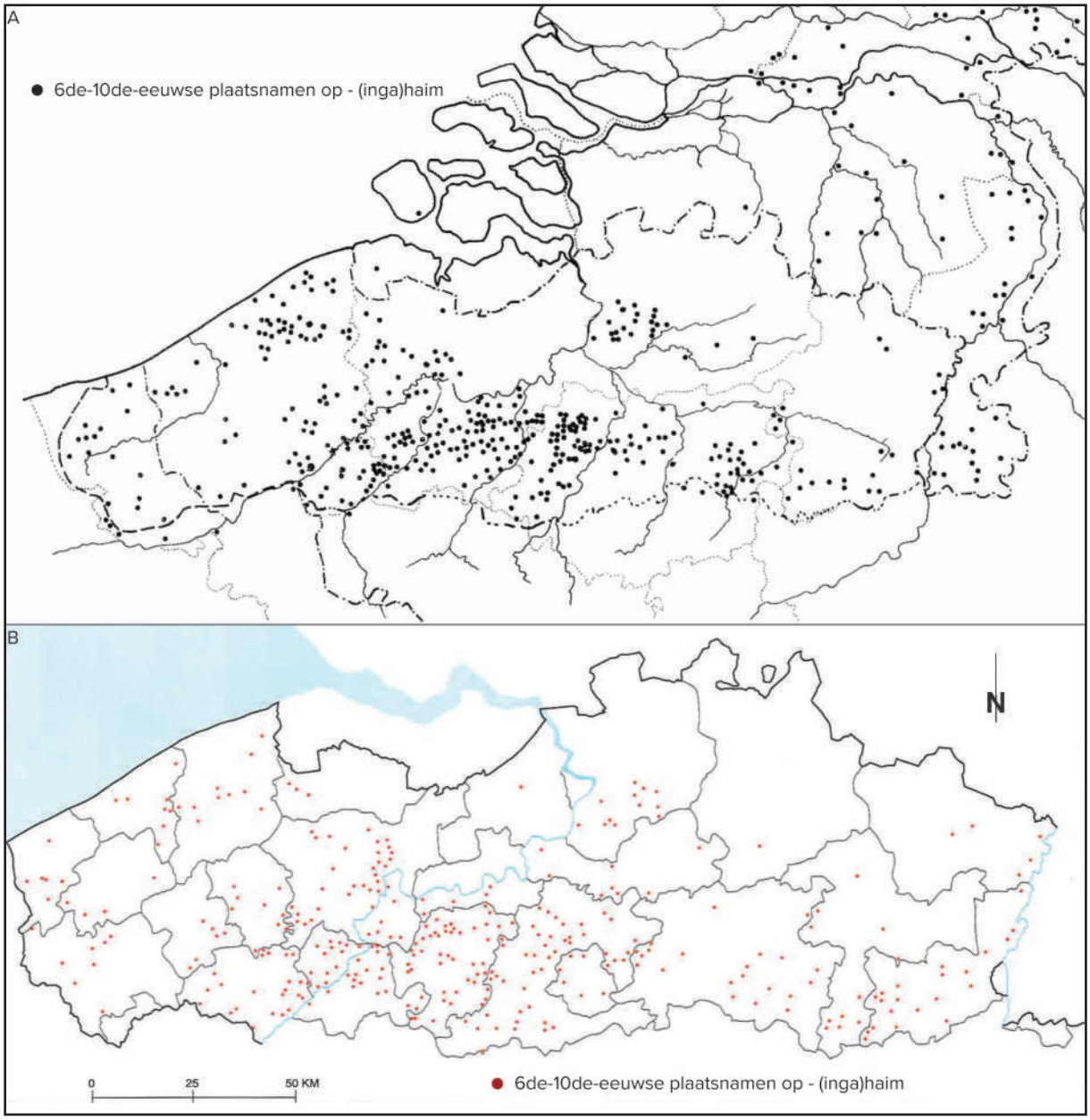

Fig. 2.2. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingsnamen in Vlaanderen. A; naar Blok (1981, p. 150); B: naar Verhulst (1995, p. 118).

Wat betreft continuïteit vanuit de Romeinse periode vormt het Leie-Schelde-Dendergebied een belangrijk concentratiegebied.[68] Er is sprake van een sterke clustering langsheen deze rivieren. Dezelfde regio vertoont een zeer grote concentratie van Germaanse nederzettingsnamen, en kende zo een dichte bewoning tijdens het begin van de vroege middeleeuwen en een sterke verdere aangroei doorheen de periode.[69] Het geografische verband met de rivieren is voor deze plaatsnamen minder sterk, aangezien er een vrij gelijke spreiding is doorheen het hele gebied tussen Schelde en Dender, met uitzondering van het noordwestelijke deel (Gentbrugge-Merelbeke) en het zuiden (Kluisbergen-Ronse-Maarkedal-Geraardsbergen). De rivieren (die gezien worden als belangrijke handelsroutes) en goede landbouwgronden (leemgronden) worden als belangrijkste verklaringen gezien voor deze concentratie van vroegmiddeleeuwse bewoning in de regio.[70]

68 Blok 1981, p. 147 en de figuren op pp. 144-145; Verhulst 1995, p. 118.
69 Blok 1981, pp. 150-151; Verhulst 1995, pp. 118-119; Rogge 1996, pp. 146-147.
70 Blok 1981, p. 151; Rogge 1996, p. 146.

2.1.1.2.2. De middeleeuwse nederzettingsevolutie: historisch-geografisch beeld

Zowat alle auteurs die het probleem van de middeleeuwse nederzettingsevolutie in Binnen-Vlaanderen onderzocht hebben, zij het vanuit historische en/of vanuit toponymische hoek, zien een sterk verband tussen de vorm en verspreiding van rurale nederzettingen enerzijds, en anderzijds de inrichting van het omgevende landschap en de manier waarop dat landschap landbouwmatig beheerd wordt. De belangrijkste auteurs m.b.t. de middeleeuwse nederzettingsevolutie in de regio van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen zijn **Adriaan Verhulst** en **Erik Thoen**. Belangrijk is wel dat de modellen en hypotheses die zij ontwikkelen, grotendeels gebaseerd zijn op detailstudies van microregio's. De daar herkende evoluties worden vervolgens geëxtrapoleerd. Andere studies die de nederzettingsevolutie in de Schelde-Denderregio bespreken, baseren zich grotendeels op hun werk.[71] Daarnaast wordt ook een studie van taalkundige **Luc Van Durme** besproken, omdat deze belangrijke aanvullende informatie biedt over het fenomeen van de *dries*-gehuchten, dat voornamelijk centraal staat in Thoen's visie op de middeleeuwse nederzettingsevolutie. Ten slotte komt ook werk van **Geert Berings** aan bod. Deze historicus voerde een interdisciplinair detailonderzoek uit naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in het Oudenaardse. Zoals hierboven reeds vermeld, heeft geen van deze auteurs een specifiek ontwikkelingsmodel met betrekking tot de middeleeuwse nederzettingsevolutie opgebouwd. De hieronder beschreven modellen, visies en hypotheses vormen, met name voor het werk van Verhulst en Thoen, een samengebracht geheel van elementen uit verschillende publicaties. Doordat de visies van deze auteurs zich doorheen hun academische carrière ontwikkelden, waardoor jongere publicaties zo soms ingaan tegen oudere, en door het genoemde ontbreken van een algemeen ontwikkelingskader waartegen nieuwe inzichten afgezet konden worden, is het moeilijk een coherente visie te beschrijven. Op die manier kunnen de hieronder beschreven, en dus deels gereconstrueerde, visies op de middeleeuwse nederzettingsevolutie dan ook soms afwijken van passages in andere publicaties van de genoemde auteurs. Lezers met verdere interesse in het onderwerp worden dus sterk aangeraden de genoemde publicaties ook zelf te raadplegen.

Volgens historicus **Adriaan Verhulst** waren rurale nederzettingen tot de 6de-7de eeuw instabiel. Meer bepaald verplaatsten ze zich langzaam (over perioden van 200-300 jaar) over kleine afstanden (enkele honderden meters tot een kilometer of meer).[72] Tijdens de 7de-9de eeuw bestond vervolgens een meer vaste en stabiele nederzettingsstructuur die gehuchten en individuele boerderijen omvatte.[73] De gehuchten kennen daarbij geen structurele ordening, en ontwikkelden zich ofwel vanuit één grote boerderij ofwel vanuit een kleine groep boerderijen die door jongere werden aangevuld. Dit ontstaan van gehuchten, dat al een zekere concentratie van bewoning inhoudt, leidde Verhulst schijnbaar af uit archeologische en toponymische informatie.[74] Onder andere in het gebied tussen Schelde en Dender bestond de bewoning tijdens de vroege middeleeuwen op die manier uit een veelheid aan gehuchten, waarvan slechts een klein deel uitgroeide tot 'dorp'.[75]

De volmiddeleeuwse *Grote Ontginningen* (10de-13de eeuw) hadden tot gevolg dat op regionaal en lokaal vlak grotere en kleinere bossen, *wastines*, en meersen ontgonnen werden. In deze nieuw ontgonnen gebieden ontstonden nieuwe landschapsstructuren,

71 Het belangrijkste en meest recente voorbeeld is Tack *et al.* 2021.
72 Verhulst 1995, pp. 126-127.
73 Verhulst 1964, pp. 93-102; Verhulst 1995, p. 127.
74 Door het ontbreken van een gefocuste studie naar nederzettingsevolutie kan moeilijk zicht gekregen worden op de door Verhulst gebruikte bronnen en argumenten. Archeologisch vormde de publicatie '*Le village et la maison*' duidelijk een belangrijke bron, naast de individuele opgravingen op de sites Brebières en Kerkhove. Toponymisch kan afgeleid worden dat Verhulst zich baseerde op het bestaan van 'verdwenen' vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen (met andere woorden, nederzettingstoponiemen waarvan de geassocieerde nederzetting verdwenen is).
75 Verhulst 1964, pp. 117-118.

die dikwijls verschillen van de patronen die zichtbaar zijn in die zones die al vóór de *Grote Ontginningen* als akkerbouwgebied in gebruik waren. Voor Binnen-Vlaanderen spreekt Verhulst op die manier van de "uitbreiding van het oude cultuurlandschap", waarmee hij met het "oude cultuurlandschap" het vroegmiddeleeuwse landschap van nederzettingen en landbouwgronden bedoelt.

Vanaf de 11de eeuw vond er een bewoningsconcentratie plaats op het platteland.[76] De bewoning concentreerde zich in de kern van het nederzettingsareaal, daar waar zich de belangrijkste gemeenschapsvoorzieningen reeds bevonden. Het gaat dan om de kerk, de gerechtsplaats, de dorpsweide (*dries*), en/of de hoeve van de grootgrondbezitter. Dit ging volgens Verhulst samen met het administratief en economisch ondergeschikt worden van vrije boeren aan de grootgrondbezitter. De centrale hoeve van de grootgrondbezitter werd uitgebouwd tot domeincentrum, en de bewoningsconcentratie rond dit domeincentrum groeide tijdens de volle middeleeuwen dan uit tot dorp.[77] Door deze verdere bewoningsconcentratie verdwenen, met name in die regio's waar al een relatief dichte vroegmiddeleeuwse bewoning was en op die manier dus ook belangrijke oppervlaktes akkerland, de talrijke gehuchten waarover de bevolking tot dan toe verspreid was geweest. Die kerk was opgericht naast een oorspronkelijk geïsoleerd liggende hoeve van een grootgrondbezitter.[78]

Historicus **Erik Thoen** volgt deze ontwikkeling en voegt er enkele nuances aan toe. Zo stelt hij dat de vroegmiddeleeuwse bewoning ofwel als individuele boerderijen verspreid lag tussen het akkerland, ofwel enigszins geconcentreerd was in kleine gehuchten.[79] Van deze gehuchten zijn de *dries*-gehuchten, die volgens Thoen dus een vroegmiddeleeuwse oorsprong (kunnen) hebben, het meest typisch.[80] Dorpen zijn zo geen vroegmiddeleeuws fenomeen, maar ontstaan – Verhulst volgend – door de integratie van vrije boeren in domeinen van grootgrondbezitters. Waar dit volgens Thoen m.b.t. kerkelijke domeinen eerder een fenomeen van de 12de-13de eeuw is, gaat het bij lekendomeinen mogelijk om een vroegere ontwikkeling (10de-11de eeuw), dit te kaderen binnen de *incastellamento* rond mottes met eigenkerk.[81] De opkomst van lokale heren en heerlijkheden tijdens de 10de-11de eeuw zorgde volgens Thoen namelijk voor een 'constructiegolf' van motteversterkingen, die als symbolisch en militair centrum golden van de heerlijkheden.[82] Bij een dergelijke motte hoorde vaak ook een grote hoeve (het neerhof) en – in het geval van de rijkere heren – een kapel. Vanaf de 11de-12de eeuw concentreerde de bewoning zich vaak rond de mottes en de al dan niet aanwezige kapel – vooral in zuidelijk Vlaanderen zouden deze kapellen, als *Eigenkerken*, uitgroeien tot dorpskerken. Deze concentratie zou voortkomen uit de economische vraag die uitging vanuit een dergelijke motte en kapel, naar landbouw-, gebruiks- en luxeproducten. De mogelijkheden om dergelijke producten aan te bieden en/of te verhandelen, leidde zo tot een bewoningsconcentratie. Op die manier kwamen veel lokale heren midden in het dorp te wonen. Vanaf de late middeleeuwen, toen de bouwtechnieken en militaire strategie veranderde, bouwden vele heren dan ook een nieuwe burcht aan de rand of buiten het dorp. Zoals bij de lekendomeinen moeten ook op de kerkelijke domeincentra, waar volgens Thoen dus tijdens de 12de-13de eeuw een belangrijke bewoningsconcentratie plaats vond, de kerken een belangrijke aantrekkingsfactor geweest zijn.[83] Voorheen stonden deze vrij

76 Verhulst 1964, p. 102; Verhulst 1995, p. 159.
77 Verhulst 1964, p. 102; Verhulst 1995, p. 167.
78 Verhulst 1964, pp. 117-118.
79 Thoen 1988, p. 687; Thoen 1990, pp. 15-16; Thoen 2007, p. 64.
80 Thoen 1988, p. 687.
81 Thoen 1988, p. 687.
82 Thoen benoemt dit als het *incastellamento*-fenomeen. Archeologisch onderzoek wees ondertussen al op de jongere verschijning van motteversterkingen (pas vanaf midden 11de eeuw). Zie hieronder, Hoofdstuk 2.1.2.3.
83 Het kerkgebouw is als aparte factor voor dorpsvorming vernoemd in Thoen 2007, p. 73. Op basis van eerder werk (Thoen 1988, pp. 687-688) en de door Thoen onderscheidde tegenstelling met lekendomeinen, is er hier vanuit gegaan dat deze auteur de kerken waarvan hier sprake plaatst binnen kerkelijke domeinen.

geïsoleerd in het landschap.[84] Dit zou vooral te maken hebben met nieuwe ideeën m.b.t. wonen en begraven nabij de kerk, meer bepaald het actief aanmoedigen vanuit de Kerk (als instituut) om *apud ecclesiam, apud sanctos, apud animas* (nabij de kerk, nabij de heiligen, nabij de doden) te gaan wonen. Zo kwam ook het begraven rond de kerk in zwang.

Nog in de volle middeleeuwen ontwikkelen sommige bestaande *dries*-gehuchten een meerledige structuur (dus met bewoning rond twee of drie 'gekoppelde' *driesen*) en start de verkaveling van deze open ruimtes. Daarnaast stelt Thoen ook dat er 'lintbebouwing' of rijgehuchten ontstonden, wanneer bewoning vanuit de *dries*-gehuchten toegroeide naar de dorpskernen, of gewoonweg langs belangrijke wegen.[85] De Grote Ontginningen leidden ook nog tot een andere vorm van geconcentreerde bewoning, namelijk *ex nihilo* gestichte nederzettingen.[86] Het fenomeen, dat morfologisch vooral de vorm aannam van rijnederzettingen met opstrekkende percelering, komt voort uit de wens van een grootgrondbezitter tot systematische ontginning van woeste gronden. Dit fenomeen is, met uitzondering van enkele voorbeelden op de zandgronden (Woesten en Kluizen), echter zeer slecht gekend.[87] De omvang ervan is dan ook moeilijk in te schatten.

De landschappelijke organisatie speelde volgens beide auteurs een belangrijke rol in deze nederzettingsontwikkeling. Hoewel grote boscomplexen tussen Schelde en Dender niet (langer?) bestonden tijdens de vroege middeleeuwen, zal het landschap als geheel volgens beide auteurs dominant gesloten geweest zijn, waarbij ook individuele landbouwgronden (*akker* genoemd in de teksten) omgeven waren door een levende afsluiting van hagen en/of bomenrijen.[88] Vanaf de 8ste-9de eeuw werd dit gesloten landschap, via ontginningen, omgevormd tot een deels open landschap, waarbij de kleinere, individuele akkers evolueerden naar grotere *kouters*.[89] Daarbij moeten twee types van kouters onderscheiden worden: hofkouters en dorpskouters.[90] De hofkouters zijn de oudste: ze bestaan in de 9de eeuw, maar worden nog gevormd tot in 12de-13de eeuw. Het gaat om het *infield* van een domein, in bezit van een grootgrondbezitter en bewerkt volgens het drieslagstelsel. Dorpskouters zijn volgens Thoen jonger (ingericht tussen 1050-1300)[91] en waren verdeeld in vele kleine percelen die bezit waren van verschillende boeren.[92] Net zoals hofkouters vormden ze het *infield* dat intensief bewerkt werd voor graanteelt en zodoende ook meer bemest werd.[93] Alle andere types van gronden (bossen, weiden, ...) en het akkerland buiten de kouter (dat minder intensief bewerkt werd) vormde het *outfield*. Kouters waren doorgaans gelegen op de beste gronden (voor akkerbouw).

Het ontstaan van dorpskouters omvatte – volgens Verhulst en gevolgd door Thoen – een vergroeien van de individuele akkers door de ontginning van de woeste gronden (en hun omvorming tot akkerland) die tussen deze individuele akkers lagen.[94] Deze open kouters werden volgens een gemeenschappelijk vruchtwisselingsstelsel geëxploiteerd. De eerdere verspreide bewoning tussen de vroegere akkers moet zich vervolgens – omwille van de aaneensluiting van de akkers – verplaatst hebben. Meer bepaald zou men gaan samenwonen zijn in geconcentreerde gehuchten, vooral in zogenaamde *dries*-gehuchten. In dergelijke gehuchten ligt de bewoning rond een gemeenschappelijk plein, de *dries*, die verschillende functies hadden: ontmoetingsplaats, ruimte om het vee samen te drijven, en plaats waar

84 Cf. Verhulst 1964, pp. 117-118.
85 Thoen 1988, p. 688.
86 Thoen 2007, p. 73.
87 Over Woesten en Kluizen: Verhulst 1991a; Verhulst 1991b.
88 Verhulst 1995, pp. 122-126; Thoen 1990, pp. 10-11.
89 Thoen 1990, pp. 16-17.
90 Verhulst 1995, pp. 122-126; Verhulst 2001, pp. 37-38; Thoen 2011, pp. 381-383; Thoen 2017, pp. 165-167.
91 Verhulst is voorzichtiger en stelt dat het niet zo zeker is dat dorpskouters jonger zijn dan hofkouters: Verhulst 1995, pp. 125-126.
92 Thoen 2017, p. 167.
93 Thoen 2017, pp. 167-168.
94 Verhulst 1980, p. 65; Verhulst 1995, pp. 122-126; Thoen 2017, p. 169.

mest verzameld werd. Op die manier is er volgens Thoen een duidelijk verband tussen de kouters en het geassocieerde patroon van geconcentreerde bewoning: ze kwamen beide tot stand als gevolg van het ontstaan van een gemeenschappelijke landbouworganisatie op gemeenschapsniveau.[95]

Thoen karakteriseert het Schelde-Dender gebied vanaf de volle middeleeuwen als een regio gekenmerkt door een open landschap met een dominantie van geconcentreerde bewoning.[96] Het Leiegebied tussen Gent en Kortrijk daarentegen kent een dominant gesloten landschap en een dominant verspreid bewoningspatroon. Het Schelde-Leie interfluvium geldt dan als overgangsgebied, waarbij het open landschap en de geconcentreerde bewoning een steeds grotere plaats inneemt naarmate de Schelde nadert. Die verspreide bewoning in het Leiegebied bestaat uit relatief grote, vaak omgrachte boerderijen: de zogenaamde *Einzelhöfe* of *moated sites*.[97] Dergelijke hoeves komen uiteraard ook voor tussen Schelde en Dender, maar het fenomeen zou er minder belangrijk zijn. Het gaat meestal om nieuwe stichtingen uit de 12de-14de eeuw, opgericht door grootgrondbezitters (vaak kerkelijke instellingen, maar ook door rijke patriciërs). Ze liggen vaak relatief geïsoleerd in het *outfield* (de meer extensief bewerkte gronden zoals bossen, weides, en woeste gronden) en hadden als doel dit *outfield* intensiever te exploiteren.[98]

In bredere zin is het nederzettingspatroon in het Leiegebied in verband te brengen met het landschapstype 'kouters in bocage'.[99] Op de lichtere zand- en zandleemgronden ontwikkelde het landschap zich verder vanuit de vroegmiddeleeuwse *infield-outfield* tegenstelling waarbij het *outfield* ging bestaan uit individuele percelen die omgeven waren door hagen, bomenrijen en/of grachten. Dit landschap is in feite een gevolg van het in cultuur willen brengen van minder gunstige gronden, onder druk van de sterk toenemende bevolking tijdens de 11de-13de eeuw. Op de zwaardere zandleem- en leemgronden ontwikkelde zich daarentegen het 'kouters in velden' landschapstype.[100] In deze regio is het landschap quasi volledig open. Ook omwille van bevolkingsdruk werd het *outfield* ontgonnen tijdens de 11de-13de eeuw. Omdat de bodem hier intensievere landbouw toelaat, zou dit eerst gebeurd zijn door extra kouters aan te leggen, vaak tot er drie kouters waren per nederzetting. Vervolgens werden ook minder geschikte gronden, die vaak het naamelement –veld dragen, ontgonnen en eerst in gebruik genomen als weidegrond of aan de hand van wisselbouw (afwisseling van akkerbouw en beweiding). Later evolueerden ze tot permanent akkerland. De geassocieerde bewoning bestond uit geconcentreerde bewoning, en er lijkt zich ook lineaire bewoning ontwikkeld te hebben tussen de nieuwe 'velden' door.

Op basis van de taalkundige detailstudie van het woord *dries* in Centraal- en Zuid—Oost-Vlaanderen komt de historisch linguïst **Luc Van Durme** tot een licht ander ontwikkelingsmodel voor het ontstaan van *dries*-gehuchten.[101] Van Durme stelt dat *dries* in eerste instantie, onder de Galliërs (dus in de IJzertijd) en tot in de vroege middeleeuwen (zeker nog in de eerste helft van de 9de eeuw) grote, multifunctionele gebieden aanduidde, die op een extensieve manier beheerd werden. Ze werden gebruikt als weidegebied, houtland, en delen ervan konden sporadisch ook als akkerland gebruikt worden. Dergelijke *driesen* verschillen van *wastinae* in die zin dat ze aansloten bij de bewoning, eigen specifieke functies (met name weiland, houtland, akkerbouw) en een eigen statuut hadden.[102] Later, zeker in de 11de eeuw,

95 Thoen 2017, p. 170.
96 Thoen 1990, pp. 20-21; Thoen 2017.
97 Thoen 1990, p. 21.
98 Thoen 1988, p. 688; Thoen 2007, pp. 74-75.
99 Thoen 2017, pp. 170-172.
100 Thoen 2017, pp. 172-175.
101 Van Durme 1998.
102 Van Durme 1998, p. 193.

was de betekenis al vernauwd tot 'collectief graasland'.[103] Akkerbouw was toen zeker geen gewoonte meer.

Op basis van *case studies* is er een duidelijk verband vast te stellen tussen de betekenis van *dries* als 'collectief graasland' en van *dries* als 'bewoningsvorm', in de hierboven genoemde *dries*-gehuchten. Op basis van supraregionale inventarisaties van *dries*-gehuchten[104] stelt Van Durme dat al vóór het jaar 1000 bewoning moet ontstaan zijn op de rand van de vroegmiddeleeuwse *driesen* (al dan niet als polyfunctioneel terrein of als graasland, maar steeds in gemeenschappelijk beheer en gebruik).[105] Deze bewoning nam dan de vorm aan van een *dries*-gehucht, dus geconcentreerde maar ongeordende bewoning rond één of enkele open ruimten. De oorspronkelijke *dries*, de gemeenschappelijke gronden, werden doorheen de periode van de *Grote Ontginningen* en daarna verder verkaveld en geprivatiseerd, zoals het voorbeeld van Ename goed aantoont.[106] Op die manier werden de kleinere open ruimten in de *dries*-gehuchten relicten van een oorspronkelijk veel groter gemeenschappelijk gebied.[107]

In veel van de grotere *dries*-gehuchten (op dat moment reeds dorpen) en andere grote nederzettingen vond rond 1200 en doorheen de 13de eeuw een belangrijke transformatie plaats.[108] Er werden namelijk grote pleinen aangelegd, die meer functies bekleedden dan de oudere *driesen*: naast weideplaats waren het ook marktplaatsen, gerechtsplaatsen, … Vooral in combinatie met de instelling van zgn. *vrijheden* (door de heer geprivilegieerde gebieden) had dit een grote impact op de nederzetting, zowel morfologisch als sociaal-economisch. Omwille van hun andere functie worden deze pleinen ook anders benoemd, namelijk als *plache/place/plaats*. Deze pleinen waren heel wat groter en planmatiger aangelegd dan de *driesen*, en de bewoning errond had vaak een duidelijker geordend en meer 'stedelijk' karakter.

De term *dries* 'bewoningsvorm' degradeerde doorheen de 11de-12de eeuw tot benaming voor bewoonde uithoeken en gehuchten, zowel oude (de 'originele' *dries*-gehuchten, gevormd vóór 1000 n. Chr.) als nieuw ontstane bewoningsconcentraties, als gevolg van de ontginningen en de bevolkingsgroei tijdens de 11de-12de eeuw.[109] Niettemin zou de betekenis van *dries* als bewoningsvorm niet veel ouder zijn dan 1100 n. Chr.[110] Vanaf de 12de eeuw en vooral in de 13de-14de eeuw duikt de term *dries* ook op als benaming voor akkerland in privaat bezit, dat gelegen was op slechtere gronden aan de rand van de betere bouwlanden, en geëxploiteerd werd volgens een wisselbouwstelsel.[111] Dergelijke *driesen*, die dus geen verband hebben met bewoning, komen vaak vorm onder de benoeming 'persoonsnaam + *dries*'.

Naar aanleiding van de opgravingen te Petegem (site 't Oud Kasteel, 1976-1979) en Ename (burcht en portus, 1982-1986) voerde **Geert Berings** een historisch onderzoek uit naar de vroegmiddeleeuwse bewoning en het vroegmiddeleeuwse landschap in het Oudenaardse.[112] Hij hanteerde hierbij een gelijkaardige historisch-geografische methodologie zoals de hierboven beschreven werken, en combineerde zo landschappelijk-geografische kenmerken, toponymie, *patrocinia* en geschreven bronnen.

Op basis van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen (met name *(inga)haim-*

103 Van Durme 1998, pp. 147-150/163-164.
104 Zoals Thorpe 1961 en Dussart & Claude 1975.
105 Van Durme 1998, p. 164.
106 Tack *et al.* 1993, pp. 24-28.
107 Van Durme 1998, pp. 191-192.
108 Van Durme 1998, pp. 166-168.
109 Van Durme 1998, p. 168.
110 Van Durme 1998, p. 170.
111 Van Durme 1998, pp. 171-177.
112 Berings 1989. Het studiegebied omvat de huidige gemeente Oudenaarde en een deel van Wortegem-Petegem (deelgemeenten Moregem, Petegem-aan-de-Schelde, Elsegem).

toponiemen, want *-sali*-toponiemen zijn zeer zeldzaam in de regio) kan volgens Berings gesteld worden dat er doorheen de middeleeuwen een bewoningsconcentratie heeft plaatsgevonden in de regio. Binnen het Oudenaardse zijn namelijk 21 *(inga)haim*-toponiemen aanwezig, maar slechts zes daarvan zijn uitgegroeid tot volwaardige dorpen (Volkegem, Leupegem, Elsegem, Petegem, Moregem en Mullem).[113] De vijftien andere waren volgens Berings oorspronkelijk gelijkaardige nederzettingen, maar zijn door omstandigheden niet tot dorp uitgegroeid. Een deel ervan is wel nog gekend als gehucht, andere zijn verdwenen als nederzetting. Er zijn twee *-sali*-toponiemen gekend, Kouderzele (Welden) en Ieperzele (Mater); beide zijn verdwenen als nederzetting. Als dit aangevuld wordt met de pre-Germaanse toponiemen van plaatsen die een duidelijke continuïteit als nederzetting vertonen, met name Welden, Mater, Melden, Bevere en Eine, wordt er een totaal van minimum zo'n 30 vroegmiddeleeuwse nederzettingen bekomen.[114]

Op basis van een detailstudie van de individuele dorpen komt Berings tot een 'type-nederzetting' uit de vroege middeleeuwen in het Oudenaardse. Het gaat om een kleine bewoningskern, gelegen aan de rand van een kouter van zo'n 30 ha groot. Deze kouter omvatte al het akkerland van de gemeenschap.[115] De chronologie en morfologie van deze nederzettingen wordt in het midden gelaten. In een recente publicatie, waarin ook de recente archeologische inzichten zijn verwerkt, wordt dit duidelijker gesteld: "*Het stichten van kerken op het platteland heeft ongetwijfeld sterk bijgedragen tot de clustering van de voorheen sterk versnipperde bewoning*."[116] Een dergelijke stelling sluit goed aan bij de visie van Thoen en Verhulst, hoewel hier de kerk centraal wordt gesteld, in tegenstelling tot de landschappelijke en economische organisatie, zoals bij Verhulst. Chronologisch moet de overgang van verspreide naar geconcentreerde bewoning vanaf de 7de-8ste eeuw geplaatst worden, aangezien er vanaf dan, in westelijk Vlaanderen, kerken gesticht worden op het platteland.

2.1.1.2.3. De *patrocinia*

De chronologie van de kerkstichtingen is moeilijk te achterhalen, door het gebrek aan geschreven en archeologische bronnen. Een minder doorzichtige bron, maar één die wel toelaat het fenomeen op een brede schaal te bekijken en om een (voorzichtige) chronologie op te stellen, is die van de *patrocinia*. Dit zijn de patroonheiligen van kerken, die steeds worden toegekend wanneer een kerk wordt ingewijd.[117] Zoals modefenomenen kent elke heilige een bepaalde populariteitsperiode en/of een bepaalde personen/groepen die de cultus promoten. Aangevuld met het gegeven dat de meeste kerken geen verandering zagen in hun *patrocinium*, laat een studie van dit specifieke gegeven dus toe een inschatting te maken van de stichtingsdatum van de kerk. Het bestaan van een kerk wijst dan uiteraard op bewoning in de nabije omgeving, en op personen of instellingen die voldoende bemiddeld waren om een kerk te kunnen oprichten en de bijhorende clerus te onderhouden. Voor het Scheldebekken heeft enkel Geert Berings zich met dit onderwerp bezig gehouden. Op basis van zijn afstudeerproef[118] verscheen later nog een artikel.[119]

Wat betreft de vroege middeleeuwen wijzen een heel reeks *patrocinia* op een mogelijks vroegmiddeleeuwse stichting van de geassocieerde kerk.[120] Het gaat vooral om St. Petrus, St. Martinus, St. Amandus, St. Maria, St. Johannes Baptista, St. Mattheus, St. Lucas, St. Stephanus,

113 Berings 1989, p. 30.
114 Berings 1989, p. 31.
115 Berings 1989, 80.
116 Berings 2023, pp. 299-300.
117 *Patrocinia* is een breder begrip dan patroonheilige: het omvat immers ook meer abstracte begrippen zoals St. Salvator, het heilige graf, en de heilige drie-eenheid, die ook als patroon van een kerk ingesteld werden (Berings 1979, p. 3).
118 Berings 1979.
119 Berings 1986.
120 Berings 1979, pp. 43-251.

St. Laurentius, St. Mauritius, St. Alexander, St. Apollonia, St. Agatha, St. Agnes, St. Remigius, St. Medardus, St. Dionysius, St. Brictius, St. Gaugericus, St. Autbertus, St. Eligius, St. Piatus, St. Bavo, St. Amalberga, St. Vedastus, St. Ursmarus, en St. Quentinus. Qua aantallen (en dus qua populariteit) zijn vooral St. Petrus, St. Martinus en St. Amandus belangrijk in het Leie-Dendergebied. In het bredere Scheldebekken gaat het respectievelijk om 62, 100 en 51 kerken.[121] Naast deze al lange oplijsting, is er nog een reeks van zo'n 30 *patrocinia*, die elk één à drie kerken omvatten, die op een vroegmiddeleeuwse datering kan wijzen.[122]

Het St. Petrus *patrocinium* (vaak St. Pieter in het Nederlands) is met name populair in de 6de-8ste eeuw, en is in verband te brengen met Ierse/Columbaanse missionarissen en de kloosters die ze stichtten.[123] Voor het Scheldebekken in het huidige Vlaanderen is dan vooral Amandus van belang, die hier actief was in het tweede kwart van de 7de eeuw.[124] Dit betekent niet dat Amandus zelf een reeks kerken gesticht zou hebben; hoewel het zeker mogelijk is, ontbreekt hiervoor elk hard historisch bewijs. De bloei van de St. Petrus-cultus hangt daarnaast meer samen met de introductie van het Christendom en de St. Petrus-cultus door Amandus. De oudst gekende St. Petruskerken dateren in de 7de-8ste eeuw en zijn allemaal kloosterkerken, of kerken waarrond een kloostergemeenschap ontstaan is. Het gaat onder andere om beide abdijen te Gent, en deze te Ronse en Dikkelvenne.[125] Op basis van hun associatie met een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem en/of vermelding van de nederzettingsnaam vóór 1000, kan voor de (latere) parochiekerken gewijd aan St. Petrus ook een grotendeels vroegmiddeleeuwse oorsprong vooropgesteld worden.[126] Voorbeelden zijn de kerken van Denderwindeke en Semmerzake. Het hoogtepunt van de cultus moet in de 7de-8ste eeuw gezocht worden. Verschillende kloosterkerken veranderen in de 8ste-9de eeuw immers hun patroonheilige van St. Petrus naar een meer lokale heilige.[127] Geografisch valt op dat St. Petruskerken ontbreken in de zandstreek, en zich voornamelijk op de rand van alluviale vlaktes bevinden. Daarbij is er een sterke clustering op de leemgronden, zowel links als rechts van de Schelde.[128] Vijftig van de 62 St. Petruskerken bevinden zich langs een waterweg of Romeinse weg, een verhouding die veel hoger ligt dan bij andere *patrocinia*.[129]

Het St. Martinus *patrocinium* wordt traditioneel sterk verbonden aan het Frankische koningshuis. Op die manier worden St. Martinuskerken vermoed gesticht te zijn door Frankische koningen of de (hogere) elite, en dit vanaf de 5de eeuw.[130] Een voorbeeld hiervan is de St. Martinuskerk van Petegem. Meer dan de helft van de door Berings geïnventariseerde St. Martinuskerken kent vermoedelijk een vroegmiddeleeuwse oorsprong.[131] Er is, net zoals bij St. Petrus kerken, een sterke concentratie tussen Schelde en Dender, maar in vergelijking meer noordelijker, op de zandleemgronden. 55 % van de St. Martinuskerken bevindt zich langs een waterweg of Romeinse weg.[132]

Voor het St. Amandus *patrocinium* ten slotte is de chronologie wat scherper te stellen, omdat deze cultus zich logischerwijs pas ontwikkelde na de dood van Amandus (die stierf in de jaren 670), en dit op het einde van de 7de eeuw.[133] De cultus ontwikkelde zich vanuit de

121 Berings 1986.
122 Berings 1979, pp. 252-254.
123 Berings 1986, p. 434.
124 Milis 1981, pp. 269-273; Berings 2023.
125 Berings 1986, pp. 434-435.
126 Het gaat in totaal om 48 van de 62 St. Petruskerken, of 77,4 %.
127 Berings 1986, p. 437. Voorbeelden zijn St. Bavo te Gent en St. Hermes te Ronse.
128 Berings 1986, p. 435.
129 Berings 1986, p. 436.
130 Ewig 1961 (1979); Berings 1986, p. 439.
131 Berings 1986, p. 437. Het gaat om 56 van de 100 kerken, of 56 %. Opnieuw is deze argumentatie gebaseerd op het nederzettingstoponiem en/of een vermelding vóór 1000 n. Chr.
132 Berings 1986, pp. 437-439.
133 Berings 1986, pp. 440-441; Berings 2023.

abdij van Elnone, die ook door Amandus gesticht is. Op die manier is er een sterke band tussen landelijke St. Amanduskerken en deze abdij te veronderstellen. De populariteit van Amandus als patroonheilige eindigt vermoedelijk op het einde van de 8ste eeuw. 41 van de 51 geïnventariseerde Sint-Amanduskerken dateren vermoedelijk in de vroege middeleeuwen.[134] 33 van de 51 kerken bevindt zich langs een waterweg of een Romeinse weg.[135]

Samenvattend kan gesteld worden dat in het noordelijke deel van de Scheldevallei, dus het deel binnen het huidige Vlaanderen, de St. Martinus en St. Petrus *patrocinia* min of meer gelijktijdig verschijnen tijdens de eerste helft van de 7de eeuw. De eerste houdt (zeker in eerste instantie) verband met de Merovingische koningen en hun hogere elite, de tweede met de missionering en de eerste kloosters die daaruit voortkomen. Respectievelijk vormen beide *patrocinia* dus indicaties voor leken- dan wel kerkelijk grondbezit. In een tweede fase, vanaf de late 7de eeuw reeds, verschijnen meer lokale heiligen op het toneel, zoals St. Amandus maar bijvoorbeeld ook St. Bavo. Hun cultus is vooral in verband te brengen met de abdijen.[136]

2.1.1.3. Schematische synthese van de bestaande visies

Zowel wat betreft algemeen beeld van de nederzettingsevolutie als wat betreft haar chronologie, verschillen de hierboven vernoemde auteurs weinig. Enkel wat betreft de vroege middeleeuwen verschilt het beeld. Ruwweg kan zo, en met focus op het studiegebied, het volgende algemene schema opgesteld worden:

<u>Vroege middeleeuwen (5de-9de eeuw)</u>

- Verhulst: Instabiele bewoning, met groeiende stabiliteit vanaf de 7de eeuw. De bewoning bestaat vanaf dan voornamelijk uit gehuchten: verschillende erven die weinig geordend bij elkaar liggen.
- Thoen: Verspreide bewoning en meer geconcentreerde bewoning (met name *dries*-gehuchten) bestaan naast elkaar.
- Berings: Verspreide bewoning, die door het stichten van kerken (vanaf de 7de-8ste eeuw) gaat clusteren.

<u>Volle middeleeuwen (10de-13de eeuw)</u>

(Verderzetting van het) Proces van nederzettingsconcentratie, in eerste instantie door het ontstaan van *dries*-gehuchten (volgens Van Durme reeds vóór 1000 n. Chr.). Volgens Verhulst en Thoen is het ontstaan van dorpen (waarmee vermoedelijk bewoningskernen met verschillende centrale functies, zoals een kerk, een versterking, … bedoeld wordt) voornamelijk een fenomeen van de 11de-13de eeuw. Deze concentratie is volgens deze auteurs vooral een gevolg van de veranderende landschappelijke organisatie (samengroeien van akkers tot kouters), en daaraan gekoppeld, sociaal-economische ontwikkelingen waarbij boeren afhankelijk worden van grootgrondbezitters. Zuiver economische (handel, afzetmarkt) en culturele (wonen/begraven nabij de kerk) motieven spelen in mindere mate een rol en worden enkel door Thoen vermeld. Enkel volgens Berings speelt het kerkgebouw een centrale rol in het proces van nederzettingsconcentratie.

Tijdens de 11de-12de eeuw breiden sommige bestaande bewoningskernen zich uit, via de inrichting van 'secundaire' *driesen*.

Vanaf het einde van de 12de eeuw en doorheen de 13de eeuw zien grotere nederzettingen een morfologische wijziging, door de aanleg van grote, multifunctionele pleinen. Dit gegeven is vooral ingrijpend daar waar ook *vrijheden* werden ingesteld.

134 Berings 1986, p. 441. Dit is 80,4 %.
135 Berings 1986, p. 441.
136 Berings 1986, p. 442.

Volle-late middeleeuwen (12de-14de eeuw)

Oprichting van geïsoleerd liggende, grote hoeves die vaak ook omgracht waren. Deze hoeves lagen in het *outfield* en werden gesticht door grootgrondbezitters.

Binnen het proces van nederzettingsconcentratie kunnen op basis van deze studies twee fases onderscheiden worden. De eerste, vanaf de 10de eeuw, omvat het ontstaan van *dries*-gehuchten. Deze kunnen zich schijnbaar – want dit wordt nooit expliciet vermeld – ontwikkelen tot dorpen. Doorheen de 11de-12de eeuw kunnen ze zich ook uitbreiden, aan de hand van de aanleg van 'secundaire' *driesen*. De tweede fase, tijdens de 11de-13de eeuw, omvat het ontstaan van nieuwe bewoningsconcentraties rond reeds bestaande aantrekkingspolen, met name motteversterkingen en kerken.

2.1.1.3.1. Verklaringen

Het vroegmiddeleeuwse nederzettingspatroon wordt door de respectievelijke auteurs niet expliciet verklaard, maar het is niettemin duidelijk dat ze demografie (omvang en verspreiding van de bevolking) als belangrijkste factor zien. De 5de-6de eeuw worden daarbij als een demografisch dieptepunt gezien, met eerder beperkte Germaanse immigratie.[137] Een kleine bevolking wordt daarbij verondersteld om als 'natuurlijk' bewoningspatroon een verspreid patroon aan te nemen in kleine familiegroepen. De toponymie, en met name de dichte verspreiding van *–haim*-toponiemen in de regio, onderbouwt dit idee.[138] Het ontstaan van stabielere 'gehuchten' in de 7de-9de eeuw, zoals Verhulst stelt, moet – hoewel ook niet expliciet vermeld – dan in verband gebracht worden met bevolkingsgroei vanaf de (latere) 7de eeuw.[139]

Wat betreft de verklaringen achter de 10de/11de-13de-eeuwse nederzettingsconcentratie legt elke auteur nadruk op andere elementen. Verhulst legt de nadruk op landschappelijke en economische ontwikkelingen die gevoed worden door de demografie, en meer bepaald de sterke bevolkingsgroei vanaf de 10de-11de eeuw:[140]

- Politiek-institutioneel: de fysieke vestiging van het heerlijk gezag; en/of de sociaal-juridische organisatie van de gemeenschap;
- Landschappelijk: ontginningen en de hergroeping van het voornaamste akkerland op één of meerdere kouters (zie hierna);
- Economisch: *Vergetreidung* en de daaraan gekoppelde invoering van het drieslagstelsel op de kouter, wat binnen het huidige Vlaanderen enkel gebeurde in zuidelijk 'historisch' Vlaanderen, Brabant en Haspengouw.

Thoen legt dan weer de nadruk op de combinatie van demografie, sociaal-economische structuur, en landgebruik. Door de bevolkingsgroei, die met name tijdens de 11de-13de eeuw heel sterk was, steeg het aantal landbouwbedrijven maar verkleinde hun omvang ook. De beschikbare ruimte nam immers steeds af, omdat woeste gronden omgezet werden in landbouwgrond, om aan de groeiende voedselvraag te voldoen. Dit leidde zo tot een algemene verarming van de plattelandsbevolking, waardoor individuele boeren over een kleiner kapitaal (trekdieren, maar vooral mest) beschikten. Samenleven in gegroepeerde nederzettingen maakte solidariteit, en meer bepaald het delen van kapitaal echter eenvoudiger.[141] Om dit kapitaal vervolgens zo efficiënt mogelijk te gebruiken, en om de nieuw ontgonnen gronden ook bodemkundig niet uit te putten, paste men volgens Thoen een *infield-outfield* systeem toe: het beschikbare areaal werd opgedeeld in een *infield* (het intensief bewerkte en bemeste deel, dus akkerland) en een *outfield* (extensiever bewerkte

137 Zie bv. Blok 1981, pp. 148-149; Thoen 2007, p. 61.
138 Verhulst 1995, p. 119; Thoen 2007, p. 63.
139 Blok 1981, pp. 148-152; Verhulst 1995, p. 120.
140 Verhulst 1995, p. 159.
141 Thoen 1990, p. 18; Thoen 2007, pp. 69-71.

gronden, zoals weidegronden). Op die manier kon men het kapitaal concentreren op de beste gronden – vaak waren dit (deels) de gronden die al het langst onder de ploeg lagen, die in de 8ste-9de eeuw in de teksten verschijnen als *akker*. Dit *infield* ging men kouter gaan noemen, en het collectieve kapitaal werd gebruikt om de gronden te bewerken. Deze kouters zijn volgens het hierboven vernoemde onderscheid zogenaamde dorps- of boerenkouters.[142] Deze nederzettingen namen de vorm aan van *dries*-gehuchten; Thoen wijst op de opvallende geografische correlatie tussen dergelijke nederzettingen en de kouters. Vanuit de gestegen nood aan solidariteit en het daarop volgende samenwonen, vervulde de *dries* verschillende functies: watervoorziening (via een waterput), plaats om vee (schapen en/of runderen) samen te drijven en te verdelen, én locatie om de mest te verzamelen en eenvoudig te verspreiden over de kouter(s).[143]

Een ander element van de sociaal-economische structuur dat verband zou houden met de landschaps- en nederzettingsevolutie, is aard en structuur van het heerlijk gezag. Dit element komt vooral in de oudere publicaties van Thoen aan bod en is, gelet op de onderzoeksfocus van de auteur, vooral uitgewerkt voor de late middeleeuwen.[144] Het argument start vanuit de vaststelling dat het Graafschap Vlaanderen tijdens de volle en late middeleeuwen een sterk verspreid netwerk van lokale en bovenlokale heren kende.[145] Deze heren zagen een manier om hun inkomsten – die door het vastleggen van cijnzen in dalende lijn waren – op peil te houden en uit te breiden, namelijk door het stimuleren van ontginningen.[146] Dit was enerzijds het innen van lasten op nieuwe ontginningsgronden, en anderzijds – en vooral – het vergroten van de omvang van de gerechtsheerlijke inkomsten (uit boeten, belastingen, enz.) door het aantal inwoners van hun heerlijkheden te doen stijgen. Om die ontginningen en (lokale en relatieve) bevolkingsgroei te stimuleren, vroegen vele heren bewust zeer lage cijnzen voor nieuw ontgonnen gronden.[147] Deze nieuwe bevolking zorgde misschien voor het ontstaan van de 'secundaire' *dries*-gehuchten[148] of – en dit wordt niet expliciet gemaakt door Thoen – rond bestaande motteversterkingen en/of al dan niet geassocieerde kerken. Deze worden immers door Thoen gezien als bestaande aantrekkingspolen waarbij zich later bewoning concentreert.[149] Ook Berings ziet een belangrijke rol weggelegd voor kerken in het proces van bewoningsconcentratie.[150]

In tegenstelling tot de lekenheren, die focusten op de gerechtsheerlijke inkomsten, focusten geestelijke instellingen zich – zoals ze ook in de vroege middeleeuwen deden – doorheen de volle en late middeleeuwen op de grondheerlijke inkomsten (inkomsten uit eigen grondbezit).[151] De exploitatie van landbouwgronden via grote centrale boerderijen (*curtes*) speelde hierin een hoofdrol. Veel van deze boerderijen zijn tijdens de 12de-14de eeuw nieuw gesticht in het vroegere *outfield*.

De aanwezigheid van een kerk is volgens verschillende definities een essentieel criterium om een onderscheid te maken tussen een dorp enerzijds en een gehucht anderzijds. Deze definitie wordt ook toegepast in het beheers- en beleidsmatige archeologische onderzoek

142 Thoen 2017, pp. 165-169.
143 Zie ook Thoen 2010, p. 18.
144 Thoen 1988, pp. 300-653; Thoen 1990, pp. 22-31.
145 De macht van de graaf was geografisch gedifferentieerd. Met name in Rijks-Vlaanderen stond hij initieel zwakker t.o.v. de lokale heren, vooral omdat de grafelijke bezittingen in Rijks-Vlaanderen quasi onbestaande waren. De graaf zou zijn macht er tijdens de 12de-13de eeuw wel stelselmatig uitbouwen, en die van de lokale heren uithollen: Thoen 1988, pp. 384-409.
146 Thoen 1990, p. 24.
147 De graven en abdijen voerden trouwens een gelijkaardige politiek, zie bv. de voorbeelden van Kluizen en Woesten: Verhulst 1991a; Verhulst 1991b.
148 Zie hierboven: Van Durme 1998, p. 168.
149 Thoen 1988, pp. 389-396/686-687; Thoen 2007, p. 73. Zie ook Thoen 1990, p. 26.
150 Berings 2023, pp. 299-300.
151 Thoen 1988; Thoen 1990, p. 25.

rond dorpsvorming in Vlaanderen.[152] Ondanks dit centrale conceptuele belang van de kerk in beleidsvoorbereidend werk, dat gebaseerd is op de historisch gegroeide centrale en dominerende plaats van het kerkgebouw in dorpen in Vlaanderen, wordt de kerk in de bestaande literatuur met betrekking tot dorpsvorming vaak niet als een bepalende factor gezien, of is haar rol onduidelijk. Volgens Verbesselt worden kerken over het algemeen opgericht in reeds bestaande bewoningscentra.[153] Bij Verhulst komen kerken niet expliciet aan bod, hoewel kerken wel een belangrijke gemeenschapsvoorziening waren waarrond bewoning zich kon concentreren.[154] Ook Thoen stelt dat kerken een aantrekkingspool vormden voor nieuwe bewoningsconcentratie (al dan niet in combinatie met een motte), vanaf de volle middeleeuwen. Zo vormden ze een katalysator voor een tweede fase van nederzettingsconcentratie, volgend op de *dries*-gehuchten, die volgens Thoen ouder zijn.[155] Tijdens de vroege middeleeuwen stonden kerken volgens Thoen vaak geïsoleerd in het landschap.[156] Volgens historicus Ludo Milis werden de eerste kerken opgetrokken in bestaande kleinere nederzettingen (*vici*) of op het platteland, en vaak op oudere Merovingische begraafplaatsen.[157] Hier lijkt dus een breder scala aan ruimtelijke contexten in rekening genomen te worden. Bij Berings, ten slotte, neemt de kerk een centrale plaats in binnen het concentratieproces van de middeleeuwse bewoning.[158] Meer bepaald wordt het kerkgebouw en het omliggende kerkhof als eerste en belangrijkste factor gezien waarrond bewoning zich concentreerde; volgens Berings ontwikkelden andere gemeenschapsvoorzieningen zich pas later in deze reeds bestaande bewoningsconcentraties. Echter, ook bij onderzoekers die de kerk een belangrijke rol toedichten, is dit fenomeen weinig in de diepte uitgewerkt.

De visie dat kerken tijdens de kerstening opgericht werden in bestaande nederzettingen, was zeer lang dominant, en niet alleen in het onderzoek naar Binnen-Vlaanderen. Ze komt voort uit het onderzoek naar het ontstaan van de parochies. In deze visie wordt een parochie gedefinieerd als

> [U]ne circonscription ecclésiastique sur le territoire de laquelle se trouve une (et une seule) église paroissiale détentrice (de façon monopolistique) d'une série de droits religieux et dans le ressort de laquelle est prélevé, au profit de l'église paroissiale, l'impôt du dixième (la dîme).[159]

Op die manier is er volgens Alain Dierkens, die de toen algemeen geldende opinie vertolkt, een evident, zelfs noodzakelijk verband tussen de vroege parochies en de vroegmiddeleeuwse domeinorganisatie: de eerste parochies vallen samen met de vroegmiddeleeuwse domeinen.[160] Soms hadden dergelijke domeinen verschillende kerken. Tijdens het proces van parochievorming kreeg het kerkgebouw dat in het centrum van de dorpsgemeenschap lag, meestal het statuut van parochiekerk. Op die manier werd haar centraliserende rol nog versterkt.[161] In sommige gevallen lag de parochiekerk echter buiten het bewoningscentrum: bijvoorbeeld indien ze gebouwd was op een oudere begraafplaats, of indien het ging om een specifiek cultgebouw dat op een specifieke, ritueel belangrijke locatie was opgericht.[162]

Later onderzoek heeft de oude, sterk territoriale visie op parochievorming echter ondergraven en ongeldig gemaakt.[163] Momenteel geldt zo dat het territoriale aspect pas geleidelijk aan

152 Tys *et al.* 2010, p. 16; De Groote *et al.* 2018, p. 10.
153 Verbesselt 1953, p. 86.
154 Verhulst 1995, p. 159.
155 Thoen 2007, pp. 69-73.
156 Thoen 2007, pp. 64/73.
157 Milis 1981, pp. 273/277.
158 Berings 2023, pp. 299-300.
159 Dierkens 1997, p. 25.
160 Dierkens 1997, pp. 26-29. Zie ook Meijns 2015, pp. 16-18 voor verdere toelichting.
161 Dierkens 1997, p. 30.
162 Dierkens 1997, p. 30.
163 Toelichting en verwijzing naar verdere literatuur bij Meijns 2015, pp. 12-32.

opkomt, vanaf c. 850 n. Chr. Daarvoor werd de parochie enkel gebaseerd op sociale relaties tussen gelovigen en de priester; het kerkgebouw nam hierin een belangrijke plaats in, als liturgisch centrum, maar van enig territoriaal aspect was geen sprake.[164] De ruimtelijke impact van deze ontwikkeling is echter nog niet verder onderzocht voor wat betreft Binnen-Vlaanderen, vanuit historische noch vanuit archeologische hoek. Op die manier kan de stelling dat kerken opgericht werden in bestaande nederzettingen, voorlopig niet gecontroleerd worden. Overkoepelend archeologisch onderzoek naar de ruimtelijke context van vroege kerkgebouwen bestaat immers ook niet. Hetzelfde geldt ook voor Thoen's stelling dat kerken in eerste instantie geïsoleerd lagen, en pas vanaf de 12de eeuw als aantrekkingspool voor bewoning golden.

2.1.1.3.2. Kritische evaluatie

Het werk van Verhulst, Thoen, Van Durme en Berings heeft de basis gelegd voor ons huidig begrip van de middeleeuwse nederzettings- en landschapsevoluties in Binnen-Vlaanderen. Niettemin zijn er enkele kritische bemerkingen te geven. Deze komen vooral voort uit het dominante gebruik van geschreven bronnen, waardoor exacte chronologieën en de materiële aard van nederzettingen en landschap moeilijk te vatten blijven. Zoals echter reeds vermeld, kan dit deze onderzoekers moeilijk verweten worden. Regionale studies vanuit archeologische hoek zijn immers pas sinds kort mogelijk. De hieronder geformuleerde kritieken vormen op die manier eerder een waarschuwing om de historische verklaringen niet dogmatisch te behandelen en steeds te testen aan de hand van archeologische data en nieuwe historische inzichten.

Een eerste kritiek is dat de geschetste ontwikkelingen en verklaringen zowel chronologisch als geografisch weinig precies zijn. Dit heeft in grote mate te maken met de historische bronnen, die vooral weergeven wanneer een bepaald fenomeen bestaat, maar niet of weinig hoe het ontstaan en verspreid is.

Een tweede kritiek is dat de nederzettings- en landschapsevolutie zeer modelmatig benaderd wordt, met weinig aandacht voor afwijkende evoluties.

Een derde kritiek is het veronachtzamen van duidelijke definities. Op die manier is de gebruikte terminologie ('dorpen', 'gehuchten') steeds onduidelijk en moeilijk in verband te brengen met archeologische data.

2.1.2. Archeologische nederzettingsstudies

Nadat in dit hoofdstuk eerst historisch-geografische en toponymische modellen en hypotheses met betrekking tot de middeleeuwse nederzettingsevolutie in Binnen-Vlaanderen aan bod kwamen, zullen nu de relevante inzichten uit eerdere archeologische studies over dit onderwerp besproken worden. Dit wordt thematisch onderverdeeld volgens de aard van de archeologisch vastgestelde occupatie: 'gewone' rurale nederzettingen, motteversterkingen, sites met walgracht, en ten slotte rurale kernen.

2.1.2.1. Chronologie en verspreiding van de vroegmiddeleeuwse bewoning

Op basis van de verspreiding en chronologie van de Merovingische begraafplaatsen toetste Rogge het beeld dat naar voor komt uit de toponymische data.[165] De vroegste begraafplaatsen zouden dateren uit het derde kwart van de 5de eeuw (Sint-Gillis-bij-Dendermonde, Semmerzake, Denderwindeke). Een tweede 'horizont' vangt aan vanaf het laatste kwart van de 5de eeuw (Asper, Velzeke, Kruishoutem). Deze grafvelden zijn minstens gedeeltelijk de weerspiegeling van een Germaanse immigratie.

164 Meijns 2015, pp. 18-19.
165 Rogge 1996, pp. 145-156.

Recenter kon op basis van de aangroei in archeologische (nederzettings)data een nieuwe blik geworpen worden op de chronologie en verspreiding van de vroegmiddeleeuwse bewoning in westelijk Vlaanderen. Hieruit kon een vastgesteld worden dat de occupatie zich in het begin van de vroege middeleeuwen (c. 450-550) vooral concentreert in vier zogenaamde kernzones (Figuur 2.3). Twee van deze kernzones liggen in het huidige studiegebied: de eerste betreft het gebied rondom de Schelde tussen Oudenaarde en Gent en de Leie tussen Deinze en Gent, de tweede de Dendervallei vanaf Dendermonde en met een onduidelijk zuidelijk einde. Vervolgens is er sprake van een geografische uitbreiding van de rurale occupatie vanuit deze kernzones, met name in de periodes c. 600-750 en c. 850-1000 (Figuren 2.4 en 2.5). In de Schelde-Denderregio lijkt er – op basis van de huidige archeologische data – geen sprake van een uitbreiding, eerder van een verdichting van de occupatie in de twee kernzones.

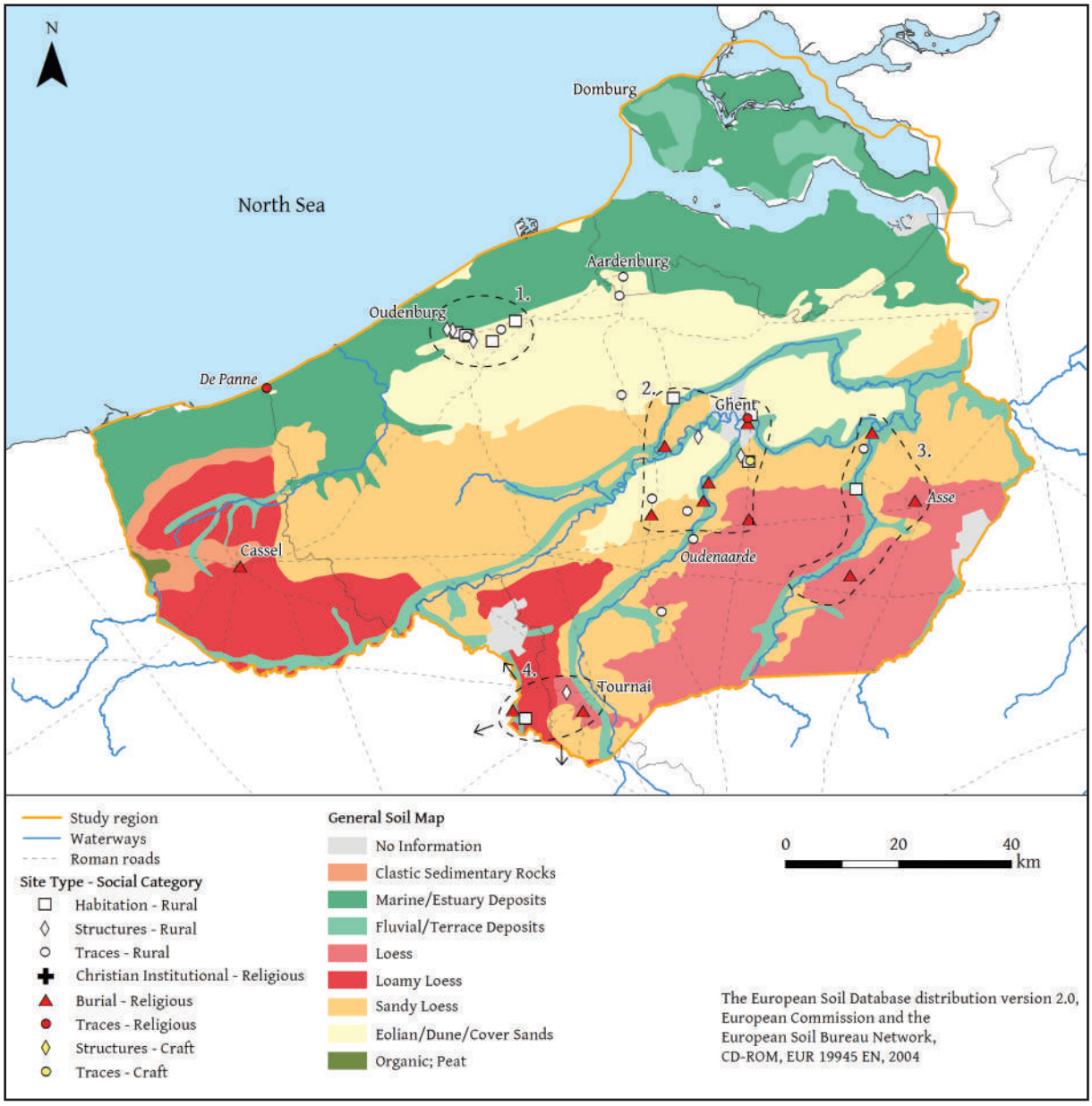

Fig. 2.3. Kernzones van vroegmiddeleeuwse bewoning (Deschepper 2022, p. 158, fig. 47).

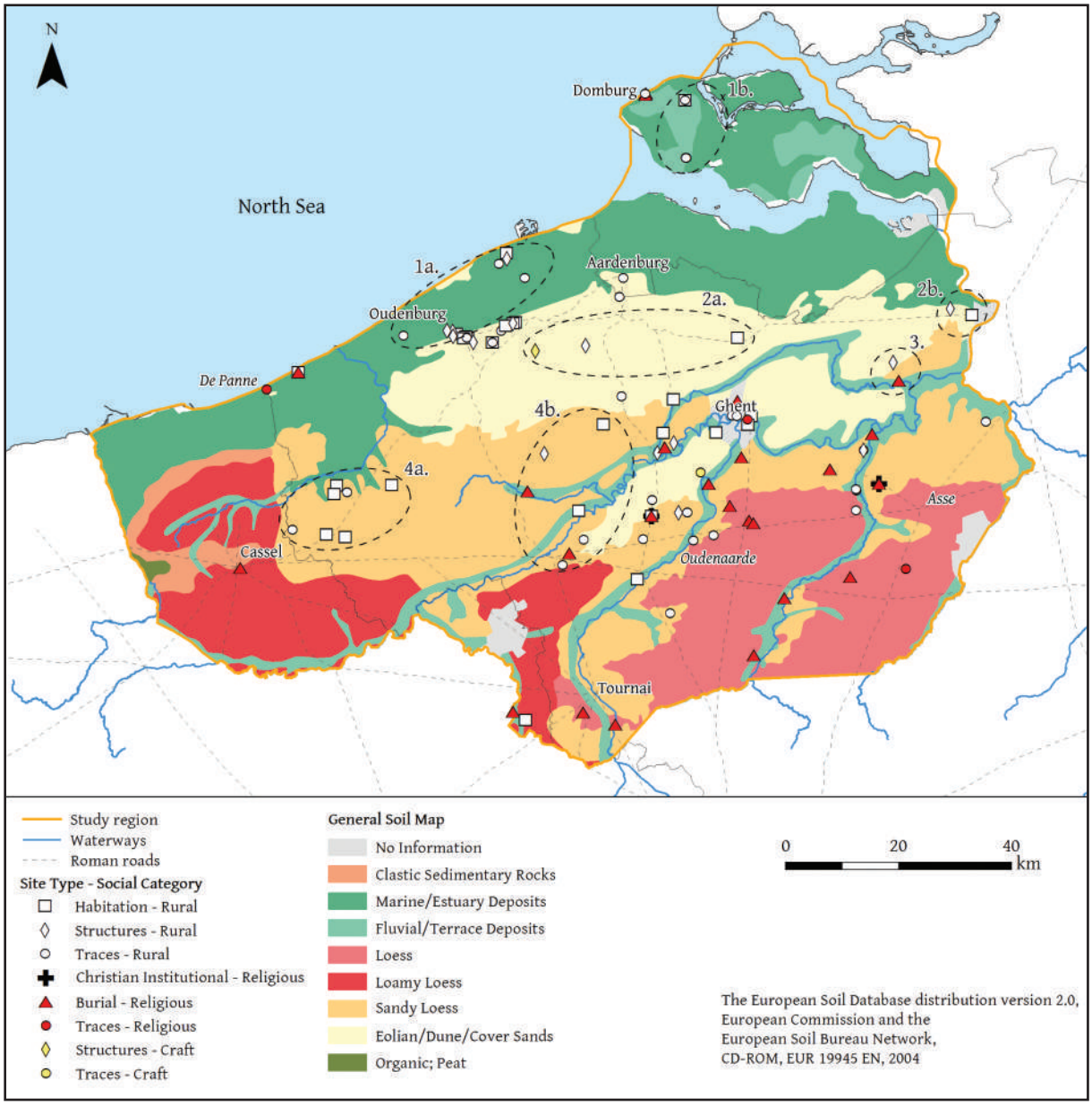

Fig. 2.4. Uitbreiding van de bewoning tussen c. 600-750 (Deschepper 2022, p. 165, fig. 51).

Opvallend is echter dat het grootste deel van het gebied tussen de rivieren Schelde en Dender archeologisch gezien vrijwel leeg blijft doorheen de vroege middeleeuwen – op basis van deze dataset kan gesteld worden dat het gebied weinig bewoning kende. Dit gaat uiteraard in tegen de toponymische data die hierboven besproken is, en die net wijst op een zeer dichte vroegmiddeleeuwse bewoning, althans ten noorden van Kluisbergen-Geraardsbergen. Er wordt vermoed dat deze discrepantie verklaard kan worden door een grote nederzettingsstabiliteit doorheen de middeleeuwen in deze regio, waardoor de vroegmiddeleeuwse bewoning verscholen zou zitten onder de huidige dorpskernen. Het gebrek aan dorpsarcheologisch onderzoek verklaart het gebrek aan archeologisch inzicht in deze problematiek. Deze onderzoeksvraag staat uiteraard centraal in de huidige studie.

Op vlak van de nederzettingslocatie is duidelijk dat de rivieren en de Romeinse wegen belangrijke structurerende elementen vormden doorheen de gehele vroege middeleeuwen. Hoewel vanaf de 7de-8ste eeuw deze elementen minder bepalend lijken te worden, bleven ze het nederzettingslandschap in grote mate bepalen.

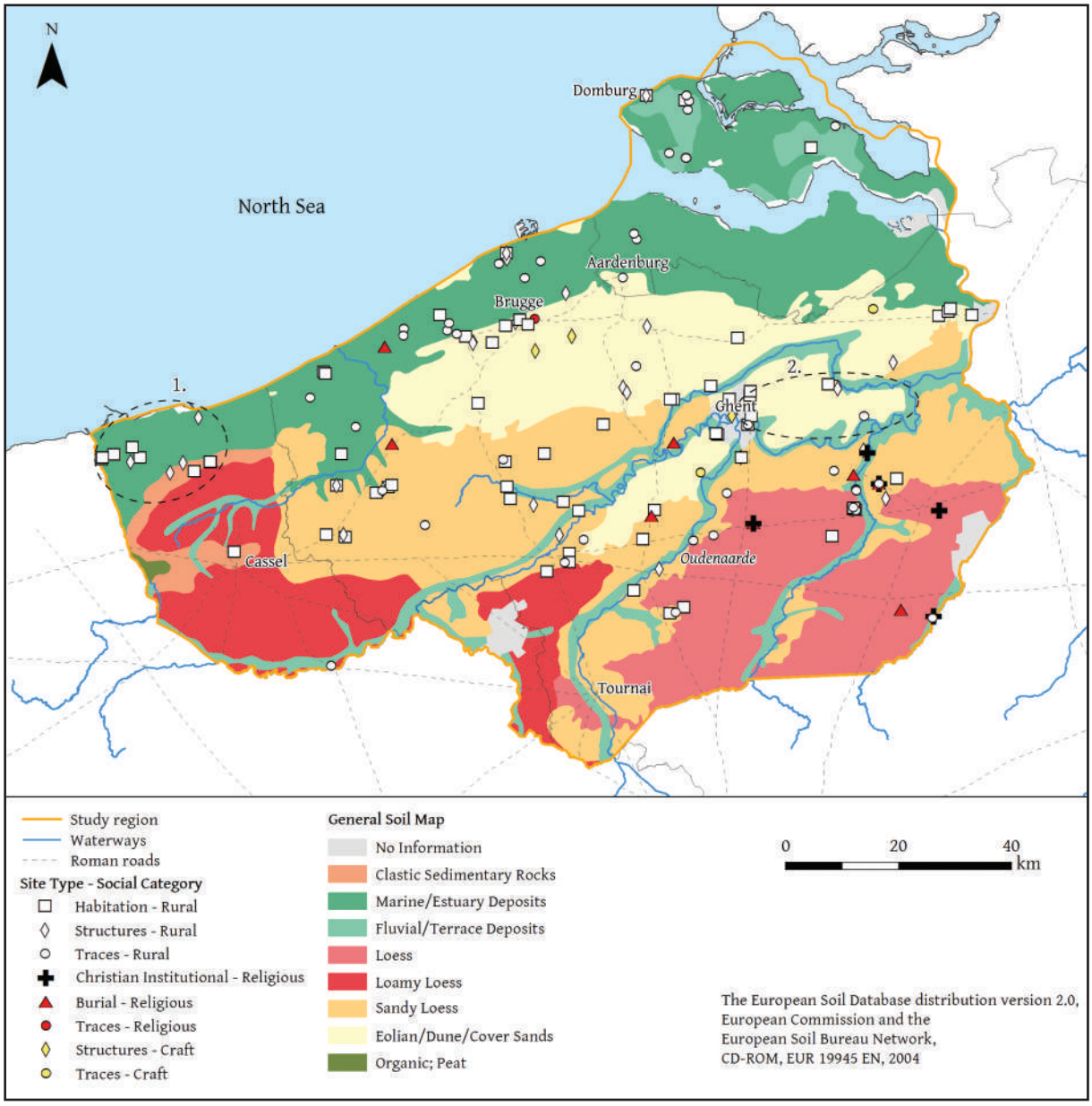

Fig. 2.5. Uitbreiding van de bewoning tussen c. 850-1000 (Deschepper 2022, p. 166, fig. 52).

2.1.2.2. 'Gewone' rurale nederzettingen

Wat betreft de morfologie en structuur van 'gewone' rurale nederzettingen zijn, voor de studieregio, twee doctoraatsstudies van belang, die handelen over respectievelijk de vroege en volle middeleeuwen.[166]

2.1.2.2.1. De vroege middeleeuwen

Het onderzoek van Deschepper richtte zich op de locatie, morfologie en ontwikkeling van vroegmiddeleeuwse (c. 450-1000 n. Chr.) rurale nederzettingen, of boerderijen. Daarvoor werd logischerwijs gebruik gemaakt van zo compleet mogelijk opgegraven nederzettingen. In totaal omvatte de dataset voor zijn studiegebied van noordelijk *Francia* (ruwweg huidig westelijk Vlaanderen) 88 nederzettingen. Zeventien daarvan liggen in het studiegebied van het huidige onderzoek (Tabel 2.1; Figuur 2.6). De volledige dataset m.b.t. vroegmiddeleeuwse aanwezigheid in het studiegebied is groter, en omvat 98 sites. Het gaat o.a. om 17 rurale nederzettingen, twee elitenederzettingen, en 21 grafvelden (Figuur 2.6). Het is duidelijk dat

166 Verbrugghe 2020; Deschepper 2022.

de beschikbare nederzettingsdata in het studiegebied relatief beperkt was, en dat er een grote chronologische discrepantie is: slechts vier nederzettingen dateren vóór 750 n. Chr.

TABEL 2.1: VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTINGEN, OPGENOMEN IN DE STUDIE VAN DESCHEPPER (2022), GELEGEN IN HET HUIDIGE STUDIEGEBIED.

Naam	ID (Deschepper 2022)	Datering
Aalst - Sint-Jozefscollege	4	425-550
Baardegem - De Faluintjes	7	775-1000
Erembodegem - Zuid IV fase 1/zone 2	8	775-1025
Erembodegem - Zuid IV fase 1/zone 3	9	750-900
Erembodegem - Zuid IV fase 3/zone 1	11	875-950
Erembodegem - Zuid IV fase 3/zone 2	12	950-1050
Kerkhove - Waarmaardsche Kouter	29	550-800
Gentbrugge - Het Kamp	94	700-900
Ruien - Rosalinde	130	750-900
Kruishoutem - Containerpark	140	900-1000
Kruishoutem - Kapellekouter	142	650-750
Lemberge - Burgemeester Maenhautstraat	157	435-575
Merelbeke - Caritas	159	850-1000
Outer - Stuypenberg	173	750-1100
Ronse - De Stadstuin	211	800-1050
Ronse - Pont West	214	900-950
Wortegem - Diepestraat	238	750-900

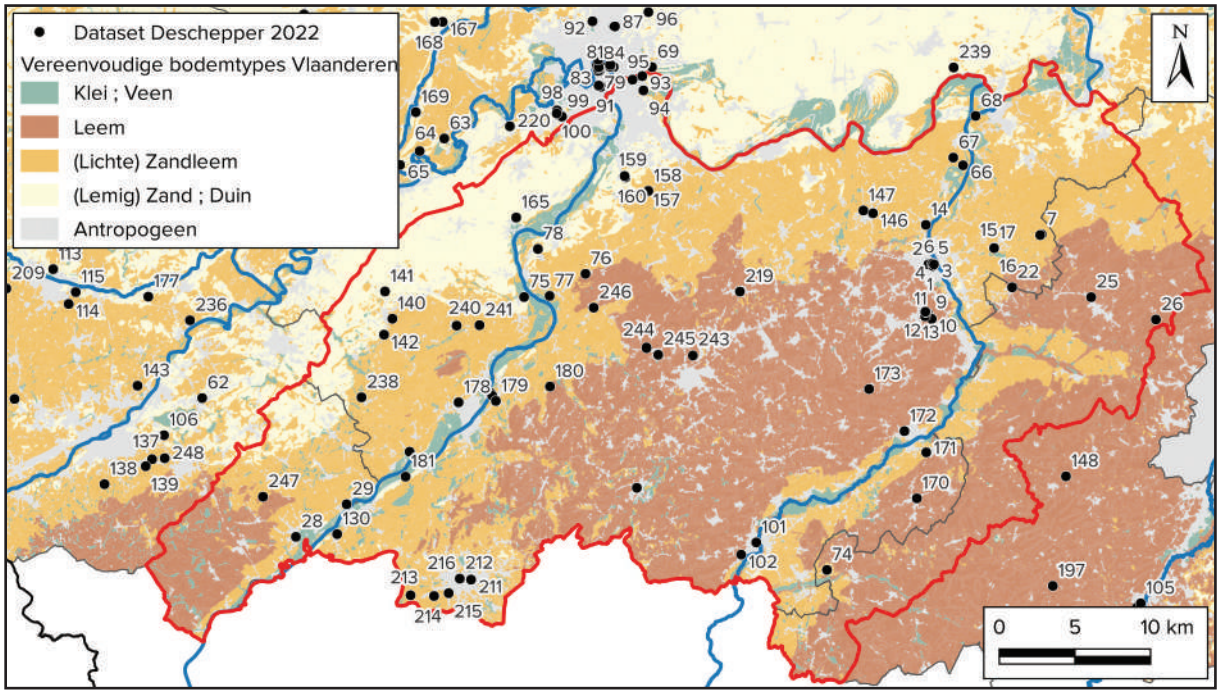

Fig. 2.6. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse sites opgenomen in de studie van Deschepper (2022) binnen het huidige studiegebied, in relatie tot een vereenvoudigde bodemkaart (bodemdata: AGIV; classificatie: UGent).

De ruimtelijke verspreiding van de vroegmiddeleeuwse occupatie in noordelijk *Francia* vertoont een groot hiaat ter hoogte van de leemgronden tussen Schelde en Zenne. Dit is zeer opvallend gelet op de dichte concentratie aan vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in deze regio (zie hierboven). De verklaring hiervoor wordt klassiek gezocht in de idee dat

de vroegmiddeleeuwse bewoning onder de huidige dorpskernen ligt; er wordt met andere woorden uitgegaan van een zeer sterke nederzettingscontinuïteit sinds de Merovingische periode. Archeologisch onderzoek in Moorsel, Lemberge en Aalst toont alvast aan dat dit zeker een mogelijkheid is, al blijft het uiteraard moeilijk om op basis hiervan algemene uitspraken te doen.

Wat betreft nederzettingslocatie, hier meer specifiek de inplantingslocatie van individuele nederzettingen in relatie tot het omliggende landschap, kon vastgesteld worden dat er een duidelijke voorkeur was voor nederzettingslocaties die relatief gezien hoger lagen dan het omliggende landschap (tot 1200 m rondom de nederzetting).

Wat betreft nederzettingsmorfologie en -ontwikkeling kon een algemene evolutie gereconstrueerd worden. Vóór de 8ste eeuw waren nederzettingen klein (één of twee gelijktijdige erven) en hadden ze geen archeologisch zichtbare afsluitingen. Binnen de Schelde-Denderregio is de site Lemberge – Burgemeester Maenhoutstraat een goed voorbeeld (Figuur 2.7). Vanaf de 8ste eeuw komen archeologisch zichtbare nederzettingsafsluitingen, in de vorm van grachtensystemen, wel regelmatig voor. Meer bepaald vertoont zowat de helft van de archeologisch onderzochte nederzettingen die dateren in de 8ste-10de eeuw worden een grachtensysteem. De andere helft betreft logischerwijs open nederzettingen zoals deze gekend zijn uit de 6de-7de eeuw (voorbeelden in het studiegebied zijn Ruien – Rosalinde en Wortegem – Diepestraat). Er lijkt ook een evolutie te zijn in de morfologie van deze grachtensystemen, hoewel het relatief kleine aantal gekende sites harde conclusies voorlopig uitsluit. Terwijl het in de 8ste-9de eeuw vooral gaat om eerder uitgestrekte, vrijwel rechtlijnige systemen waarin één of meer individuele erven liggen (die meestal niet langs alle zijden omgeven zijn door grachten), domineren in de 10de eeuw rechtlijnige of gebogen systemen die één erf langs alle zijden omvatten. Voorbeelden van de 8ste-9de-eeuwse vorm zijn Gentbrugge – Het Kamp en Erembodegem – Zuid IV (Figuur 2.8), voorbeelden van de 10de-eeuwse vorm zijn Kruishoutem – Containerpark, Ronse – De Stadstuin en Ronse – Pont West (Figuur 2.9).

Fig. 2.7. Voorbeeld van een kleine, open vroegmiddeleeuwse nederzetting. Vereenvoudigd grondplan van de vroegmiddeleeuwse fase op de site Lemberge – Burgemeester Maenhautstraat.

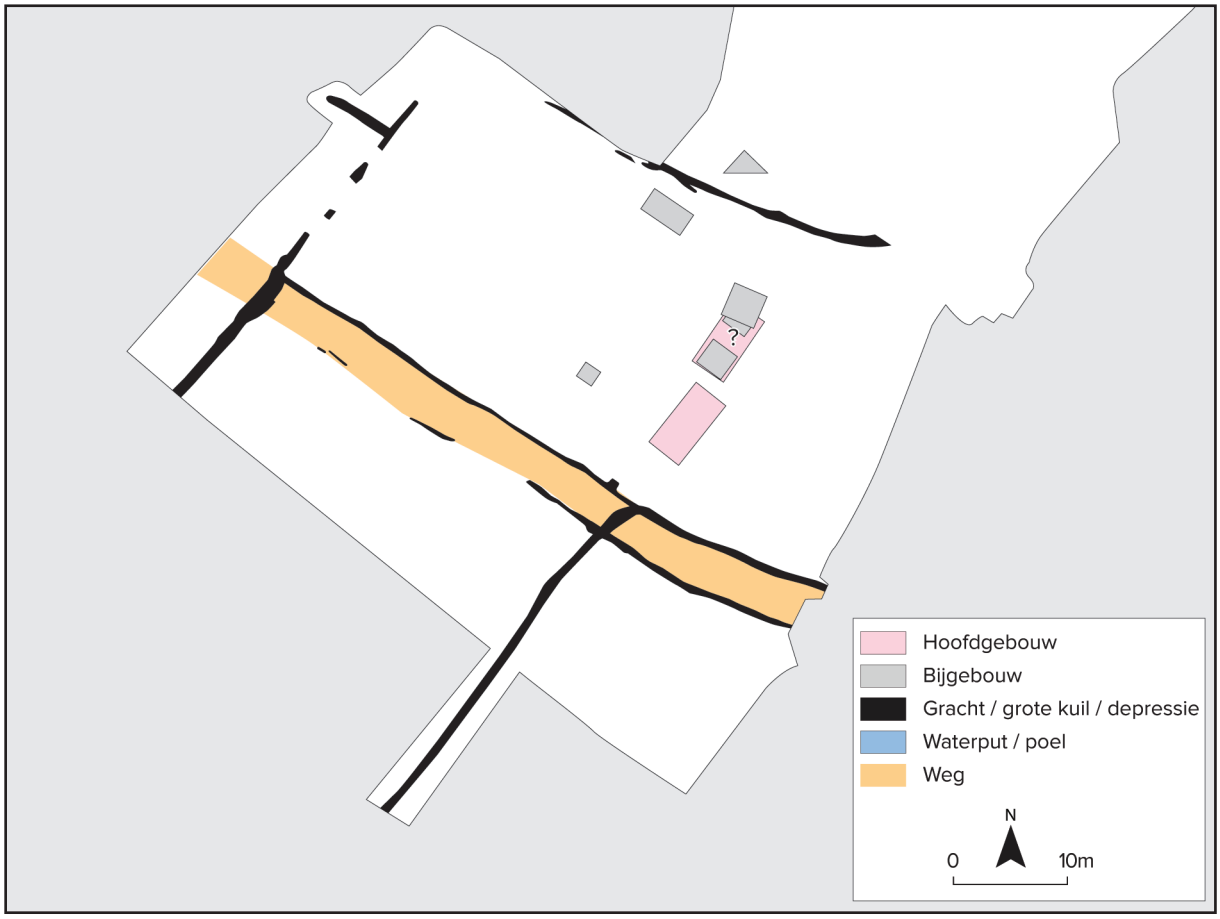

Fig. 2.8. Voorbeeld van een kleine, rechtlijnig omgrachte nederzetting uit de 8ste-9de eeuw. Vereenvoudigd grondplan van de vroegmiddeleeuwse fase op de site Erembodegem – Zuid IV.

Een vergelijkende analyse van de grondplannen van deze 8ste-9de-eeuwse omgrachte nederzettingen maakt duidelijk dat ze veel gelijkenissen vertonen met de *semi-nucleations* die door Blair beschreven zijn voor Angelsaksisch Engeland.[167] Deze nederzettingen bestaan uit individuele boerderijen die op zo'n 100-200 m afstand van elkaar liggen en ingebed zijn in een overkoepeld – en vermoedelijk collectief aangelegd en onderhouden – grachtensysteem dat de individuele boerderijen en andere percelen definieert. Gelijkaardige nederzettingen zijn ook gekend uit noordelijk Frankrijk.

Een deel van deze 8ste-9de-eeuwse nederzettingen kan, vanuit economisch standpunt, specifiek in verband gebracht worden met een gespecialiseerde focus op veeteelt. Dergelijke sites, *livestock sites* genoemd, worden vooral gekenmerkt door een grachtensysteem dat drijf- en sorteersystemen en aparte percelen (vermoedelijk weides) definieert en door grote aantallen waterputten en/of vierpalige opslagstructuren. Het verschijnen van deze nederzettingen moet, parallel met Angelsaksisch Engeland, geïnterpreteerd worden als het antwoord op een nood om dieren dichter bij de nederzetting te houden, en hun mobiliteit doorheen het landschap te controleren. Op zijn beurt ontstond deze nood vermoedelijk door het samengaan van enkele economisch-landschappelijke ontwikkelingen, waaronder de uitbreiding van akkerland ten nadele van voormalig weiland en de groeiende omvang van kuddes (en dus een groter economisch belang van veeteelt). In de studieregio kan Gentbrugge – Het Kamp geïnterpreteerd worden als een dergelijke nederzetting. Ze zijn echter vooral gekend op de meer noordelijke zandgronden (regio Brugge-Oudenburg) en de zandleemgronden van zuidelijk West-Vlaanderen (bv. te Poperinge). Hun schijnbare afwezigheid op de zwaardere leemgronden in het zuiden van de Schelde-Denderregio moet

167 Blair 2018, pp. 294-298. Zie verder, Hoofdstuk 2.2.3.

misschien in verband gebracht worden met een ander landbouwsysteem, waarbij akkerbouw belangrijker was dan veeteelt. De leembodems, het vroeger verschijnen van open fields (in vergelijking met de zandgronden) en het versnipperde bosareaal zijn hier aanwijzingen voor. Echter, aangezien er slechts zes *livestock sites* gekend zijn in noordelijk *Francia*, is een dergelijke verregaande conclusie over hun verspreidingspatroon op dit moment volledig hypothetisch.

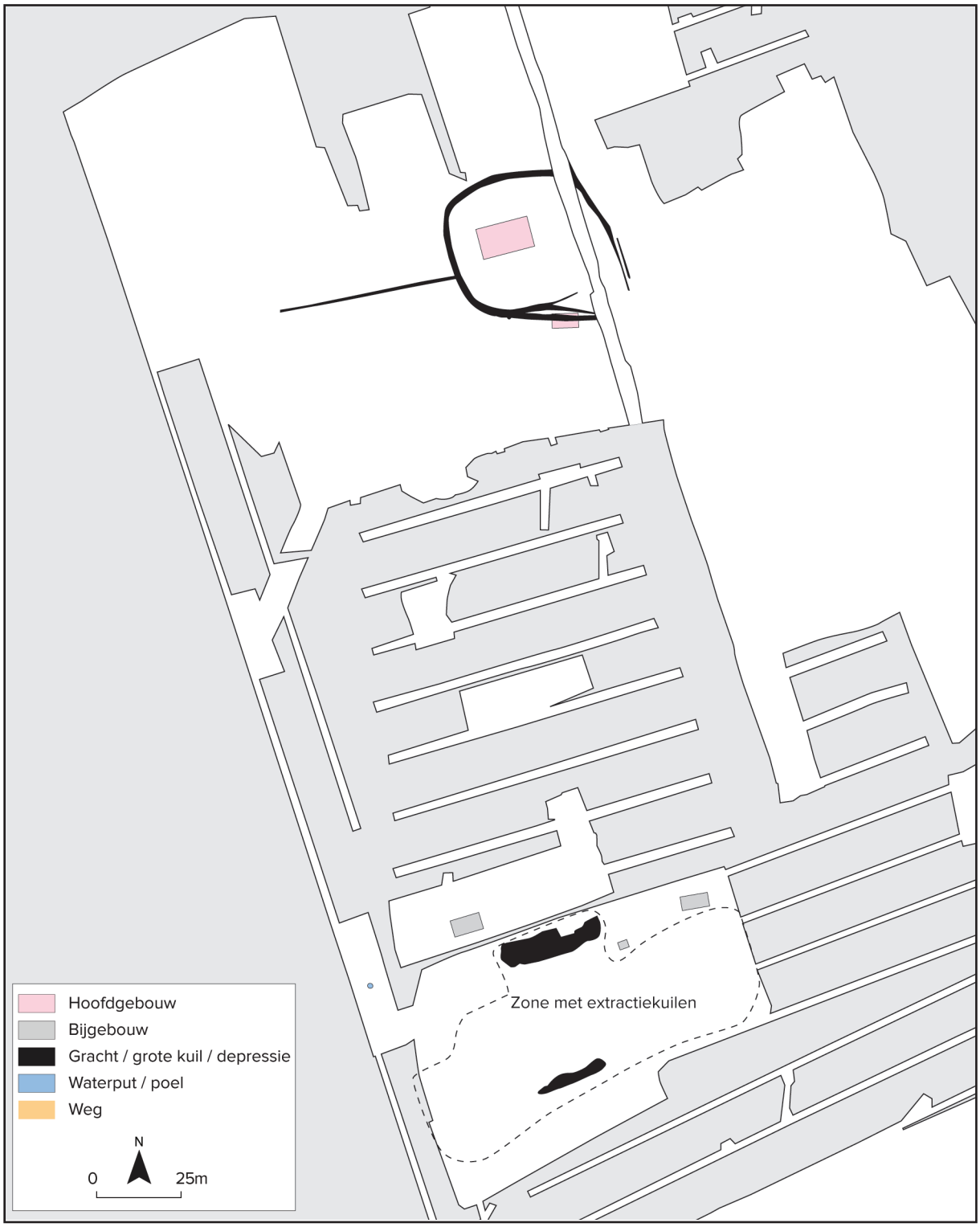

Fig. 2.9. Voorbeeld van een kleine, gebogen omgrachte nederzetting uit de 10de eeuw. Vereenvoudigd grondplan van de 10de-eeuwse fase op de site Ronse – Pont West.

2.1.2.2.2. De volle middeleeuwen

Wat betreft de volle middeleeuwen biedt een andere recente studie belangrijke inzichten aan. Deze studie, het doctoraatsonderzoek van Verbrugge (2020), verschilt echter van het onderzoek naar de vroege middeleeuwen in die zin dat het geen typologische studie betreft van de verschillende herkende nederzettingsvormen, maar dat ze focust op gegroepeerde rurale nederzettingen (en rijnederzettingen in het bijzonder) in het Graafschap Vlaanderen en de eventuele relatie tussen morfologisch sterk gelijkaardige nederzettingen in Wales. De invalshoek is op die manier sterk historisch-geografisch en morfologisch.

Verbrugghe (2020, p. 22) definieert gegroepeerde rurale nederzettingen (*grouped rural settlements*) als volgt:

> "[Grouped rural settlements] are defined as agglomerations of habitation and people who live and work in a rural context of subsistence and/or commercial production, and who are subject to hierarchical socio-economic structures. The grouped aspect is important in this perspective and relates to the morphological clustering, nucleation or agglomeration of habitation [...]. However, 'grouped' is used to stress the joined location of habitation in the landscape, regardless of its settlement typology/classification."

Rijnederzettingen vormen een specifiek type van gegroepeerde rurale nederzetting, met een regelmatige morfologie waarbij erven loodrecht op een centrale as (een weg of waterlichaam) georiënteerd zijn.

Als onderdeel van deze studie naar gegroepeerde rurale nederzettingen, bouwde Verbrugghe een dataset op van archeologisch onderzochte rurale nederzettingen uit de volle middeleeuwen in West- en Oost-Vlaanderen. Deze bevat 186 sites, waarvan 135 nederzettingen en 51 *structure sites*. waarbij er duidelijke concentraties zichtbaar zijn rond Gent, Sint-Niklaas, en de Brugge-Oudenburg regio. Binnen het ruime Schelde-Dender gebied lagen slechts 14 sites (Tabel 2.2; Figuur 2.10). Door het gebrek aan doorgedreven chronologisch onderzoek kan 61 % van de dataset slechts gedateerd worden tot op een periode van twee (of meer) eeuwen; het was dan ook niet mogelijk om chronologische evoluties te herkennen wat betreft de morfologie van de nederzettingen.

TABEL 2.2: VOLMIDDELEEUWSE NEDERZETTINGEN, OPGENOMEN IN DE STUDIE VAN VERBRUGGHE (2020), GELEGEN IN HET HUIDIGE STUDIEGEBIED (VERBRUGGHE 2020, PP. 105-112, TABEL 6).

Naam	ID (Verbrugghe 2020)	Karakterisering
Aalst – Baardegem – De Faluintjes	1	Nederzetting
Aalst – Erembodegem – Zuid IV (F1Z3)	2	Nederzetting
Aalst – Erembodegem – Zuid IV (F3Z1)	3	Nederzetting
Kruisem – Kruishoutem - Containerpark	99	Nederzetting
Lede – Lede – Kleine Kouterrede	104	Nederzetting
Merelbeke – Merelbeke - Caritas	122	Nederzetting
Merelbeke – Merelbeke - Poelstraat	123	Structure site
Merelbeke – Merelbeke - Molenkouter	124	Nederzetting
Ninove – Outer - Stuypenberg	131	Nederzetting
Oosterzele – Balegem - Nederstenberg	134	Nederzetting
Ronse – Ronse – De Stadstuin	158	Nederzetting
Ronse – Ronse – Pont West	159	Nederzetting
Ronse – Ronse - Savooistraat	160	Nederzetting
Kruisem – Zingem – Lange Aststraat	183	Nederzetting

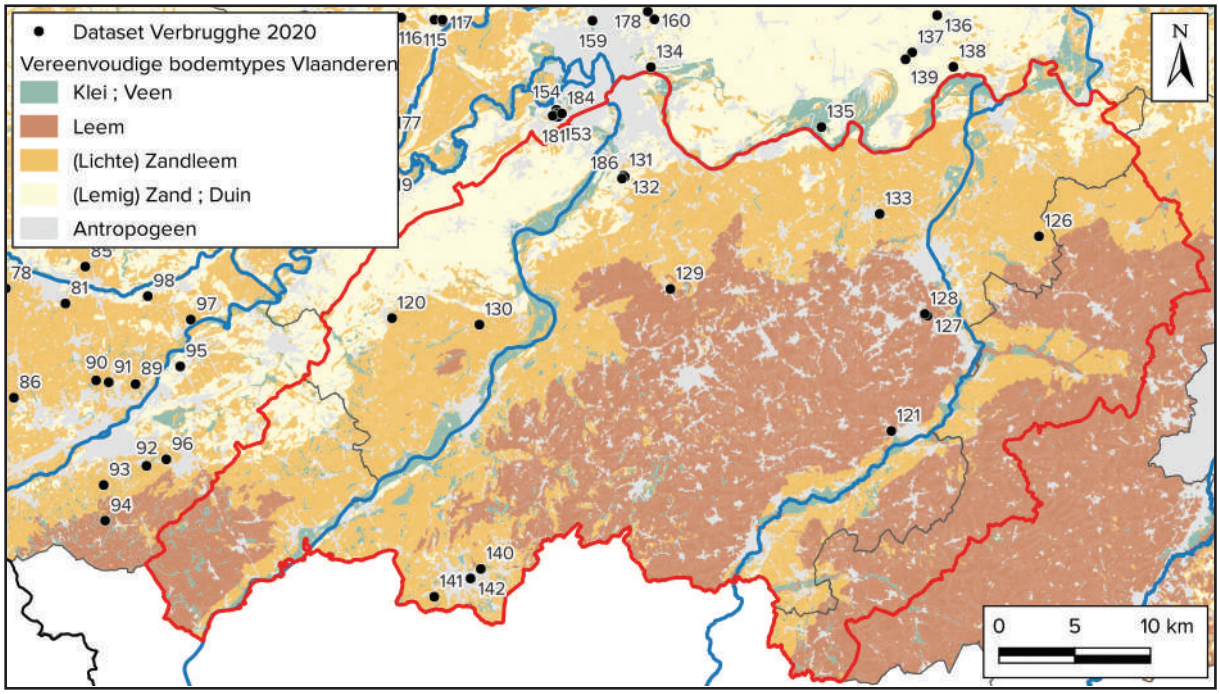

Fig. 2.10. Verspreiding van de volmiddeleeuwse sites opgenomen in de studie van Verbrugghe (2020) binnen het huidige studiegebied, in relatie tot een vereenvoudigde bodemkaart (bodemdata: AGIV; classificatie: UGent).

Het overgrote deel van de volmiddeleeuwse rurale nederzettingen in West- en Oost-Vlaanderen zijn **individuele boerderijen** (*Einzelhöfe*) die gekenmerkt worden door de aanwezigheid van een grachtsysteem dat een *enclosure* vormt (Figuur 2.11).[168] De nederzettingselementen (woonhuis, bijgebouwen, ...) liggen binnen deze *enclosure*. Dit grachtsysteem kan gebogen of rechtlijnig zijn, of een combinatie van beide. Meestal zijn de grachtsystemen vrij rechttoe-rechtaan. De grachtsystemen werden regelmatig aangepast en heruitgegraven. Waterputten liggen vaak in deze grachten of zijn ermee verbonden, al is de chronologische en functionele relatie tussen beide op dit moment niet duidelijk. Kleinere grachten of greppels verdeelden het door grachten omgeven gebied vaak verder onder in verschillende activiteitenzones. Waar grotere oppervlakken opgegraven konden worden, wordt duidelijk dat de individuele *enclosures* met elkaar of met de wijdere omgeving verbonden waren door lange, smalle en rechtlijnige grachten, die het landschap onderverdeelden in verschillende ruimtes.

Een aantal grootschalige opgravingen hebben voorbeelden van **gegroepeerde nederzettingen** aan het licht gebracht buiten hedendaagse bewoningskernen. De drie door Verbrugghe besproken voorbeelden liggen allen buiten het studiegebied van dit onderzoek. Deze nederzettingen omvatten verschillende min of meer gelijktijdige erven die geclusterd liggen in het landschap (Figuur 2.12). De gebouwen hebben daarbij vaak dezelfde oriëntatie, en de grachtsystemen/*enclosures* zijn verbonden met elkaar.[169] Verbrugghe definieert deze archeologisch onderzochte nederzettingen als *semi-nucleations*, cf. Blair (2018), op basis van hun minder regelmatige en minder compacte morfologie.[170] Het kleine aantal archeologisch gekende gegroepeerde nederzettingen kan volgens Verbrugghe vermoedelijk verklaard worden door het gebrek aan opgravingen in hedendaagse bewoningskernen en de dominantie van kleinschalige opgravingen in Vlaanderen.[171] De eerste voorgestelde verklaring veronderstelt duidelijk continuïteit van (ten laatste) de volle middeleeuwen tot op de dag van vandaag in moderne bewoningskernen.

168 Verbrugghe 2020, pp. 135-136.
169 Verbrugghe 2020, p. 151.
170 Verbrugghe 2020, p. 154.
171 Verbrugghe 2020, p. 155.

Fig. 2.11. Voorbeelden van volmiddeleeuwse individuele boerderijen (Verbrugghe 2020).

Dat gegroepeerde nederzettingen een veel vaker voorkomende nederzettingsvorm waren in middeleeuws Vlaanderen, blijkt duidelijk uit het historisch-geografisch onderzoek naar één specifieke vorm van gegroepeerde nederzettingen, namelijk de **rijnederzettingen**.[172] Op basis van 18de- en 19de-eeuwse historische kaarten werden zo 720 individuele rijnederzettingen geïnventariseerd binnen de 12de-eeuwse grenzen van het Graafschap Vlaanderen (Figuur 2.13). Het doel van deze deelstudie was de geografische verspreiding en historische tijdsdiepte van deze nederzettingsvorm nagaan. Immers, op basis van het historisch-geografische onderzoek door Adriaan Verhulst wordt algemeen aangenomen dat rijnederzettingen de belangrijke nederzettingsvorm is in de context van de volmiddeleeuwse *Grote Ontginningen*.[173] Meer bepaald zouden ze een bewijs vormen van geplande en systematische ontginningen. De chronologie van deze nederzettingen was gebaseerd op de eerste schriftelijke vermelding van de nederzettingsnaam zoals die op het historisch kaartmateriaal is afgebeeld.

172 Verbrugghe, De Clercq, Van Eetvelde 2020.
173 Bijvoorbeeld Verhulst 1995, pp. 121-147.

Fig. 2.12. Voorbeeld van een volmiddeleeuwse gegroepeerde nederzetting, site Sijsele – Stakendijke. Uit Verbrugghe (2020, p. 153, fig. 44).

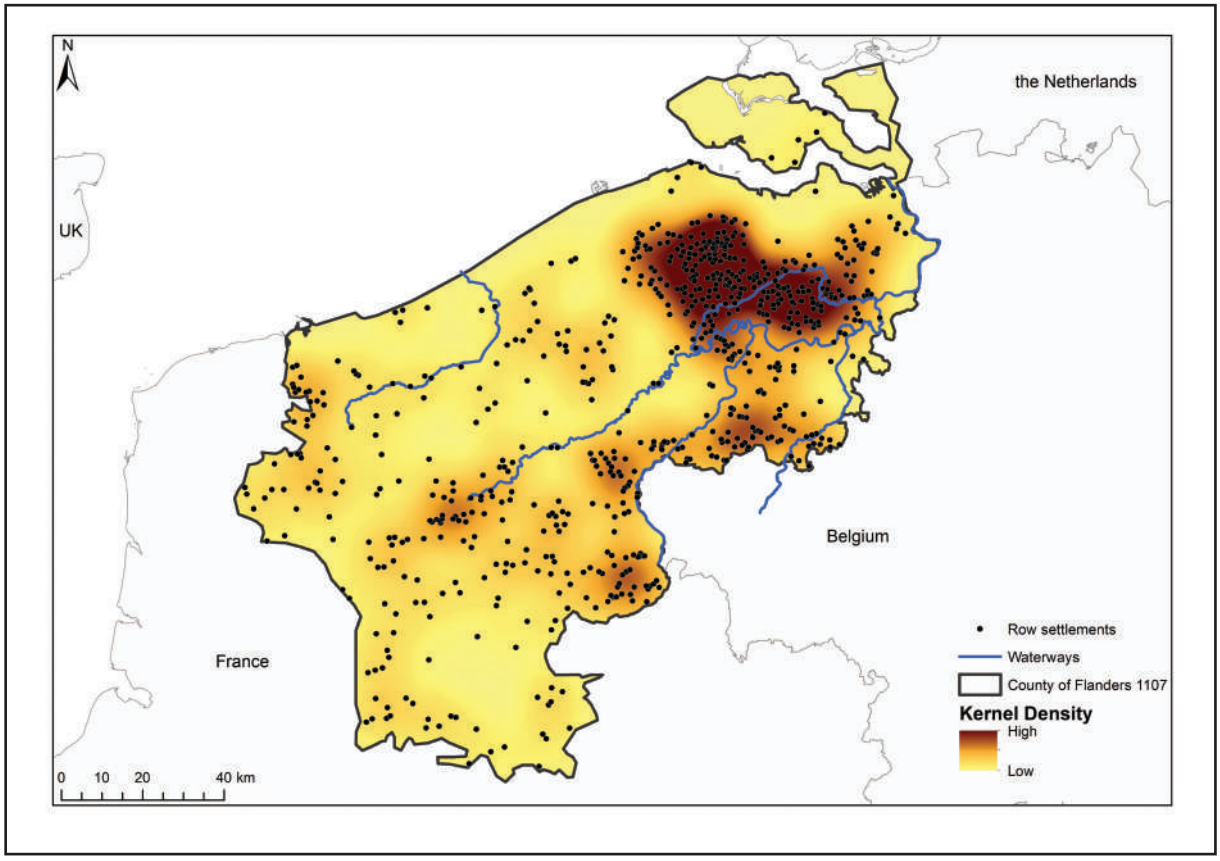

Fig. 2.13. Verspreiding van rijnederzettingen in het Graafschap Vlaanderen. Uit Verbrugghe (2020, p. 87, fig. 16).

De belangrijkste conclusie van dit onderzoek is een chronologische en geografische verschuiving van het fenomeen 'rijnederzetting'. Over het algemeen bevinden de oudste rijnederzettingen zich op de hogere leemgronden in het zuiden van het Graafschap, terwijl de jongste op de lagergelegen, minder vruchtbare zandgronden in het noorden van het Graafschap liggen. De shift in dominantie van zuid/leem naar noord/zand lijkt in de 12de-13de eeuw plaatsgevonden te hebben.[174] Dit betekent niet dat er op de zandgronden geen rijnederzettingen zijn die eerder vermeld worden. Dit lijkt met name het geval nabij Gent en Brugge. De meeste, echter, worden pas voor het eerst vermeld in de 14de-17de eeuw. Ruimtelijk liggen de rijnederzettingen duidelijk geclusterd in het gebied ten noorden van de corridor Brugge-Gent, wat overeenkomt met de historisch geattesteerde ontginning van deze zandgronden in de 13de eeuw.[175]

Verbrugghe *et al.* (2020, p. 61) stellen vast dat er een kleinere aanwezigheid van rijnederzettingen is in zuidelijk Oost-Vlaanderen (het huidige studiegebied) en ten noorden van de Leie. In beide regio's heeft historisch-toponymisch onderzoek aangetoond dat er een hoge concentratie aan *kouter*-plaatsnamen aanwezig is.[176] Op basis hiervan wordt gesuggereerd dat andere landschappelijke en socio-economische omstandigheden vermoedelijk aan de basis liggen van deze afwezigheid van rijnederzettingen in de regio. Toch zijn er wel degelijk verschillende rijnederzettingen te herkennen in de Schelde-Denderregio. Het merendeel kan jammer genoeg niet gedateerd worden op basis van historische bronnen.[177] Op die manier dragen ze amper iets bij over de middeleeuwse geschiedenis van de streek. Er kan bijvoorbeeld niet nagegaan worden of de herkende rijnederzettingen mogelijks nieuwe stichtingen zijn in het kader van doelbewuste landschapsexploitatie tijdens de Grote Ontginningen.[178]

Opvallend is wel dat deze rijnederzettingen vooral in het zuidelijke deel van de regio liggen, in het gebied Zwevegem-Avelgem-Kluisbergen-Ronse-Brakel-Geraardsbergen-

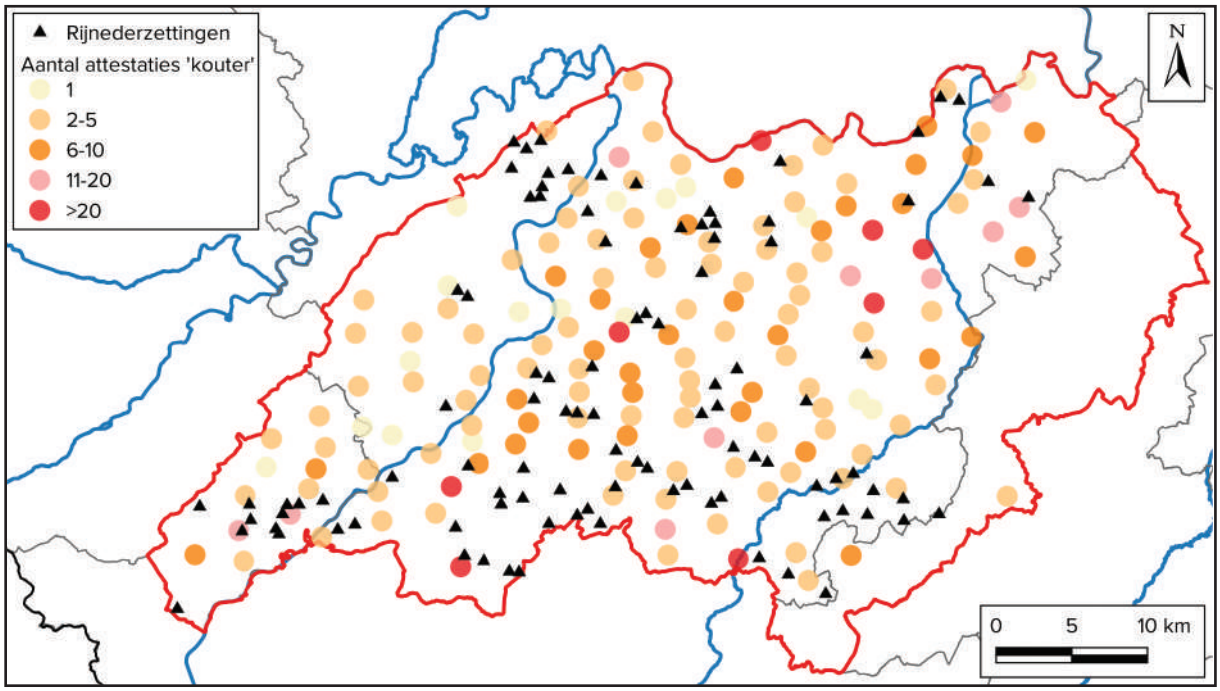

Fig. 2.14. Vergelijking tussen de verspreiding van rijnederzettingen enerzijds en koutertoponiemen anderzijds in het studiegebied. Rijnederzettingen naar Verbrugghe 2020, p. 82, fig. 13; koutertoponiemen naar Devos 1991, kaart 17. Het bronbestand van de koutertoponiemen kent een laag ruimtelijk detail. De studie van Verbrugghe omvatte het graafschap Vlaanderen waardoor een deel van het huidige studiegebied niet gekarteerd is.

174 Verbrugghe, De Clercq, Van Eetvelde 2020, pp. 58-59.
175 Verbrugghe, De Clercq, Van Eetvelde 2020, pp. 59-60.
176 Zie Devos 1991, vol. II, kaart 17.
177 Verbrugghe, De Clercq, Van Eetvelde 2020, pp. 58-59, fig .5.
178 Cf. hierboven; Verhulst 1995, pp. 121-147; Thoen 2007, p. 73.

Denderwindeke, met twee noordelijke uitlopers naar Zwalm en Godveerdegem. Meer noordelijk is er een opvallende concentratie in De Pinte/Zevergem en in Oosterzele. Een diepgaandere vergelijking tussen de verspreiding van de rijnederzettingen en de *kouter*-toponiemen toont echter dat de relatie niet zo eenduidig is als verondersteld wordt (Figuur 2.14).[179] Hoewel in sommige delen van het studiegebied een concentratie aan rijnederzettingen inderdaad samengaat met een (quasi-)afwezigheid van kouter-toponiemen (bv. De Pinte, Ronse, Maarkedal) is dit in andere niet het geval (bv. Brakel, Zwalm, Avelgem). Duidelijke voorbeelden van de rijnederzetting-morfologie zijn ook zeker aanwezig in noordelijk Frankrijk tijdens de 10de eeuw.[180]

2.1.2.2.3. De late middeleeuwen

Laatmiddeleeuwse rurale nederzettingen bewoond door 'gewone' boeren zijn archeologisch slecht gekend. Een synthese ontbreekt, en tot voor enkele jaren werden dergelijke nederzettingen ook weinig tot niet opgegraven. In de literatuur wordt voor deze lacune vaak verwezen naar het archeologisch onzichtbaar worden van de landelijke architectuur tijdens de late middeleeuwen, vooral dan door veranderingen in funderingsmethodes enerzijds (door de opkomst van liggerbouw en baksteen) en het plaatsvast worden van de bewoning anderzijds, waardoor jongere bewoningsfases de oudere vernietigden.[181] Rurale nederzettingen omvatten echter meer elementen dan louter gebouwen, en ondertussen is duidelijk dat laatmiddeleeuwse erven toch archeologisch te herkennen zijn. Dit gebeurt dan aan de hand van ruimtelijke associaties en concentraties van kuilen, waterhoudende structuren, grachten en greppels, en vondstmateriaal.[182]

2.1.2.3. Mottekastelen

Mottekastelen namen lang een centrale plaats in binnen modellen over middeleeuwse dorpsvorming (zie hieronder). Mottekastelen, of (castrale) mottes, zijn kunstmatige aarden en omgrachte versterkingsheuvels met een tweeledige morfologie.[183] Meer bepaald bestaan ze zo goed als altijd uit een opperhof en een neerhof. Het opperhof heeft een specifiek militair karakter; het neerhof herbergt meer economische en dagdagelijkse aspecten, en soms ook een cultusgebouw (castrale kapel). In de gevallen waar momenteel een parochiekerk op een neerhof staat, wordt vermoed dat deze uit een oorspronkelijke castrale kapel gegroeid is.[184] Er is echter minstens één geval (Kessenich) bekend waar de kerk de motte voorafgaat. Op de omgrachte heuvel die het opperhof uitmaakte, stond meestal slechts één gebouw, een houten of stenen toren (de donjon).[185] Omwille van defensieve redenen kon deze heuvel een zeer steile helling hebben, soms tot 60°. Ze maten tot meer dan 10 m in hoogte. Om dezelfde militaire reden waren de grachten vaak zeer breed en diep (tot 20 m breed en 5 m diep respectievelijk), hoewel beide zeer variabel waren. Het neerhof was ook omgracht en kende vaak een palissade/muur, al dan niet op een aarden wal.

Het moderne wetenschappelijke onderzoek naar deze kenmerkende middeleeuwse sites ging in België later van start dan in omringende landen.[186] Na de Tweede Wereldoorlog vonden er voornamelijk doorheen de jaren 70 en 80 verschillende opgravingen plaats, vooral door de NDO en door De Meulemeester. Synthetiserend werk gebeurde vooral door De Meulemeester.[187] Rond de eeuwwisseling vonden er in het kader van drie masterthesissen

179 Verspreiding rijnederzettingen: Verbrugghe, De Clercq, Van Eetvelde 2020, p. 54, fig. 3. Verspreiding *kouter*-toponiemen: Devos 1991, vol. II, kaart 17. Beide kaarten zijn gegeorefereerd in QGIS 3.28.8 waarna een visuele analyse plaats vond van beide verspreidingspatronen.
180 Peytremann 2023, pp. 29-30 en fig. 4.4.
181 Zie o.a. van Beek, Groenewoudt, Keunen 2014; Van Doesburg & Groenewoudt 2014; De Clercq 2017.
182 De Graeve & De Maeyer 2020.
183 De Meulemeester 1983; De Meulemeester 1985, pp. 27-30; De Meulemeester 1992, pp. 121-122; Herremans *et al.* 2023, p. 69.
184 De Meulemeester 1983, p. 203.
185 De Meulemeester 1983; De Meulemeester 1985, pp. 27-30.
186 De Meulemeester 1983, 199; voor een recent overzicht van de onderzoeksgeschiedenis: zie Herremans *et al.* 2023, pp. 36-58.
187 O.a. De Meulemeester 1983; De Meulemeester 1985; De Meulemeester 1992.

aan de UGent inventarisatieprojecten plaats voor de provincies Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen (en een aangrenzend deel van Noord-Frankrijk), en Vlaams-Brabant.[188] Zo ontstond een inventaris van 77 gekende mottes in België.[189] Recent vond een nieuw onderzoek naar mottekastelen plaats dat focuste op de relatie tussen deze versterkingen en het natuurlijke landschap.[190] Hierin werd ook een nieuwe inventaris opgebouwd voor het huidige Vlaanderen, waarbij gewerkt werd met verschillende zekerheidsgraden m.b.t. de identificatie van een site als mottekasteel. Op die manier kwam men tot een dataset van 525 mottes, waarvan 36 (6,9 %) zeker als mottekasteel te identificeren zijn ('Categorie A' genoemd), en een bijkomende 92 (17,5 %) vermoedelijk een mottekasteel vertegenwoordigen ('Categorie B'). De overige 397 sites (75,6 %) kregen de laagste zekerheidsgraad ('Categorie C'). Figuur 2.15 toont de verspreiding van mottekastelen in het studiegebied, Tabel 2.3 lijst de zekere en vermoedelijke mottekastelen in het studiegebied op. Beide zijn gebaseerd op de inventaris opgesteld door Herremans *et al.* (2023).

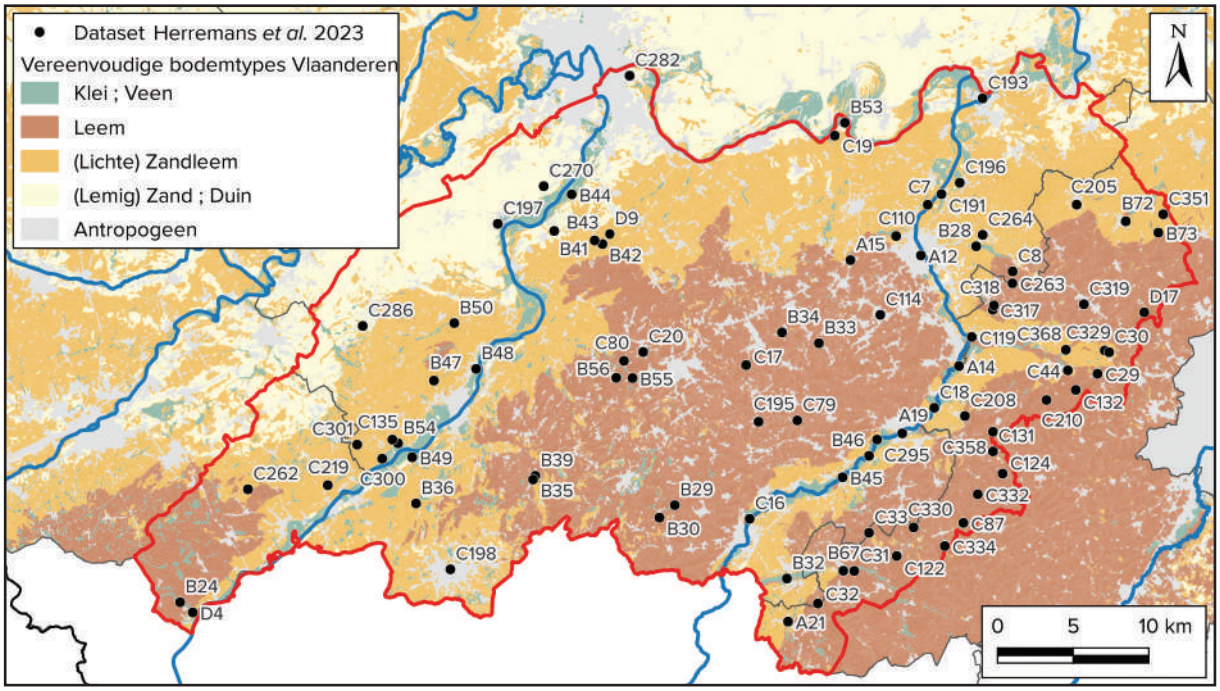

Fig. 2.15. Verspreiding van door Herremans *et al.* (2023) geïnventariseerde mottekastelen in het studiegebied. De letter voor het ID-nummer verwijst naar de zekerheidsgraad.

Daarnaast bestudeerden Doperé en Ubregts (1991) vanuit bouwhistorische hoek zo'n 54 nog bestaande stenen donjons in Vlaanderen. Hun definitie is echter breder dan deze van donjon binnen een mottecontext: het gaat om adellijke woontorens (de bewoning is m.a.w. in de hoogte uitgebouwd, met één vertrek per verdieping) die stevig gebouwd zijn in vergelijking met gewone woonhuizen – ze hebben dus niet zozeer een belangrijke militaire functie, hoewel hun oorsprong daar wel ligt.[191] De bestudeerde donjons hebben meer weg van huizen dan van versterkingen; tegelijkertijd zijn en blijven het materiële uitdrukkingen van hogere status.[192] Van een ophoging waarop de toren staat, of de tweeledige structuur met opper- en neerhof, is dus niet noodzakelijkerwijs sprake. In de dataset van nog bestaande donjons valt inderdaad op dat 'militaire mottes', zoals ze genoemd worden, beperkt zijn tot de 12de eeuw.[193] Jongere donjons kennen vaak geen of een lage ophoging. Op deze manier bestrijkt

188 Respectievelijk De Decker 1997; Berkers 2006; Claes 2002. Hieruit vloeide een overzichtsartikel: Berkers *et al.* 2008.
189 Berkers *et al.* 2008.
190 Herremans *et al.* 2023.
191 Doperé & Ubregts 1991, p. 93.
192 Doperé & Ubregts 1991, p. 22.
193 Doperé & Ubregts 1991, p. 41.

de donjon *an sich*, toch wat betreft nog bestaande exemplaren, ook een licht andere periode dan het mottekasteel, namelijk tussen de 11de en de eerste helft van de 16de eeuw.[194]

TABEL 2.3: DE ZEKERE EN VERMOEDELIJKE MOTTEKASTELEN IN HET STUDIEGEBIED, ZOALS GEÏNVENTARISEERD DOOR HERREMANS *ET AL.* (2023).

Provincie	Gemeente	Deelgemeente	Naam	ID (Herremans *et al.* 2023)	ID (CAI)
Oost-Vlaanderen	Aalst	Aalst	Burchtstraat Motte	A12	31951
Oost-Vlaanderen	Denderleeuw	Liedekerke	Kasteelberg	A14	30713
Oost-Vlaanderen	Erpe-Mere	Erpe	Kasteelberg	A15	31340
Oost-Vlaanderen	Ninove	Ninove	De Burgt	A19	30662
Vlaams-Brabant	Bever	Bever	Kasteelberg	A21	606
West-Vlaanderen	Spiere-Helkijn	Spiere	Motte van Spiere	B24	73992
Oost-Vlaanderen	Aalst	Moorsel	Hof te Eksel	B28	30015
Oost-Vlaanderen	Brakel	Parike	Hollebeekstraat I	B29	502974
Oost-Vlaanderen	Brakel	Parike	Parike Hembroek	B30	
Oost-Vlaanderen	Geraardsbergen	Viane	Viane Kasteelberg	B32	501693
Oost-Vlaanderen	Haaltert	Heldergem	Boonhof	B33	30607
Oost-Vlaanderen	Herzele	Ressegem	motte den Berg	B34	502688
Oost-Vlaanderen	Horebeke	Sint-Maria-Horebeke		B35	
Oost-Vlaanderen	Kluisbergen	Zulzeke	Hof ten Hove	B36	503234
Oost-Vlaanderen	Maarkedal	Schorisse	Schorisse dorp	B39	
Oost-Vlaanderen	Merelbeke	Melsen	Kasteel van Melsen	B41	162589
Oost-Vlaanderen	Merelbeke	Munte	Klein Walleken	B42	32402
Oost-Vlaanderen	Merelbeke	Munte	Biest	B43	
Oost-Vlaanderen	Merelbeke	Schelderode	Motte van Schelderode	B44	169
Oost-Vlaanderen	Ninove	Denderwindeke	Hof van Wedergrate / Doornicksberg	B45	30674
Oost-Vlaanderen	Ninove	Pollare	Riderberghe	B46	209334
Oost-Vlaanderen	Oudenaarde	Bevere	Bruwaan Hoeve	B47	503475
Oost-Vlaanderen	Oudenaarde	Eine	Burcht van de Heren van Eine	B48	501321
Oost-Vlaanderen	Oudenaarde	Melden	Melden dorp	B49	
Oost-Vlaanderen	Oudenaarde	Mullem	Kasteeltje	B50	503501
Oost-Vlaanderen	Wichelen	Wichelen	Motte van de Bergenmeersen	B53	979431
Oost-Vlaanderen	Wortegem-Petegem	Elsegem	't Oud Kasteel	B54	501323
Oost-Vlaanderen	Zottegem	Strijpen	Strijpen Aquafin	B55	500017
Oost-Vlaanderen	Zwalm	Roborst	Tumulus / Hof ten Dale	B56	503903
Vlaams-Brabant	Galmaarden	Galmaarden	Kruisberg	B67	1192
Vlaams-Brabant	Merchtem	Merchtem	De Borcht	B72	3341
Vlaams-Brabant	Merchtem	Merchtem	Hunsberg	B73	3344

194 Deoperé & Ubregts 1991, p. 10.

In het graafschap Vlaanderen verschijnen mottekastelen rond 1050, en worden ze populair tijdens de tweede helft van die eeuw.[195] In het Hertogdom Brabant verschijnen ze tijdens de eerste helft van de 12de eeuw.[196] De eerste exemplaren worden opgericht door de hoge adel; later zal de lagere adel hen imiteren.[197] Op deze manier vindt er geleidelijk een zekere verwatering van het concept plaats. Hoewel mottekastelen van bij het begin verschillende functies hadden (militair/defensief; centrale plaats: centraliseren en/of controleren van productie, handel, transport; statussymbool) is er doorheen de tijd duidelijk een evolutie merkbaar waarbij het militaire, dat in eerste instantie een belangrijk element was, steeds minder belangrijk wordt ten voordele van de symbolische betekenis van het mottekasteel als statussymbool.[198] Een terugkerend fenomeen vanaf de 13de eeuw is het verbouwen van de toren tot een grotere, comfortabelere woning, die daardoor logischerwijs aan militair nut inboet. Nieuwe mottekastelen worden dan ook nog maar amper aangelegd. Dit hangt samen met de uitbreiding van het fenomeen onder de lagere adel en het daarmee verbonden vernoemde conceptuele verwateren: het symbolische aspect (uitdrukken van macht en status) wordt belangrijker dan het militaire. Zo ontstaat een schemerzone tussen mottekastelen en sites met walgracht, die morfologisch en conceptueel verschillende gelijkenissen vertonen (zie hieronder).[199]

De locatiekeuze van mottekastelen wordt bepaald door het samenspel tussen het vermogen van de bouwheer (waar heeft hij grondbezit, hoe groot is zijn economisch en sociaal vermogen), de ambities van de bouwheer en daaruit volgend de functies die het mottekasteel zal vervullen, en de landschappelijke realiteit.[200] Mottekastelen hadden immers als algemeen doel om te zien en gezien te worden (zowel vanuit de militaire, economische als sociale functie) en essentieel aan het concept was de nood aan natte grachten. Op die manier liggen de meeste mottekastelen in de polders of in een rivier- of beekvallei, aan (de kruising van) belangrijke verkeersassen over water en land.[201] Op regionale schaal is daarnaast duidelijk dat het verspreidingspatroon van mottekastelen niet willekeurig is. Zo is er met name op de (zand)leemgronden een hogere densiteit. Dit verspreidingspatroon wordt verklaard door het samengaan van drie factoren: de bewoningsgeschiedenis, de bodem, en de politiek-administratieve geschiedenis.[202] De densiteit aan mottekastelen tussen Schelde en Dender is zo te verbinden met de militaire en sociaal-politieke geschiedenis van de streek, met name het ontstaan van de Dender als grens van het Graafschap Vlaanderen (rond het midden van de 11de eeuw) en de sterke feodalisering van de regio tijdens de volle middeleeuwen en later.[203] De mottekastelen van Aalst, Denderleeuw, Erpe, Moorsel, Ninove en Viane kunnen met zekerheid in verband gebracht worden met de militaire uitbouw van de grens aan Vlaamse zijde. Aan Brabantse zijde volgen vanaf de 12de eeuw onder andere de mottekastelen van Merchtem. Op de grens tussen de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen liggen dan weer de mottekastelen van Bever en Galmaarden. Andere mottekastelen in de Denderregio, zoals in Denderwindeke, zijn dan een product van de feodalisering en spelen geen rol in de bovenlokale militaire strategie.

Belangrijk voor dit onderzoek is de vaststelling dat een groot aantal mottekastelen in of nabij de kern van een historische nederzetting liggen. De relatie tussen beide is echter onduidelijk

195 De Meulemeester 1992, pp. 122-126; Berkers *et al.* 2008, p. 21; Berkers 2010.
196 Berkers *et al*. 2008, p. 22.
197 Berkers *et al*. 2008, pp. 27-28; Callebaut *et al.* 2008, p. 58.
198 De Meulemeester 1983, p. 221; Herremans *et al.* 2023, pp. 926-927.
199 Callebaut *et al*. 2008, p. 58; Herremans *et al*. 2023, pp. 926-927.
200 Herremans *et al*. 2023, p. 854.
201 De Meulemeester 1983, p. 201; Callebaut *et al.* 2008, p. 55; Herremans *et al.* 2023, pp. 854-855.
202 Herremans *et al.* 2023, p. 859.
203 Specifiek over de Dendergrens: Berkers *et al.* 2008, pp. 27-28; Callebaut *et al.* 2008, p. 55. Over de Dendergrens en de feodalisering: Herremans *et al.* 2023, pp. 861-894.

en moet geval per geval bekeken worden.[204] Mottekastelen kunnen immers aangelegd worden in of nabij bestaande woonkernen, maar ze kunnen omwille van hun functies ook bewoning aantrekken (*incastellamento*, zie hierboven).[205] Wat betreft de ruimtelijke verhouding tussen mottekasteel en nederzetting speelt de topografische realiteit opnieuw een rol: mottekastelen dienen lager in het landschap gelegen te zijn omwille van de nood aan natte grachten, terwijl bewoning zich in regel op hogergelegen delen van het landschap zal bevinden. Waar de motte in de kern van een nederzetting ligt, is er dan vaak ook sprake van een specifieke landschappelijke situatie waarbij beide locatievoorkeuren samenkomen.[206] Binnen de groep van nog bestaande donjons zien Doperé en Ubregts (1991, 39) een chronologische evolutie in de relatie tussen donjon en geconcentreerde bewoning. Daarbij liggen de 11de- en 12de-eeuwse woontorens zeer dicht bij de parochiekerk (als indicator voor het centrum van de dorpsgemeenschap). Dit wordt verklaard vanuit de vaststelling dat beide vaak werden opgericht door dezelfde opdrachtgever. Voor deze donjons is een oorsprong als mottekasteel dan ook zeer waarschijnlijk. Jongere woontorens, daterend vanaf het einde van de 13de eeuw, liggen over het algemeen buiten de bewoningskern.

2.1.2.4. Sites met walgracht

Net zoals de mottes voor de volle middeleeuwen, vormen de sites met walgracht (*moated sites*; omgrachte hoeves) een belangrijke en goed herkenbare component van het laatmiddeleeuwse rurale nederzettingslandschap.[207] Het archeologische onderzoek naar dit nederzettingstype blijft echter nog steeds beperkt, en het werk van Verhaeghe in de westelijke kustvlakte is op die manier nog altijd toonaangevend.[208] Het jongste overzicht van archeologisch onderzoek naar dit nederzettingstype, uit 2008, maakt melding van slechts 25 archeologische onderzoeken op sites met walgracht in Vlaanderen, gaande van veldkarteringen tot grotere opgravingen.[209] De meeste daarvan liggen in West- en Oost-Vlaanderen. De zgn. prospectiethesissen, voornamelijk uitgevoerd aan de UGent doorheen de jaren 80-90, zorgden daarnaast voor belangrijk inventariserend werk.

Een site met walgracht is een geheel of gedeeltelijk door een gracht en/of wal omgeven wooncomplex. Op het 'eiland' bevinden zich vaak verschillende gebouwen in (bak)steen en/of houtbouw. Het complex kan defensieve elementen bevatten, maar deze hebben vaak slechts een beperkte militaire waarde.[210] Op basis van veldprospectie en het beperkte aantal opgravingen kan dit nederzettingstype hoofdzakelijk geplaatst worden in de 13de en 14de eeuw.[211] De oudste dateren misschien al uit de late 12de eeuw; de jongste exemplaren worden opgericht op het einde van de 18de en begin van de 19de eeuw.[212] Het idee om een site te omgrachten verdwijnt dus niet na de middeleeuwen.

Zoals hierboven vermeld, kan de site met walgracht over het algemeen beschouwd worden als een sterk verwaterde vorm van de motte, opgericht door lagere adel/rijke boeren ter emulatie van de hogere adel. Verhaeghe (1981, 109) maakt, zich baserend op zijn eigen studieregio rond Veurne, de voorzichtige schatting dat er één site met walgracht per 35 ha was. Het feit dat er zo veel waren, moet inderdaad betekenen dat dit nederzettingstype, in tegenstelling tot de omringende landen zoals Engeland, door verschillende sociale klassen

204 De Meulemeester 1983, p. 202; Herremans *et al.* 2023, pp. 896-898.
205 Callebaut *et al.* 2008, pp. 55-56; Herremans *et al.* 2023, p. 896.
206 Herremans *et al.* 2023, p. 901.
207 Dewilde & Ameels 2008, p. 49.
208 Verhaeghe 1977; Verhaeghe 1981; Verhaeghe 1986.
209 Dewilde & Ameels 2008, p. 50.
210 Taylor 1978, p. 5; Verhaeghe 1981, p. 99; "*Sites met walgracht*", in: Thesaurus Onroerend Erfgoed, https://id.erfgoed.net/thesauri/erfgoedtypes/1137, geraadpleegd 12/09/2023.
211 Verhaeghe 1981, p. 104; Dewilde & Ameels 2008, p. 50; Tys 2010, p. 290.
212 Verhaeghe 1981, p. 106; Dewilde & Ameels 2008, p. 50.

kon opgericht worden en niet voorbehouden was aan de hogere klasse.[213] De meeste waren zelfs gewone boerderijen, “het kasteel van de middenklasseboeren”.[214] Deze relatief dichte verspreiding en de bijbehorende sociale interpretatie geldt echter enkel met zekerheid voor de regio rond Veurne.[215] In Binnen-Vlaanderen lag de verspreiding heel wat lager: ongeveer één site met walgracht per 80 ha of meer.[216] Dit houdt in dat het fenomeen hier toch meer gelinkt moet worden aan een (licht) hogere sociale status. Ook de verschillende landschappelijke context moet in rekening gebracht worden: in de kustvlakte was oppervlaktewater eenvoudig beschikbaar, in Binnen-Vlaanderen is dit beperkter tot brongebieden en beek- en riviervalleien.

Zoals hierboven gesteld, herkent Thoen een concentratie van sites met walgracht in het Leiegebied tussen Gent en Kortrijk, en een minder belangrijke aanwezigheid tussen Schelde en Dender.[217] Hij stelt dat deze grote hoeves hoofdzakelijk opgericht werden door grootgrondbezitters (vaak kerkelijke instellingen, maar ook door rijke patriciërs), om eerder marginale gronden die voorheen extensief bewerkt/geëxploiteerd werden, intensiever te gebruiken.[218] De sites met walgracht werden vaak gepacht door rijkere boeren (cf. “de middenklasse” hierboven) die op grote schaal gebruik maakten van loonarbeid door arme landarbeiders.

De meeste sites met walgracht liggen verspreid, geïsoleerd, buiten de dorpscentra, in lage, natte zones in het landschap.[219] Dit laatste heeft uiteraard te maken met de watervoorziening voor de omgevende gracht.

De samenstellende kenmerken van een site met walgracht zijn de omgevende gracht en het ‘eiland’. De gracht kan zowat elke vorm hebben: de rechthoekige gracht is de meest voorkomende vorm, hoewel circulaire, vierkante, onregelmatige, en D-vormige grachten ook bestaan.[220] De overige kenmerken zijn eveneens variabel: de breedte van de grachten (in Vlaanderen gemiddeld tussen 9 m en 12-15 m), de toegang tot het ‘eiland’ (dit kan met een (ophaal)brug, of via een onderbreking in de gracht), de ophoging van het eiland (al dan niet licht opgehoogd) en de grootte van het eiland (in Vlaanderen gemiddeld tussen 1200 m^2 en 2000 m^2).[221] De Vlaamse sites met walgracht hebben vaak een gracht met een getrapt profiel. De redenen hiervoor zijn onduidelijk; waarschijnlijk kon het vee zo gemakkelijker uit de gracht drinken en moest er ook minder grond verplaatst worden.[222] Over de middeleeuwse gebouwen die op deze sites stonden, is bijna niets geweten. Na opgave werd het bouwmateriaal immers vaak hergebruikt.[223] De gebouwen die nu nog op dergelijke sites staan, zijn vaak jonger. Ook de informatie uit historische bronnen handelt zo goed als altijd over jongere gebouwen. De morfologische classificatie opgesteld door Verhaeghe voor de Vlaamse sites met walgracht is weinig bruikbaar, aangezien er geen duidelijke link is vastgesteld tussen de morfologie en de chronologie of sociaal-economische betekenis.[224]

2.1.2.5. Historische kernen en dorpsvorming

Vanuit beleids- en beheersmatig perspectief werden reeds twee rapporten opgesteld die handelen over historische kernen in Vlaanderen vanuit archeologisch perspectief. Het eerste rapport kadert in de algemene inventarisatieopdracht uitgevoerd door het toenmalige VIOE in

213 Le Patourel & Roberts 1978, p. 46; Verhaeghe 1981, p. 109; Tys 2010, p. 290.
214 Verhaeghe 1981, p. 98.
215 Tys 2010, p. 290.
216 Verhaeghe 1986, pp. 72-76.
217 Thoen 1990, p. 21.
218 Thoen 2007, pp. 74-75. Zie ook Thoen 1988, pp. 512-527.
219 Verhaeghe 1981, p. 109.
220 Taylor 1978, p. 8.
221 Taylor 1978, pp. 8-10; Verhaeghe 1981, pp. 100-102.
222 Verhaeghe 1981, p. 101.
223 Verhaeghe 1981, p. 102.
224 Verhaeghe 1981, p. 102.

kader van de opbouw van de CAI.[225] Hiervoor stelde een team van de VUB een geodatabase op van indicatieve historische kernen in Vlaanderen, op basis van het gereduceerde primitief kadaster uit c. 1850.[226] Het tweede rapport bouwt hierop verder, en kadert in de doelstelling van het agentschap Onroerend Erfgoed om archeologische zones in dorpskernen vast te stellen.[227] De geodatabase opgesteld door de VUB werd in dit tweede project verder uitgebreid. Er werden ook afwegingscriteria voor de afbakening van archeologische zones in historische kernen opgesteld. Ten slotte worden per provincie enkele voorbeelden besproken, om de mogelijkheden en moeilijkheden van het afbakenen van een historische kern als archeologische zone te illustreren. De besproken historische kernen van Erondegem en Lemberge liggen binnen het huidige studiegebied.

Beide projecten, hoewel uitermate waardevol, zijn zuiver inventariserend en theoretisch van aard. Hiermee wordt bedoeld dat ze geen omvattende, comparatieve analyse maken van de problematiek van dorpsvorming op basis van archeologische en/of historische gegevens. Dergelijk onderzoek is in Vlaanderen zo goed als afwezig. De grote reden hiervoor is de quasi afwezigheid van dorpsarcheologie (dus: archeologisch onderzoek, en met name opgravingen, in historische kernen) in Vlaanderen. Het onderzoeksrapport uit 2018 verklaart dit door de kleine oppervlakte van ontwikkelingsprojecten in deze historische kernen, "*waardoor ze buiten de radar van het beheer vallen, zowel vroeger, voor en na het decreet van 1993 en de ratificering van het Europese verdrag van La Valetta, als nu met de oppervlaktecriteria binnen het nieuwe decreet betreffende het onroerend erfgoed van 12 juli 2013 en de daar uit voortvloeiende besluiten*".[228] In de hoofdstukken 'Vroege en volle middeleeuwen' en 'Late middeleeuwen en moderne tijden' van de Onderzoeksbalans Archeologie komen de problematieken van dorpsvorming en -ontwikkeling niet aan bod.[229] De uitzondering wordt gevormd door de verlaten dorpen (zie hieronder).

Het onderzoeksrapport van het agentschap Onroerend Erfgoed poneert op basis van deze vaststelling twee centrale onderzoeksvragen m.b.t. het ontstaan en de ontwikkeling van rurale historische kernen:

- Is er een *in situ* continuïteit, meer bepaald rond de kerk, vanuit één of meerdere vroegmiddeleeuwse nederzettingen?
- Wat zijn de bepalende elementen betreffende locatie van de rurale historische kern in het landschap, welke relatie is er tussen beide, en wordt deze relatie bepaald door de regionale landschapskenmerken of door de periode van nederzettingsconcentratie (leidende tot het ontstaan van de rurale kern)?

Met name de eerste onderzoeksvraag wortelt duidelijk in het hierboven beschreven historisch-geografisch kader dat stelt dat nederzettingsconcentratie (en het ontstaan van rurale kernen) een volmiddeleeuws fenomeen is. Binnen het archeologisch onderzoek leidde het langdurig ontbreken van vroegmiddeleeuwse nederzettingen enerzijds, en de vaststelling dat veel rurale kernen een vroegmiddeleeuws toponiem en/of een kerk hebben die op basis van het *patrocinium* in de vroege middeleeuwen gesticht is, tot de idee dat de vroegmiddeleeuwse (en met name Merovingische) nederzettingen onder deze kernen aanwezig zijn.[230] Deze veronderstelling kent reeds een lang leven in de literatuur, maar het is moeilijk haar oorsprong te traceren. Ze wordt ook nooit onderbouwd; de toponymie lijkt het belangrijke argument te zijn. De toename van het archeologisch onderzoek sinds de jaren 80 maakte duidelijk dat er ook vroegmiddeleeuwse nederzettingen buiten de rurale kernen

225 Tys *et al.* 2010.
226 Tys *et al.* 2010, p. 4.
227 De Groote *et al.* 2018.
228 De Groote *et al.* 2018, p. 6.
229 Annaert, De Groote, Hollevoet 2008; Ameels & Dewilde 2008.
230 Roosens & Gyselinck 1975, p. 30; Borremans 1983, p. 65; Bauters 1987, pp. 14-15.

gelegen zijn.[231] Dit gegeven op zich bevestigt noch ontkracht echter de idee van historische kernen met een continuïteit sinds de vroege middeleeuwen.

2.1.2.6. Hof- en Dorfwüstingen

Het fenomeen van de laatmiddeleeuwse verlaten dorpen (zgn. *Dorfwüstungen*) is een belangrijk onderzoeksthema in de middeleeuwse archeologie. Het kwam vooral op de radar in Groot-Brittannië in de eerste helft van de 20ste eeuw, en brak daar echt door kort na de Tweede Wereldoorlog, dankzij de opgravingen te Wharram Percy en de publicatie van Beresford's *The lost villages of England*.[232] Tegelijkertijd en later kwam het onderzoek in Frankrijk, Zuid- en Centraal-Europa op gang.[233] Waar eerst een catastrofale interpretatie van het fenomeen van de verlaten dorpen overheerste, waarbij men veronderstelde dat veel nederzettingen quasi gelijktijdig verlaten werden door economische moeilijkheden en/of massale sterfte van de bewoners, kwam al snel ook een meer genuanceerde visie naar voor.[234] Ten eerste werd duidelijk dat het geen plots, kortstondig en op die manier dramatisch fenomeen is, maar dat het zich uitstrekt over een periode van enkele eeuwen met een versnelling tijdens de 14de en 15de eeuw. Ten tweede bleek uit opgravingen ook dat het verlaten in de meeste gevallen geen definitief gegeven was, aangezien veel sites later opnieuw bewoond werden. Vaak gaat het, ten derde, ook om nederzettingen die te geïsoleerd lagen of in te arme landschappelijke omstandigheden. Op die manier was hun verlaten eerder een correctie op een te ongunstige omgeving.

Voor de Lage Landen wordt algemeen aangenomen dat er, in vergelijking met andere regio's, relatief weinig dorpen verlaten zijn tijdens de late middeleeuwen – zeker in het binnenland.[235] In Vlaanderen lijken de meeste gekende voorbeelden zich in de kustregio te bevinden.[236] Dit sluit aan bij het beeld in Zeeland, waar zo'n 117 dorpen verdwenen zouden zijn, de meeste door stormvloeden en inundaties.[237] Thoen (1999, 83) vermoedt echter dat Binnen-Vlaanderen ook niet helemaal gespaard bleef van het fenomeen. Zijn vermoeden omhelst vooral het verdwijnen/verlaten van grote, omwalde hoeves na de 15de eeuw. Hij heeft het dus niet over *Dorfwüstungen*, maar om zogenaamde *Hofwüstungen* (verlaten boerderijen). Eerder schreef Verhaeghe (1984, 152-156) al dat dit fenomeen relatief belangrijk moet geweest zijn tijdens de late middeleeuwen. Op dat moment – en tot op heden – was echter enkel de eigen onderzoeksregio van Verhaeghe (het westelijke deel van Kust-Vlaanderen) systematisch onderzocht. Informatie uit het binnenland blijft schaars en systematisch onderzoek ontbreekt in ieder geval; Verhaeghe vermeldt enkele prospectiethesissen uit het Leie-Scheldegebied ten zuiden van Gent.[238]

Naast verdwenen dorpen en boerderijen zijn er ook verplaatste dorpen gekend. Archeologisch leidt dit tot een gelijkaardige site, namelijk een 'bevroren' nederzetting. Het aantal archeologisch gekende voorbeelden is echter beperkt.[239] Nabij de studieregio is enkel Kobbegem (Asse) gekend.[240] Hier gaat het om een meer geleidelijke verplaatsing van kerk en bewoning over een afstand van zo'n 700 m, doorheen de late middeleeuwen. Meer bepaald zou er omwille van een plundering van de Sint-Gorikskerk en omliggende bewoning in 1356, een noodkerk opgericht worden. Doorheen de 15de en 16de eeuw neemt de oorspronkelijke noodkerk de overhand, en tegelijkertijd verschoof de bewoning van rond de oude kerk naar de nieuwe.

231 Hollevoet 2008, pp. 26-28.
232 Beresford 1954.
233 Chapelot & Fossier 1980, pp. 168-171.
234 Chapelot & Fossier 1980, p. 170.
235 Verhaeghe 1984, pp. 151-152.
236 Verhaeghe 1984, pp. 151-152; Thoen 1999; Pieters, Dewilde, Ameels 2008, pp. 54-55.
237 Adriaanse, Van Dierendonck, Kuipers 2009.
238 Verhaeghe 1984, p. 154 en noot 38.
239 Pieters, Dewilde, Ameels 2008, pp. 54-55.
240 Van Bellingen 2006a; Van Bellingen 2006b.

2.2. INZICHTEN UIT INTERNATIONAAL ONDERZOEK

In dit deel worden enkele inzichten uit internationaal onderzoek toegelicht. De bedoeling is hier niet om exhaustief te zijn, wel om inzichten aan te dragen die aanvullend zijn op het onderzoek verricht naar Binnen-Vlaanderen.

2.2.1. De referentie: *Le village et la maison au Moyen Âge* (1980)

In 1980 verscheen *Le village et la maison au Moyen Âge*, een boek over de middeleeuwse rurale bewoning in Noordwest-Europa.[241] Het blijft een belangrijk werk omwille van zijn chronologische en geografische ambitie: het bestrijkt namelijk de hele middeleeuwen en heel Noordwest-Europa. Daarnaast is het ook geschreven door een archeoloog, Jean Chapelot, en een historicus, Robert Fossier. Ze brachten, voor het eerst, archeologische gegevens over rurale bewoning uit Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Nederland, en Duitsland samen en vergeleken ze. Het werk vormt het startpunt van een specifieke visie op dorpen en de middeleeuwse nederzettingsontwikkeling. Deze visie heeft nog steeds een grote invloed op het wetenschappelijk onderzoek, en bepaalt nog meer de algemene maatschappelijke perceptie van dorpen en hun ontstaan.[242] Ze zou het startpunt vormen van een intens debat in de Franse onderzoekstraditie.[243]

Het werk vertrekt vanuit de stelling dat de moderne dorpen, zowel in hun materiële realiteit als in ons mentaal beeld ervan, sterk geassocieerd zijn met een 18de- en 19de-eeuwse bloeiperiode van een 'dorpssamenleving' die in de 12de-13de eeuw uitkristalliseerde. Het dorp wordt gezien als een eindproduct, als de ultieme nederzettingsvorm die zich ontwikkelde uit structuren en nederzettingspatronen waarvan de oorsprong in de middeleeuwen ligt.[244] Het 'volwassen' dorp wordt hierbij gedefinieerd als een bewoningsconcentratie met bepaalde centrale functies, gematerialiseerd in bepaalde specifieke elementen (een kerk, een versterking, een begraafplaats, een plein) en een ruimtelijke stabiliteit en continuïteit.[245]

2.2.1.1. De vroege middeleeuwen

Chapelot en Fossier vertrekken vanuit een zeer negatieve visie op de vroegmiddeleeuwse samenleving: de bevolking was klein en gefocust op verdediging van de eigen groep en eigen belangen; de economie was onstabiel door een structureel tekort aan ijzer en door een lage kwaliteit van het vee.[246] Vanuit deze visie vragen beide auteurs zich af welke factoren zouden kunnen leiden tot bevolkingsconcentratie, en welke nederzettingsvormen voorkomen in de vroege middeleeuwen.

Ze onderscheiden vier primaire factoren die zorgen voor bewoningsconcentratie: religie (de aanwezigheid van cultusplaatsen), rechtspraak, verdediging (via muren/wallen/grachten), en economie (bodemgeschiktheid voor akkerbouw, exploitatie van verschillende landschappen, nabijheid van water, knooppunten van verkeersroutes).[247] Een vijfde factor, die vooral invloed heeft op de aanwezige nederzettingsvormen tijdens de vroege middeleeuwen, is de mate van Romanisatie. Meer bepaald herkennen Chapelot en Fossier drie grote zones doorheen West-Europa: het Mediterrane gebied, gekenmerkt door een vroege en diepgaande Romanisatie; het vrije Germanië, waar van Romanisatie geen sprake was; en een overgangsgebied tussen beide extremen bestaande uit grote delen van Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, België en zuidelijk Nederland.[248] Voor de overgangszone wordt volgend algemeen beeld van de

241 Chapelot & Fossier 1980. Enkele jaren later verscheen een Engelse vertaling: Chapelot & Fossier 1985.
242 Zadora-Rio 1995, p. 145.
243 Voor dit debat: Watteaux 2003; Peytremann 2003, pp. 25-102; Peytremann 2014.
244 Chapelot & Fossier 1980, p. 17; Chapelot & Fossier 1985, p. 10.
245 Chapelot & Fossier 1980, pp. 133-134/139; Chapelot & Fossier 1985, pp. 127-129; zie ook Noël 2010, p. 26.
246 Chapelot & Fossier 1980, pp. 21-30; Chapelot & Fossier 1985, pp. 15-26.
247 Chapelot & Fossier 1980, pp. 44-47; Chapelot & Fossier 1985, pp. 39-41.
248 Chapelot & Fossier 1985, pp. 41-42.

nederzettingsontwikkeling tijdens het eerste millennium naar voor geschoven:[249]

- Pre-Romeinse periode: Verspreide bewoning onder de vorm van individuele nederzettingen bewoond door familiegroepen domineert.
- Romeinse periode: Introductie van villa's, een nieuwe vorm van verspreide bewoning, hoewel er tussen regio's duidelijk verschillen zijn tussen het aantal villa's en hun densiteit. Daarnaast blijven de 'inheemse' nederzettingen bewoond door familiegroepen voortbestaan.
- 3de/4de eeuw: De villa's worden verlaten, de bevolkingsomvang daalt, en de bewoning concentreert zich op nieuwe locaties.
- 5de-8ste/9de eeuw: Er is een continue nederzettingsmobiliteit en het proces van bewoningsconcentratie zet zich verder. Vanaf de 6de-7de eeuw treedt bevolkingsgroei op, waardoor individuele nederzettingen groter worden.
- 8ste-10de eeuw: Er bestaan grote rurale nederzettingen waar, in sommige gevallen, al parochiekerken in staan. Vanaf nu wordt het mogelijk om de term 'dorp' te gebruiken voor dergelijke nederzettingen.

Op basis van een vergelijking van enerzijds archeologische onderzoeksprojecten doorheen West-Europa en historisch onderzoek anderzijds, stellen Chapelot en Fossier dat volgende kenmerken typerend zijn voor de vroegmiddeleeuwse bewoning:[250]

- Vroegmiddeleeuwse nederzettingen zijn mobiel, maar dit binnen grotere, gedefinieerde territoria;
- Kleinschalige bewoning is dominant, maar tegelijkertijd bestaan er grotere nederzettingen en kunnen kleinschalige nederzettingen doorheen de vroege middeleeuwen groeien;
- Vroegmiddeleeuwse nederzettingen zullen zich eerder inplanten in eerder bewerkte maar daarna verlaten landschappen, dan 'nieuwe' landschappen te ontginnen;
- Vroegmiddeleeuwse nederzettingen missen die kenmerken die typisch zijn voor laatmiddeleeuwse dorpen: een kerk, een kasteel, een plein, de geordende organisatie van erven/huizen rond deze concentratiepunten.

2.2.1.2. De volle middeleeuwen

Vanaf de latere 9de eeuw versnelde de transformatie van een extensieve rurale economie, gebaseerd op grote domeinen gelegen in landschappen zonder strikte organisatie, naar een intensieve rurale economie die sterk gericht was op de systematische exploitatie van natuurlijke grondstoffen.[251] Centraal hierin stond de verdere concentratie en stabilisatie van de bewoning, dit door het oprichten van ankerpunten, met name kastelen/versterkingen en kerken.[252] Op die manier evolueren de gegroepeerde nederzettingen tot dorpen, een proces dat nog vóór het einde van de 11de eeuw voltooid is.

Het kasteel (in een eerste fase het mottekasteel) wordt door Chapelot en Fossier als belangrijkste verzamelpunt naar voor geschoven.[253] Met uitzondering van enkele door de Noormannen bedreigde regio's ligt het ontstaan van dit versterkingstype volgens de auteurs ruwweg tussen 1000 en 1080. Voor het Graafschap Vlaanderen geven ze zelfs een preciezere datering, namelijk tussen 1020-1070. Het is echter moeilijk om in deze beginfase van motteversterkingen al zeker te zijn van geassocieerde, geconcentreerde rurale bewoning; zekerheid daarover krijgen we pas vanaf de vroege 12de eeuw.

Volgens Chapelot en Fossier wijst het bestaan van Karolingische wetgeving rond tienden en het overdragen van altaren van leken naar de clerus op een voltooiing van het kersteningsproces

249 Chapelot & Fossier 1985, pp. 43-52/61-64/69-71.
250 Chapelot & Fossier 1985, pp. 63-64/69-71/127-128.
251 Chapelot & Fossier 1985, p. 137.
252 Chapelot & Fossier 1985, pp. 129-134.
253 Chapelot & Fossier 1985, pp. 129-130.

in de 9de eeuw.[254] Vervolgens werd de parochiekerk een gemeenschapsgebouw, wat onder andere geïllustreerd wordt door de creatie van een asiel- en vredeszone (het *atrium*) rond de kerk, die zowel de begraafplaats als een ontmoetingsplaats omvatte. Daarenboven vormde de kerk ook vaak het enige gebouw in steen, waardoor het een logische vluchtplaats werd in tijden van nood. Op die manier vormde de parochiekerk een belangrijk verzamelpunt voor rurale bewoning. Dit gegeven wordt, op basis van geschreven bronnen, gedateerd in de 10de eeuw.

2.2.1.3. Samenvatting

Samengevat kan volgende ontwikkeling naar voor geschoven worden:

- Vroegmiddeleeuwse, mobiele en kleinschalige bewoning ent zich in grote lijnen op de Romeinse landschappelijke organisatie. Doorheen de vroege middeleeuwen bestaan er grotere, gegroepeerde nederzettingen. Vanaf de 8ste eeuw kunnen sommige al als 'dorp' bestempeld worden, indien er een kerk staat.
- Tussen de latere 9de en 11de eeuw vindt er een belangrijke bewoningsconcentratie en -stabilisatie plaats, die samengaat met een reorganisatie van het landschap. De bewoningsconcentratie wordt mee in de hand gewerkt door wat we *pull-factors* kunnen noemen, namelijk versterkingen en kerken. Hoewel kerken al vroeger aanwezig zijn in het landschap, zijn het de versterkingen die volgens Chapelot en Fossier een bepalende rol speelden in dit concentratieproces.

De oorsprong van de dorpen ligt dus in de vroege middeleeuwen, maar het is pas tijdens de volle middeleeuwen dat ze hun typische kenmerken krijgen: een stabiele locatie en de aanwezigheid van een concentratiepunt (kerk en/of versterking).

2.2.2. De Franstalige traditie : *Incastellamento, encellulement* en *inecclesiamento*. Van plotse transformatie naar gradueel proces

Chapelot en Fossier zagen versterkingen als belangrijker dan kerken in het volmiddeleeuwse proces van bewoningsconcentratie- en stabiliteit. Hierbij sluiten ze aan bij de op dat moment dominante visie in het historisch onderzoek. Die dominante visie is de ***incastellamento*-these**, ontwikkeld door de historicus Pierre Toubert in zijn werk uit 1973 over de sociale en politieke transformaties in middeleeuws *Latium* en *Sabina* (Italië).[255] Hij beschrijft daarin een proces van bewoningsconcentratie, gaande tijdens de 10de-11de eeuw waarbij reeds bestaande, kleinere en lager gelegen nederzettingen zich concentreren op een hogere locatie, rond de daar door een heer opgerichte versterking. Op die manier komen de gemeenschappen ook onder de macht van een heer te staan en wordt de nieuwe nederzetting onderdeel van een heerlijkheid. Incastellamento is dus zowel een ruimtelijk-morfologisch als een sociaal transformatieproces.

Tijdens de jaren 80 werd dit model breder opengetrokken, vooral door Fossier zelf. Onder andere op basis van (het toen jonge) archeologisch onderzoek introduceerde hij in 1982 het concept ***encellulement***, dat een breder sociaal-politiek fenomeen beschrijft.[256] Meer bepaald omvat dit het groeperen en onder heerlijke dominantie brengen van de plattelandsbevolking, ruimtelijk uitgedrukt in geconcentreerde bewoning rond kerk, begraafplaats en kasteel. In tegenstelling tot het *incastellamento*-model en zijn eigen werk (samen met Chapelot) van enkele jaren eerder, ziet Fossier in 1982 het kasteel als van secundair belang in vergelijking met begraafplaatsen en kerken. Begraafplaatsen zouden, nog vóór de 10de eeuw, een eerste 'concentratiepunt' gevormd hebben, dit vaak nog zonder kerk.[257] Kerken en kastelen zouden jongere 'toevoegingen' zijn aan bestaande bewoningskernen, die de kern wel versterkten

254 Chapelot & Fossier 1985, p. 134.
255 Toubert 1973.
256 Fossier 1982.
257 Fossier 1982, pp. 192-193.

en de gemeenschap extra identiteit verschaften. De rol van kastelen in het kader van dorpsvorming is op die manier dan ook eerder sociaal-economisch geweest dan politiek of militair.[258]

Fossier legt sterk de nadruk op de 10de-11de eeuw als periode waarin het dorp 'geboren wordt' (*la naissance du village*). Hij vertrekt hierbij vanuit een duidelijk negatieve appreciatie van de vroege middeleeuwen en hecht een groot belang aan de ontwikkelingen van de 'feodale revolutie', *la mutation de l'an mil*. Echte dorpen ontstaan pas in de volle middeleeuwen, ervoor bestaan ze niet; vroegmiddeleeuwse nederzettingen, zoals archeologisch onderzoek ze blootlegt, missen "*l'essentiel de la function villageoise: un statut juridique, un rôle au centre d'un terroir, et surtout ce qui leur assure la durée, l'église, le cimetière, le château*".[259] Het is het samenkomen van verschillende elementen (juridisch statuut en gemeenschapsgevoel; centrumfuncties; stabiliteit en duurzaamheid verkregen via ankerpunten voor bewoningsconcentratie) die een dorp tot dorp maakt:

> Une poignée des demeures, vaguement groupées, quand bien même elle resterait des siècles en place, est-ce un village? Non! Ce n'est qu'un 'habitat', plus ou moins sédentaire [...]. Y existe-t-il un ou plusieurs noyaux de rassemblement, un sanctuaire, un point fort, un champ de morts, un enclos à bétail et même un vieux toponyme pour coiffer le tout, sera-ce un 'village'? Non! même s'il y a là un protovillage, c'est au mieux un groupement. Pour qu'un village soit vraiment né [...] il faut que le terroir où s'enchâssent les maisons et leurs lieux de rencontre soit ordonné, dominé, articulé sur ses chemins et entre des limites reconnues; il faut que s'établissent entre les habitants des contacts, horizontaux ou verticaux, peu importe, des convivialités, un 'état d'esprit' villageois.[260]

Voornamelijk sinds de jaren 90 maakt archeologisch en historisch onderzoek naar middeleeuwse nederzettingsevolutie binnen deze Franstalige traditie duidelijk dat de eerdere modellen van *incastellamento* en *encellullement* niet kloppen.[261] Verschillende elementen die volgens Fossier pas vanaf de volle middeleeuwen voorkomen, zijn namelijk al in de vroege middeleeuwen aanwezig. Het gaat dan met name om:

- Ankerpunten: onder de vorm van kerken en begraafplaatsen;
- Centrale functies: onder de vorm van gespecialiseerde economische activiteiten geconcentreerd in bepaalde zones van de nederzetting (vooral artisanaat);
- Bewoningsconcentratie;
- Gemeenschapsgevoel: archeologisch af te leiden uit het voorkomen van grote grachtensystemen en gemeenschappelijke elementen (wegen, ...) die planning, overleg en onderhoud op gemeenschapsniveau impliceren.

Het onderzoek van Édith Peytremann naar de chronologie, aard en morfologie van middeleeuwse (4de-12de eeuw) rurale nederzettingen in het noordelijke deel van Frankrijk bracht een grote archeologische dataset samen en onderbouwde deze visie nog verder.[262] Haar bevindingen zijn samengevat in Tabel 2.4 en Figuur 2.16.

258 Fossier 1982, p. 197.
259 Fossier 1982, pp. 191-192.
260 Fossier 1992, pp. 207-208.
261 Périn 1992; Zadora-Rio 1995; Peytremann 2003; Peytremann 2014.
262 Peytremann 2003.

TABEL 2.4: EVOLUTIE VAN DE VROEG- EN VOLMIDDELEEUWSE RURALE BEWONING IN NOORDELIJK FRANKRIJK. NAAR PEYTREMANN (2003, PP. 317-331)

Chronologische fase	Kenmerken
Periode I (4de-5de eeuw): « *ruptures et continuités* »	• Quasi totaal verdwijnen van stenen architectuur. • Nieuwe nederzettingen bevinden zich op eerder bestaande nederzettingsterreinen. • Lange nederzettingsduur (tot meer dan twee eeuwen) • Verderzetting van het verspreide nederzettingspatroon (*habitat dispersé*).
Periode II (6de-7de eeuw): « *reprise des campagnes et affirmation d'un nouveau type d'habitat* »	• Veel nieuwe stichtingen, waarbij eerder verlaten gronden opnieuw in gebruik worden genomen: de uitbreiding van de bewoning schrijft zich in het Romeinse 'kader' in. • Dominantie van verspreide bewoning onder de vorm van kleine nederzettingen. • Verschijnen van gegroepeerde nederzettingen, bestaande uit zo'n 5 à 6 erven. Deze kunnen zowel losser verspreid zijn over het landschap (op max. 100 m afstand van elkaar: *type lâche*) of dicht naast elkaar liggen (*type dense*). • Verschijnen van verspreide begraving op nederzettingen, meestal op een afstand of aan de rand van erven. Indien vast te stellen, ligt de grotere, gemeenschappelijke begraafplaats slechts op zo'n 100-200 m van de nederzetting
Periode III (midden 7de-8ste eeuw): « *expansion et réorganisation du monde rural* »	• Bewoningsconcentratie: het aantal gegroepeerde nederzettingen en hun omvang neemt toe. Individuele boerderijen worden verlaten. De gegroepeerde nederzettingen vaker een lineaire morfologie aan. Erven binnen deze nederzettingen worden vaker afgebakend d.m.v. grachten, wegen, of begravingen. Er bestaat een duidelijke functionele organisatie, waarbij verschillende zones verschillende specifieke functies hebben (ambacht, opslag, begraving, . . .). • Begravingen aan de rand of nabij de bewoning – soms zelfs er middenin – komt meer voor. Het gaat zowel om verspreide, geïsoleerde graven, om kleine begravingsgroepen, en/of om grotere, gemeenschappelijke grafvelden. • Tegelijkertijd of na de aanleg van de grotere, gemeenschappelijke grafvelden kan er een kerk gesticht worden; deze ligt dan ook in of naast de nederzetting. • De Romeinse landindeling wordt verlaten en nieuwe perceelssystemen worden aangelegd.
Periode IV (9de-12de eeuw): « *continuités et transformations mineures* »	• Individuele boerderijen verdwijnen verder, hoewel er soms ook nieuwe gesticht worden. Deze nederzettingsvorm komt nog weinig voor in deze periode. • Verdere stichting van kerken. Het begraven buiten de gemeenschappelijke grafvelden/kerkhoven neemt sterk af. • Het *type dense* van de gegroepeerde nederzettingen wordt dominant

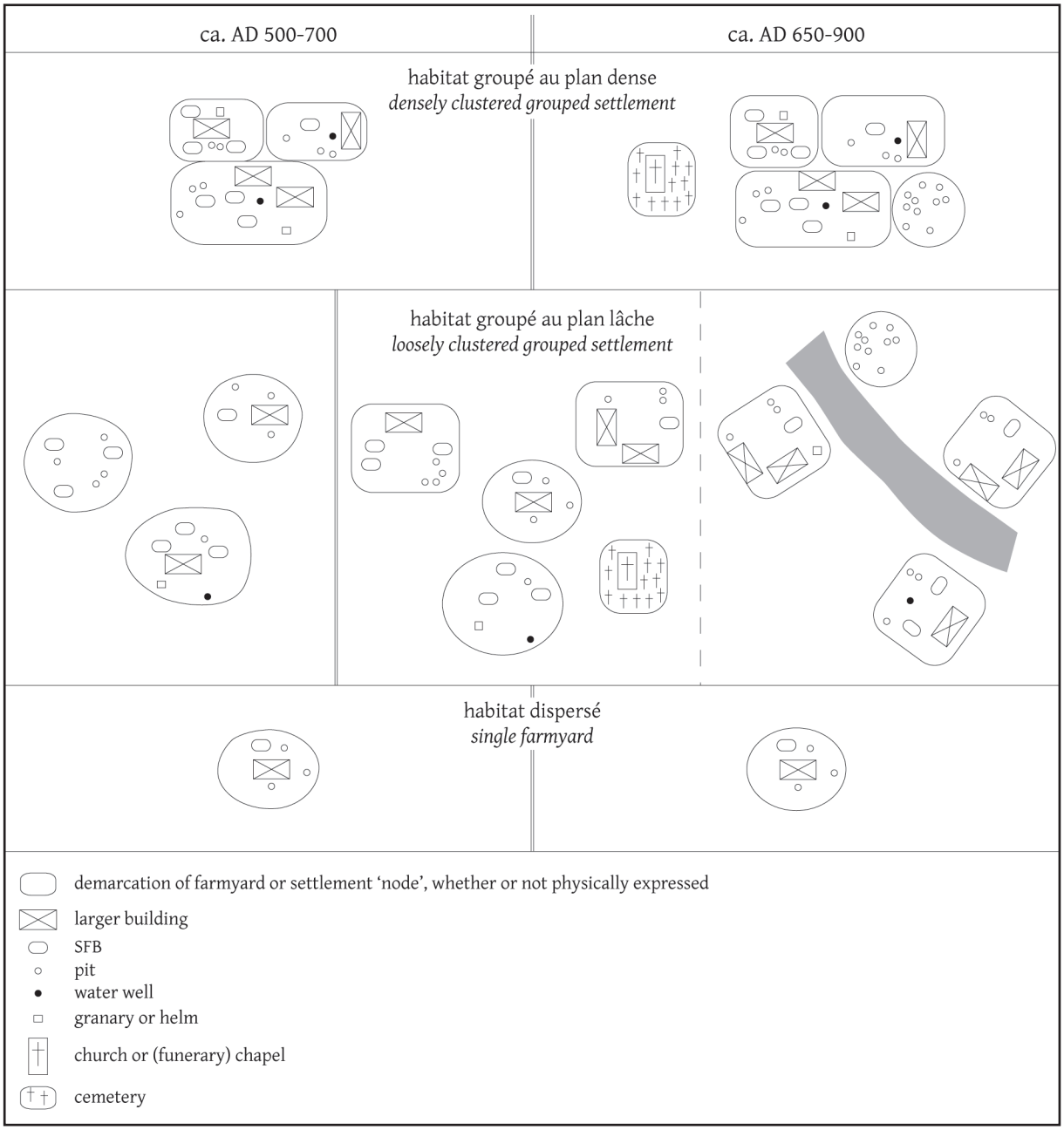

Fig. 2.16. Vereenvoudigde weergave van de morfologische evoluties van de vroegmiddeleeuwse rurale bewoning in noordelijk Frankrijk. Naar Peytremann (2003, pp. 320-326; figuren 145-147).

Het grote verschil met het model van Fossier is dus dat Peytremann op basis van archeologische data stelt dat het middeleeuwse nederzettingslandschap min of meer 'in de plooi' gelegd wordt tussen c. 650-800; twee tot drie eeuwen vroeger dan Fossier veronderstelt. Fossier definieert het 'dorp' strikt als een stabiele bewoningsconcentratie met daarbinnen één of meerdere ankerpunten (kerk, kerkhof, versterking), een geassocieerde landschappelijke organisatie, en een gemeenschapsgevoel/dorpsidentiteit. De aanwezigheid van een kerk en/of een versterking veronderstellen ook een bepaalde sociale organisatie, namelijk een sociale structuur met een elite wiens macht fysiek uitgedrukt wordt in de rurale gemeenschap.

Peytremann, daarentegen, ziet het 'dorp' als een complex gegeven met dynamiek als voornaamste kenmerk: het Merovingische 'dorp' is niet gelijk aan dat van de 12de eeuw, en dit 12de-eeuwse 'dorp' is niet gelijk aan dat zichtbaar op historisch kaartmateriaal uit de 18de en 19de eeuw. Het enige gemeenschappelijke kenmerk tussen deze 'dorpen' is de bewoningsconcentratie bestaande uit boerderijen; van daaruit hun band met het

omgevende land, dat door de dorpsbewoners bewerkt wordt; en de nauwe ruimtelijke relatie tot begraving.[263] Collectieve arbeid, op het land maar ook voor het onderhoud van gemeenschappelijke elementen binnen de nederzetting (grachtensystemen, wegen, ...) liggen aan de basis van en herbevestigen de sociale banden tussen de huishouden, en vormen zo het sociale aspect van het 'dorp'.[264] Andere functies in deze 'dorpen' hangen af van de specifieke noden en wensen van de lokale en regionale gemeenschap(pen) en zijn dus per definitie veranderlijk.

Vanuit deze visie ontstaan 'dorpen' in Frankrijk dan ook in de 6de-7de eeuw (Tabel 2.4; Figuur 2.16).[265] Peytremann stelt dan ook voor om het debat over de dorpsvorming te verlaten, en in te zetten op een holistische studie van het nederzettingslandschap, waar naast 'dorpen' ook nog individuele boerderijen, kleinere concentraties, en gespecialiseerde activiteitenzones voorkwamen.[266] Het zijn immers de verhoudingen en relaties tussen deze nederzettingsvormen onderling en tot het landschap die periode- en regiospecifiek zijn.

Er zijn echter ook archeologen die vasthouden aan de definitie van een dorp *à la* Fossier. Élisabeth Zadora-Rio, bijvoorbeeld, stelt dat het een brug te ver zou zijn om de oorsprong van dorpen in de vroege middeleeuwen te plaatsen, ondanks het feit dat zowat alle functies en kenmerken van volmiddeleeuwse dorpen (zoals een religieuze, funeraire of economische functie) reeds in de vroegmiddeleeuwse gegroepeerde nederzettingen aanwezig zijn.[267] In dat geval interpreteert men, nog volgens Zadora-Rio, deze functies als onveranderlijk. Ondanks het feit dat dezelfde elementen terugkomen in nederzettingen uit de vroege en volle middeleeuwen, is hun betekenis wel veranderd, en dit maakt dan het essentiële verschil uit tussen vroeg- en volmiddeleeuwse gegroepeerde bewoning. Ze haalt met name kerken aan als voorbeeld aan. Zo zouden de vroege middeleeuwen gekenmerkt worden door een diversiteit aan cultusplaatsen, elk met andere functies, soms op korte afstand van elkaar.[268] Cultusgebouwen in vroegmiddeleeuwse gegroepeerde rurale nederzettingen lijken niet zo'n belangrijke, centrale rol gespeeld te hebben; ze worden vaak samen met de nederzetting verlaten. Doorheen de 11de-12de eeuw vindt er vervolgens een concentratie van deze functies plaats in kerkgebouwen die op hun beurt een sterke aantrekkingsrol gaan vervullen voor bewoning en andere functies. Als nederzettingen dan nog verlaten worden, bv. tijdens de late middeleeuwen, blijft de kerk meestal wel in gebruik.

Hoewel dit op zich steek houdt, en er inderdaad belangrijke veranderingen plaats vonden doorheen de middeleeuwen, is het onduidelijk waarom net dit de reden moet zijn om enkel volmiddeleeuwse gegroepeerde bewoning als volwaardig dorp te aanzien. De argumentatie van Zadora-Rio wordt weerlegd door Peytremann, die stelt dat de aanwezigheid en aard van de functies binnen dorpen afhangen van de specifieke noden en wensen van de lokale en regionale gemeenschap(pen), en per definitie dus veranderlijk zijn.[269]

Terugkerend op de deconstructie van Fossier's model van '*la naissance du village*', vormden nieuwe inzichten m.b.t. de rol en locatie van en visie op begraving doorheen de middeleeuwen een belangrijk argument. Opnieuw zijn het de archeologische bronnen die hiervoor de basis vormen. Opgravingen van rurale nederzettingen maakten duidelijk dat er helemaal geen sprake is van een rechtstreekse chronologische overgang tussen het verlaten van de Merovingische begraafplaatsen, de aanleg van nieuwe begraafplaatsen, de stichting van

263 Peytremann 2003, p. 101; Peytremann 2014, p. 90.
264 Peytremann 2014, p. 89.
265 Périn 1992, p. 225; Peytremann 2014, p. 89.
266 Peytremann 2023, p. 89.
267 Zadora Rio 1995, pp. 145-150.
268 Zadora-Rio 1995, pp. 150-151, naar Fixot M., 1989. Les lieux de culte et le terroir du village, in: Fixot M., Zadora-Rio E. (eds.). *L'Église, le terroir*, Paris: Éditions du CNRS, 17-22.
269 Peytremann 2014, pp. 89-90.

kerken, en de groepering en stabilisatie van de bewoning.[270] De overgang van Merovingische begraafplaats naar kerk met kerkhof duurde enkele eeuwen, met vele tussenvormen zoals geïsoleerde graven in nederzettingen. waarbij verschillende begravingslocaties naast elkaar konden bestaan. Dit is trouwens niet enkel het geval in Frankrijk, maar ook in Engeland, de Kempen, en Beieren.

Zowel Peytremann als Lauwers zien in de overgang van Merovingisch grafveld naar kerkhof, die plaats vindt doorheen de vroege en volle middeleeuwen, een belangrijke transformatie: van een duidelijke ruimtelijke scheiding tussen begraving en bewoning, naar een nauw, naast elkaar bestaan van begraving en bewoning in stabiele kernen: 'dorpen' met een kerk en daarrond een kerkhof.[271] Lauwers benoemt dit proces als ***inecclesiamento***, waarbij *spatialisation* en *spiritualisation* processen zijn die de middeleeuwse maatschappij gaandeweg domineren en vormen. Hiermee bedoelt Lauwers dat de Christelijke Kerk er in slaagt om de maatschappij te doordringen van het idee dat levenden en doden samen één geloofsgemeenschap vormen, die verenigd en gevormd wordt door enkele centrale rituelen: doop, huwelijk en begrafenis (= *spiritualisation*). Deze rituelen worden uitgevoerd in een fysieke ruimte, dat centraal (hoewel in eerste instantie niet noodzakelijk in ruimtelijke zin) in de gemeenschap stond: de kerk en het omliggende kerkhof (= *spatialisation*).[272]

Lauwers herkent drie grote fases in dit proces van 'kerkelijke verknoping' (*polarisation ecclésiale*).[273] Hier worden enkel de ruimtelijke, en dus archeologisch relevante, aspecten behandeld.[274] De **eerste fase** wordt gevormd door de uitbouw van een stabiel netwerk van kerken, dat vóór 900 n. Chr. al grotendeels bestaan lijkt te hebben. De begraving zal zich geleidelijk aan concentreren rond deze kerken, al is dit proces traag en onregelmatig. Op basis van archeologische data neemt dit een aanvang tijdens de 7de en 8ste eeuw (zie hieronder). In de **tweede fase** ligt de kerk met kerkhof in een bewoningsconcentratie, hoewel dit niet betekent dat er geen individuele bewoning of bewoningsconcentraties zonder kerk meer kunnen zijn. Ruwweg komt dit volgens Lauwers voor vanaf de 9de-10de eeuw. Opvallend hierbij is het wijdverspreid 10de-eeuwse fenomeen van de monumentale uitbouw van kerkgebouwen enerzijds (houten constructies worden vervangen door stenen gebouwen) en van het duidelijk ruimtelijk en conceptueel definiëren van het kerkhof als enige begraafplaats voor de gemeenschap, als 'heilige grond', anderzijds. De **derde fase**, ruwweg te plaatsen tussen het einde van de 11de en de 13de eeuw, omvat het systematisch koppelen van kerk, kerkhof en bewoning, waarbij de bewoning meer algemeen geconcentreerd is in dezelfde locatie, rond de kerk, en waarbij de funeraire zones gereorganiseerd worden. Vaak krijgen ze een fysieke afbakening aan de hand van een muur.[275]

De afbakening van een beschermde ruimte rondom de kerk, waar het kerkelijk asiel gold en waar verschillende activiteiten op plaats vonden (waarvan begraven wel de belangrijkste was), gaat volgens wetteksten in *Francia* minstens terug tot de 6de eeuw.[276] In verschillende kerkelijke documenten tussen de 7de en 11de eeuw wordt herhaaldelijk de afstand van 30 passen opgelegd: de beschermde ruimte rondom de kerk, die vanaf de 9de-10de eeuw *cimiterium* genoemd wordt, diende vanaf de toegang tot het gebouw 30 passen (zo'n 55 m) te meten, het gaat dus om een oppervlakte van zo'n 9500 m^2.[277] Deze beschermde ruimte wordt vanaf de 10de-11de eeuw ook steeds meer 'apart' gewijd (dus los van het kerkgebouw,

270 Zadora-Rio 2003, pp. 2-8; Peytremann 2003, pp. 303-316; Lauwers 2005, pp. 23-29; Lauwers 2010, p. 317.
271 Peytremann 2003, p. 356; Lauwers 2005, pp. 9/23-29; Lauwers 2010, p. 319; Peytremann 2014, pp. 88-90; Lauwers 2013, pp. 43-46.
272 Lauwers 2005, p. 12; Lauwers 2013, p. 47.
273 Lauwers 2010, pp. 319-323.
274 De sociale aspecten zijn uiteraard even belangrijk, maar deze zijn archeologisch moeilijk te vatten en staan niet centraal in dit onderzoek.
275 Lauwers 2010, p. 335, noot 91.
276 Zadora-Rio 1989a, p. 11.
277 Zadora-Rio 1989a, p. 11; Lauwers 2005, pp. 143-145.

dat een eigen wijding kreeg), wat haar heilig statuut bevestigde en versterkte.[278] Op basis van een vijftigtal gekende voorbeelden in Frankrijk herkende Élisabeth Zadora-Rio drie categorieën qua omvang: kleine afgebakende ruimtes (kleiner dan 3000 m^2), rondom kerken die vaak niet binnen een bewoningsconcentratie liggen; afgebakende ruimtes van zo'n 3000 – 5000 m^2, die geassocieerd zijn met kerken in bewoningskernen; en een klein aantal van zeer grote ruimtes (1 – 6 ha), geassocieerd met een specifieke groep van versterkte kerken in noordwestelijk Frankrijk.[279]

Een andere belangrijke vaststelling van het archeologisch onderzoek is dat kerkhoven, eens aangelegd, geen statische locaties zijn. Hoewel ze in brede zin vaak eeuwenlang op dezelfde locatie liggen, komt het vaak voor dat ze doorheen hun gebruiksperiode verschillende fases van krimp vertonen.[280] Dit gaat vaak gepaard met een toenemende densiteit van begraving, waardoor het er niet op lijkt dat de ruimtelijke krimp een gevolg is van een dalende bevolkingsgrootte. Eerder gaat het om veranderingen in de relatie tussen de levenden en de doden, waarbij begraafplaatsen/kerkhoven steeds meer als aparte, heilige locatie worden gezien.[281]

Geschreven bronnen uit Frankrijk, voornamelijk uit de 12de-13de eeuw, wijzen ook op de multifunctionele ruimtes die kerkhoven waren. Meer bepaald tracht de Kerk vooral in de 13de eeuw te verbieden om op kerkhoven te wonen en er markten, feesten en andere bijeenkomsten te houden.[282] Doorheen Frankrijk zijn archeologisch begraafplaatsen gekend waar permanent op gewoond werd – dit kwam vooral voor vanaf de 11de eeuw.[283] Markten, feesten en andere bijeenkomsten zijn archeologisch natuurlijk een stuk moeilijker vast te stellen.

2.2.3. Onderzoek naar bewoningsconcentratie in Engeland (Verenigd Koninkrijk)

Naast Frankrijk kent ook in Engeland het onderzoek naar de oorsprong van dorpen en de geassocieerde *open fields* een lange geschiedenis. Hierbij wordt vooral gefocust op de zogenaamde *Midlands* regio, of de *Central Province*, waar kaartmateriaal een landschap van geconcentreerde bewoning middenin grote *open field*-complexen laat zijn.[284]

De huidige consensus plaatst hun ontstaan vóór 1066 (dus voor de Normandische invasie) en stelt dat ze het gevolg zijn van een grootschalige reorganisatie van het landschap.[285] Een deel van het middeleeuwse landschap lijkt daarnaast een Romeinse oorsprong te hebben: met uitzondering van het zuidwesten van Engeland is in de andere regio's minimum 60 % van de middeleeuwse percelering geënt op en mogelijks zelfs rechtstreekse opvolger van de Romeinse landschapsindeling.[286] Er is echter zeker geen sprake van een grootschalige, gestructureerde inrichting van het landschap onder de Romeinen, en ook de nederzettingen vertonen geen continuïteit naar de middeleeuwen.

De huidige consensus stelt dat het 5de-6de-eeuwse nederzettingslandschap gekenmerkt was door ongestructureerde, open nederzettingen die zich doorheen het landschap bewogen.[287] Vanaf het midden van de 7de eeuw verschijnen grachten als structurerende elementen in en buiten nederzettingen.[288] Deze essentiële transformatie op vlak van nederzettingsmorfologie hangt samen met een breder geheel van transformaties in de

278 Lauwers 2005, pp. 146-147.
279 Zadora-Rio 1989a, pp. 13-16.
280 Zadora-Rio 2003, pp. 13-16.
281 Zadora-Rio 2003, pp. 9-12/15-16; Lauwers 2005.
282 Lauwers 2005, pp. 259-267.
283 Zadora-Rio 1989b.
284 Roberts & Whratmell 2002.
285 Blair, Rippon, Smart 2020, p. 17.
286 Rippon *et al.* 2015, Tabel 3.7; Blair, Rippon, Smart 2020, pp. 19-21.
287 Hamerow 2012, pp. 67-72.
288 Reynolds 2003; Hamerow 2012, pp. 72-83; Blair 2018, pp. 149-154/246-254.

vroegmiddeleeuwse samenleving die onder de noemer *the long eighth century* gevat worden.[289] In Engeland omvat dit ook de start van de ontwikkeling van dorpen en *open fields*. De meeste onderzoekers beschrijven en verklaren dit proces aan de hand van het model van *the great replanning*, dat ontwikkeld werd in de jaren 1980. Dit model stelt dat een verspreid nederzettingspatroon van individuele boerderijen en kleine gehuchten tijdens de 8ste-9de eeuw vervangen werd door één gegroepeerde nederzetting, wiens structuur vaak opnieuw georganiseerd werd tijdens de 11de-12de eeuw. Deze structuur leeft in de meeste gevallen door tot op de dag van vandaag. Verder stelt het model dat op hetzelfde moment dat het verspreide nederzettingspatroon transformeerde tot een geconcentreerd patroon, ook de perceelsstructuur en landschapsindeling, die telkens samenhing met zo'n verspreide nederzetting, vervangen werden door deze van de *open fields*, dus door een uniform systeem.[290] Dit model is in belangrijke mate gebaseerd op archeologische data uit veldprospectie, waarbij meestal verschillende 5de-8ste-eeuwse sites herkend werden binnen de huidige dorpsgrenzen, maar buiten het huidige dorp, terwijl jongere sites afwezig lijken.[291]

Vanuit verschillende hoeken zijn reeds kritieken en nuances op dit model naar voor geschoven. Een eerste stelt dat er zeer weinig bewijs is voor de basisaanname aan de grond van deze *great replanning* hypothese, namelijk het bestaan van verschillende pre-9de-eeuwse nederzettingen per later dorpsterritorium.[292] Volgens Tom Williamson gaat het in de meeste gevallen over niet meer dan één of twee van dergelijke oudere nederzettingen. Met andere woorden, latere dorpsterritoria kenden in de meeste gevallen ook in de vroege middeleeuwen slechts één nederzetting. Zelfs in de uitzonderlijke gevallen dat er drie of meer zouden zijn, zijn er geen aanwijzingen dat deze nederzettingen op hetzelfde moment bewoond waren en collectief verlaten werden tijdens de *replanning*. In de gevallen dat er onder het latere dorp vroegmiddeleeuwse bewoning aanwezig is, lijkt deze kleinschalig van aard: één à twee huishoudens groot. Deze nederzettingen waren dus niet groter dan de eventuele "externe" nederzettingen.[293] Volgens Williamson moet de nederzettingstransformatie tussen c. 650-900 dan ook niet gezien worden als een concentratie, maar wel als een stabilisatie: het eerdere zwerven van bewoning doorheen het landschap stopt, en de nederzettingen starten te groeien vanuit één vaste locatie.[294]

Vanuit deze 'kernen' groeiden de nederzettingen volgens Williamson verder, volgens ruwweg twee paden. Het eerste leidde tot een regelmatige nederzettingsmorfologie, waarbinnen de oorspronkelijke kern vaak nog zichtbaar is als een kleine zone van minder regelmatige perceelsvormen en -groottes; hier staat vaak ook de kerk.[295] Dergelijke dorpen ontstonden door een graduele groei van de bewoning vanuit de kern, en dit binnen een reeds bestaande, regelmatige perceelsstructuur die de nieuwe bewoning sterk beïnvloedde. Dergelijke regelmatige dorpsmorfologieën zijn echter zeldzaam; meestal zijn ze onregelmatig. Dergelijke onregelmatige dorpen lijken meestal ontstaan te zijn vanuit het groeien van individuele boerderijen tot in, maar meestal tot op de randen van, gemeenschappelijke gronden. Deze gronden werden zo kleiner maar hun kern raakte vaak wel gefossiliseerd als *green*.[296]

Ander onderzoek brengt vooral nuance in plaats van de *replanning* hypothese af te wijzen. Volgens John Blair toont archeologisch onderzoek dat de overgang van verspreide bewoning naar geconcentreerde nederzettingen geen abrupt proces was, maar meer geleidelijk verliep, via een tussenvorm: de *semi-nucleation* (Figuur 2.17). Dit was de dominante

289 Hensen & Wickham (eds.) 2000.
290 Blair, Rippon, Smart 2020, pp. 23-30, met referenties.
291 Lewis, Mitchell-Fox, Dyer 1997, p. 81.
292 Williamson 2013, pp. 162-163.
293 Williamson 2013, pp. 163-164.
294 Williamson 2013, p. 164.
295 Williamson 2013, pp. 165-168.
296 Williamson 2013, pp. 169-173.

nederzettingsvorm in Engeland tussen c. 650-1000 n. Chr.[297] Deze nederzettingen bestaan uit individuele boerderijen die op zo'n 100-200 m afstand van elkaar liggen en ingebed zijn in een overkoepelend – en vermoedelijk collectief aangelegd en onderhouden – grachtensysteem dat de individuele boerderijen en andere percelen definieert.[298] Opvallend is ook dat heerlijke en kerkelijke elementen lijken te ontbreken: elitesites en kerken zijn zeer zeldzaam, en gegroepeerde begraving, al dan niet rond kleine gebouwen die moeilijk als echte kerken geïnterpreteerd kunnen worden, komt wat meer voor.[299] Anderzijds zijn individuele begravingen of kleine groepjes van begravingen in nederzettingen wel een goed

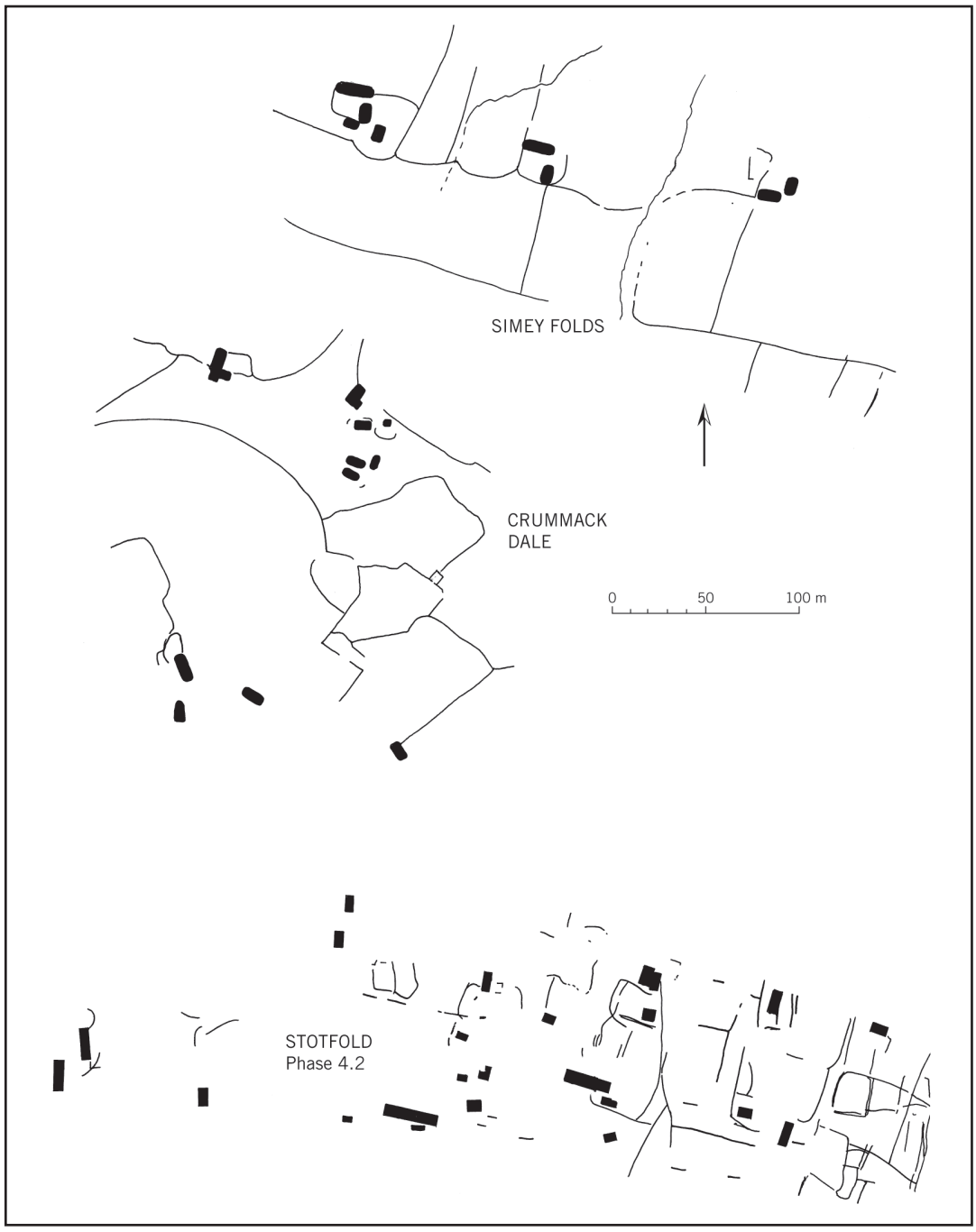

Fig. 2.17. Vereenvoudigde weergave van archeologisch onderzochte *semi-nucleations* in Engeland. Uit Blair (2018, p. 296, fig. 112).

297 Dit is vooral duidelijk in oostelijk Engeland; daarbuiten is er minder data aanwezig maar volgens Blair wel is de beschikbare informatie wel in lijn met deze stelling: Blair 2018, p. 294.
298 Blair 2018, pp. 294-298.
299 Blair 2018, pp. 301-302.

gekend fenomeen in de 7de-9de eeuw.[300] Het was vervolgens pas in de 11de-12de eeuw dat de 'echte' concentratie plaats vond, waarbij boerderijen dicht bij elkaar komen te liggen en 'echte' dorpen, met hun omliggende *open fields*, ontstaan.[301] De *semi-nucleations* moeten echter duidelijk als dorpen gezien worden in de bredere definitie die door Peytremann is vooropgesteld en ook in deze studie wordt gevolgd.

Williamson onderzocht verder waarom bewoning concentreert op specifieke locaties. Hij stelt dat toegang tot water een heel belangrijk element is. Meer bepaald is een verspreid nederzettingspatroon enkel mogelijk in regio's waar er brede en eenvoudige toegang is tot grondwater, via bronnen of via ondiepe waterputten.[302] Waar de toegang tot water beperkter is, is een geconcentreerd patroon noodzakelijk. Maar ook in regio's met een bredere of eenvoudigere toegang kan men kiezen voor een geconcentreerd patroon, bijvoorbeeld rond één grote en betrouwbare waterbron. Vaak is het immers zo dat er ook in gebieden van geconcentreerde bewoning meerdere toegangen tot water zijn – het nederzettingspatroon kon er dus meer verspreid zijn, wat soms ook aangetoond wordt door pre-middeleeuwse nederzettingspatronen. Er moeten dus nog andere redenen zijn waarom mensen samen gaan wonen, en die zoekt Williamson ook in de landbouwkundige sfeer. Meer bepaald zou bewoningsconcentratie voort komen uit de nood aan samenwerking, om ploegteams samen te stellen, om gemeenschappelijke gronden te beheren, en om het vee efficiënt te beheren.[303] Blair volgt dit verklaringsmodel en koppelt het meer specifiek aan een *infield-outfield* organisatie van de landbouwgronden.[304]

2.2.4. Dorpsvorming in Nederland

Recent onderzoek naar dorpsvorming in Nederland bracht verschillende methodes en data samen: zowel regionale ontwikkelingsmodellen als individuele *case studies*; zowel historische, geografische als archeologische invalshoeken. Literatuuronderzoek van antropologische en historische studies naar bewoningsconcentratie en dorpsvorming leidde tot het herkennen van verschillende factoren die een rol gespeeld kunnen hebben in dit proces (Tabel 2.5).[305]

In dit onderzoek werden vier Nederlandse regio's diepgaander onderzocht: de zandregio's van Overijssel-Gelderland en Brabant, de Hollandse duinregio, en het Utrechtse-Gelderse rivierengebied. Hieruit bleek dat enkele factoren bepalend geweest zijn in het proces van dorpsvorming in deze regio's: de organisatie van grootgrondbezit in domeinen; het verschijnen van kerken; demografische groei in combinatie met een opkomende markteconomie in de directe omgeving; en veranderingen in sociale (afhankelijkheids)relaties. Het effectieve aandeel van elke factor, hun onderlinge relaties, alsook de uiteindelijke werking en fysieke vertaling ervan zijn echter telkens afhankelijk van de lokale en regionale context.[306] Landschap en sociaal-institutionele organisatie vormen hierbij verenigende factoren, omdat zij de context bieden waarbinnen dorpen kunnen ontstaan.

Op (supra-)regionale schaal kon vastgesteld worden dat de meeste nog bestaande dorpen teruggaan tot de periode 1050-1500 n. Chr., hoewel sommige teruggaan tot de late 7de-9de eeuw.[307] Het lijkt hier verder weinig zinvol om de individuele *case studies* uit dit onderzoek te bespreken.

300 Hamerow 2012, pp. 123-129.
301 Blair 2018, pp. 408-415.
302 Williamson 2013, pp. 184-186. Er wordt ook gesteld dat ander oppervlaktewater (bv. poelen – beken en rivieren worden niet genoemd) niet als voldoende werd beschouwd: op zich goed om dieren te wateren, maar gevoelig aan vervuiling en inherent onzeker qua omvang en stabiliteit van de watervoorraad.
303 Williamson 2013, pp. 194-206.
304 Blair 2018, pp. 294-300.
305 Verspay *et al.* 2018, pp. 37-38/69, tabellen 4.2, 4.3 en 4.4.
306 Verspay *et al.* 2018, pp. 232-233.
307 Verspay *et al.* 2018, p. 286.

TABEL 2.5: FACTOREN DIE EEN ROL GESPEELD KUNNEN HEBBEN IN HET PROCES VAN BEWONINGSCONCENTRATIE EN DORPSVORMING. NAAR VERSPAY *ET AL.* (2018, PP. 37-38/69, TABELLEN 4.2, 4.3 EN 4.4).

Factor	Voorbeeld
Sociaal-politiek / politiek-economisch: verticale relaties	• Afhankelijkheidsrelaties tot een heer
Sociaal-politiek / politiek-economisch: horizontale relaties	• Belang van solidariteit of autonomie van huishoudens • Verwantschapsrelaties • Belang van gemeenschap en haar territorium
Sociaal-defensieve relaties	• Verdediging
Sociaal-economische relaties	• Aard en mate van samenwerking in beheer en exploitatie van landbouw- en/of gemene gronden • Afhankelijkheid van externe gemeenschappen voor bepaalde goederen en/of diensten
Sociaal-juridische relaties	• Gemeenschappelijke verplichtingen (bv. betalen van belastingen) • Organisatie van grondbezit
Sociaal-religieuze relaties	• Identificatie met voorouderlijke locatie en/of gemeenschapsterritorium (al dan niet binnen een christelijke context)
Economisch: Locatie	• Beschikbaarheid van water • Aard, verdeling en verhouding van bodemtypes en hun geschiktheid voor verschillende vormen van landbouw • Connectiviteit

2.3. SYNTHESE

De voorbije decennia is vanuit archeologische en historische hoek heel wat onderzoek gevoerd naar elementen van het middeleeuwse nederzettingslandschap. Hierboven werd de stand van onderzoek in Binnen-Vlaanderen toegelicht. Daarnaast werd vooral ingegaan op het historiografisch debat in Frankrijk, omdat dit het meeste invloed heeft gehad op werk naar Binnen-Vlaanderen. Hierbij werd geen volledigheid nagestreefd. Eerder was het de bedoeling voor deze studie relevante modellen en concepten op te nemen.

Het is duidelijk dat het onderzoek naar middeleeuwse nederzettingsevolutie over het algemeen focust op het ontstaan en de ontwikkeling van geconcentreerde bewoning/dorpen. In Frankrijk is er wel een oproep om weg te stappen van deze focus op dorpsvorming, en het landschap en de nederzettingen en occupatie daarin integraal te bekijken.[308] De bredere tendensen in het onderzoek naar geconcentreerde bewoning zijn enkele jaren geleden beschreven door Curtis (2013). Hij herkende vier belangrijke conceptuele kaders die gebruikt worden om dit proces te beschrijven, en identificeerde telkens de centrale elementen in deze kaders, op vlak van de "*agents of change*" (welke sociale groep heeft de grootste invloed op het proces), chronologie, en aard en snelheid van het concentratieproces (Tabel 2.6).

308 Zadora-Rio 1995, p. 153; Peytremann 2014, pp. 89-90.

TABEL 2.6: DE CONCEPTUELE KADERS GEBRUIKT IN DE LITERATUUR OVER HET PROCES VAN MIDDELEEUWSE BEWONINGS-CONCENTRATIE, EN HUN BELANGRIJKSTE ELEMENTEN. NAAR CURTIS (2013).

Conceptueel kader	Belangrijkste agents	Chronologie	Aard en snelheid
1. Power, Coercion, and Lordship	Elites	Volle middeleeuwen	Doorgedreven en snel
2. Communalism and Territorial Formalization	Lagere klassen	Volle-late middeleeuwen	Cumulatief en organisch
3. Field Systems and Resource Management	Ter discussie	Sterk verschillend tussen regio's	Sterk verschillend tussen regio's
4. Urbanization and Market Integration	Stedelijke vraag/ impact	Volle middeleeuwen	Doorgedreven en snel

Als de hierboven beschreven regionale verklaringskaders in dit schema gepast worden, behoort het *incastellamento*-model duidelijk tot het conceptuele kader van 'Power, Coercion, and Lordship'.[309] Het *inecclesiamento*-model is kan tot het kader van 'Communalism en Territorial Formalization' gerekend worden. Het onderzoek naar Binnen-Vlaanderen en in Engeland behoort dan weer duidelijk tot het derde kader, 'Field Systems and Resource Management'.[310] Zowel Verhulst als Thoen hechten heel veel belang aan de ontwikkeling van kouters/*open fields* als bepalende elementen voor de middeleeuwse bewoningsconcentratie en bredere nederzettingsevolutie.

In zijn discussie van dit conceptuele kader bespreekt Curtis de verschillende zwaktes van dit verklaringsmodel. Het model is in grote lijnen gebaseerd op het samen voorkomen van geconcentreerde bewoning en *open fields* doorheen grote delen van West-Europa tijdens de volle middeleeuwen.[311] Vervolgens wordt hieraan gekoppeld dat beide elkaar aanvullen, ten minste in theoretische zin. Bevolkingsgroei zorgde ervoor dat de beschikbare grondstoffen (in dit geval: voornamelijk vruchtbaar akkerland) gelijker verdeeld diende te worden onder boeren. Het groeperen van het akkerland op de beste gronden, en deze vervolgens volgens een gedeeld systeem bebouwen, minimaliseert kosten en risico's (bv. wat betreft bemesting of ploegenteams). Deze redenering is duidelijk aanwezig in het werk van Verhulst en Thoen.

Het belangrijkste probleem bij dit conceptuele kader is dat er geen duidelijkheid is over de causale relatie tussen geconcentreerde bewoning en *open fields*. Ook binnen het werk van Verhulst en Thoen is er verwarring, o.a. door de hierboven vermelde terminologische vaagheid. Zo stelt Verhulst dat er doorheen de 7de-9de eeuw een vastere bewoningsstructuur ontstaat, met 'gehuchten'. Elders wordt echter gesteld dat de bewoningsconcentratie volgt op het inrichten van *open fields*, waarbij de eerdere verspreide bewoning zich concentreert op één locatie.[312] Die concentratie vond plaats rond de belangrijkste reeds bestaande gemeenschapsvoorzieningen: de kerk, de gerechtsplaats, of de dorpsweide.[313] De kerk was vaak opgericht naast de oorspronkelijk geïsoleerd liggende hoeve van een grootgrondbezitter.[314] Het lijkt er dus op dat Verhulst, Fossier volgend, onder 'dorp' een 'bewoningsconcentratie met één of meerdere centrale functies' begrijpt. Het volgt dan dat 'gehucht' in deze een bewoningsconcentratie zonder centrale functies omvat.

Op die manier lijkt het dat Verhulst's visie schippert tussen enerzijds een groot belang hechten aan de ontwikkeling van *open fields*, en anderzijds het besef dat het proces van bewoningsconcentratie oudere wortels heeft. Inderdaad, zoals Curtis (2013, 244-245) beschrijft, is het sinds de jaren 90 voor verschillende regio's duidelijk dat bewonings-

309 Curtis 2013, pp. 226-233.
310 Curtis 2013, pp. 241-246.
311 Curtis 2013, pp. 241-246.
312 Verhulst 1979-1980, p. 65; Verhulst 1995, pp. 122-126/159; Thoen 2017, p. 169.
313 Verhulst 1995, p. 159.
314 Verhulst 1964, pp. 117-118.

concentratie het ontstaan van *open fields* vooraf gaat. Archeologisch onderzoek was hierbij essentieel. Dit betekent natuurlijk niet dat het ontstaan van *open field*s geen verdere, belangrijke impuls aan het concentratieproces gaf, zoals minstens in Engeland het geval blijkt.[315]

Het archeologische onderzoek in Engeland, Frankrijk en Nederland bevestigt dus het bestaan van geconcentreerde bewoning vóór de volle middeleeuwen.[316] Peytremann volgend kunnen veel van deze nederzettingen als dorpen bestempeld worden:

- Er is sprake van een bewoningsconcentratie;
- Er is een nauwe ruimtelijke band tot begraving;
- De bewoners werken samen, zichtbaar via de aanwezigheid van gemeenschappelijke, land-indelende elementen die overleg, planning en onderhoud vragen op gemeenschapsniveau, zoals perceelssystemen en wegen.

In Frankrijk komt daarbij dat verschillende van deze gegroepeerde nederzettingen al in de vroege middeleeuwen ook een kerkgebouw omvatten; dit element lijkt in Engeland en Nederland pas vanaf de volle middeleeuwen aanwezig. Bovenal wijst dit onderzoek op de traagheid en niet-cumulatieve karakter van het proces van nederzettingsconcentratie: een geconcentreerd bewoningspatroon kan terug overgaan naar een meer verspreid patroon, zoals is vastgesteld in de Kempen.[317] De enige constante, op West-Europees niveau, is dat geconcentreerde bewoning opkomt doorheen de 8ste-12de eeuw en sindsdien een dominante factor is geworden in het nederzettingslandschap.

Archeologisch onderzoek weerlegt dus de klassieke chronologie van dorpsvorming zoals ze in de vier verklaringsmodellen voor dorpsvorming, zoals onderscheiden door Curtis, naar voor komt. Dit betekent niet dat deze modellen verworpen moeten worden. Immers, het archeologisch onderzoek toont vooral aan dat de wortels van de bewoningsconcentratie eerder liggen. Dit betekent niet dat de factoren en chronologie uit de vier verklaringsmodellen foutief zijn; waarschijnlijk gaat het om een tweede fase van concentratie en transformatie, door Verhulst 'de tweede geboorte' genoemd in verwijzing naar Fossier's *naissance de la village*.[318] Dit is alleszins in Engeland vastgesteld; in Frankrijk lijkt de volle middeleeuwen dan weer eerder een bevestiging en uitdieping te zijn.

Tot slot leggen de verklaringsmodellen van Curtis en het archeologisch onderzoek ook de inter- en intraregionale verschillen bloot. Om die reden kunnen verklaringsmodellen voor andere regio's niet pasklaar overgenomen worden om de nederzettingsevolutie in Binnen-Vlaanderen of het huidige studiegebied te begrijpen en verklaren. Het is zaak, met dit interregionaal kader in het achterhoofd, de ontwikkelingen in het Schelde-Dendergebied eerst op zichzelf te bestuderen.

315 Curtis 2013, p. 244.
316 Engeland: o.a. Rippon 2008; Hamerow 2012; Blair 2018. Frankrijk: Peytremann 2003. Nederland: o.a. Waterbolk 1980; Theuws 2008; Dijkstra 2011; Van der Velde 2011. Zie ook Hamerow 2002 voor het gebied ten noorden van de Rijn en Engeland.
317 Theuws 2008.
318 Verhulst 1992, p. 11.

03 | VRAAGSTELLING, ONDERZOEKS-FOCUSSEN EN TERMINOLOGIE

3. VRAAGSTELLING, ONDERZOEKS-FOCUSSEN EN TERMINOLOGIE

3.1. VRAAGSTELLING EN ONDERZOEKSFOCUSSEN

Deze studie heeft de ambitie om een bijdrage te leveren aan het historische en archeologische onderzoek naar het middeleeuwse rurale nederzettingslandschap. Daarbij richt ze zich geografisch op een deel van het huidige, administratieve Vlaanderen, meer bepaald op de regio afgebakend door de Leie, de Schelde tussen Avelgem en Baasrode, en de Dender (Figuur 1.6).

Deze regio wordt gekenmerkt door een hoge dichtheid aan historische rurale kernen. Zoals uiteengezet wordt er, op basis van historische en toponymisch onderzoek, vaak van uitgegaan dat deze 19de-eeuwse kernen in essentie teruggaan tot de vroege of volle middeleeuwen. Onderzoek uit omliggende regio's maakt echter duidelijk dat het nederzettingslandschap een dynamisch gegeven is, en dat er niet zomaar uitgegaan kan worden van plaatsvaste rurale bewoning vanaf de vroege of volle middeleeuwen, los van de aard en morfologie van deze bewoning.

Een eerste en belangrijke vraagstelling en focus van dit onderzoek handelt dan ook over de tijdsdiepte van de rurale historische kernen in het onderzoeksgebied, en over de aard van deze eventuele eerdere bewoning. Dit bouwt verder op de door De Groote *et al.* (2018) geformuleerde onderzoeksvragen. Deze vragen worden echter geherformuleerd en in een bredere context geplaatst, waarbij de ontwikkeling van dorpen/rurale historische kernen niet de enige onderzoeksfocus vormt. Dit sluit aan bij tendensen in internationaal onderzoek[319] en erkent zowel de dynamiek van het middeleeuwse nederzettingslandschap als het feit dat de nederzettingsontwikkeling geen teleologisch fenomeen is, dat sowieso zou uitmonden in het 19de-eeuwse kaartbeeld.

In deze context zijn volgende onderzoeksvragen opgesteld:

- Welke rurale nederzettingsvormen kunnen doorheen de middeleeuwen herkend worden in het studiegebied?
- Wat is de morfologie en chronologie van deze nederzettingsvormen?
- Welke zijn de geografische en chronologische relaties tussen deze nederzettingsvormen?
- Hebben individuele middeleeuwse rurale nederzettingen/nederzettingsvormen een langer durende of blijvende impact gehad op het landschap?

Methodologisch wordt hierbij vertrokken vanuit archeologische gegevens, zowel deze van vóór als na de invoering van de zogenaamde 'Malta-archeologie'.[320] Deze data zullen aangevuld worden met historische, landschappelijke en toponymische informatie.

Vanuit deze onderzoeksvragen en in relatie tot de vooropgestelde methodologie komen vier onderzoeksfocussen naar voor:

- De aard en densiteit van het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap;
- De aard, evolutie en chronologie van archeologisch herkenbare nederzettingsvormen;
- Het ontstaan en de ontwikkeling van rurale historische kernen.

319 Bv. Watteaux 2003; Peytremann 2014; Blair 2018.
320 Voor de juridische context en haar archeologische impact: respectievelijk Wouters 2012 en De Clercq *et al.* 2012.

Het onderzoek dat in dit rapport beschreven wordt, heeft niet de ambitie om deze vragen ten volle te beantwoorden. Dit komt door de beperkte geografische afbakening, de kleiner dan verhoopte archeologische dataset, en de onmogelijkheid om de nederzettingsevolutie ten volle te confronteren met een diepgaand onderzoek naar de evolutie van het landschap (zowel wat betreft de samenstelling van dit landschap als van haar organisatie). Niettemin hoopt dit onderzoek door middel van een geïntegreerde methodologie enkele hypotheses naar voor te kunnen schuiven, waar toekomstig onderzoek op kan verder bouwen.

Thematisch ligt de focus dus op de landelijke bewoning. Dit heeft als gevolg dat de steden, die vanaf de 10de-11de eeuw opkomen in het studiegebied, geen integraal onderdeel vormen van deze studie. Waar nodig (bv. met betrekking tot de aard en densiteit van het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap) wordt archeologische informatie afkomstig uit middeleeuwse/hedendaagse stedelijke kernen wel meegenomen. De ontwikkeling van deze stedelijke kernen is echter geen onderzoeksfocus binnen dit project.

3.2. TERMINOLOGIE

Elk onderzoek over middeleeuwse rurale nederzettingsontwikkelingen en dorpsvorming heeft te maken met de moeilijkheid dat met name het begrip 'dorp' zeer moeilijk te definiëren valt. Hieronder worden de veelgebruikte termen in dit rapport gedefinieerd, zoals ze in het kader van dit onderzoek begrepen en gebruikt worden. Het is niet de bedoeling 'alomvattende' of 'correcte' definities voor te stellen, wel om een werkbare terminologie te ontwikkelen zodat de in dit onderzoek beschreven ontwikkelingen op een correcte manier begrepen worden.

Rurale nederzetting

Een rurale nederzetting wordt hier gedefinieerd als een nederzetting van een beperkte grootte, zowel qua ruimtelijke voetafdruk als qua bewonersaantal, die zich bevindt in een landelijke (niet-verstedelijkte) omgeving en die ingebed is in een landbouweconomie. Landbouw en afgeleide activiteiten vormen met andere woorden de belangrijkste economische activiteit. Sociaal-economisch worden deze nederzettingen dan ook bewoond door een al dan niet diverse groep van plattelandsbewoners, waarbij (al dan niet voltijdse) boeren minstens qua aantal de belangrijkste sociale en economische groep vormen.

Dorp, gehucht, rurale historische kern, en gegroepeerde rurale nederzetting

> The words 'town', 'village' and 'hamlet' are commonly used to describe settlements throughout the world but they are extraordinarily difficult to define with precision. Indeed it must be stressed that in practice it is almost impossible to impose any absolute consistency of usage upon any of them.[321]

Zoals dit citaat uit het standaardwerk *Landscapes of settlement* van Brian K. Roberts aangeeft, zijn de termen 'dorp' en 'gehucht' zeer moeilijk te definiëren. Deze moeilijkheid is ook één van de grote redenen achter het lange debat met betrekking tot dorpen en dorpsvorming. Het concept kan namelijk uit verschillende invalshoeken bekeken worden. Ruwweg gaat het enerzijds om een meer materiële, geografische invalshoek en anderzijds om een meer sociaal-juridische invalshoek.[322] De eerste invalshoek is van nature eerder archeologisch: ze handelt over de morfologie en fysieke kenmerken van de bewoning en andere elementen van de nederzetting. De tweede invalshoek is dan eerder historisch, en handelt over de dorpsgemeenschap en over de dorpsinstellingen die op sociaal, economisch en cultureel vlak deze gemeenschap vormen.

321 Roberts 1996, p. 15.
322 Verhulst 1992, p. 9.

Wat de sociaal-juridische invalshoek betreft, is de definitie zoals ontwikkeld door de historicus Fossier nog steeds belangrijk en zeer invloedrijk. Deze ziet dorpen als

> bewoningsconcentraties met een ruimtelijke stabiliteit en continuïteit, die bepaalde centrale functies omvatten. Deze stabiliteit, continuïteit en functies zijn gematerialiseerd in bepaalde specifieke elementen, met name een kerk, een versterking, een begraafplaats, een plein. De dorpsgemeenschap heeft een specifiek juridisch statuut.[323]

Dit is min of meer eenzelfde definitie als diegene aan de hand waarvan de indicatieve rurale historische kernen in Vlaanderen afgebakend zijn: indicatieve rurale historische kernen zijn in die studie gedefinieerd als een cluster van wooneenheden die in relatie staat tot één of meerdere gemeenschappelijke elementen met een bepaalde historische continuïteit van bewoning op die locatie".[324] Het juridische statuut wordt afgeleid uit de aanwezigheid van een nederzettingsnaam op de historische kaart (i.c. het gereduceerd primitief kadaster) en vooral uit de vermelding van de kern als gehucht of dorp in de bijhorende aanwijzende tabel.

De inventarisatie van een kern als indicatieve rurale historische kern zegt natuurlijk niets over de aanwezigheid van een middeleeuwse voorloper, laat staan van de aard, morfologie en evolutie van deze nederzetting; om die reden zijn ze indicatief: de nederzettingsmorfologie en het statuut van de nederzetting laat toe te veronderstellen dat er ten minste binnen het areaal van deze kernen archeologisch erfgoed aanwezig is.[325]

Indicatieve rurale historische kernen omvatten zowel dorpen als gehuchten. Het onderscheid tussen beide is, net zoals de definitie van het concept 'dorp', een moeilijke zaak. Vaak wordt de omvang van de nederzetting gebruikt, met andere woorden, het aantal boerderijen definieert het verschil tussen een gehucht en een dorp.[326] Hoewel dit gevoelsmatig correct aanvoelt, is het moeilijk om een specifieke grens te bepalen die beide fenomenen van elkaar scheidt. Om die reden wordt soms afgeraden omvang als classificatiecriterium te gebruiken.[327] Niettemin blijft omvang een essentieel kenmerk van nederzettingen, aangezien het een directe invloed heeft op de aard en complexiteit van de sociale relaties. In de meest neutrale zin kunnen dorpen en gehuchten gedefinieerd worden als bewoningsconcentraties van meerdere boerderijen.[328] Een ondergrens van drie gelijktijdige boerderijen is hierbij het absolute minimum om van een concentratie te kunnen spreken, waarbij de afstand tussen de individuele boerderijen maximaal 150 m mag bedragen.[329] Een boerderij is zo de kleinste sociaal-economische en morfologische eenheid binnen nederzettingen. Om dan wel het onderscheid tussen dorp en gehucht te maken, wordt gesteld dat dorpen over het algemeen meer en belangrijkere centrale functies omvatten; gehuchten en boerderijen zijn op die manier afhankelijk van dorpen.[330] Vooral de aanwezigheid van een kerkgebouw wordt als essentieel criterium gezien. Het is duidelijk dat deze classificatie van 'dorp' en 'gehucht' uitgaat van de hierboven genoemde definitie van een dorp.

Op basis van voornamelijk archeologisch onderzoek vinden sommige onderzoekers dat deze definitie van het dorp afbreuk doet aan het dynamische karakter van geconcentreerde bewoning zoals af te leiden is uit archeologisch onderzoek, en in feite enkel dorpen vanaf de volle middeleeuwen beschrijft.[331] Zo definieert Peytremann dorpen op basis van drie criteria: een bewoningsconcentratie van boerderijen; een band met het omliggende land (m.a.w. landbouw als belangrijke economische activiteit); een nauwe ruimtelijke relatie tot

323 Chapelot & Fossier 1980, pp. 133-134/139; Fossier 1982, pp. 191-192.
324 Tys *et al.* 2010, pp. 14-16.
325 Tys *et al.* 2010, p. 15.
326 De waarde van dit criterium wordt soms ook in twijfel getrokken. Zie Roberts 1996, pp. 15-19; Verspay *et al.* 2018, pp. 27-29.
327 Hamerow 2002, p. 53.
328 Roberts 1996, pp. 15-19; Verspay *et al.* 2018, pp. 27-29/34.
329 Lienau 1972, p. 61; Renes 1982, pp. 38-39; Roberts 1996, pp. 24/88.
330 Roberts 1996, p. 17.
331 Zie o.a. Watteaux 2003; Peytremann 2014.

begraving; gemeenschappelijke arbeid en sociale banden tussen de dorpsbewoners, af te leiden uit de aanwezigheid van gemeenschappelijke infrastructuur en/of ruimtes (wegen, grachtensystemen, pleinen, ...).[332] Andere functies in deze 'dorpen', zoals de aanwezigheid van een kerk of versterking, hangen af van de specifieke noden en wensen van de lokale en regionale gemeenschap(pen) en zijn dus per definitie veranderlijk en contextueel gedetermineerd.

Deze archeologische definitie van het 'dorp' sluit nauw aan bij de definitie van gegroepeerde rurale bewoning zoals gegeven door Verbrugghe: gegroepeerde rurale nederzettingen zijn concentraties van bewoning en mensen die leven en werken in een rurale context van subsistentie en/of commerciële productie, en die onderhevig zijn aan hiërarchische socio-economische structuren.[333]

Op basis van deze definities en de hierboven beschreven onderzoeksgeschiedenis kan gesteld worden dat **rurale historische kernen** het product zijn van millennia aan nederzettingsevolutie, die in de 19de eeuw op kaart is vastgelegd vooraleer de industrialisatie en verstedelijking deze evolutie resoluut en onherkenbaar zou transformeren. Deze rurale historische kernen zijn **gegroepeerde rurale nederzettingen**. Op basis van de huidige stand van onderzoek in Binnen-Vlaanderen wordt er algemeen van uit gegaan dat een (groot) deel van deze rurale historische kernen teruggaat tot de (volle) middeleeuwen, en meer bepaald dat een deel ervan gezien moet worden als **dorp** in de betekenis van Fossier: bewoningsconcentraties met centrale functies en een ruimtelijk stabiele continuïteit.

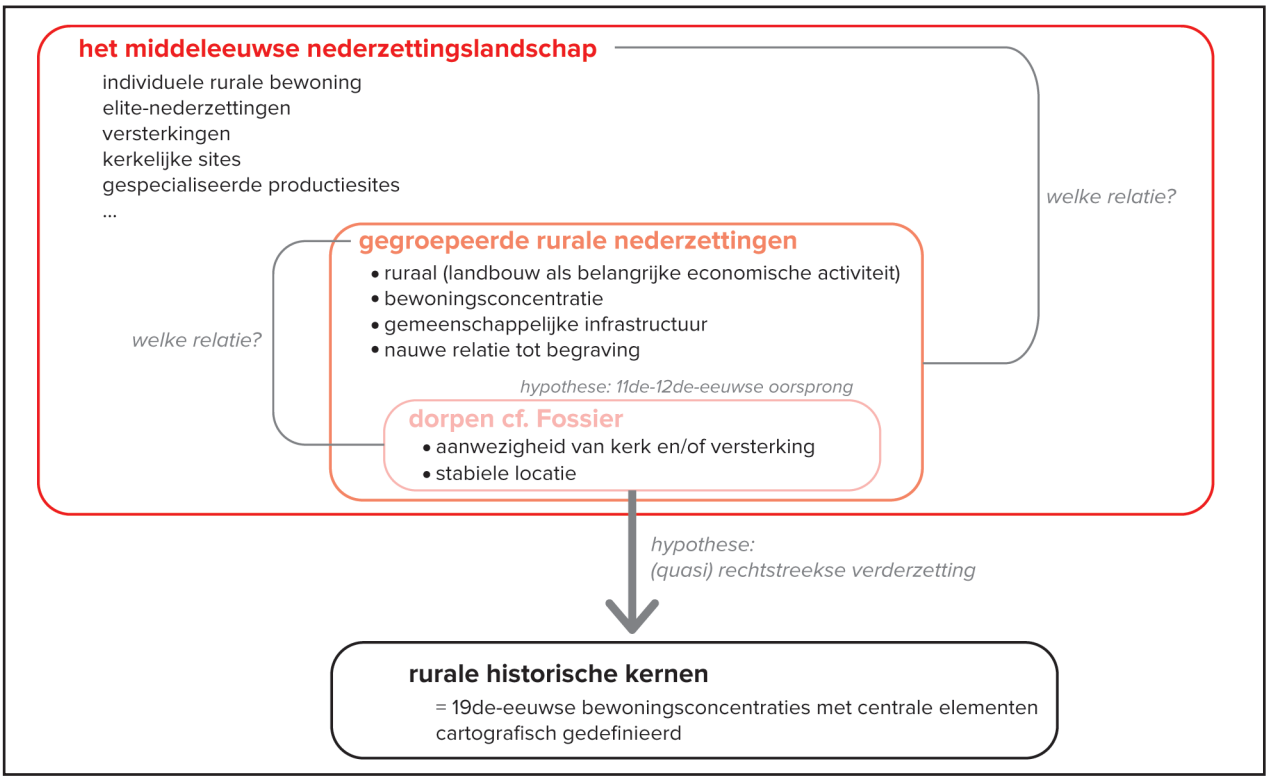

Fig. 3.1. Grafische weergave van de verschillende elementen en definities gebruikt in dit onderzoek, in relatie tot de vraagstelling.

In dit onderzoek wordt er voor gekozen om de visie en definitie van Peytremann te volgen. Daarbij worden de termen 'gegroepeerde rurale nederzetting' en 'dorp' aan elkaar gelijk gesteld en door elkaar gebruikt. Indien het gaat om dorpen die de extra kenmerken bevatten die o.a. Fossier essentieel vindt (met name de aanwezigheid van een kerk en/of versterking en

332 Peytremann 2003, p. 101; Peytremann 2014, pp. 89-90.
333 Verbrugghe 2020, p. 22.

een stabiele locatie) wordt dit extra gekwalificeerd door de toevoeging van 'cf. Fossier' of '*à la* Fossier'. Dit laat toe om zowel de aanwezigheid en oorsprong van de bewoningsconcentratie te onderzoeken, als de aanwezigheid van nederzettingen die voldoen aan de meer strikte definitie van Fossier.

Figuur 3.1 maakt de verschillende definities gebruikt in dit onderzoek, en hun hypothetische onderlinge verhouding – gebaseerd op de huidige stand van onderzoek – duidelijk, en relateert deze aan de onderzoeksvragen.

Gespecialiseerde rurale productiesite

Een gespecialiseerde rurale productiesite wordt gedefinieerd als een locatie waar een (reeks van) specifieke economische activiteiten geconcentreerd plaats vonden. Deze economische activiteiten (potten bakken, graanverwerking, ...) passen binnen de algemene, bredere landbouweconomie van de gemeenschap. Andere activiteiten vinden er niet/amper plaats.

Binnen-Vlaanderen

De regio die min of meer overeenkomt met het noordelijke deel van het vol- en laatmiddeleeuwse Graafschap Vlaanderen, en meer bepaald de territoriale afbakening van dat Graafschap na 1063, min de kustregio. In het westen en noorden vormt de poldergrens de begrenzing; in het oosten de Schelde en Dender. In het zuiden vormt de taalgrens tussen Nederlands en Frans een diffuse grens.

04 | DATASETS EN METHODOLOGIE

4. DATASETS EN METHODOLOGIE

4.1. BESCHRIJVING VAN DE DATASETS

Voor dit onderzoek worden drie centrale datasets gebruikt: een archeologische dataset, een toponymische dataset, en een dataset van *patrocinia*. Hieronder wordt de opbouw en samenstelling van deze datasets besproken. Bij opbouw van deze datasets is telkens het volledige studiegebied bevraagd.

4.1.1. Archeologie

4.1.1.1. Dataverzameling

De archeologische dataset omvat 468 individuele records. Deze dataset werd opgebouwd vanuit de CAI, die ruimtelijk en chronologisch bevraagd werd (ruimtelijk: gemeenten binnen het studiegebied; chronologisch: middeleeuwse sites). De laatst geraadpleegde versie van de CAI is deze van januari 2022. De CAI werd aangevuld met het doorlopen van de gepubliceerde eindverslagen van archeologisch onderzoek in de regio (agentschap Onroerend Erfgoed: OAR en Archeologieportaal), literatuur (met name de Archaeologia Mediaevalis Kroniek), datasets uit eerdere onderzoeken,[334] en verschillende "prospectiethesissen" die voornamelijk in de jaren '80 en '90 in het gebied werden uitgevoerd.[335] Een aantal sites werd ten slotte opgenomen op basis van persoonlijke contacten met archeologen, vooral van SOLVA. Hierbij gaat het in de meeste gevallen om nog niet-afgerond onderzoek, en in alle gevallen om nog niet-gepubliceerd onderzoek (ook niet onder de vorm van een eindverslag). De laatste aanvulling van de dataset gebeurde in oktober 2023.

Uit deze data werden enkel zekere archeologische sites weerhouden. Een 'site' is hier gedefinieerd als een locatie waar menselijke aanwezigheid/activiteit in het verleden aangetoond is op basis van archeologische gegevens. Om die reden zijn historisch en cartografisch gekende sites (bv. sites met walgracht) niet weerhouden in de archeologische dataset, tenzij er via andere vormen van archeologisch onderzoek sporen of materiaal aangetroffen werd.

De sites opgenomen in de dataset kunnen onderverdeeld worden in twee grote categorieën, op basis van de aard van het onderliggende onderzoek:

1. Die locaties die via archeologisch onderzoek in de bodem (opgraving, proefsleuven, ...) de aanwezigheid van een middeleeuwse menselijke aanwezigheid hebben aangetoond, door middel van het aantreffen van sporen en/of structuren;
2. Die locaties die op basis van invasief en niet-invasief karteringsonderzoek (veldkartering, metaaldetectie, toevalsvondsten bij o.a. werkzaamheden) een effectieve concentratie aan archeologisch materiaal uit de middeleeuwen hebben opgeleverd. Locaties met individuele of verspreide vondsten werden niet weerhouden. De gangbare interpretatie is namelijk dat het in deze gevallen (meestal) gaat om materiaal dat toevallig op deze locatie terecht is gekomen (bv. verloren, of via bemesting verspreid). Op die manier is er geen directie relatie met een eigenlijke middeleeuwse occupatie op deze locatie. Het aantal gevonden scherven voor weerhouding van de locatie lag voor de vroege middeleeuwen op vijf en voor de volle en late middeleeuwen op vijftien. Dit verschil wordt verklaard door de verschillen in omvang van gemiddelde vondstenassemblages in deze periodes. Voor

334 Met name Verbrugghe 2020; Deschepper 2022.

335 Vanaf begin jaren '80 vormde de 'prospectiethesis', waarin de student het archeologisch erfgoed van een (deel)gemeente inventariseert d.m.v. bronnenonderzoek en veldwerk (i.c. veldprospectie), een geliefd onderwerp voor licentiaatsstudenten. Er is geen synthetiserend overzicht van deze werken beschikbaar. In de UGent-bibliotheek gaat het om 50 individuele thesissen, met een geografische focus op West- en Oost-Vlaanderen (zie www.lib.ugent.be). Een deel is gepubliceerd in de reeks *Archaeologisch inventaris Vlaanderen - Dissertationes ad archaeologiam Flandriae pertinentes*.

(deel)gemeentes geprospecteerd in het kader van "prospectiethesis" werd ook rekening gehouden met het oordeel van de respectievelijke onderzoeker, daar de inschatting van een concentratie, zeker wat betreft laatmiddeleeuws materiaal, geworteld moet zijn in een goede lokale kennis.

Op basis van dezelfde argumentatie zijn muntvondsten eveneens niet weerhouden.

4.1.1.2. Verwerking

Naast de gebruikelijke administratieve gegevens, werden ook enkele inhoudelijke attributen toegevoegd. Deze omvatten de aard van de site,[336] de locatie in of uit een historische kern,[337] en een ruwe datering op basis van het chronologisch kader (zie Hoofdstuk 1.2.2).

Op basis van de aard van de aangetroffen sporen en structuren, en de locatie van de site, werden vanuit deze 'basis-dataset' verschillende specifieke datasets gecreëerd, die uiteraard verband houden met de vraagstelling in dit onderzoek. Hierbij zijn individuele sites die ruimtelijk en inhoudelijk aansluiten, bij elkaar gevoegd tot één site-record. Het gaat om:

1. Rurale nederzettingen (N = 24)
2. Sites met walgracht (N = 13)
3. Versterkingen (N = 18)
4. Kerken en begraving (N = 56)
5. Sites in rurale historische kernen, exclusief kerken en begraving (N=35)

4.1.1.3. Nieuwe dateringen

Binnen het kader van dit synthese-onderzoek zijn 55 nieuwe ^{14}C-dateringen uitgevoerd door het radiokoolstof-laboratorium van het Koninklijk Instituut voor Kunstwetenschappen.[338] De stalen zijn geselecteerd door het projectteam in functie van de vraagstelling. In de meeste gevallen betrof deze vraagstelling het scherper dateren van de oprichtings- of aanvangsdatum van de archeologisch vastgestelde occupatie op een site, onder de vorm van bewoning of begraving. De administratieve gegevens van deze stalen en dateringen zijn opgelijst in Bijlage 10.1. Een deel van de houtskoolstalen is gedetermineerd. Dit gebeurde door prof. dr. Koen Deforce (UGent). De determinatie van de macrobotanische stalen gebeurde door dr. Luc Allemeersch (Ruben Willaert nv). De staalnames van de menselijke resten gebeurde deels door fysisch antropoloog Liesbeth Massagé (SOLVA).

Een deel van de dateringen bleek uitgevoerd op residueel of intrusief materiaal. Dit kon steeds gecontroleerd op basis van het geassocieerde vondstmateriaal, de typologie van de structuur, of door de associatie van de structuur met andere, gedateerde structuren. Dateringen op residueel/intrusief materiaal zijn in de tabel aangeduid met een zalmroze kleur.

4.1.1.4. Ruimtelijke spreiding

Een belangrijk te onderzoeken kenmerk van deze dataset is of ze representatief is om vragen op het niveau van de hele regio te beantwoorden. Zoals eerder vermeld, heeft Malta-onderzoek voor een grote toename in archeologische data gezorgd, zo ook wat betreft middeleeuwse nederzettingen.[339] Echter, deze kwantitatieve toename is niet gelijkmatig verspreid over de ruimte, aangezien archeologisch onderzoek sinds de (geleidelijke) implementatie van de Valletta Conventie in Vlaanderen gestuurd wordt door ruimtelijke en economische ontwikkelingen. Deze volgen een andere realiteit dan vraaggestuurd wetenschappelijk

336 Onderverdeeld in twee categorieën. 'Aard1' voor een interpretatie op algemeen niveau (artisanaat; begraving; kerk; klooster; losse vondsten; molen; nederzetting; sporen; structuren; sporen/structuren. 'Aard2' voor verdere toelichting.
337 Dit is gebaseerd op de dataset van historische kernen opgebouwd door Tys *et al.* 2010. Het gaat echter om puntlocaties, zonder afbakening van de eigenlijke kern. Dit is in dit onderzoek dan ook gebaseerd op de ligging van de site in relatie tot de historische kern zoals zichtbaar op historisch kaartmateriaal (Villaretkaart, Ferrariskaart, Atlas der Buurtwegen, Vandermaelenkaart, Popp-kaart). Een site ligt in of uit een historische kern.
338 https://www.kikirpa.be/nl/wetenschappelijke-analyses/labo-koolstofdatering.
339 De Clercq *et al.* 2012; Deschepper & De Clercq 2021.

onderzoek en op die manier hebben ze, tot op heden, de blik op het verleden verruimd door ook zones aan te snijden die anders niet, of minder snel, onderzocht zouden worden. Hetzelfde geldt voor lineaire trajecten, bv. als gevolg van pijplijnconstructie.[340]

Het wordt echter steeds duidelijker dat ook deze economische sturing van archeologisch onderzoek haar eigen ruimtelijke logica kent. Met name die gebieden in het landschap die interessant zijn voor moderne ontwikkeling worden aangesneden. Niet toevallig zijn dat vaak de terreinen in de dichte of verdere nabijheid van historische – middeleeuwse – woonkernen.[341] Op basis van eerder syntheseonderzoek, waarvan de studieregio volledig binnen het huidige onderzoeksgebied valt, kan vermoed worden dat binnen de Schelde-Denderregio het archeologisch onderzoek 'sinds Malta' zich concentreert rond de huidige dorpen en nabij de steden.[342] De onderzoekers stellen daarbij nog het volgende:

> In relatie tot landschapsonderzoek, en in het bijzonder in het kader van synthese-onderzoek (op Malta-gegenereerde data!), is het daarom van belang te onthouden dat er in belangrijke delen van het landschap géén of weinig Malta-aangestuurd onderzoek plaats vindt. Dit kan impliceren dat er voor bepaalde periodes, die niet of in mindere mate in relatie staan met het huidige cultuurlandschap, een vertekend beeld zou kunnen ontstaan [...]. In welke mate de hedendaagse economische aansturing een evenwichtige kijk op de menselijke occupatie in het landschap mogelijk maakt, of tot op bepaalde hoogte eerder zorgt voor een bias, is niet evident te bepalen en vormt niet het onderwerp van deze studie. Maar in het licht van deze studie lijkt het aangewezen dit als aandachtspunt minstens in het achterhoofd te houden.

Het is momenteel moeilijk te bepalen of het spreidingspatroon van archeologisch onderzoek leidt, of reeds geleid heeft, tot een representatief, waarheidsgetrouw beeld van de middeleeuwse occupatie. Ook hier vormt dit geen onderzoeksvraag, maar is het belangrijk de achterliggende processen die leiden tot archeologisch onderzoek (tot c. 1990/2005 een groot belang van toeval en wetenschappelijke vraagstelling; vanaf dan dominant tot zuiver economisch) in het achterhoofd te houden wanneer geografische spreiding wordt bestudeerd.

4.1.2. Toponymie

De toponymische dataset omvat 604 individuele nederzettingsnamen (zie Bijlage 10.4). Ze omvat zowel bestaande als verdwenen nederzettingen in het studiegebied met een naam die, op basis van hun toponiem, een prehistorische, Gallo-Romeinse of vroegmiddeleeuwse oorsprong kennen. Deze toekenning is gebaseerd op basis van primaire literatuur en datasets voor deze wetenschapstak. Het gaat dan met name om Lindemans (1940/1948/1954); Gysseling (1960); Van Durme (2017); Debrabandere *et al.* (2012/2021). Daarnaast zijn vermeldingen uit secundaire literatuur ook opgenomen, net zoals waarnemingen op historisch kaartmateriaal. Voor deze laatste gaat het enkel om historisch kaartmateriaal dat gegeorefereerd en digitaal beschikbaar is via Geopunt (met name de Villaretkaart, Ferrariskaart, Vandermaelenkaart, Atlas der Buurtwegen, en Popp-kaart). Er heeft geen brononderzoek plaatsgevonden van ouder kaartmateriaal (zoals bv. beschikbaar op Cartesius). Ten slotte is ook de dataset uit Tys *et al.* (2010) (historische kernen, met opgave van toponiem) nagetrokken.

Niet elke bron biedt dezelfde interpretatieve zekerheid. Wat betreft de primaire bronnen is er een onderscheid te maken tussen Lindemans en Van Durme enerzijds, en Gysseling en Debrabandere *et al.* anderzijds. De eerste geven oplijstingen zonder (zekere) etymologische interpretatie en verklaring. Op deze manier kon niet uitgemaakt worden of bijvoorbeeld een attestatie zoals Besselghem (Van Durme 2017) te Brakel een effectieve nederzettingsnaam op *-haim* betreft, dan wel een andere vorm. Gysseling en Debrabandere *et al.* geven deze informatie wel, waardoor de opgenomen informatie wel zeker is.

340 In 't Ven & De Clercq 2005, pp. 225-229; De Clercq *et al.* 2012.
341 Cherretté, Van der Meer, Clement 2021, pp. 20-22.
342 Cherretté, Van der Meer, Clement 2021, p. 20.

Met uitzondering van de toponiemen uit de dataset van indicatieve historische kernen (Tys *et al*. (2010)) bevatten de andere geconsulteerde datasets geen geografische gegevens. Elk toponiem is daarom ruimtelijk gelokaliseerd op basis van het digitaal beschikbare kaartmateriaal (het hierboven vernoemde materiaal, aangevuld met kaartmateriaal van het Primitief Kadaster zoals beschikbaar op Cartesius).

Het toponymisch element *dries* is niet opgenomen in de dataset, omwille van zijn significante betekenisverschuiving doorheen de middeleeuwen en het feit dat de enige omvattende inventaris van plaatsnamen met dit element te vinden is in *Het Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen* (2017). Er is met andere woorden geen etymologische duiding beschikbaar, waardoor deze plaatsnamen niet met zekerheid geïnterpreteerd kunnen worden. Een query uit het *Toponomisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen* op het element *dries* levert 775 plaatsnamen met dit element op. Deze zijn verspreid over 172 deelgemeenten; elke (moderne) deelgemeente waar dit element is vastgesteld, omvat dus gemiddeld 4,5 plaatsnamen met dit element.

Voor elke nederzettingsnaam zijn de volgende gegevens geïnventariseerd:

- Attestatie: de schrijfwijze van de naam in de oudste bron/in de geconsulteerde dataset
- Moderne spelling
- Provincie
- Gemeente
- Deelgemeente
- X,Y coördinaat (Lambert72)
- Datum: oudste vermelding van de attestatie
- Oorspronkelijk verwijzend naar middeleeuwse bewoning indien interpretatie correct: J(a)/N(ee). Hiermee wordt aangewezen of het toponiem in zijn oorspronkelijke betekenis verwijst naar middeleeuwse bewoning, of niet.
- Dateringselement: element van het toponiem dat een datering/toekenning aan een taallaag toelaat
- Taallaag: Voorgermaans (= prehistorisch); (Gallo-)Latijns; Germaans; onbekend
- Brede datering ontstaan bewoning: chronologische range op basis van de Taallaag en het Dateringselement
- Zekere interpretatie: J(a)/N(ee), op basis van de beschikbare bronnen
- Bron_origineel: oorspronkelijke, historische bron waarin de oudste attestatie terug te vinden is
- Bron_secundair: dataset/publicatie waarin het toponiem opgenomen is
- Aard_carto: verschijningsvorm van de aan het toponiem verbonden nederzetting op het historische kaartmateriaal. Kern (bewoningsconcentratie, al dan niet met kerk); individuele bewoning; veldnaam (naam van een landschappelijk complex); verdwenen.
- Opmerkingen

4.1.3. *Patrocinia*, kerken, en andere religieuze instellingen

De dataset van kerken en religieuze instellingen (kloosters, kapittels) omvat 306 individuele instellingen (zie Bijlage 10.5). Deze zijn verzameld op basis van een reeks werken, met name Berings (1979), Mériaux (2006) en de Inventaris Onroerend Erfgoed, aangevuld met een reeks andere bronnen en een *scan* van het historisch kaartmateriaal.

Voor elke religieuze instelling (kerk en andere) zijn volgende gegevens geïnventariseerd:

- Deelgemeente
- *Patrocinium*
- Type: kerk, kapel, kapittel, klooster
- Originele context: ruraal, versterking, vroegstedelijk, onzeker
- Eerste vermelding
- Vermoedelijke stichting: chronologische vork of bredere periodisering, op basis van argumentatie toegelicht in veld 'Argument'
- Argument: toelichting voor de toegekende gegevens in het veld 'Vermoedelijke stichting'
- X,Y coördinaat (Lambert72)
- Bron
- Opmerkingen

4.1.4. Historisch-cartografische gegevens

Qua 'ruwe' historisch-cartografische gegevens werd voornamelijk gebruik gemaakt van de vrij raadpleegbare, gegeorefereerde 18de-19de-eeuwse kaarten met een hoge detailgraad: de Villaret-kaart, de Ferraris-kaart, de Atlas der Buurtwegen, de Vandermaelenkaart, en de Popp-kaarten.[343] Daarnaast werd, voornamelijk voor het lokaliseren van de nederzettingstoponiemen, ook gebruik gemaakt van het historisch kaartmateriaal dat ter beschikking gesteld wordt op het Cartesius-portaal.[344] Tot slot kon via het NGI en het agentschap Onroerend Erfgoed gebruik gemaakt worden van de gegeorefereerde kaarten van het gereduceerde primitief kadaster, een dataset die in het kader van de inventaris-opdracht van historische kernen in 2010 opgebouwd is.[345]

Het agentschap Onroerend Erfgoed stelde ook de achterliggende database van deze inventarisopdracht (vanaf hier DataBase Historische Kernen - DB HK - genoemd) ter beschikking.[346] Omwille van compatibiliteitsproblemen (de database werd opgebouwd in een oudere versie van MS Access) werden de tabellen omgevormd naar MS Excel-bestanden. Bij het raadplegen van deze dataset in GIS werd ook duidelijk dat de toegekende puntlocatie niet altijd overeen komt met de locatie van de historische kern op het kaartmateriaal. De redenen hiervoor zijn niet na te gaan omdat de werkwijze voor het toekennen van puntlocaties aan de historische kernen niet toegelicht wordt in de rapportage. Ondanks deze onduidelijkheden en kleine foutjes – te verwachten bij een inventarisproject van deze omvang – blijft deze inventaris een belangrijk startpunt voor de studie van historische kernen op regionale en lokale schaal. Binnen het studiegebied omvat deze dataset 1186 historische kernen.[347] Twee hiervan zijn herkend als fouten/dubbele registraties en zijn geschrapt, waardoor er 1184 overblijven.

4.2. METHODOLOGIE

Dit onderzoek past een multidisciplinaire methodologie toe, waarbij archeologische, toponymische en historische gegevens samengebracht worden. Dit is vooral het geval in Hoofdstukken 5 en 7. In Hoofdstuk 6 wordt voornamelijk archeologische data gebruikt. De gebruikte methodologie wordt per hoofdstuk verder toegelicht.

343 In een GIS-systeem te raadplegen via de 'Raadpleegdienst voor historische cartografie': https://www.vlaanderen.be/DataCatalogRecord/10a61124-ef79-d4f7-07fd-252e-10b7-5aa3-a38d5f8e (agentschap Digitaal Vlaanderen 2024).
344 https://www.cartesius.be/CartesiusPortal/ (NGI, Afrika Museum, Rijksarchief, KBR s.d.).
345 Tys *et al*. 2010, pp. 12-13.
346 Tys *et al*. 2010.
347 Er is geen systematische controle gebeurd. Deze fouten zijn herkend bij het gebruik van de dataset.

05 | HET VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTINGSLANDSCHAP

5. HET VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTINGSLANDSCHAP

5.1. INLEIDING

5.1.1. Vraagstelling

Uit de literatuur wordt de Schelde-Denderregio klassiek beschreven als een regio met een grote dichtheid aan 'dorpen', een grote dichtheid aan vroegmiddeleeuwse bewoning, en een versnipperd en kleinschalig vroegmiddeleeuws 'natuurlandschap'.[348] Dit wordt in verband gebracht met verschillende (oor)zaken, die duidelijk met elkaar in verband staan: een relatief grotere bewoningscontinuïteit vanuit de Laat-Romeinse periode naar de vroege middeleeuwen, een grotere bevolkingsdichtheid doorheen de vroege middeleeuwen, en de bodem, die beter is dan elders in het noordelijke deel van het (latere) graafschap Vlaanderen en zo, doorheen de eeuwen, meer mensen aantrok en meer mensen kon onderhouden. Dit beeld was gebaseerd op verspreidingskaarten van bepaalde toponiemen[349] en van vroegmiddeleeuwse *patrocinia*.[350]

Tegelijkertijd trof archeologisch onderzoek tot in de jaren 90 vooral (Merovingische) grafvelden aan, meestal gelegen buiten huidige bewoningskernen. Het ontbreken van vroegmiddeleeuwse nederzettingsarcheologie werd verklaard vanuit de idee dat de vroegmiddeleeuwse nederzettingen onder de dorpskernen lagen, wat bevestigd leek te worden door de dorpsnamen (die vaak teruggaan op een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem) en de *patrocinia* (die vaak verwijzen naar een tijdens de vroege middeleeuwen populaire heilige).

In dit hoofdstuk wordt dan ook getracht deze ideeën te onderzoeken aan de hand van de confrontatie van archeologische, toponymische en historische gegevens. Op basis van deze nieuw opgebouwde datasets zal een beeld verkregen worden van de verspreiding van de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio, en dit op regionaal niveau. Door de combinatie van deze verschillende data wordt een zo compleet mogelijk beeld gegeven.

5.1.2. Methodologie

De chronologische precisie van de archeologische data is vaak groter dan deze van de toponymische data. De historische data geven dan weer in veel gevallen een vrij precieze datum (tot op jaartal), dan weer slechts een ruwe indicatie. Om deze verschillende data toch enigszins te kunnen samenbrengen, is ervoor gekozen om slechts twee grote chronologische subperiodes te onderscheiden, de Merovingische periode (450-750 n. Chr.) en de Karolingische periode (750-900 n. Chr.). Hoewel dit op chronologisch vlak voor informatieverlies zorgt, is dit op dit moment de enige manier om een breder inzicht te krijgen in de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio. De archeologische gegevens zijn immers nog niet talrijk genoeg.

De **archeologische data** zijn chronologisch en functioneel geregistreerd op basis van de informatie beschikbaar in de relevante publicaties (zie Hoofdstuk 4.1.1). De dataverzameling vertrok vanuit de CAI, aangevuld met andere datasets.[351] Ook enkele lopende, niet-

348 Verhulst 1995; Tack *et al.* 2021.
349 Bijvoorbeeld Blok 1981; Verhulst 1995.
350 Berings 1986.
351 Met name de Bibliografische Repertoria (Bauwens-Lesenne 1962; Bauwens-Lesenne 1963; Desittere 1963) en Deschepper 2022. Ook de *Evaluatierapporten Kenniswinst Archeologieregelgeving* (agentschap Onroerend Erfgoed) en het loket *Eindverslagen* werden doorgenomen (https://loket.onroerenderfgoed.be/archeologie/rapporten/eindverslagen)

gepubliceerde onderzoeken door projectpartner SOLVA zijn opgenomen.[352] Hierbij is een kritische visie aangehouden waarbij te onzekere records verwijderd zijn. Sites met een lagere zekerheidsgraad zijn wel nog opgenomen, maar via het attribuut 'Zekerheid interpretatie' (Ja/Nee) kunnen deze uitgefilterd worden. Het onderscheid maken tussen een te onzekere site (verwijderd) en één met een lage zekerheid (behouden) is uiteraard een individuele afweging die moeilijk te reproduceren is. Niettemin is getracht hier zo consequent mogelijk mee om te gaan. Naar aard van het onderzoek is geen onderscheid gemaakt. Met andere woorden, zowel sites voortkomend uit een archeologische opgraving als uit veldkartering of metaaldetectie zijn opgenomen. Wat betreft veldkartering zijn sites die minder dan vijf stuks vroegmiddeleeuws aardewerk opleverden, niet weerhouden (zie Hoofdstuk 4.1.1).

Deze dataset bevat 176 records waarvan 24 (13,5 %) als 'onzeker' zijn gekwalificeerd. Zes records hebben betrekking op nog ongepubliceerd onderzoek van SOLVA. Tot slot kan aan 23 records (13,0 %) geen locatie toegekend worden. Het gaat vooral om oude (toevals) vondsten, al dan niet gedaan bij baggerwerken eind 19de-begin 20ste eeuw.

De resterende records zijn inhoudelijk geclassificeerd op basis van de aard van de archeologisch aangetroffen occupatie. Hierbij is gekozen voor een eenvoudig classificatiesysteem, bestaande uit zeven klassen: 'ruraal – nederzetting'; 'ruraal – structuren'; 'ruraal – sporen'; 'begraving'; 'kerk/kapel'; 'vondsten'; 'andere'.

De **toponymische data** zijn, na verzameling, wanneer mogelijk en indien nodig, op kaart geplaatst. Dit gebeurde op basis van een collectie van historisch kaartmateriaal, met name de Villaretkaart, de Ferrariskaart, de Atlas der Buurtwegen, de Vandermaelenkaart, de kaarten van het primitief kadaster, en de Popp-kaarten. Deze bestrijken samen de periode tussen het midden van de 18de en het midden/tweede helft van de 19de eeuw. Voor toponiemen verbonden aan een nederzetting zichtbaar op deze kaarten werd een puntlocatie genomen die min of meer centraal in de nederzetting lag. Voor toponiemen die niet langer naar een nederzetting verwijzen (zogenaamde veldnamen) werd de locatie van het toponiem op de kaart genomen.

Regelmatig moesten beredeneerde keuzes gemaakt worden m.b.t. de te registreren locatie. Soms waren toponiemen tussen verschillende kaarten aan verschillende nederzettingen gekoppeld. Dit was het vaakst het geval met de Villaret- en Ferrariskaarten t.o.v. de jongere kaarten. Ook was het 'zwerven' van toponiemen vaak zichtbaar op het kaartmateriaal.

De ruimtelijke analyse van toponymische data, in dit geval meer precies nederzettingstoponiemen, is gebaseerd op het principe dat er verschillende, te dateren vormingsperiodes van plaatsnamen zijn (zie Hoofdstuk 2.1.1). In deze studie wordt zo gebruik gemaakt van Germaanse en (in mindere mate) Romaanse plaatsnamen die in verband te brengen zijn met groepen die deze talen spraken tijdens de vroege middeleeuwen. Er is echter ook kritiek op deze methode, meest invloedrijk verwoord door Élisabeth Zadora-Rio (2001). Ze onderscheidt drie punten van kritiek:[353]

1. De interpretatie van toponiemen berust op een regressieve methode waarbij men uitgaat van bepaalde wetmatigheden, zogenaamde klankwetten. In realiteit volgen plaatsnamen deze klankwetten heel wat minder strikt (bv. omdat elementen later niet meer begrepen worden, door contaminatie, of door fouten bij het neerschrijven). Op die manier is de identificatie van toponiemen vaak in meer of mindere mate hypothetisch.

352 Het gaat om de sites Aalst – Esplanadeplein; Aalst – Hoezekouterdreef; Baardegem – N411; Denderleeuw – Sint-Amanduskerk; Ouwegem – Pastorietuin; en Mater – Kerkgate. Met uitzondering van Mater gaat het om opgravingen waarvan de verwerking voldoende ver gevorderd is om voldoende zekere uitspraken te kunnen doen over de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse fase – in de meeste gevallen wordt dit onderbouwd door ^{14}C-onderzoek en vondstmateriaal. Mater – Kerkgate betreft een proefputtenonderzoek waarbij de oudste sporen op moment van schrijven ruim in de 9de-12de eeuw worden geplaatst.

353 Zadora-Rio 2001, pp. 3-4.

2. Bepaalde toponiemen zouden niet altijd rechtstreeks in verband gebracht kunnen worden met historische bewoning. Zadora-Rio haalt het voorbeeld aan van Gallo-Romeinse toponiemen op -acus, dat volgens sommige auteurs niet in verband kan gebracht worden met bewoning, maar op een meer algemene occupatie wijst.
3. Chronologisch hebben toponiemen weinig waarde, omdat de talen waarin ze ingebed zitten, lang gesproken werden. Afbakenen van precieze chronologische fases is met andere woorden niet mogelijk. Ook moeten ze op een voldoende kleine (ruimtelijke) schaal bestudeerd worden.

Tot in de jaren 70 (en in het onderzoek naar Vlaanderen tot in de jaren 90) maakten archeologen veelvuldig gebruik van toponymische data, omdat de archeologische gegevens beperkt waren en men zo op dezelfde, kleine ruimtelijke schaal werkte.[354] De beperkte archeologische data liet namelijk enkel regionale studies toe, met een grove chronologische precisie en beperkte functionele onderverdeling (zo vormden Merovingische begraafsplaatsen de belangrijkste indicator voor vroegmiddeleeuwse bewoning). Daarnaast deelde het archeologisch onderzoek met het toponymisch onderzoek ook enkele veronderstellingen: ten eerste dat de occupatiegeschiedenis van een regio gekarakteriseerd kan worden als een opeenvolging van expansie- en krimpperiodes, en ten tweede dat dit samenhing een opeenvolging van verschillende etnische) bevolkingsgroepen dat gereflecteerd wordt in de taal.

De grote toename in data vanaf de jaren 80 (vanaf jaren 2000 in Vlaanderen) leidde tot een shift in schaal van analyse – het werd mogelijk verandering op een veel grotere schaal te bestuderen (dus op het niveau van kleinere regio's). De archeologische chronologie werd, dankzij opgravingsdata, ook veel fijner. Volgens Zadora-Rio werd het toponymische perspectief vrijwel overbodig: de densiteit van sites en de mobiliteit van de bewoning maakten duidelijk dat er weinig verbanden zijn tussen de archeologische en toponymische data. In de woorden van Zadora-Rio:

> À partir du moment où, dans un rayon de 2 ou 3 km autour d'un toponyme dit gallo-romain, avec toute les réserves de rigueur, on trouve 5 ou 10 sites de la même époque, [...] on peut considérer que l'étude de la toponymie n'apporte rien à la connaissance de la chronologie de l'occupation du sol.[355]

Volgens haar blijft er zo maar één terrein over waar de toponymie effectief iets kan bijdragen: het identificeren van sites op micro-niveau, op basis van kadastrale microtoponiemen. Deze wijzen immers op anomalieën die door eerdere bewoners/gebruikers van het landschap vastgesteld zijn, en zo een indicatie kunnen vormen voor eerdere occupatie. Een voorbeeld uit Vlaanderen is het microtoponiem 'steenakker' dat op de aanwezigheid van steen wijst, en zo op zijn beurt indicatief zou zijn voor constructies in natuursteen, zoals een Romeinse villa.

Zadora-Rio stelt dan ook dat toponiemen slechts bestudeerd kunnen/mogen worden als naamgevingssysteem, en dat er geen 'naïeve' verbanden gelegd mogen worden met de historische realiteit die ze al dan niet ooit aanduidden.[356] Archeologie en toponymie werken op verschillende ruimtelijke schalen, en plaatsnaamgeving kent een eigen logica die niet als een directe reflectie mag gezien worden van het nederzettingslandschap in een bepaalde periode. Toponymie omvat geen opeenstapeling van duidelijk gescheiden chronologische lagen: het vormt een dynamisch systeem waarin oudere elementen constant herbevestigd, herwerkt of verwijderd worden.[357]

Deze harde kritiek op het gebruik van toponymische data om occupatiepatronen te reconstrueren wordt hier maar ten dele gevolgd. Zo wordt wel mee gegaan in de kritische

354 Nog in 1998 stelde Verhulst dat de toponymie de belangrijkste bron vormt voor de studie van de vroegmiddeleeuwse bewoning: Verhulst 1998, p. 7.
355 Zadora-Rio 2001, p. 7.
356 Zadora-Rio 2001, p. 9.
357 Zadora-Rio 2001, p. 14.

houding ten opzichte van de chronologische waarde van toponiemen. Gysseling (1978) stelde bijvoorbeeld dat bepaalde types van *-haim* toponiemen tot op een eeuw gedateerd kunnen worden. Door het weinige inzicht in zijn methode kan dit niet geverifieerd worden. Een gelijkaardig probleem geldt voor de *-sali* toponiemen, waarvan de chronologie ter discussie staat en deels regionaal bepaald lijkt (zie Hoofdstuk 2.1.1). Om deze redenen is er voor gekozen om de vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen als één chronologisch geheel te benaderen en allen samen ruim in de vroege middeleeuwen (tussen 500 en 1000 n. Chr.) te dateren. Deze iets bredere datering in vergelijking met de archeologische en historische data kan niet 'opgelost' worden; ze is eigen aan de data.

Op die manier wordt ten eerste maar een zeer algemeen beeld gegeven van de vroegmiddeleeuwse bewoning, dat min of meer een weergave kan zijn van de situatie rond 1000 n. Chr. De veronderstelling is dat de nederzettingstoponiemen en de geassocieerde nederzettingen doorleven tot zeker de 10de-11de eeuw. Dit is op zich niet te bewijzen, maar is wel aannemelijk: de toponiemen (en de geassocieerde nederzettingen) moeten immers nog bestaan hebben tot dan, anders lijkt het heel onwaarschijnlijk dat de plaatsnaam opgeschreven zou zijn. Immers, dit 'opschrijven' gebeurt over het algemeen vrij laat. Ruwweg kan de gemiddelde eerste attestatie bepaald worden op c. 1300 n. Chr. voor de 389 toponiemen die worden ingeschat als 'oorspronkelijk zeker verwijzend naar middeleeuwse bewoning' (zie onder).

Ten tweede wordt via deze werkwijze een statisch beeld bekomen, alsof al deze nederzettingen tegelijk bestonden. Dit is echter eigen aan de data, en het is ook niet onoverkomelijk indien het kaartbeeld kritisch benaderd wordt en de conclusies ook binnen deze context geformuleerd worden.

Er wordt vervolgens niet akkoord gegaan met de stelling dat nederzettingstoponiemen geen betrouwbare reflectie zouden zijn van het vroegere nederzettingslandschap. Uiteraard spelen interpretatieproblemen en selectieve bewaring een rol (net zoals bij historische en archeologische data), maar om deze redenen deze informatiebron negeren, lijkt het kind met het badwater weggooien. Er is geen kritiek bekend met betrekking tot de interpretatie van de Germaanse elementen *-haim*, *-sali*, en *-hof* als verwijzend naar bewoning. Natuurlijk kunnen nederzettingstoponiemen niet gebruikt worden als directe indicator van bewoning, omwille van bovenstaande gevaren, de chronologische vaagheid, en de neiging van toponiemen om door het landschap te 'zwerven', maar dit betekent niet dat grote groepen van nederzettingstoponiemen geen informatie kunnen geven over occupatiepatronen op regionaal niveau.

De opgebouwde dataset omvat 606 toponiemen waarvan er 389 worden weerhouden voor deze deelstudie. Het gaat om die toponiemen die worden ingeschat als 'oorspronkelijk zeker verwijzend naar middeleeuwse bewoning, indien de interpretatie correct is'. Dit is inderdaad een belangrijke kwalificatie, omdat er op dit moment geen omvattend toponymisch woordenboek beschikbaar is. Een deel (N=167; 42,9 %) van deze toponiemen is dan ook afkomstig uit bronnen die geen verklaring geven voor het toponiem.[358] De interpretatie ervan is dan ook gebeurd op basis van de oudste attestatie en de gekende verklaringen voor toponymische elementen (zie Hoofdstuk 2.1.1.2.1.1). Hierbij moet vermeld worden dat dit niet uitgevoerd of gecontroleerd is door een taalkundige en dat er niet teruggegrepen is naar de oorspronkelijke bronnen. Omwille van de omvang van de dataset en de doelstellingen van dit project was dit niet mogelijk.

358 De belangrijkste hierbij is het *Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen* (Van Durme 2017) dat enorm veel materiaal bevat (met melding van attestaties) maar op zich geen verklaring of etymologie geeft.

Om tot de vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen te komen, is vervolgens gefilterd op plaatsnamen met specifieke dateringselementen die op basis van literatuur een vroegmiddeleeuwse datering hebben gekregen (Tabel 5.1) (voor de literatuur: zie Hoofdstuk 2.1.1.2.1.1). Zo blijven er uiteindelijk 306 toponiemen over.

TABEL 5.1: DATERINGSELEMENTEN DIE WORDEN AANZIEN ALS WIJZEND OP EEN VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTING, MET TOEGEKENDE CHRONOLOGIE.

Dateringselement	Toegekende chronologie
(inga) haim	500-1000 n. Chr.
inga (haim)	400-1100 n. Chr.
inga hova	400-1100 n. Chr.
(inga) sali	500-800 n. Chr.
court	600-800 n. Chr.
iacas	400-800 n. Chr.

De **historische data** betreffen vermeldingen van de aanwezigheid van kerkgebouwen, met beredeneerd voorstel van hun stichtingsdatum op basis van historische bronnen en/of het *patrocinium*. Dit chronologisch voorstel is gebaseerd op informatie uit secundaire bronnen, het gaat dan vooral om het werk van Berings (1979) en Mériaux (2006). De geografische locatie is bepaald op basis van de huidige kerkgebouw of, indien geweten is dat dit huidige kerkgebouw geen verband houdt met het middeleeuwse gebouw, de historisch/archeologisch gekende locatie van het middeleeuwse kerkgebouw.

Enkel kerken en kapellen worden meegenomen in deze oefening (vermeldingen van kapittels waar geen melding is van een kerk worden gezien als indicatie voor het bestaan van een kerkgebouw). Hoewel andere religieuze gemeenschappen (m.n. kloosters) mee zijn geïnventariseerd, worden deze minder als indicator voor bewoning gezien, gelet op het soms solitaire karakter dat deze gemeenschappen konden hebben.

Zoals bij de toponiemen geldt dat er getracht wordt een beeld te verkrijgen van het vroegmiddeleeuwse landschap. Om die reden zijn de kerken en kapellen met een (vermoede) stichting vóór 900 n. Chr. weerhouden. Ook hier is enige chronologische marge aanwezig aangezien er vaak een (relatief) breed chronologisch bereik is wat betreft de vermoede stichting. Het gaat zo om 149 instellingen.

Voor zowel de historische en de toponymische data geldt dat ze niet rechtstreeks als indicator van vroegmiddeleeuwse bewoning kan gezien worden. De historische gegevens geven enkel een onrechtstreekse aanduiding: een kerkgebouw wijst op bewoning in de omgeving, maar de aard, chronologie en omvang van die bewoning is niet vast te stellen, net als de locatie of de afstand tot het kerkgebouw. Hetzelfde geldt in iets mindere mate voor de nederzettingstoponiemen: deze wijzen wel rechtstreeks op bewoning, maar ook hier kan de aard, chronologie, omvang en exacte locatie moeilijk vastgesteld worden. Op het niveau van Binnen-Vlaanderen wijst archeologisch onderzoek ondertussen wel op de dominantie van kleinschalige rurale nederzettingen[359] maar net in de Schelde-Denderregio is deze vroegmiddeleeuwse nederzettingsarcheologie minder aanwezig. Daarenboven is een directe relatie tussen vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen en archeologisch vastgestelde vroegmiddeleeuwse nederzettingen ook niet bewezen.

Omwille van de chronologische onzekerheid met betrekking tot de toponymische en historische data is ervoor gekozen geen geografische analyse uit te voeren op deze datasets (zoals bv. uitgevoerd voor archeologische datasets door Deschepper (2020) en Verbrugghe (2022)). Nochtans vormen deze de meest omvangrijke datasets met betrekking tot de

359 Deschepper 2022, p. 275.

vroegmiddeleeuwse bewoning in het studiegebied. Echter, de onzekere relatie tussen de locatie van het toponiem op 18de-19de-eeuws kaartmateriaal en de locatie van de eigenlijke vroegmiddeleeuwse nederzetting waarnaar het toponiem verwijst, maakt dat een dergelijke analyse niet geworteld zou zijn in zekerheid. Wat betreft de kerken is er geen enkele zekere relatie tot bewoning.

De datasets worden eerst steeds op kaart weergegeven ten opzichte van de huidige bebouwing (op basis van de karakterisatie 'OB'). Vervolgens wordt de densiteit van de verspreiding grafisch voorgesteld aan de hand van een *Kernel Density Estimate* (KDE). Deze functie geeft weer waar puntconcentraties aanwezig zijn op basis van de afstand tussen deze punten; met andere woorden, hoe groter het aantal punten en hoe dichter bij elkaar ze liggen, hoe hoger de waarde. De schaal van deze KDE's verschilt per dataset; hoe hoger de waarde, hoe hoger de densiteit. De verspreiding wordt ten slotte ook vergeleken met enkele fysische en culturele elementen die landgebruik (kunnen) sturen of beïnvloeden: waterlopen (op basis van de Vlaamse Hydrografische Atlas, opgedeeld in 'Bevaarbare' en 'Onbevaarbare' waterlopen),[360] bodemtypes (met vereenvoudigde classificatie en visualisatie door Vince Van Thienen © UGent),[361] reliëf (via het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM, 1 m),[362] het historische landschap rond c. 1000 n. Chr. zoals opgesteld door Verhulst (1995),[363] en de Romeinse wegen.[364]

5.2. DE ARCHEOLOGISCHE BRIL

Figuur 5.1 toont de algemene verspreiding van vroegmiddeleeuwse sites binnen het studiegebied, Figuur 5.2 de dichtheid van deze verspreiding aan de hand van een KDE. Dit toont dat de archeologische data heel ongelijk verdeeld is doorheen het studiegebied. Ze is heel geconcentreerd in enkele gebieden: met name de huidige stadskernen van Dendermonde en Aalst, en de regio Kruishoutem-Zingem. Dit verspreidingspatroon is dominant bepaald door de onderzoeksgeschiedenis. In de drie concentratiezones geldt namelijk een lange onderzoekstraditie (in Aalst bv. door het IAP/VIOE/aOE; in Kruishoutem door de UGent en het PAMZOV). Kruishoutem vormt, door het gekende Romeinse en vroegmiddeleeuwse verleden, ook een aantrekkingspunt voor metaaldetectie waardoor er hier meer gekende sites zijn. Dit komt duidelijk naar voor uit een KDE voor de CAI-waarnemingen in de studieregio – dit kan als proxy gezien worden voor de omvang en verspreiding van het archeologisch onderzoek in de studieregio (Figuur 5.3). Anderzijds kunnen leegtes in de archeologische spreiding ook (minstens deels) verklaard worden door een gebrek aan onderzoek. De leegte in de archeologische verspreiding, centraal in het onderzoeksgebied (Oosterzele, Sint-Lievens-Houtem, Herzele, Lierde) is het meest duidelijk.

360 Vlaamse Milieumaatschappij 2023. Dit geeft natuurlijk geen correct historisch beeld van de waterlopen, maar het is de enige beschikbare dataset die toelaat de aanwezigheid van waterlopen op het niveau van het studiegebied in rekening te brengen.
361 Vlaamse overheid, Departement Omgeving, Vlaams Planbureau voor Omgeving (VPO) 2017.
362 Agentschap Digitaal Vlaanderen 2014.
363 Digitalisatie door Ewoud Deschepper © UGent.
364 Verbrugghe, De Clercq, Van Eetvelde 2017; dataset © UGent.

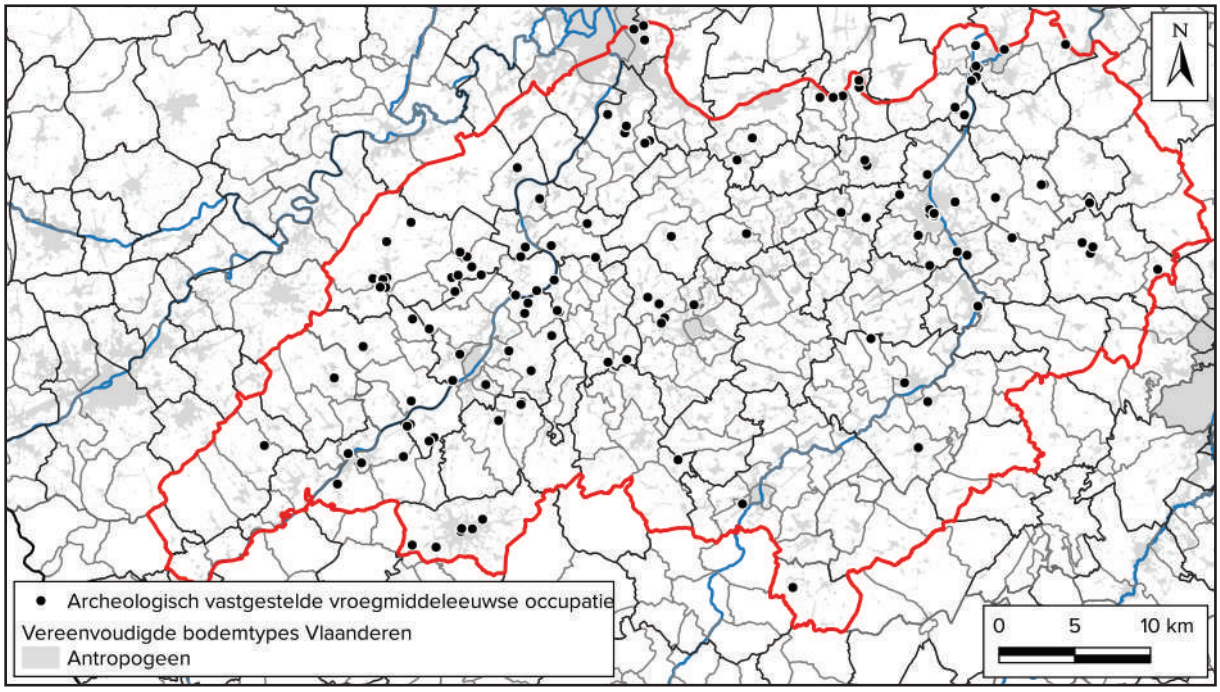

Fig. 5.1. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse archeologische dataset in de Schelde-Denderregio.

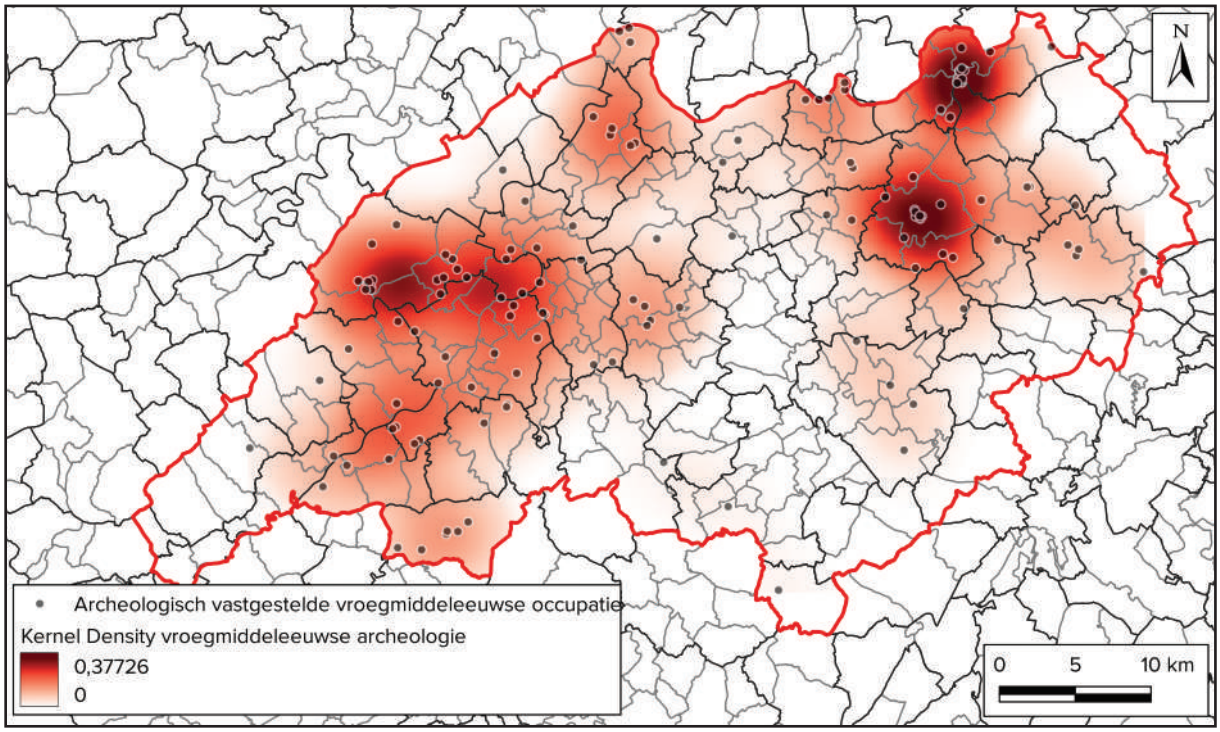

Fig. 5.2. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de vroegmiddeleeuwse archeologische dataset in de Schelde-Denderregio.

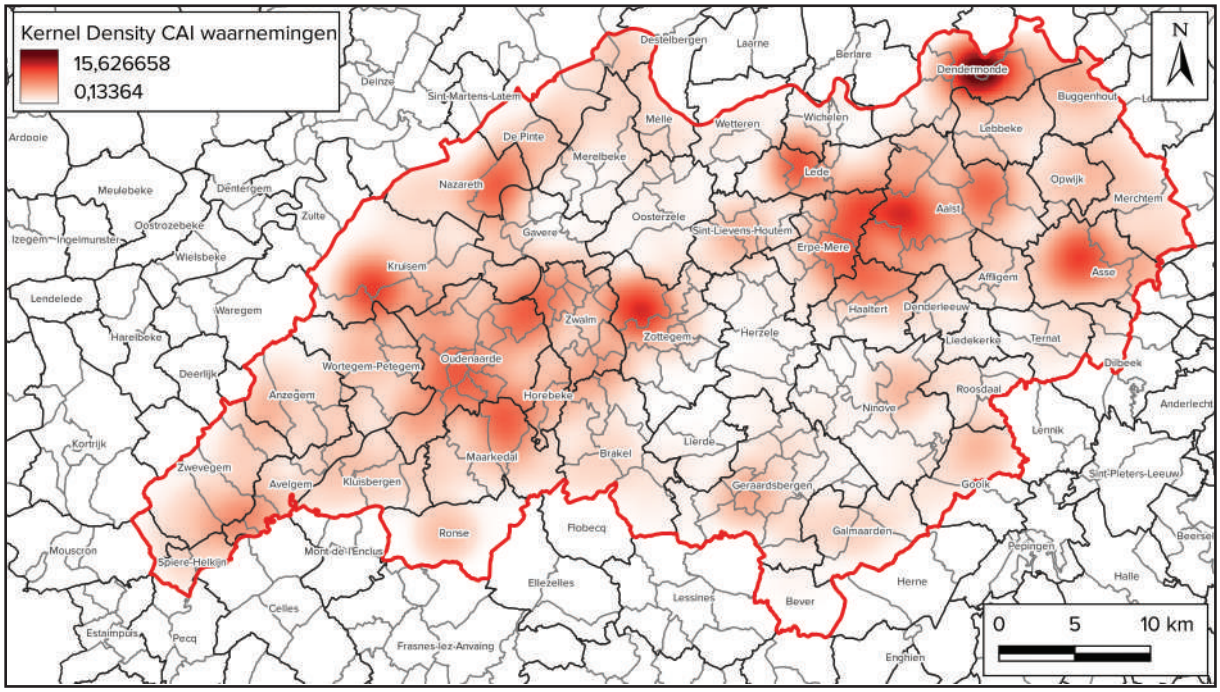

Fig. 5.3. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de CAI waarnemingen in de Schelde-Denderregio.

Als conclusie volgt dat de archeologische dataset voor de vroege middeleeuwen op dit moment geen betrouwbare afspiegeling is van de eigenlijke vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio. Daarvoor is ze nog te veel het product van de onderzoeksgeschiedenis, waarbij bepaalde gemeentes in het studiegebied nog amper archeologisch onderzocht zijn.

Ondanks deze grote beperking kunnen er wel enkele inzichten verzameld worden door de locatie en verspreiding van archeologische sites te vergelijken met de hierboven beschreven occupatie-beïnvloedende factoren: water, bodem, reliëf, en wegennet. Ook de relatie tot de reconstructie van het vroegmiddeleeuwse landschap door Verhulst (1995) wordt bekeken. Dit gebeurt hieronder voor de Merovingische periode (475/500-750 n. Chr.) en Karolingische periode (750-900 n. Chr.).

De Schelde-Denderregio wordt doorsneden door twee grote rivieren, de Schelde en de Dender, en wordt daarnaast gekenmerkt door een dicht netwerk van kleinere waterlopen. Het verbaast dan ook weinig dat de gekende Merovingische sites zich in de nabijheid van een waterloop bevinden (Figuur 5.4). Dit geldt zowel voor de 'sites voor de levenden' als voor de grafvelden: ook deze bevinden zich nabij water, maar buiten de vallei, zoals eerder al is vastgesteld op een ruimere geografische schaal.[365] De reden hierachter is nog onbekend. Roosens stelt dat eenvoudige toegang tot water en de aanwezigheid van weilanden cruciaal waren, maar dit houdt weinig verband met het begrafenisritueel.[366] Dit zijn natuurlijk wel belangrijke redenen voor de inplanting van nederzettingen, en ook voor dit sitetype is de relatie tot een waterloop duidelijk.[367] Eerder onderzoek stelde vast dat vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij voorkeur ingeplant zijn op het hogere deel van hellingen.[368] Onderzoek te Aalst – Hoezekouterdreef bracht daarentegen een fragment van een 5de-6de-eeuwse nederzetting aan het licht die duidelijk ingeplant was in de alluviale vlakte van de Hoezebeek – na het verlaten van de nederzetting volgde er een nieuwe fase van alluviale afzetting.

365 Roosens 1949, p. 139.
366 Roosens 1949, p. 147.
367 Zie ook Deschepper 2022, pp. 157-168.
368 Deschepper 2022, pp. 213-214.

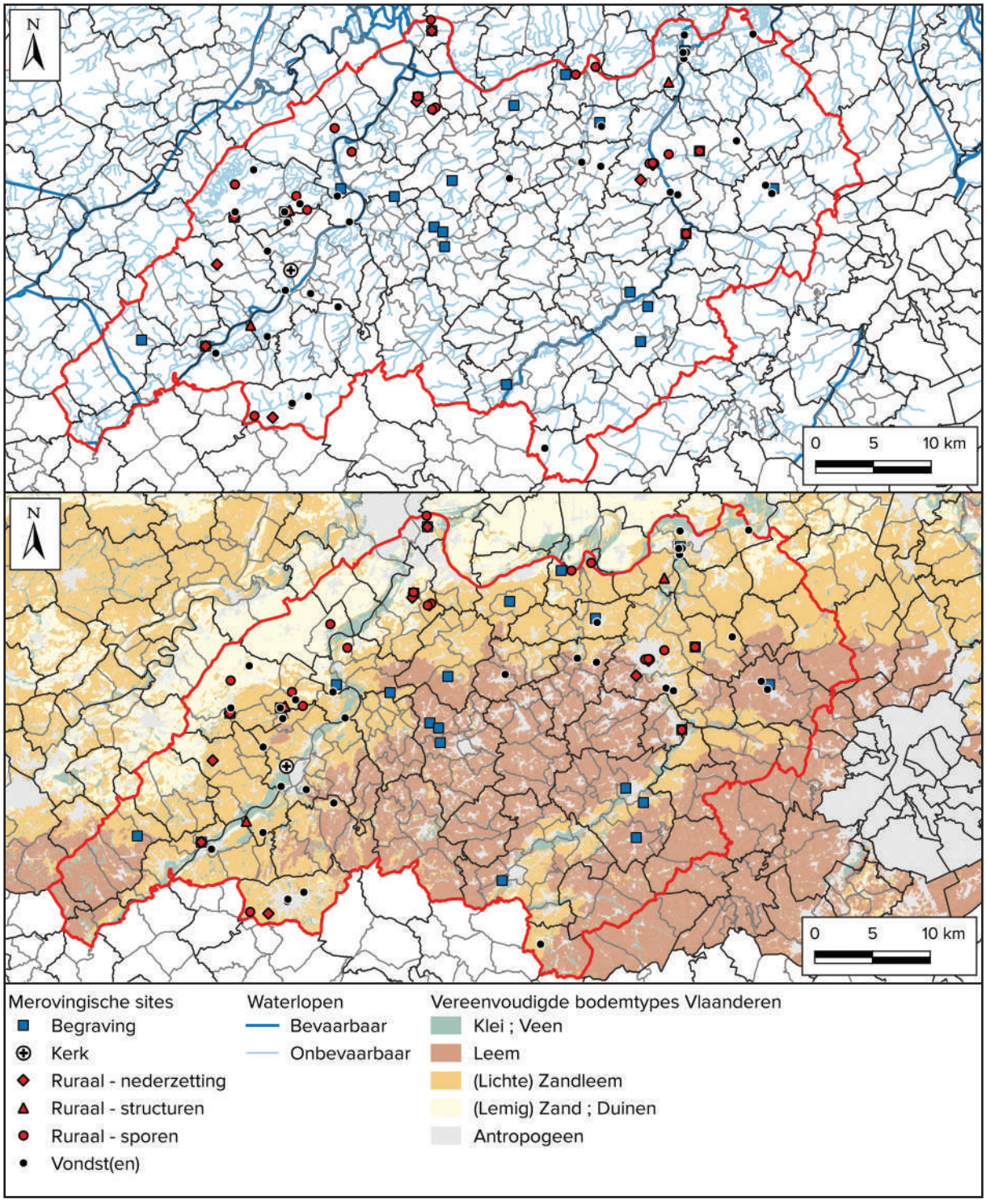

Fig. 5.4. De verspreiding van archeologische sites uit de Merovingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en de bodemtypes.

Qua bodemtype valt op dat er slechts één (fragment van) een nederzetting gekend is op de leemgronden, te Aalst - Sint-Jozefscollege (Figuur 5.4). Begravingssites op de leemgronden – het gaat hierbij steeds om collectieve grafvelden zoals typisch voor de Merovingische periode – komen immers wel voor en vormen zo een bewijs voor bewoning in de nabijheid.

Wat betreft het reliëf en het gereconstrueerde landschap is er, net zoals bij de bodemtypes, te weinig informatie om veel conclusies te trekken (Figuur 5.5). Zowel de lagere als hogere gronden zijn in gebruik. Wat betreft de Romeinse wegen lijkt er geen duidelijke relatie te

zijn. Het meest opvallend is de nauwe relatie tussen de occupatie en de Romeinse wegen ter hoogte van Kruishoutem, Velzeke en Asse, maar dit heeft vermoedelijk meer te maken met de bredere Romeinse aanwezigheid op deze locaties dan louter met de wegen. Langs de weg Gent – Asse valt wel de ligging van de begraving te Massemen en Lede op. Verder oostelijk wordt het tracé van deze weg traditioneel langs Hofstade getrokken, maar een andere, aannemelijke optie is een verloop langs Aalst, zoals de middeleeuwse weg Brugge-Keulen. In dat geval ligt de nederzetting Aalst - Sint-Jozefscollege ook langsheen deze Romeinse weg.[369]

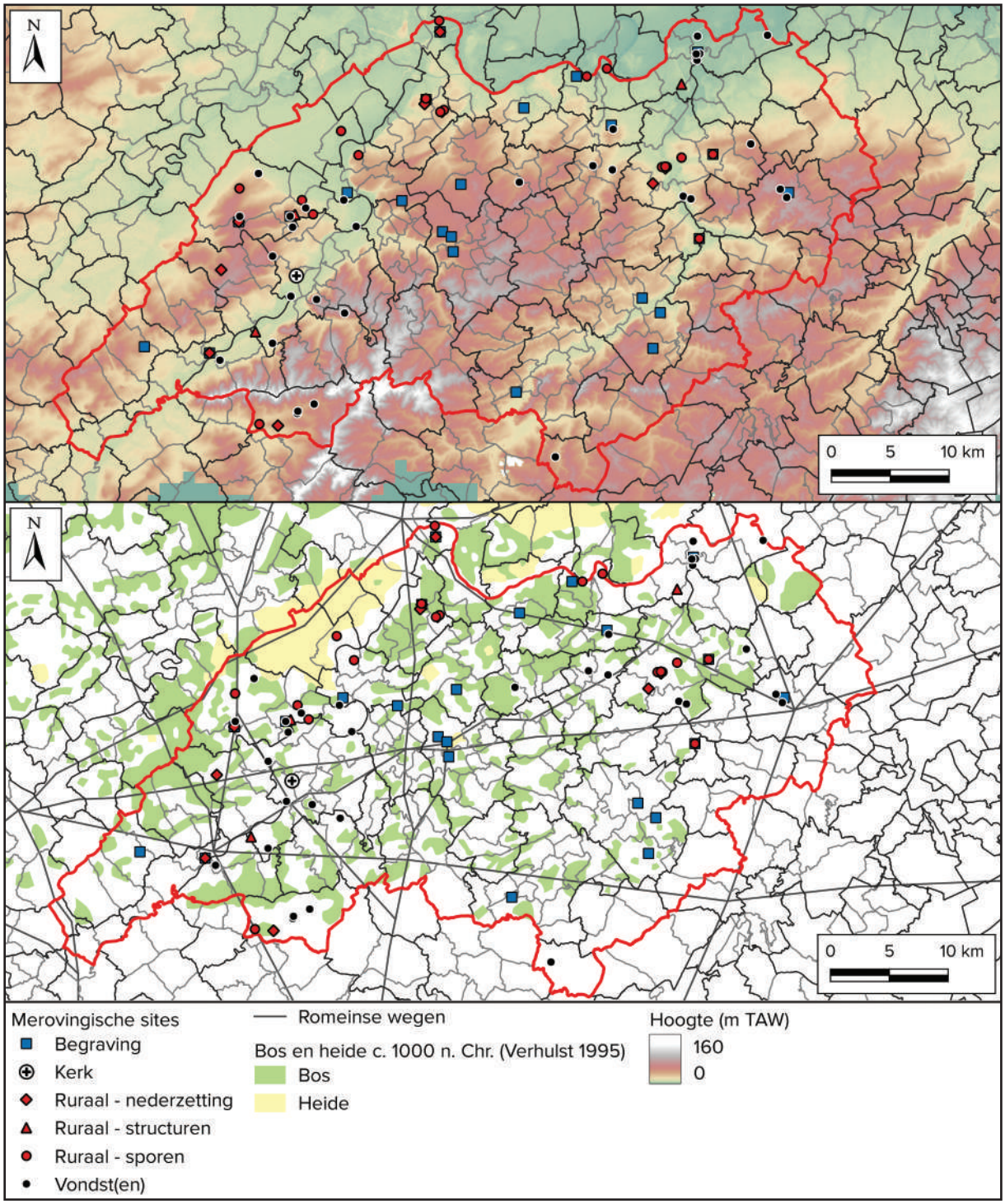

Fig. 5.5. De verspreiding van archeologische sites uit de Merovingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet.

369 Schriftelijke mededeling Koen De Groote.

Zoals in de Merovingische periode is de Karolingische occupatie ook duidelijk gerelateerd tot waterlopen (Figuur 5.6). Voor het overige geldt, net zoals voor de Merovingische periode, dat de dataset nog te klein is om volwaardige, gedragen conclusies te trekken. De occupatie is alleszins niet beperkt tot een bepaald deel van het landschap, op vlak van bodem of reliëf (Figuren 5.6 en 5.7).

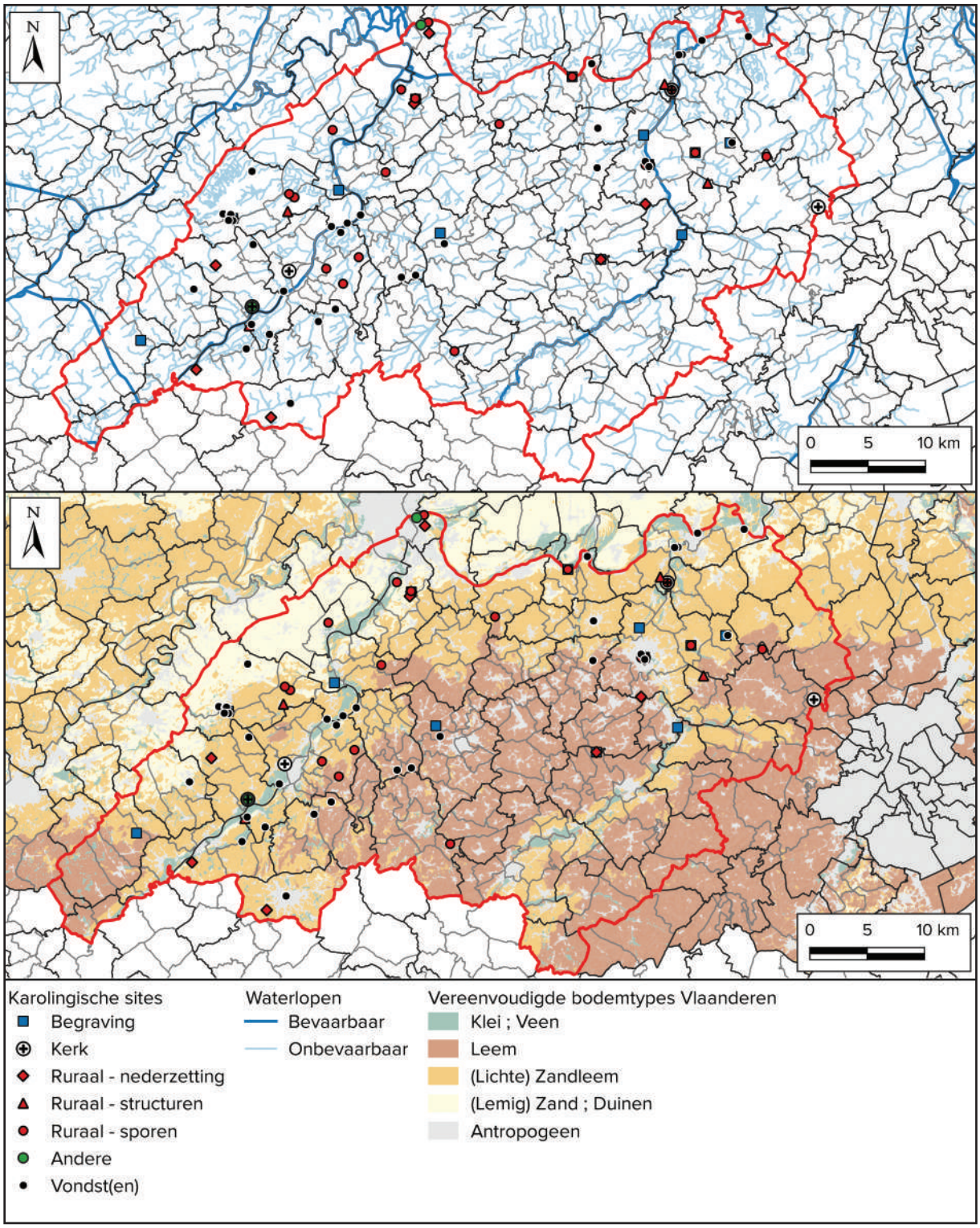

Fig. 5.6. De verspreiding van archeologische sites uit de Karolingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en de bodemtypes.

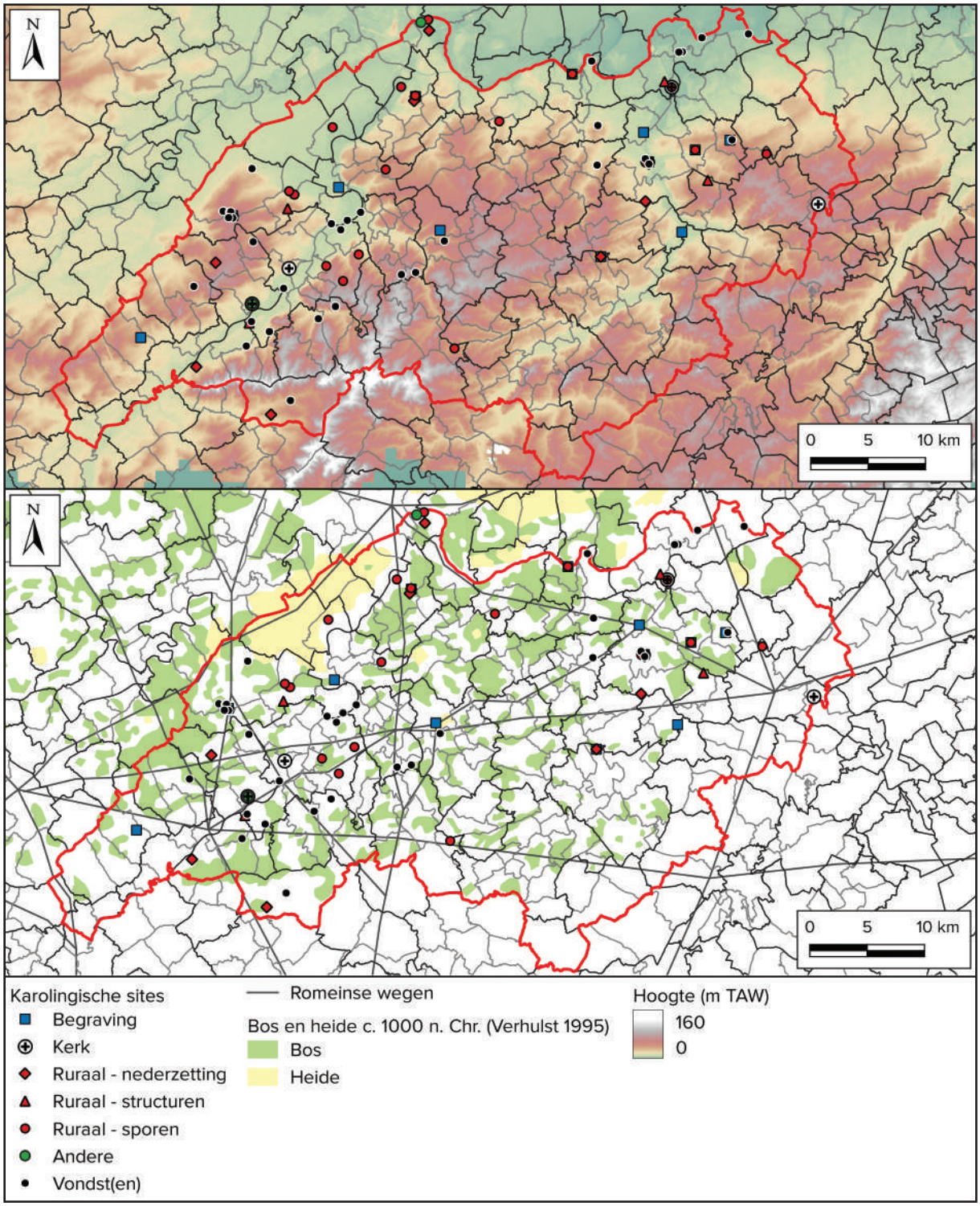

Fig. 5.7. De verspreiding van archeologische sites uit de Karolingische periode in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet.

Samenvattend moet jammer genoeg besloten worden dat de archeologische data voor de vroege middeleeuwen voorlopig nog te beperkt is om er analyses op vlak van verspreidingspatroon op uit te voeren. Zo is het bijvoorbeeld niet mogelijk, zoals in Engeland wel voor bepaalde regio's kan, om op gemeenteniveau uitspraken te doen over het aantal vroegmiddeleeuwse nederzettingen. De ligging van enkele rurale vroegmiddeleeuwse nederzettingen buiten de huidige historische kernen (te Gentbrugge, Erembodegem, Merelbeke, Aalst – Hoezekouterdreef, Kerkhove, en Ruien) maakt alleszins duidelijk dat het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap anders was dan dat in latere periodes.

5.3. DE TOPONYMISCHE BRIL

Figuur 5.8 toont de spreiding van de weerhouden vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in het studiegebied; Figuur 5.9 toont de dichtheid (KDE) van het verspreidingspatroon. Dit toont een veel gelijkmatigere verspreiding binnen de Schelde-Denderregio dan de archeologische data. Niettemin zijn er enkele 'lege vlekken' op te merken: langs de westelijke zijde van het studiegebied, zowel in het noorden (regio De Pinte) als in het zuiden (regio Zwevegem); in het zuiden de regio Ronse – Brakel en Bever; in het oosten de regio's Buggenhout en Ternat. Gelet op de grotere omvang van deze dataset zal deze al beter de vroegmiddeleeuwse realiteit benaderen. Anderzijds moet er zeker rekening gehouden worden met het feit dat de kaartbeelden een statisch beeld geven van een dynamisch nederzettingslandschap over een periode van zo'n 400-500 jaar. Geografisch valt er geen lijn te trekken in de verspreiding van deze vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in relatie tot de huidige territoria van de (deel)gemeenten. Sommige omvatten er meerdere (bv. Deftinge: 5; Vollezele: 7), maar een significant deel omvat er geen (71 van de 230: 31,7 %) zonder dat ook hier een patroon in te herkennen valt.

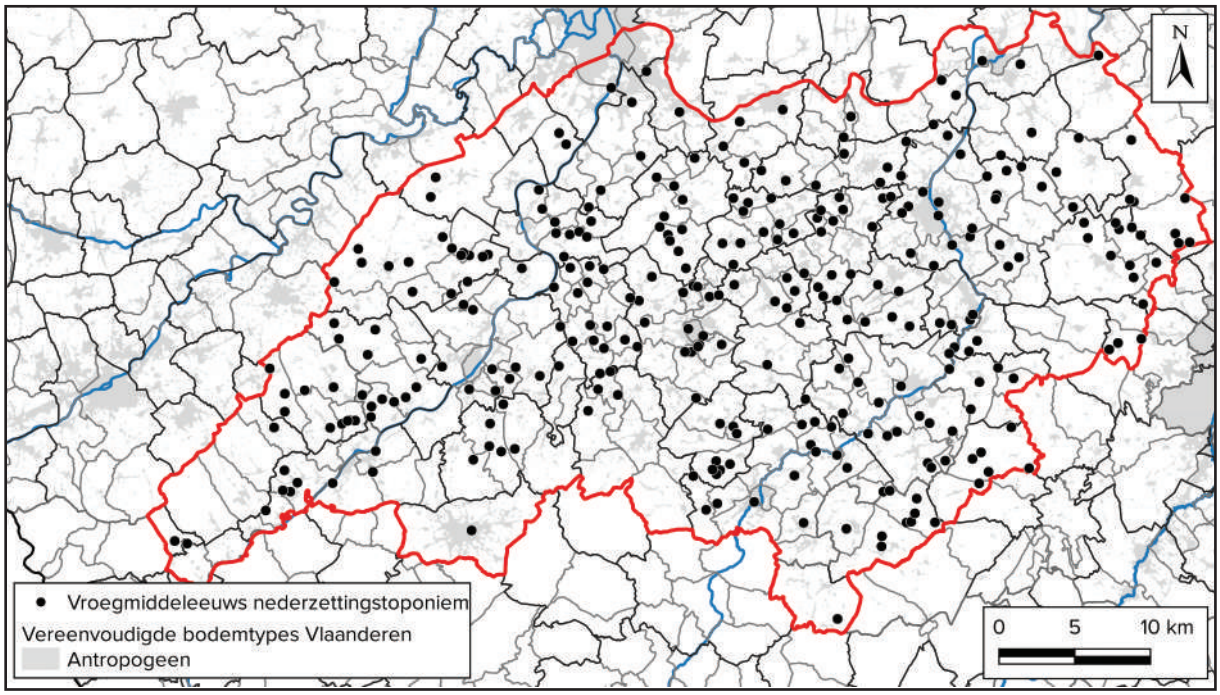

Fig. 5.8. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse toponymische dataset in de Schelde-Denderregio.

Daarnaast omvat deze toponymische dataset 72 vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen (23,5 % van de 306 weerhouden toponiemen) die op het 18de-19de-eeuwse historisch kaartmateriaal niet verbonden zijn aan een nog bestaande nederzetting, in de vorm van individuele bewoning (bv. een boerderij) of van een kern (Figuur 5.10). Ze zijn nog bewaard als veld- of straatnaam, of zijn effectief verdwenen.[370]

Beide elementen (de ongelijke spreiding van de nederzettingstoponiemen over de deelgemeentes en het verdwijnen van bijna een kwart van deze toponiemen) tonen opnieuw aan dat er geen één-op-één relatie is tussen het vroegmiddeleeuwse en het latere nederzettingslandschap. Ze tonen de complexiteit van de evolutie van dit nederzettingslandschap, waarbij onder andere nederzettingen verdwijnen, en waarbij er diverse naamgevingsmethodes en -dynamieken aan het werk zijn.

370 Deze laatste groep kon meestal gelokaliseerd worden op basis van secundaire literatuur.

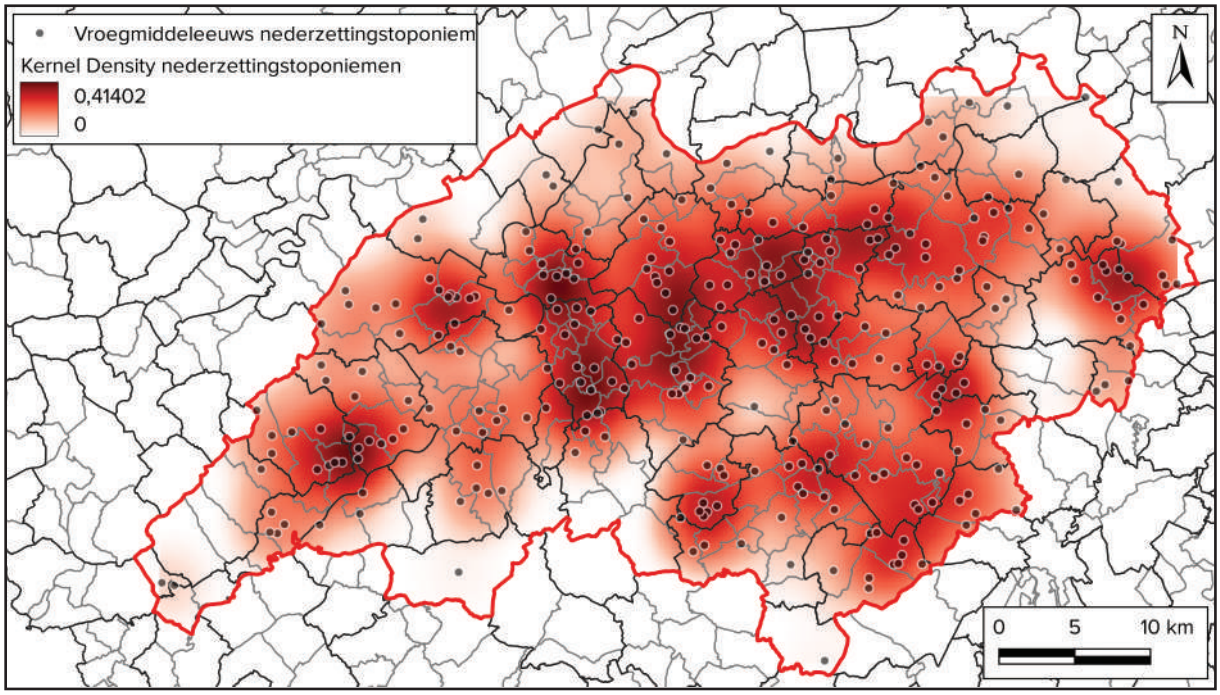

Fig. 5.9. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de vroegmiddeleeuwse toponymische dataset in de Schelde-Denderregio.

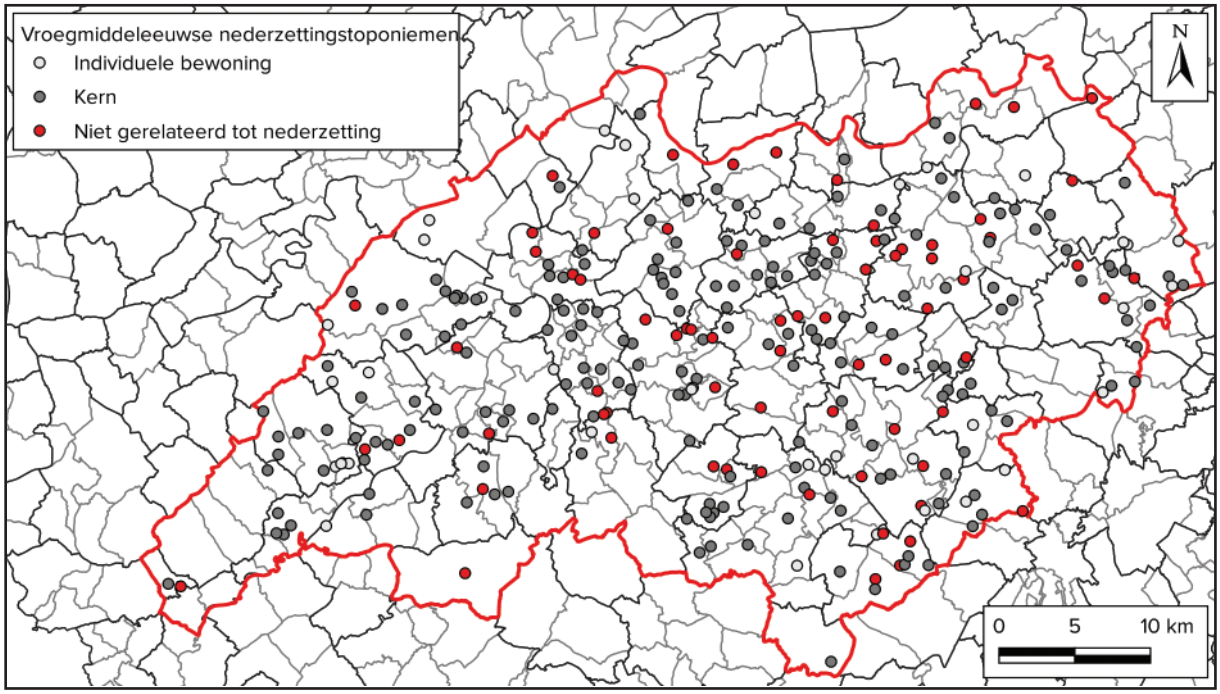

Fig. 5.10. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in de Schelde-Denderregio, met classificatie op basis van bewaring op 18de-19de-eeuws kaartmateriaal.

Als dit vergeleken wordt met de waterlopen en bodemtypes lijkt er geen duidelijke verklaring te zijn voor het ontbreken van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in de hierboven benoemde regio's (Figuur 5.11). Er zijn immers geen opvallende leegtes qua waterlopen, of specifieke bodemtypes, die met deze toponymische leegtes in verband gebracht kunnen worden. De eerste uitzondering betreft het zandige Schelde-Leie interfluvium, waar weinig nederzettingstoponiemen aanwezig zijn. De leegte ter hoogte van Ternat komt overeen met de vallei van de Bellebeek/Steenvoordebeek/Keurebeek.

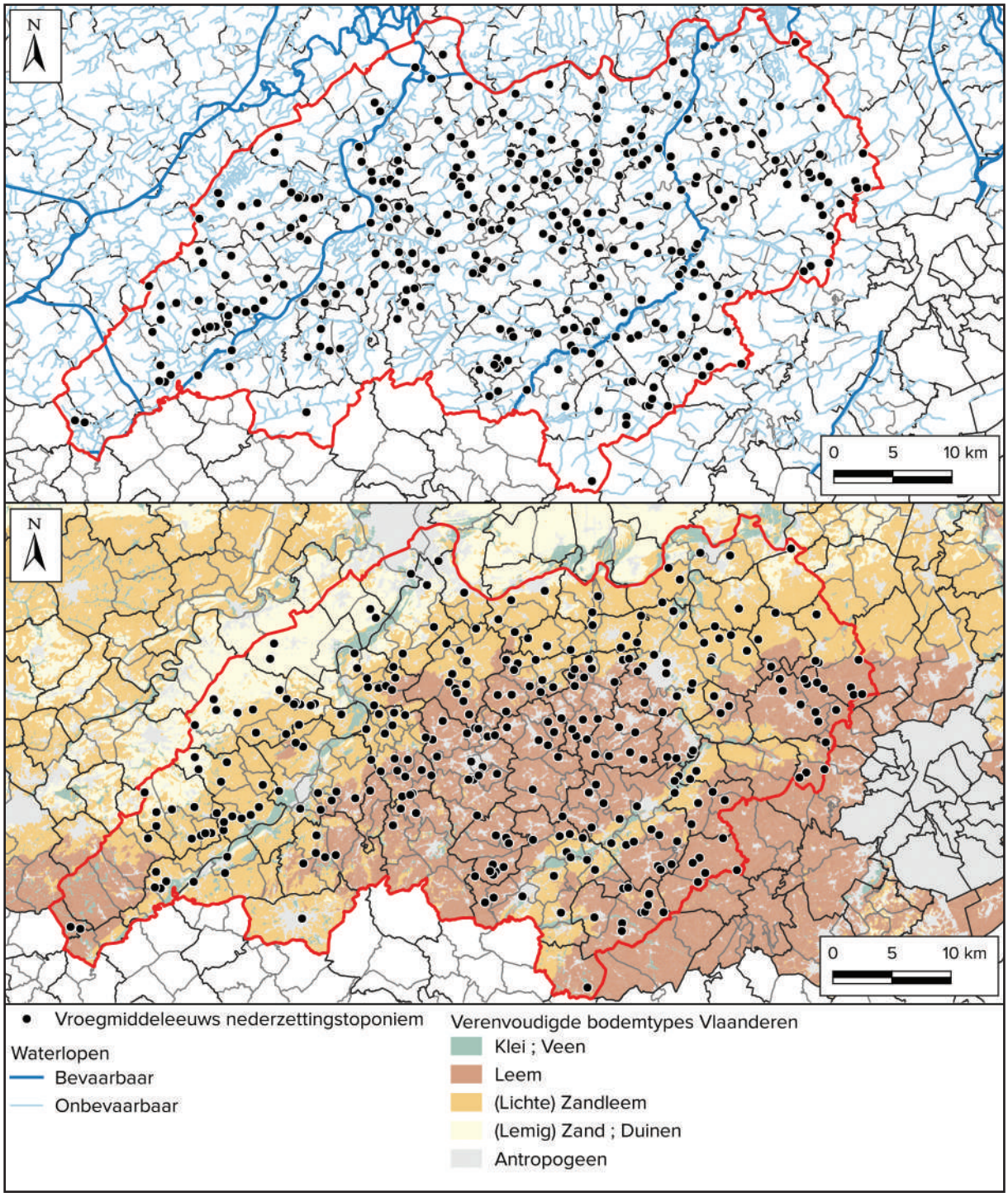

Fig. 5.11. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en de bodemtypes.

De hoogtekaart en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap geven wat meer inzicht (Figuur 5.12). Zo komt de noordwestelijke toponymische 'leegte' overeen met de reconstructie van het Scheldehout/Scheldeveld door Verhulst. Dit gebied lijkt doorheen de vroege middeleeuwen dus weinig/niet in gebruik. Opvallend is wel dat er verschillende nederzettingstoponiemen voorkomen binnen de gereconstrueerde omvang van het *forestum Methela* ten zuiden van het Scheldehout/Scheldeveld. Wat betreft Ternat, dat in Vlaams-Brabant ligt en zo buiten de reconstructie van Verhulst valt, stelt Verbesselt dat het gekenmerkt wordt door grote meersengebieden, heide en bos, en dat het zo pas laat in cultuur

gebracht werd.[371] Dit lijkt bevestiging te vinden in de spreiding van de vroegmiddeleeuwse toponiemen. Voor de regio Ronse-Brakel spelen de heuvelruggen waarschijnlijk een rol. De steile hellingen en smalle valleien (en dus hoge erosiegraad) en de geassocieerde beperkte dikte van het Quartair maken deze heuvelruggen weinig aantrekkelijk en zo blijven ze ook lang grotendeels bebost.

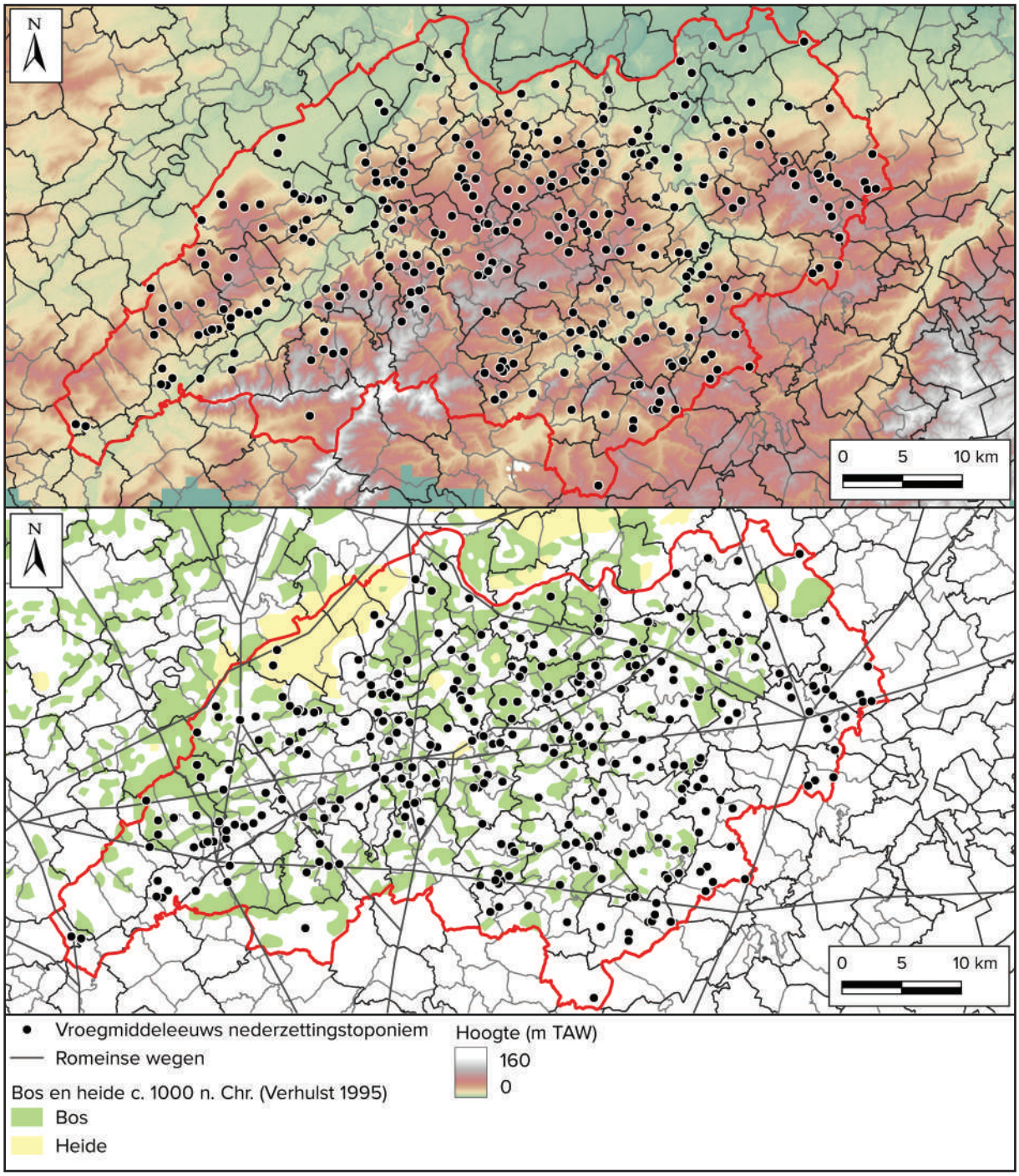

Fig. 5.12. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet.

371 Verbesselt 1988, pp. 337-338.

5.4. KERKEN ALS INDICATOR

Als laatste individuele dataset worden de kerken en kapellen besproken die, voornamelijk op basis van hun *patrocinium*, (vermoedelijk) gesticht zijn tijdens de vroege middeleeuwen. De verspreiding van deze kerken en kapellen wordt weergegeven in Figuur 5.13; de densiteit (KDE) van deze verspreiding in Figuur 5.14. De spreiding is gelijkmatiger dan de archeologische data maar minder dan de toponymische data. Opvallend is de densiteit in de regio's Elsegem – Heurne – Gavere – Zwalm; Erondegem; en Nederboelare – Ninove. Daartegenover staan zones waar vroegmiddeleeuwse kerken quasi ontbreken of veel meer uitgespreid zijn: Nazareth – De Pinte; Ronse; Everbeek – Steenhuize-Wijnhuize; en het oostelijke deel van het studiegebied, met name het noordoosten: Buggenhout – Merchtem en Ternat.

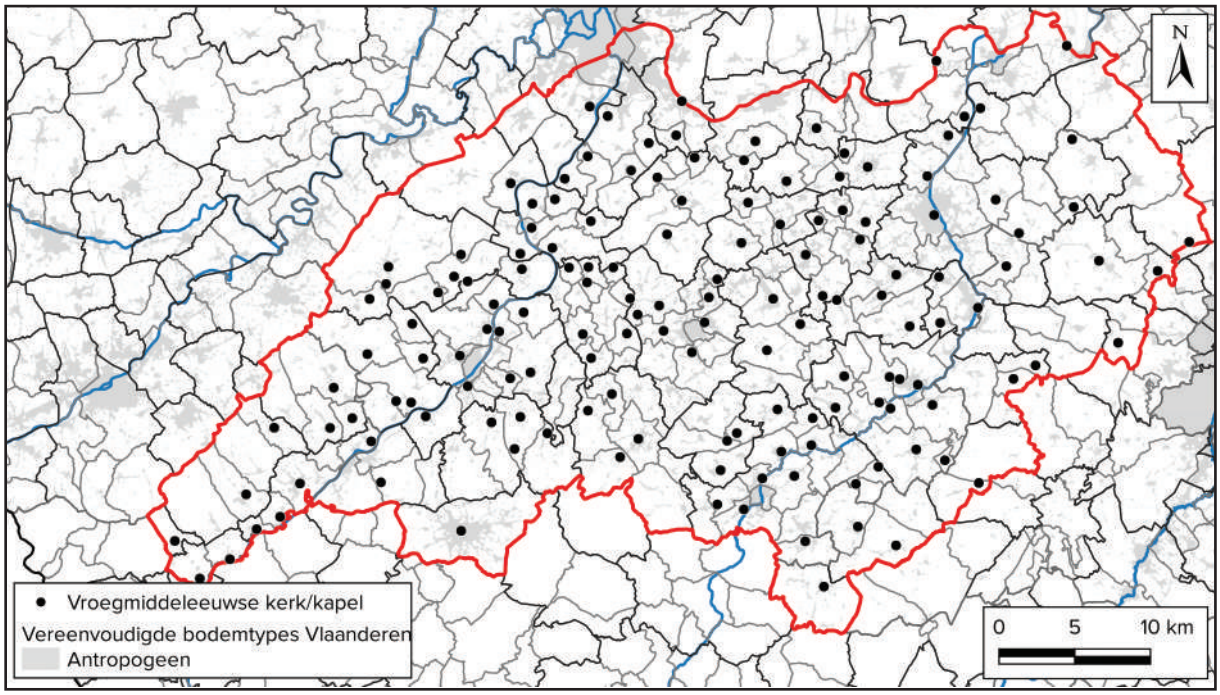

Fig. 5.13. Verspreiding van kerken en kapellen in de Schelde-Denderregio die (vermoedelijk) gesticht zijn tijdens de vroege middeleeuwen.

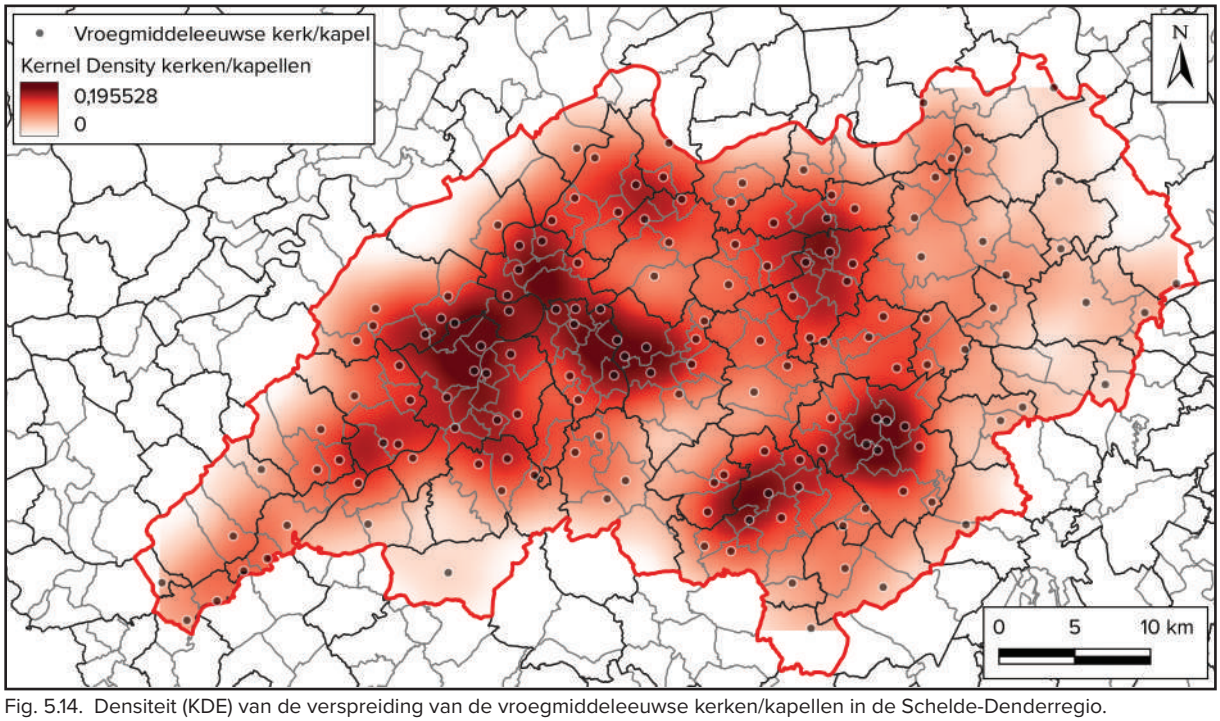

Fig. 5.14. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de vroegmiddeleeuwse kerken/kapellen in de Schelde-Denderregio.

Wat betreft de verspreiding in relatie tot de waterlopen valt het belang van de Schelde en Dender op, alsook van enkele kleinere waterlopen, met name de Stampkotbeek en Zwalmbeek die uitmonden in de Schelde (Figuur 5.15). Dit werd reeds vastgesteld door Berings (1986), wat logisch is gezien de huidige dataset grotendeels gebaseerd is op dit pionierswerk. Bodemkundig valt op dat de zandgronden in het noordwesten van het studiegebied vermeden lijken te worden.

Een analyse van de spreiding van de kerken/kapellen ten opzichte van het reliëf brengt geen inzichten voort; die van de spreiding ten opzichte van het Romeinse wegennet dan weer wel (Figuur 5.16). Op basis van een visuele analyse lijkt er een duidelijke relatie te zijn

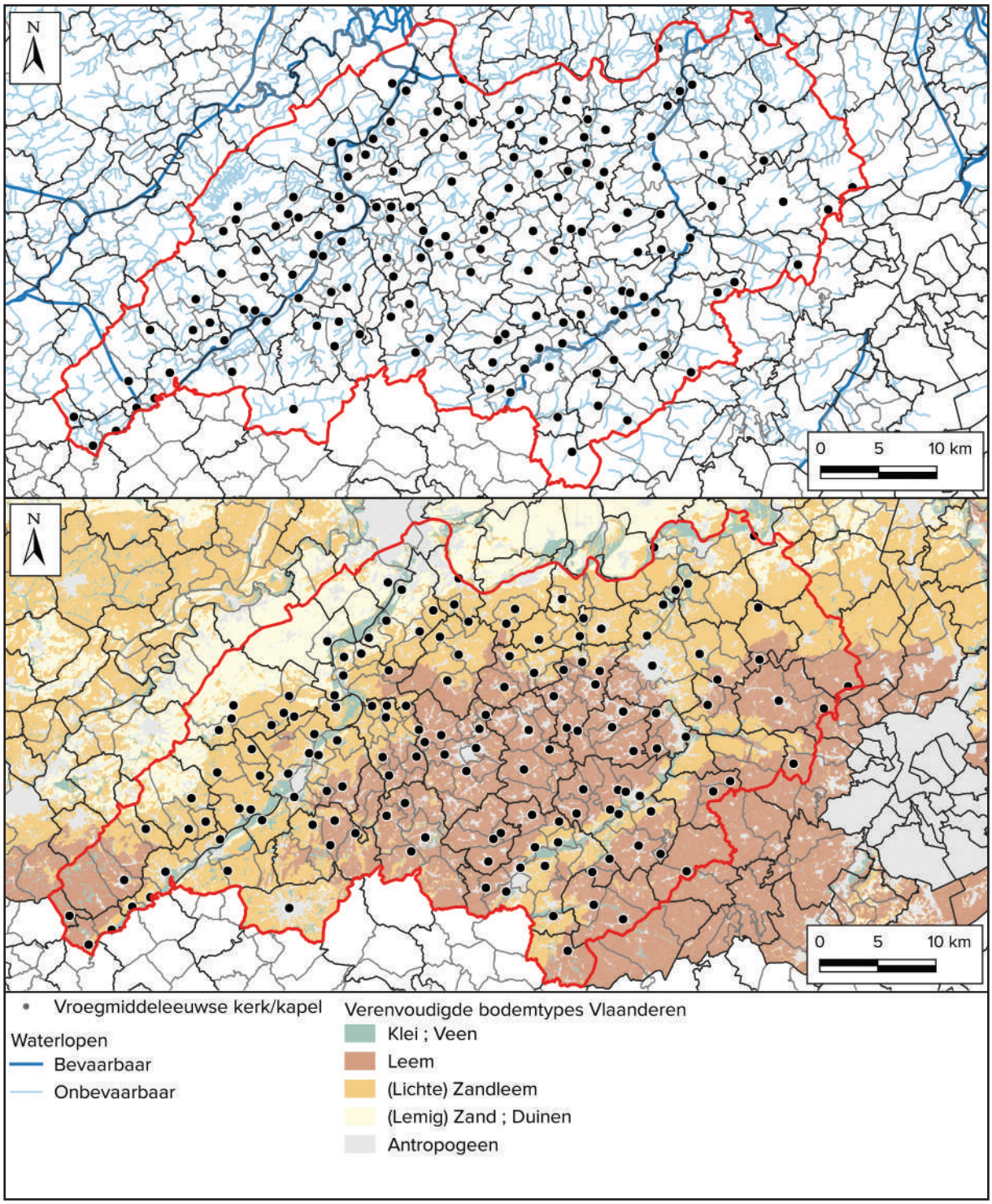

Fig. 5.15. Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse kerken/kapellen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en bodemtypes.

tussen de inplanting van een kerk/kapel en een Romeinse weg. Het bepalen van de kortste afstand tussen een kerk/kapel en de dichtstbijzijnde Romeinse weg toont dat 25 % van de vroegmiddeleeuwse kerken/kapellen op minder dan 400 m van een weg ligt (Figuur 5.17). Natuurlijk moet dit met gezonde kritiek benaderd worden: de exacte locatie van Romeinse wegen, laat staan van hun vroegmiddeleeuws tracé, is meestal niet gekend; en ook is er vaak geen zekerheid wat betreft de exacte locatie van de vroegmiddeleeuwse cultusplaats. Een relatie tot het huidige kerkgebouw wordt meestal verondersteld (en zal in de meeste gevallen wel kloppen), niettemin is dit vaak niet bewezen. De gegeven cijfers moeten dan ook als indicatie gezien worden.

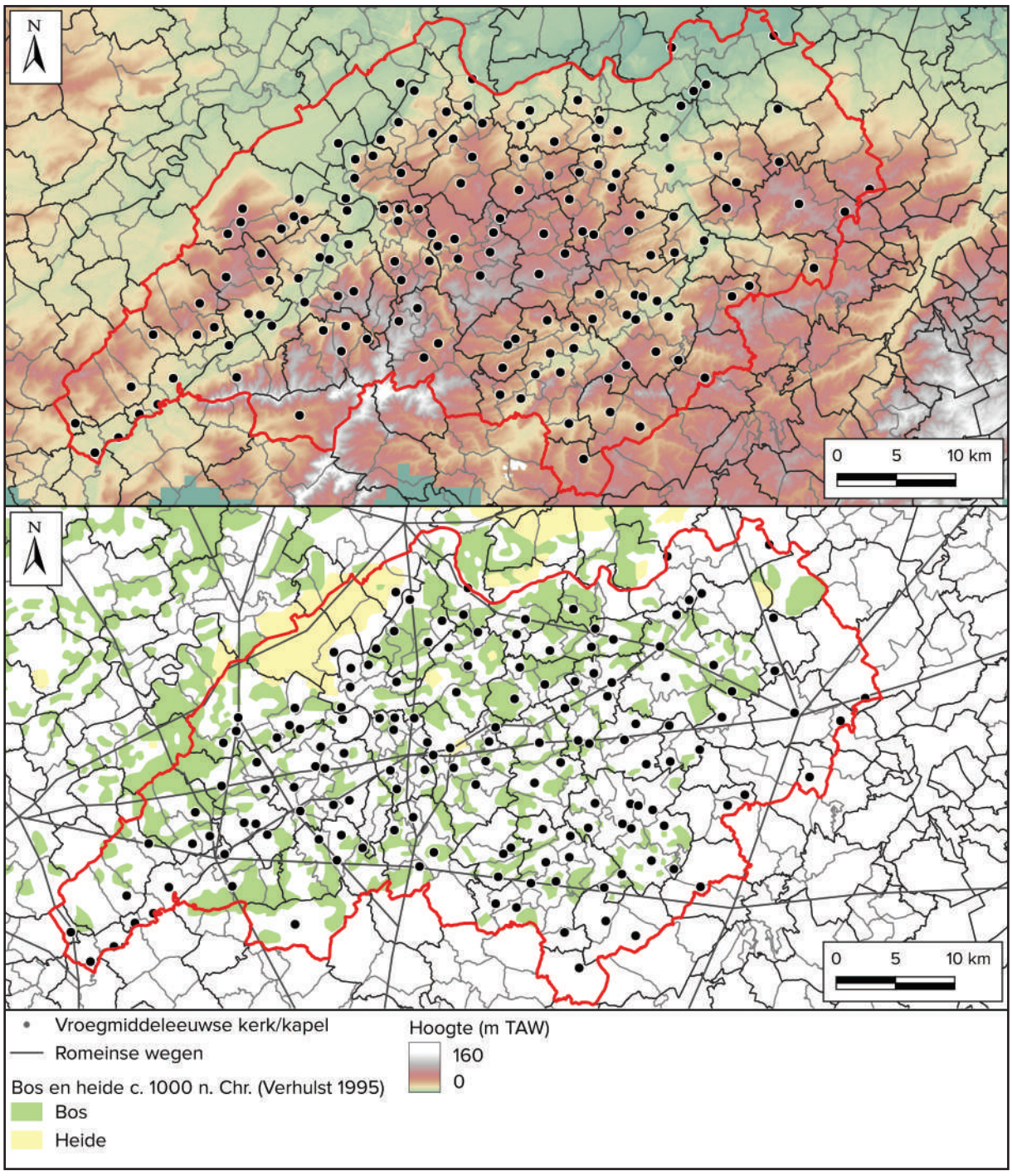

Fig. 5.16. Verspreiding van vroegmiddeleeuwse kerken/kapellen in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet.

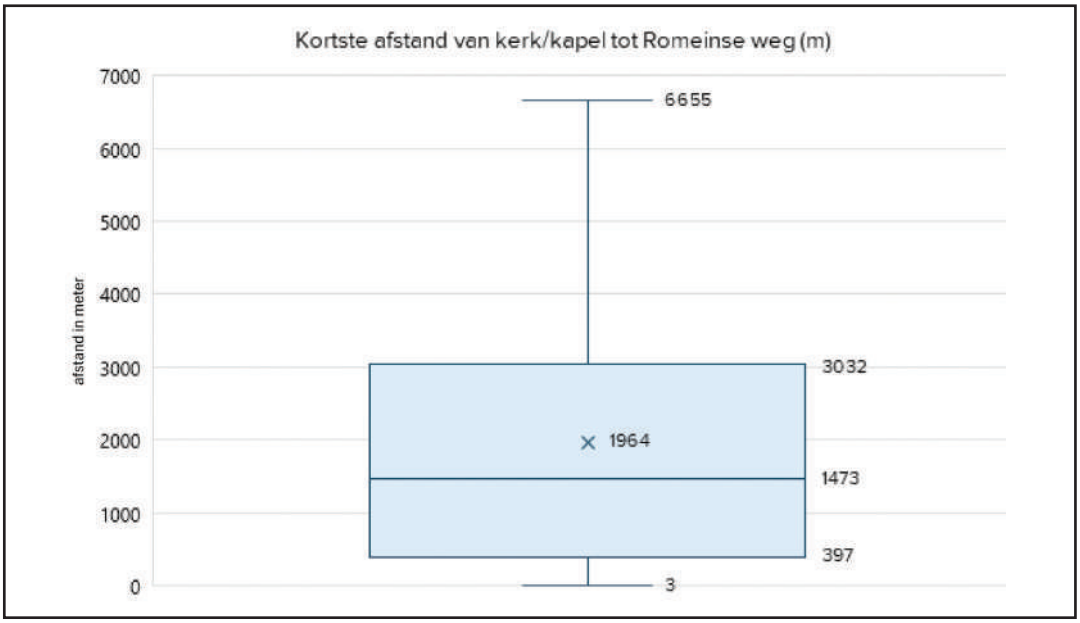

Fig. 5.17. Boxplot-diagram van de kortste afstand van een vroegmiddeleeuwse kerk/kapel tot de dichtstbijzijnde Romeinse weg.

Zoals Berings (1979; 1986) al toonde is er vaak een duidelijk verband tussen het *patrocinium* en de (vermoedelijke) stichter van de kerk. Zo suggereert het St. Martinus-*patrocinium* bijvoorbeeld de aanwezigheid van (hoge) seculiere elite, terwijl St. Petrus, St. Amandus en St. Bavo typisch zijn voor de kersteningsbeweging vanuit de missionarissen en eerste abdijen, de laatste twee dan vooral voor de Gentse abdijen van St.-Pieters en St.-Baafs. Dit aspect onderzoeken valt echter buiten de doelen van dit onderzoek.

5.5. SYNTHESE

Nadat de drie datasets individueel zijn bekeken, worden ze hier samengebracht. Figuur 5.18 toont de densiteit (KDE) van de verspreiding van de gecombineerde puntenlaag; Figuren 5.19 en 5.20 de relatie tot waterlopen, bodem, reliëf, landschap en wegennet. Dit toont de bevestiging van de patronen herkend bij de analyse van de individuele datasets. Ten eerste kunnen verschillende concentratiezones herkend worden:

- Zuidelijke rand Kruishoutem – Ouwegem/Huise/Mullem;
- Tiegem – Petegem-aan-de-Schelde;
- Dikkelvenne/Meilegem – Zwalm – Velzeke;
- Zwalm – Velzeke/Strijpen – Elene;
- Dendermonde – Sint-Gillis-bij-Dendermonde (site Zwijvekekouter);
- Aalst

Daarnaast kunnen ook verschillende zones herkend worden waar schijnbaar geen/amper vroegmiddeleeuwse occupatie aanwezig is:

- Noordelijke rand Kruishoutem – Nazareth/Eke – De Pinte/Zevergem – Zwijnaarde;
- Kooigem – Anzegem;
- Zulzeke – Schorisse – Brakel – Sint-Lievens-Esse;
- Bever – Viane – Moerbeke – westelijke rand Galmaarden/Tollembeek;
- Essene/Teralfene – Ternat – zuidelijke rand Asse;
- Opwijk – Lebbeke – Buggenhout – Merchtem

Zoals besproken bij de archeologische dataset is dit patroon in grote mate een product van de archeologische onderzoeksgeschiedenis en -verspreiding (Figuur 5.3). Niettemin worden de 'gaten' in deze dataset wel versterkt door gelijkaardige leegtes in de andere twee datasets. Daar de toponymische en historische data een totaal ander bewarings- en ontdekkingsproces kennen dan de archeologische data kan toch vermoed worden dat deze afwezigheid van indicatoren een zekere historische realiteit vertegenwoordigt.

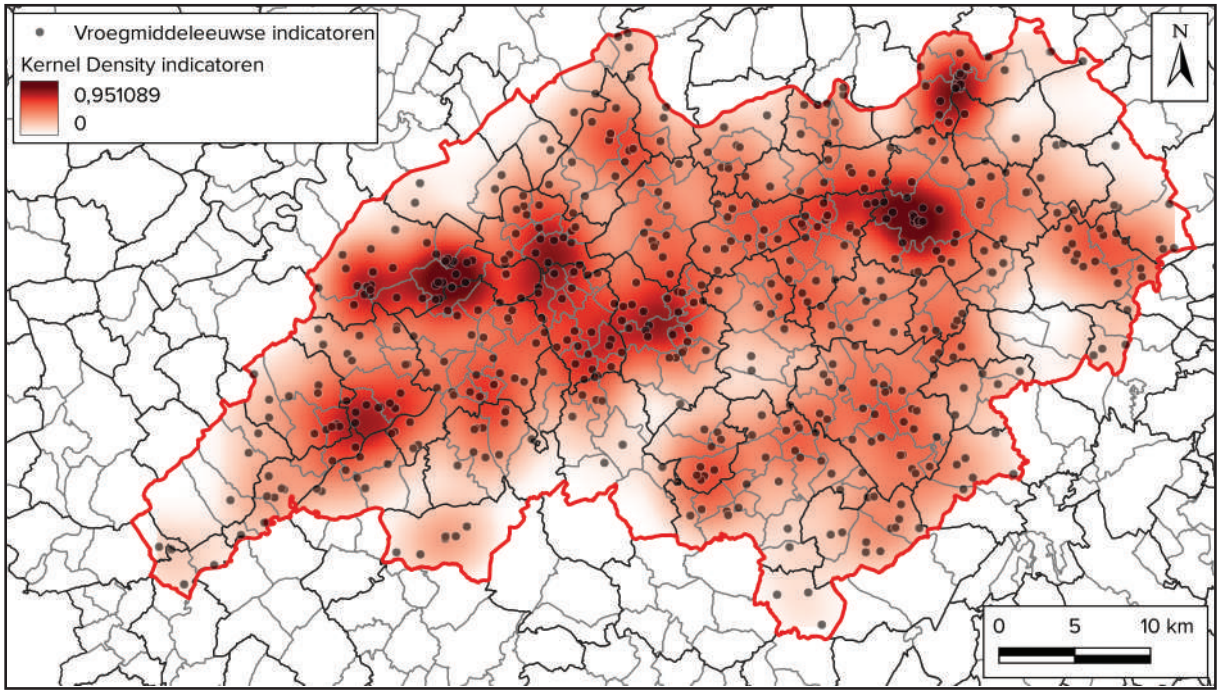

Fig. 5.18. Densiteit (KDE) van de verspreiding van de drie datasets met betrekking tot de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio.

Voor de regio '**Noordelijke rand Kruishoutem – Nazareth/Eke – De Pinte/Zevergem – Zwijnaarde**' is deze afwezigheid van vroegmiddeleeuwse occupatie te verklaren vanuit de aanwezigheid van een groot complex van bos en heide, het Scheldehout/Scheldeveld. Dit gebied en haar omvang is goed gekend uit historische bronnen[372] en we hebben hier dan ook niet te maken met een cirkelredenering ('afwezigheid occupatie wordt verklaard door aanwezigheid Scheldeveld wordt verklaard door afwezigheid occupatie'). Recent evaluerend archeologisch onderzoek in het kader van de ontwikkeling van het industrieterrein Groot Prijkels (Deinze/Kruisem/Nazareth) over een oppervlakte van meer dan 90 ha kon slechts vier sporen vaststellen die ouder dateren dan de Nieuwe Tijd: het ging om twee Romeinse en twee volmiddeleeuwse houtskoolmeilers.[373]

Voor de regio '**Kooigem – Anzegem**' is het minder eenvoudig om een passende verklaring voor te stellen. Het gaat hier om goede leembodems en een gunstig reliëf (met een plateau-achtig vlak dat zich doorzet tot Kruishoutem), en er wordt ook geen bos- en/of heidecomplex gesitueerd. Wel is dit gebied iets minder dicht doorsneden door waterlopen, al heeft het Kanaal Bossuit-Kortrijk de waterhuishouding in deze regio ongetwijfeld sterk beïnvloed zodat het moeilijk is dit aspect correct te evalueren. Ook in de Romeinse periode is dit gebied schijnbaar weinig gebruikt,[374] maar dit kan ook bepaald zijn door de archeologische onderzoeksgeschiedenis.

Voor de regio '**Zulzeke – Schorisse – Brakel – Sint-Lievens-Esse**' lijkt de afwezigheid van

372 Van Acker 1948; Verhulst 1970.
373 Heynssens *et al.* 2021, pp. 50-53.
374 Op basis van de CAI-waarnemingen.

vroegmiddeleeuwse occupatie een gecombineerd product van een gebrek aan archeologisch onderzoek en historisch-toponymisch dataverlies. Tijdens de Romeinse periode kent dit gebied immers een vrij dichte occupatie,[375] met uitzondering van Lierde – Sint-Lievens-Esse: hier speelt het gebrek aan archeologisch onderzoek een grote rol. Daarnaast kan de aanwezigheid van de heuvelruggen een rol gespeeld hebben. Anderzijds suggereert het bestaan van twee vroegmiddeleeuwse kerken, te Opbrakel en Nederbrakel (met respectievelijk een St. Martinus en een St. Petrus *patrocinium*, wel enige vroegmiddeleeuwse occupatie.

Voor de regio '**Bever – Viane – Moerbeke – westelijke rand Galmaarden/Tollembeek**' geldt vermoedelijk hetzelfde als voor de voorgaande regio: weinig archeologisch onderzoek en weinig historisch-toponymische data. Niettemin zijn er te Bever en Viane vroegmiddeleeuwse kerken aanwezig (respectievelijk St. Martinus en St. Amandus) wat opnieuw op een zekere vroegmiddeleeuwse occupatie wijst.

Voor de regio '**Essene/Teralfene – Ternat – zuidelijke rand Asse**' kan, Verbesselt volgend, vermoedelijk gesteld worden dat de schijnbare leegte op vlak van vroegmiddeleeuwse occupatie ook grotendeels historisch correct is, en gekoppeld moet worden aan het bestaan van een bos- en heidecomplex.[376]

Voor de regio '**Opwijk – Lebbeke – Buggenhout – Merchtem**' kan, tot slot, het afwezig zijn van vroegmiddeleeuwse occupatie vermoedelijk ook verklaard worden door het belang van bos- en heidegebieden doorheen de vroege middeleeuwen. De plaatsnaam Buggenhout verwijst natuurlijk zelf naar een beukenbos.[377] Verbesselt reconstrueert op het grondgebied Buggenhout, Lebbeke, Opwijk, Merchtem, Steenhuffel, Opdorp, Sint-Amands en Baasrode een groot complex bos en heide, op basis van toponymische aanwijzingen.[378]

In tegenstelling tot de 'lege' gebieden zijn de **concentraties** (deels) te verklaren door een grotere intensiteit van het archeologisch onderzoek, met (relatief) veel onderzoeken op een (relatief) kleine oppervlakte. Dit geldt met name voor zuidelijk Kruishoutem (site Kapellekouter), Velzeke, en de steden Dendermonde (met ook de site Zwijvekekouter) en Aalst. Daarnaast lijkt de dichtheid van occupatie ook wel historisch correct te zijn. Zo zien we ten eerste in Ouwegem – Huise en Tiegem – Petegem concentraties van vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen. Landschappelijk liggen deze waar ze verwacht worden: op een helling van hogere naar lagere gronden; te Ouwegem – Huise gaat het dan niet om een helling naar een rivier- of beekvallei, maar naar de Vlaamse Vallei. In Ouwegem – Huise gaat het om zes nederzettingstoponiemen op *-haim*, met tussenafstanden van c. 200 tot c. 950 m. Daarnaast zien we in dit gebied ook een opvallende concentratie aan archeologisch onderzoek, wat uiteraard bijdraagt aan de densiteit. In het gebied Tiegem – Petegem gaat het om negen nederzettingstoponiemen, waarvan acht op *-haim*. De tussenafstanden bedragen tussen c. 120 m en c. 1050 m. Hier zijn ook nog enkele vroegmiddeleeuwse kerken aanwezig.

In de regio '**Zwalm – Velzeke/Strijpen – Elene**' speelt een combinatie van een dichtheid aan nederzettingstoponiemen en kerken. Vooral in Zwalm zelf is de concentratie opvallend, waarbij duidelijk is dat de bewoning zich op de hogere gronden bevindt aan weerszijden van de beekvallei. Hier staan we echter met zekerheid voor een geval van positieve bias: Zwalm was een domein van de Sint-Baafsabdij en op die manier zijn de toponiemen goed overgeleverd. Anderzijds valt ook wel op dat al deze toponiemen op het historisch kaartmateriaal bewoningskernen aanduiden. Een goede bewaring is dus zeker niet de enige verklaring.

375 Op basis van de CAI-waarnemingen.
376 Verbesselt 1988, pp. 337-338.
377 Gysseling 1960, p. 202.
378 Verbesselt 1969, pp. 26-28.

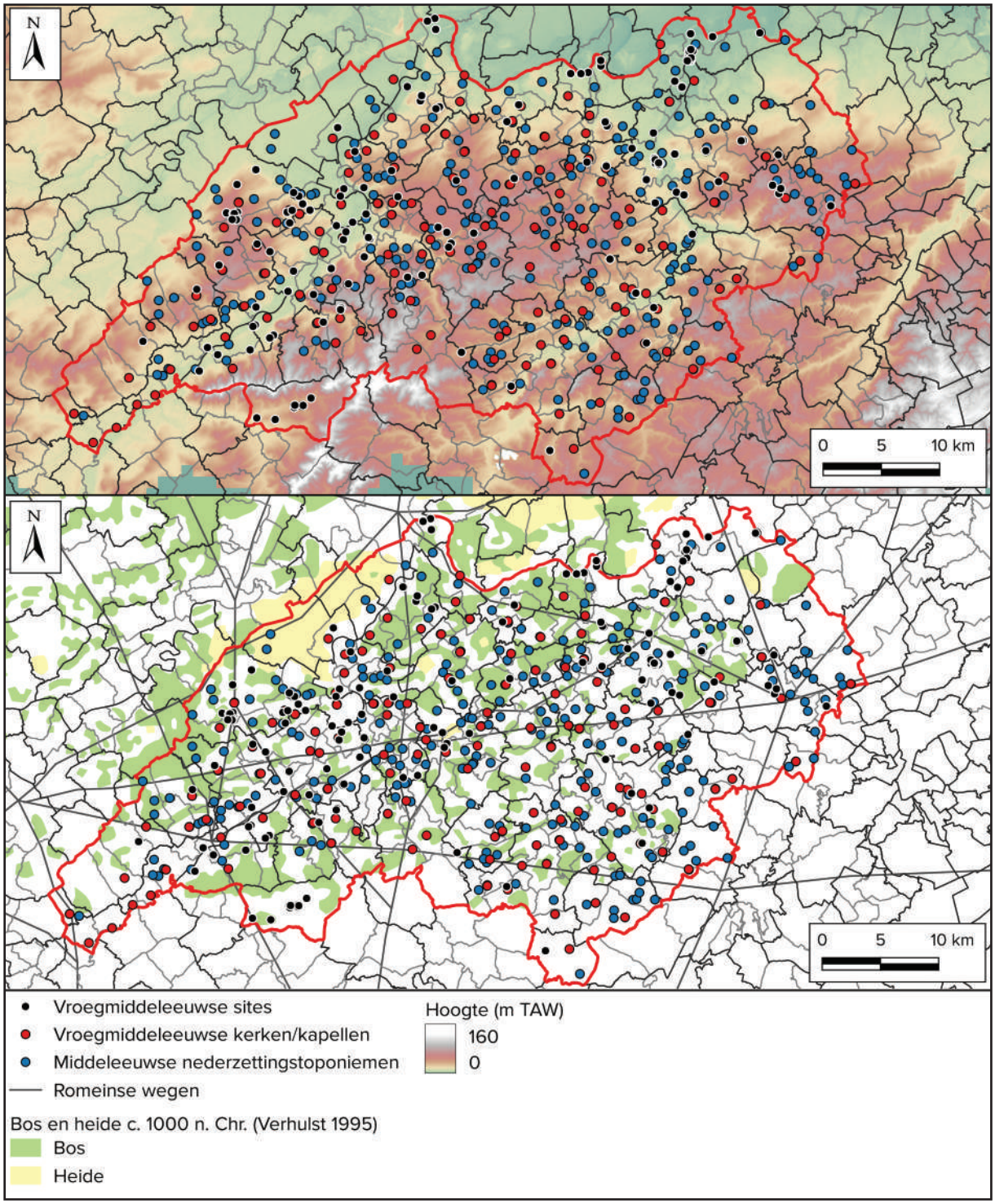

Fig. 5.19. Verspreiding van de drie datasets met betrekking tot de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio, in relatie tot het reliëf, het Romeinse wegennet en het gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse landschap. Deze laatste reconstructie omvat de provincie Vlaams-Brabant niet.

De vraag is dus of deze herkende concentraties van vroegmiddeleeuwse occupatie ook historisch zijn; met andere woorden, vormden deze gebieden ook tijdens de vroege middeleeuwen effectief een dichter bewoond gebied, of zijn het eerder regio's met een combinatie van goede historische bewaring en een hogere archeologische intensiteit, waardoor we enkel hier zicht krijgen op het 'echte' vroegmiddeleeuwse landschap in (delen van) de Schelde-Denderregio? In dit laatste geval was dit nederzettingslandschap veel dichter dan tot voorheen gedacht. Deze vraag is op dit moment niet te beantwoorden; daarvoor is diepgaand archeologisch onderzoek nodig op het niveau van verschillende microregio's.

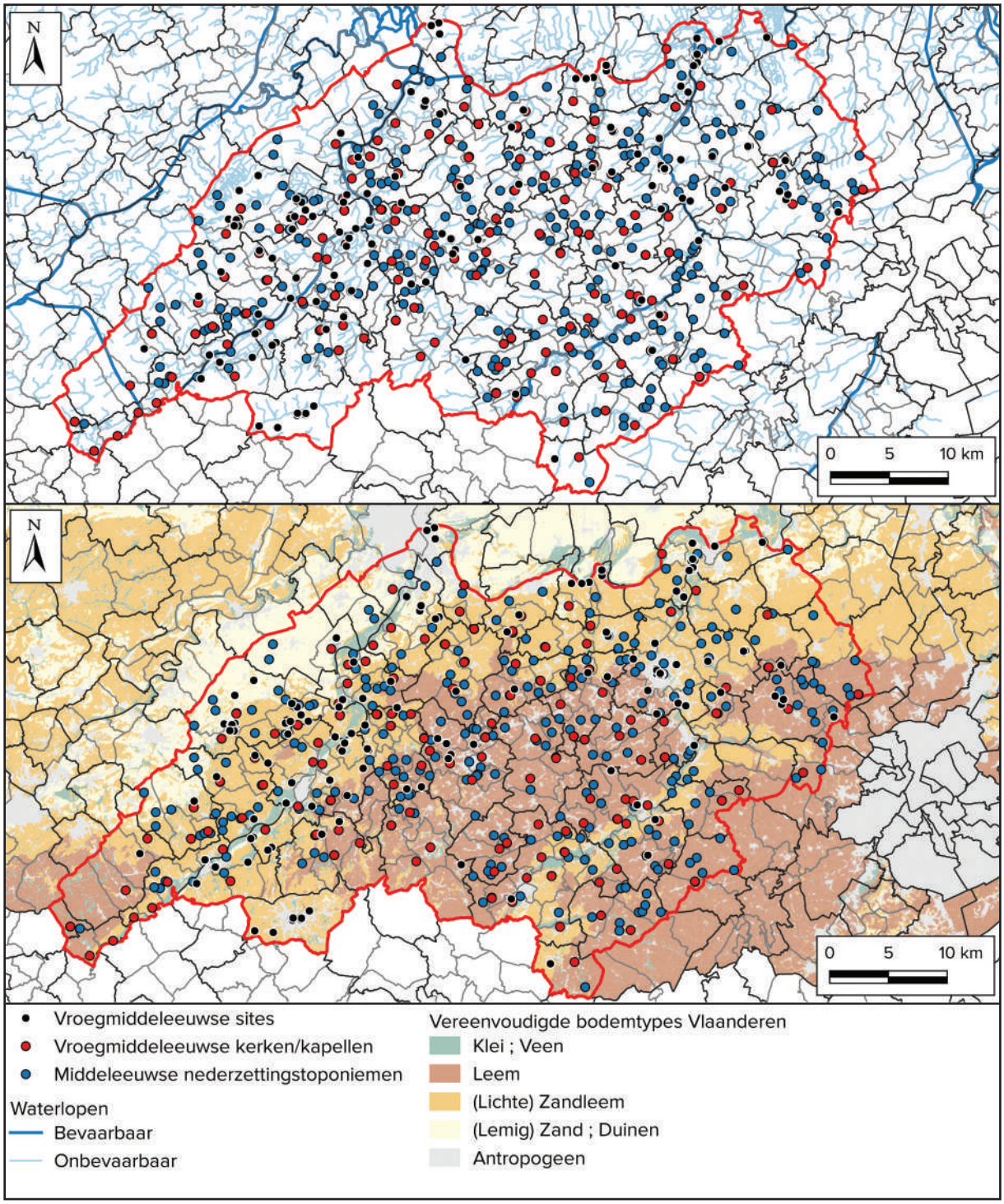

Fig. 5.20. Verspreiding van de drie datasets met betrekking tot de vroegmiddeleeuwse occupatie in de Schelde-Denderregio, in relatie tot de waterlopen en bodemtypes.

5.6. CONCLUSIES

In dit hoofdstuk is getracht inzicht te krijgen in het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap, op basis van een combinatie van archeologische, toponymische en historische data. Daarbij was het enkel mogelijk om in te gaan op de verspreiding en dichtheid van dit nederzettingslandschap. Een chronologische analyse was niet mogelijk, omwille van de beperkte omvang van de archeologische dataset enerzijds en de vage chronologische attributen van de toponymische en historische datasets anderzijds.

De individuele datasets zijn eerst op zichzelf geanalyseerd, waarbij het verspreidingspatroon eerst visueel werd voorgesteld aan de hand van een *Kernel Density Estimate*. Daarna werd vergeleken met enkele elementen die occupatie kunnen beïnvloeden en zo het spreidingspatroon mee kunnen verklaren: waterlopen, bodem, reliëf, de Romeinse wegen, en het (gereconstrueerde) landschap.

Archeologisch moest vastgesteld worden dat de beschikbare data te beperkt zijn om op het niveau van de gehele regio, of zelfs op het niveau van een microregio, uitspraken te doen over de verspreiding van de occupatie. De toponymische en historische datasets zijn groter en tonen zo vermoedelijk een historisch correcter beeld. Op basis van deze datasets zijn al concentraties en leegtes te herkennen.

Het samenbrengen van deze drie indicatoren kon deze concentraties en leegtes bevestigen. Er werd ook naar mogelijke verklaringen gezocht. De stand van het onderzoek speelt duidelijk een rol, net als differentiële gegevensbewaring. Niettemin konden enkele leegtes in verband gebracht worden met het bestaan, doorheen de vroege middeleeuwen, van grote(re) bos- en heidecomplexen, waar occupatie schaarser zal geweest zijn. De concentraties, aan de andere kant, doen de vraag rijzen naar hun representativiteit. Is deze occupatiedichtheid een product van positieve bewarings*bias* of is het een historische realiteit waarbij deze gebieden effectief verschillen van andere? Voorlopig kan dit niet beantwoord worden.

De eerste belangrijkste conclusie uit de analyses in dit hoofdstuk is dat de Schelde-Denderregio tijdens de vroege middeleeuwen dicht bewoond was. Deze bewoning was echter niet gelijkmatig gespreid over de regio: sommige gebieden lijken quasi leeg, andere vertonen concentraties. Vooral deze concentraties zijn moeilijk te evalueren. Daarnaast is het ook moeilijk om de dichtheid van deze bewoning in de regio in context te plaatsen. Gelijkaardige, multi-proxy analyses van het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap op (micro)regionaal niveau ontbreken immers. Ten tweede tonen de analyses dat er geen directe, eenvoudige relatie is tussen het vroegmiddeleeuwse en het latere nederzettingslandschap. Het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap kent een eigen logica, die ook doorheen de periode verandert. De verschuivingen in het begrafenislandschap zijn daar het beste voorbeeld van (zie Hoofdstuk 7.3.3).

06 | AARD, VORMEN EN EVOLUTIES VAN DE MIDDELEEUWSE RURALE NEDERZETTINGEN

6. AARD, VORMEN EN EVOLUTIES VAN DE MIDDELEEUWSE RURALE NEDERZETTINGEN

6.1. INLEIDING

In dit hoofdstuk worden de aard, vormen en evoluties van de archeologisch en historisch gekende rurale nederzettingsvormen in het studiegebied beschreven. De bedoeling hierbij is om de belangrijkste vormen en hun chronologie vast te stellen, om zo eventuele relaties tussen individuele nederzettingsvormen te kunnen achterhalen. Daarnaast wordt kort stilgestaan bij hun verspreiding (voor die vormen dat dit mogelijk is) en hun belangrijkste samenstellende elementen. Dit onderzoek omvat met andere woorden geen diepgaande typologische analyse van de nederzettingsvormen, noch een analyse van hun economische, sociale, of culturele functie(s) en betekenis(sen). Het vertrekpunt voor deze studie zijn de gekende nederzettingsvormen uit eerder archeologisch onderzoek (zie Hoofdstuk 2.1.2), zoals open nederzettingen, sites met walgracht, enzovoort. Er wordt ook kort stilgestaan bij enkele historisch-geografische beschrijvingen van nederzettingsvormen die relevant zijn voor de Schelde-Denderregio.

6.1.1. Vraagstelling

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gezocht op de volgende in Hoofdstuk 3.1 geformuleerde onderzoeksvragen:

- Welke rurale nederzettingsvormen kunnen doorheen de middeleeuwen herkend worden in het studiegebied?
- Wat is de morfologie en chronologie van deze nederzettingsvormen?
- Welke zijn de geografische en chronologische relaties tussen deze nederzettingsvormen?

Qua onderzoeksfocus heeft dit hoofdstuk dus betrekking op de aard, evolutie en chronologie van archeologisch herkenbare nederzettingsvormen. Het gaat daarbij om alle archeologisch gekende nederzettingen: zowel deze gelegen in als deze gelegen buiten rurale historische kernen (voor deze laatste: zie ook Hoofdstuk 7).

6.1.2. Methodologie en dataset

Deze studie volgt de basismethodologie van een archeologisch nederzettingsonderzoek met focus op nederzettingsmorfologie en -chronologie, voor een regio met Pleistocene geologie en een dominantie van houten, aardvaste rurale architectuur.[379] Daarbij wordt vertrokken vanuit een kritische analyse van de opgravingsdata zoals verkregen uit de technische rapportage, publicaties, of andere informatie (met name data uit de lopende verwerking van opgravingen). Deze kritische analyse richt zich vooral op de chronologie van de occupatie, die al dan niet meerdere fases omvat. Deze occupatie-chronologie wordt waar nodig herwerkt op basis van de eigen analyse. Het basisniveau van analyse is hierbij het erf: voor het definiëren van een fase wordt gekeken naar de samenhang tussen de verschillende samenstellende elementen van dat erf en hun (geschatte) 'normale' gebruiksduur: hoofdgebouw, waterput, (eventueel) grachtensysteem, bijgebouwen. Waar mogelijk wordt dit gekoppeld aan sociale

379 Zie bijvoorbeeld De Clercq 2009; Deschepper 2022, pp. 198-208.

generaties, vanuit de veronderstelling dat er een intrinsieke band is tussen het huishouden en zijn generaties, en het erf bewoond door dit huishouden. Deze veronderstelling, en dus de samenhang tussen huishouden en erf, kon reeds bewezen worden voor de Romeinse periode en vroege middeleeuwen in de Schelde-Denderregio.[380] Ook voor de volle middeleeuwen is ze zeer waarschijnlijk, al ontbreekt diepgaande studie op dit vlak voor deze periode nog.[381]

Deze studie richt zich op de morfologie van de nederzetting als geheel. De aandacht gaat op die manier naar de vorm, omvang en structuur van de erven en hun eventuele onderlinge verhouding en relaties. Binnen de erven gaat er enkel aandacht naar de aanwezigheid, omvang en locatie van de drie belangrijkste erf-elementen: hoofdgebouw(en), bijgebouw(en) en waterputten, samen met eventuele erfafbakening (grachten, hekwerk, ...).

De chronologie van de nederzettingen als geheel en van hun eventuele subfases is kritisch geanalyseerd en waar nodig geüpdatet op basis van nieuwe inzichten (bijvoorbeeld met betrekking tot aardewerk). Ook zijn er in het kader van dit onderzoek nieuwe ^{14}C-dateringen uitgevoerd. Het doel was vooral om de aanvang van de bewoning scherper te dateren. Meer bepaald zijn 42 nieuwe dateringen verkregen voor acht nederzettingen: Aalst – Hoezekouterdreef, Baardegem – De Faluintjes, Erembodegem – Zuid IV, Kruishoutem – Containerpark, Lede – Kleine Kouterrede, Merelbeke – Molenhoek, Ronse – De Stadstuin, en Ronse – Pont West. Deze dateringen en hun gegevens worden opgelijst in Bijlage 10.1.

De nederzettingsplannen zijn, waar beschikbaar, op dezelfde schaal gebracht in Adobe Illustrator en volgens een uniforme manier gevisualiseerd, met een specifieke symbologie voor elke aparte structuurklasse (hoofdgebouw, bijgebouw, waterput, gracht, hekwerk/palenrij). Waar mogelijk worden de plannen op dezelfde schaal (1 : 1000) afgebeeld.

De dataset is, zoals toegelicht in Hoofdstuk 4, opgebouwd vanuit een meer omvattende inventarisatie van archeologisch onderzoek in de Schelde-Denderregio waarbij middeleeuwse sporen, structuren of vondsten zijn aangetroffen. Hieruit zijn rurale nederzettingen geselecteerd. Het gaat om 35 sites (Tabel 6.1; Figuur 6.1), die 52 nederzettingsfases

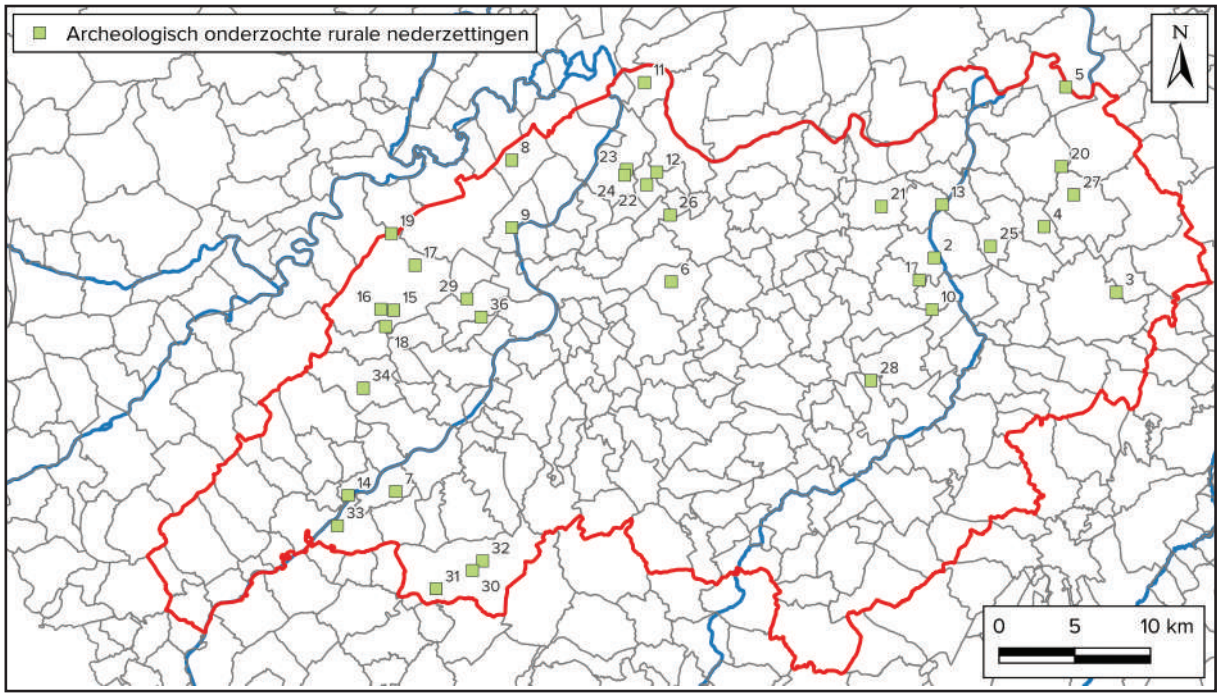

Fig. 6.1. Geografische verspreiding van de archeologisch onderzochte middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio. Nummering verwijst naar Tabel 6.1.

380 De Clercq 2009, pp. 258-259; Deschepper 2022, pp. 248-252/620.
381 Zie de cursieve informatie in De Clercq 2017, pp. 55-59 en Verbrugghe 2020, pp. 135-155.

omvatten.[382] Dit is een klein aantal, met geografisch een duidelijke spreiding in het westen en noordoosten van de regio. Centraal en in het zuidoosten van de Schelde-Denderregio zijn nog geen middeleeuwse rurale nederzettingen onderzocht. Ook het uiterste zuidwesten vormt een blinde vlek.

Van de 52 individuele nederzettingsfases kunnen er 14 in de vroege middeleeuwen gedateerd worden, 22 in de volle middeleeuwen, en 16 in de late middeleeuwen.

TABEL 6.1: ADMINISTRATIEVE EN CHRONOLOGISCHE KENMERKEN VAN DE ARCHEOLOGISCH ONDERZOCHTE MIDDELEEUWSE RURALE NEDERZETTINGEN IN DE SCHELDE-DENDERREGIO.

TAQ: *terminus ante quem*; TPQ: *terminus post quem*. Nummering verwijst naar Figuur 6.1.

ID	Naam site	Uitvoeringsjaar	Oppervlakte (m^2)	Aard onderzoek	Chronologie
1	Aalst – Hoezekouterdreef	2023	1460	Opgraving	400-600
2	Aalst - Sint-Jozefscollege	2009	205	Opgraving	425-550
3	Asse - Kasteel van Waarbeek	2017	n.v.t.	Proefsleuven	TPQ 14de eeuw
4	Baardegem - De Faluintjes	2016	2020	Opgraving	850-1050
5	Baasrode - Hof van Peene	2008	145,5	Opgraving	1350-…
6	Balegem - Nederstenberg	2018	1490	Opgraving	Volmiddeleeuws
7	Berchem - Ter Donckt	2019/2021	100	Opgraving	TPQ tweede helft/ late 13de eeuw
8	De Pinte - Ter Groene Walle	2018	n.v.t.	Proefsleuven Werfbegeleiding	TAQ 1249
9	Eke - Nieuwe Steenweg (E 76)	1984/1999	onbekend	Opgraving	onbekend
10	Erembodegem - Zuid IV	2007-2014	22400	Opgraving	750-1300
11	Gentbrugge - Het Kamp	2019	6248	Opgraving	725-875
12	Gontrode - Goed te Cootele (GR 17/25)	1987/1996	onbekend	Werfbegeleiding	TAQ 1365
13	Hofstade - Hof ten Hamme	1984-1987	onbekend	Werfbegeleiding	TPQ 13de eeuw
14	Kerkhove - Waarmaardsche Kouter	1973-1996	onbekend	Opgraving	550-750
15	Kruishoutem - Containerpark	2013-2014	5500	Opgraving	900-1100
16	Kruishoutem - Heedekensdriesstraat 45	2022	3355	Opgraving	900-1200
17	Kruishoutem - Hof te Wijckhuyze	1997/2012	250	Proefsleuven Werfbegeleiding	1200-1500
18	Kruishoutem - Kapellekouter	1989-1993	3500	Opgraving	650-750
19	Kruishoutem - Stokstormetraat 14a	2010/2018	500	Opgraving	TPQ c. 1350
20	Lebbeke - Hof ten Dijke	2018-2019	n.v.t.	Proefsleuven	TAQ 1365
21	Lede - Kleine Kouterrede	2014	16500	Opgraving	900-1400
22	Lemberge – Burg. Maenhautstraat	2016	14400	Opgraving	425-550
23	Merelbeke - Caritas	2001-2003	5000	Opgraving	750-1100
24	Merelbeke - Molenkouter	2020	23000	Opgraving	700-1150
25	Moorsel - Hof te Eksel (M 325)	1975-1977	275	Opgraving	1450-1625
26	Moortsele - Hof ter Hulst	1995	n.v.t.	Bouwarcheologie	1250-1500
27	Opwijk - Hof Ten Eeken	1999	onbekend	Proefsleuven	TAQ late 13de eeuw
28	Outer - Stuypenberg	2019	8205	Opgraving	900-1250
29	Ouwegem – Beertegemstraat	2020	1790	Opgraving	700/900-1100
30	Ronse - De Stadstuin	2010-2011	50000	Opgraving	850-1000

382 De verschillende onderzoeken te Erembodegem – Zuid IV worden hier gezien als verschillende fases van onderzoek op éénzelfde archeologische site.

31	Ronse - Pont West	2012-2014	62400	Opgraving	900-950 1100-1550
32	Ronse - Savooistraat	2014	1700	Opgraving	1150-1250
33	Ruien - Rosalinde	2011-2014	28000	Opgraving	750-900
34	Wortegem - Diepestraat	2013-2014	34440	Opgraving	750-900
35	Zingem - Lange Aststraat 14	2010	1160	Opgraving	900-1125

Het grootste deel van de rurale nederzettingen (N=25; 71,4 %) is na 2005 onderzocht, dus binnen het kader van de 'Malta-archeologie' (Figuur 6.2). Het gaat hierbij vooral om 'vlaknederzettingen', de sites met walgracht worden al sinds de jaren 1970 onderzocht. Het feit dat dit type nederzettingen vaak nog (deels) in het landschap bewaard is, hangt hier zeker mee samen. Voor 26 van de 35 sites kan de onderzochte oppervlakte bepaald worden (Figuur 6.3).[383] Meer kleinschalig onderzoek domineert, met 15 van de 26 sites waar minder dan 5000 m² opgegraven is. Het gaat vooral om onderzoeken op sites met walgracht – ook dit hangt samen met de onderzoeksgeschiedenis (met een piek in het onderzoek in de jaren 70-90) en de aard van deze sites (met vaak nog bestaande gebouwen/operationele boerderijen).

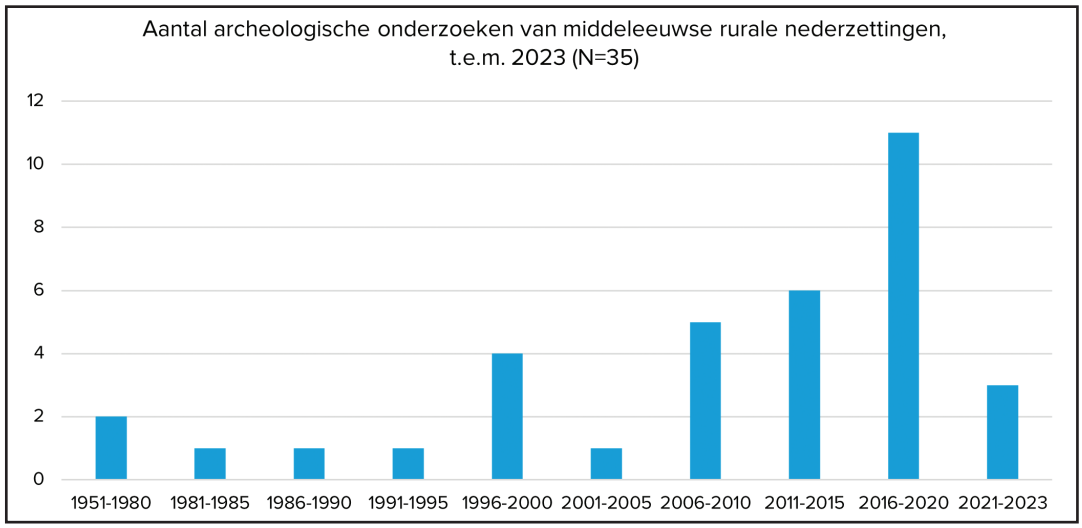

Fig. 6.2. Chronologie van het archeologisch onderzoek naar middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio.

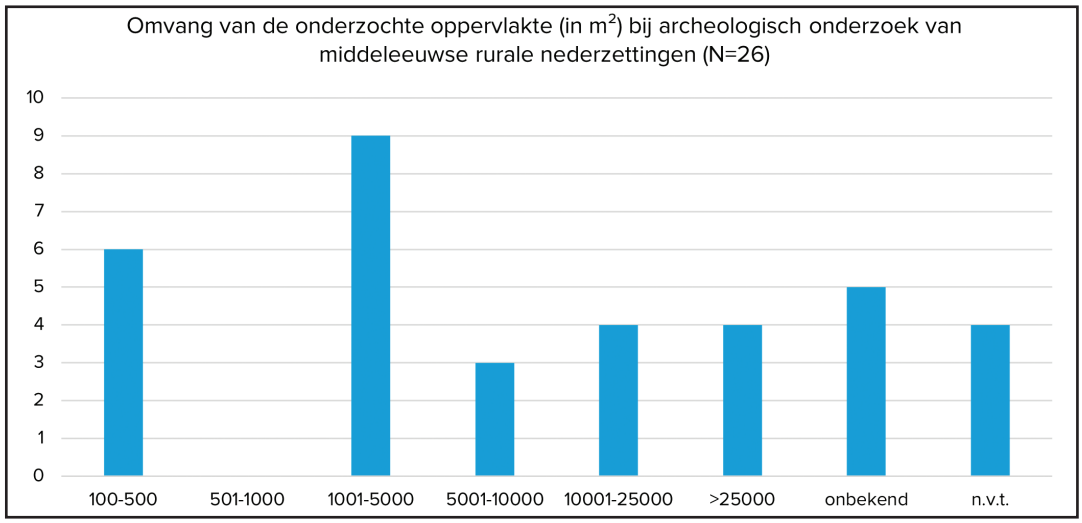

Fig. 6.3. Omvang van de onderzochte oppervlaktes bij archeologisch onderzoek naar middeleeuwse rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio.

383 Bij een deel van de sites kon de onderzochte oppervlakte niet bepaald worden op basis van de beschikbare gegevens. Verder wordt de onderzochte oppervlakte enkel gegeven indien het uitgevoerde onderzoek een opgraving betreft.

Voor de **morfologische definitie en onderverdeling** van deze nederzettingen wordt gesteund op de criteria uiteengezet in de definities zoals besproken in Hoofdstukken 2.1.2 en 3.1:

Rurale nederzetting: een kleine nederzetting met landbouw als belangrijkste economische activiteit. In archeologische zin wordt deze definitie hier geoperationaliseerd als een nederzetting bestaande uit één tot drie gelijktijdige erven, waarbij deze erven (of boerderijen) een ruimtelijk samenhangend complex van structuren en sporen vormen, minstens bestaande uit een hoofdgebouw, bijgebouw, en waterput.[384] Erven horen tot dezelfde nederzetting als de tussenafstand minder dan 150 m bedraagt.[385] Rurale nederzettingen als geheel en individuele erven kunnen al dan niet omgracht zijn. Dit wordt vanuit zuiver archeologisch perspectief gezien als een belangrijk morfologisch verschil, dat echter ook sociaal en/of economisch betekenisvol was. Het afbakenen van erven of andere ruimtes kan namelijk een uitdrukking van statusverschil, van een belang van de erfgemeenschap als belangrijke sociale eenheid, van eigendom, van zones met verschillende sociale betekenissen, ...[386]

Gegroepeerde rurale nederzetting: de hierboven gegeven definitie wordt archeologisch geoperationaliseerd als een rurale bewoningsconcentratie van meer dan drie gelijktijdige erven, met gemeenschappelijke infrastructuur en/of ruimtes (wegen, grachtensystemen, pleinen, ...).

Dorp: een gegroepeerde rurale nederzetting met aanwezigheid van kerk en kerkhof, en/of een versterking.

Verder wordt vanuit archeologisch standpunt een **intrinsiek onderscheid gemaakt tussen niet-omgrachte en omgrachte nederzettingen**. Dit vertrekt vanuit de vaststelling dat een gracht een effectieve fysieke grens vormt tussen de nederzetting enerzijds en de wereld daarbuiten anderzijds. Deze fysieke eigenschap vertaalde zich doorheen periodes en gemeenschappen in verschillende betekenissen en functies van grachten.[387] Deze fysieke grens kan uiteraard ook op andere manieren gematerialiseerd worden, zoals via hekwerk of hagen. Vroegmiddeleeuwse wetteksten wijzen bijvoorbeeld op het belang van hekwerk als definiërend element, als het onderdeel van het erf dat de boerderij zijn wettelijk bestaansrecht schonk. Dit is met name duidelijk uit de *Lex Baiuvaiorum* (te dateren tussen 737-743):

> "Als iemand snel [en illegaal] een gebouw wil bouwen voordat een geschil is opgelost, terwijl een andere partij bezwaar maakt tegen deze overhaaste bouw en vanaf dat moment een getuige heeft, en hij [de eiser] koppig niet wil voldoen aan de wet, maar zijn huis afwerkt en de gebouwen beveiligt door ze met een hek te omringen, en dan zegt: "Verlaat mijn land, want ik ben in mijn wettelijk recht"; en de bezitter zegt daarentegen dat hij [het land] bezit en niet hoeft te vertrekken, en ook: "Ik heb een getuige die de overhaaste bouw van uw gebouw kan bewijzen," dan moet de getuige zweren, bewijs geven, en moet de beslissing worden bepaald door een gevecht tussen strijders."[388]

Archeologisch is het bewijs voor de aanwezigheid van dit hekwerk echter zeer schaars en, indien aanwezig, soms moeilijk te interpreteren in licht van deze wetteksten.[389] Dit kan te wijten zijn aan een eventueel lichtere fundering van hekwerk, waardoor de sporen opgaan in de ploeglaag en zo archeologisch ongrijpbaar blijven. Op die manier zou beargumenteerd kunnen worden dat het open karakter van een nederzetting eigenlijk niet bewezen kan worden: er zou altijd hekwerk aanwezig kunnen geweest zijn. Ook het eventuele gebruik van hagen en bomen om erven en percelen af te bakenen is archeologisch zeer moeilijk te bewijzen. Het eventuele open of gesloten karakter van nederzettingen en de omliggende

384 Deschepper 2022, pp. 178-180/218-220 naar Roberts (1996, p. 15), De Clercq (2009, p. 200), and Verspay *et al.* (2018, p. 31).
385 Lienau 1972, p. 61; Roberts 1996, p. 24/88.
386 Zie bijvoorbeeld Hamerow 2002, p. 193; Huijbers 2007, pp. 315-328; De Clercq 2009, pp. 259-261; Hamerow 2012, pp. 91-94/98-101.
387 Huijbers 2007, pp. 315-328; De Clercq 2009, 259-261; Deschepper 2022, pp. 189-190.
388 *Lex Baiuvaiorum*, XII, 9. Eigen vertaling naar Rivers 1977, p. 152.
389 Hamerow 2002, pp. 85-86; Deschepper 2022, p. 231.

percelen blijft op die manier archeologisch moeilijk te vatten. Gericht paleo-ecologisch onderzoek zou mogelijk een oplossing kunnen bieden.

Op dit moment is het op basis van de beschikbare archeologische informatie enkel mogelijk om een onderscheid te maken tussen omgrachte en niet-omgrachte nederzettingen. Het onderscheid is morfologisch duidelijk zichtbaar, toch wat betreft bodemingreep, maar of dit onderscheid in historische zin ook betekenisvol is, is dus moeilijk na te gaan.

6.2. BESCHRIJVING VAN DE DATASET

In dit hoofdstuk wordt de beschikbare archeologische informatie per rurale nederzetting toegelicht. Hierbij wordt gefocust op de morfologie van de nederzetting als geheel en op de chronologie. Het betreft dus geen diepgaande beschrijving van vondsten, sporen of structuren. Voor verdere informatie verwijzen we naar de publicaties.

6.2.1. Aalst – Hoezekouterdreef

Een eerder kleinschalige opgraving in kader van het aanleggen van een bufferbekken langs de Hoezebeek (Aalst) bracht een fragment van een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan het licht (Figuur 6.4).[390] Het gaat meer bepaald om vier gebouwen en verschillende kuilen. Uitgebreid ^{14}C-onderzoek op drie van de vier gebouwen wijst op een datering van de occupatie in de 5de-6de eeuw, vermoedelijk te vernauwen tot c. 425-575 n. Chr. (Tabel 6.2).[391] Het aardewerkassemblage wordt gedomineerd door handgevormd, chamotte-verschraald aardewerk, wat deze datering bevestigt. De gebouwen waren (deels) opgericht op oudere alluviale afzettingen, gevormd door de Hoezebeek en voorlopig gedateerd in de Metaaltijden. Een volgende fase van alluviale afzetting zou in de 7de eeuw dateren.

TABEL 6.2: CHRONOLOGISCHE INFORMATIE, OP STRUCTUURNIVEAU, VOOR DE RURALE NEDERZETTING AALST – HOEZEKOUTERDREEF.

Structuurnr.	Aantal dateringen	Combine 68,3 % probability	Combine 95,4 % probability	Parameters
I-13	4	441 AD (7,4 %) 450 AD 478 AD (17,6 %) 495 AD 534 AD (43,3 %) 564 AD	435 AD (18,7 %) 465 AD 474 AD (26,2 %) 518 AD 528 AD (50,6 %) 572 AD	Twee dateringen beoordeeld als residueel A_{comb} = 70,9 % An = 50,0 %
I-26	5	440 AD (19,5 %) 453 AD 478 AD (32,5 %) 496 AD 534 AD (16,3 %) 544 AD	435 AD (32,1 %) 465 AD 474 AD (41,1 %) 518 AD 528 AD (22,3 %) 550 AD	Één datering beoordeeld als residueel A_{comb} = 106,7 % An = 35,4 %
I-42	5	430 AD (8,8 %) 436 AD 463 AD (18,7 %) 476 AD 500 AD (40,7 %) 530 AD	422 AD (49,0 %) 481 AD 492 AD (46,4 %) 537 AD	Één datering beoordeeld als residueel A_{comb} = 111,6 % An = 35,4 %

Een vijfde gebouw werd in eerste instantie ook in de vroege middeleeuwen geplaatst op typologische gronden, maar het dateringsonderzoek (vier ^{14}C-dateringen op dit gebouw, waarvan twee op niet-gedetermineerde houtskool en twee op gedetermineerde macroresten) maakt duidelijk dat deze datering niet weerhouden kan worden.[392]

De onderlinge relatie tussen de gebouwen is op dit moment nog onduidelijk: ze kunnen zowel samen bestaan hebben als chronologisch op elkaar volgen. Op basis van de Combine-dateringen lijkt een chronologische opeenvolging iets waarschijnlijker. Het ontbreken van

390 Ongepubliceerde informatie SOLVA, projectcode 21-AAL-HK.
391 Zie Bijlage 10.1 voor verdere informatie. Alle dateringen werden uitgevoerd in kader van dit syntheseonderzoek.
392 Bijlage 10.1: site 21-AAL-HK, Structuurnr. I-43.

andere structuren (met name waterputten, aangezien de ruimtelijke relatie tussen waterputten en gebouwen soms toelaten een functioneel onderscheid tussen gebouwen te maken, en aangezien waterputten ook voor bijkomende chronologische argumenten kunnen zorgen) en het beperkte ruimtelijke inzicht zorgen er echter voor dat dit niet bewezen kan worden.

Fig. 6.4. Vereenvoudigd grondplan van de rurale nederzetting Aalst – Hoezekouterdreef.

De nederzetting lijkt niet omgracht te zijn, al is de opgegraven zone te klein om dit met zekerheid vast te stellen. Ook de totale omvang van de nederzetting kan daardoor niet bepaald worden. De kleine opgegraven oppervlakte maakt dat beide zaken niet met zekerheid vast te stellen zijn.

6.2.2. Aalst – Sint-Jozefscollege

Naar aanleiding van restauratiewerken aan het Sint-Jozefscollege in de Aalsterse binnenstad, vond in 2009 een kleinschalig onderzoek plaats op de speelplaats van de school.[393] Daarbij kwam een fragment van een rurale nederzetting aan het licht, bestaande uit een deel van een (vermoedelijk) hoofdgebouw en twee vierpalige structuren. Het aardewerkassemblage wijst op een Merovingische datering. Een Combine-functie in Oxcal op de vier beschikbare ^{14}C-dateringen geeft een datering 426-538 AD (95,4 %).[394] Op basis van het opgravingsvlak zijn de omvang en de morfologie van de nederzetting (al dan niet omgracht) niet te beoordelen.

393 De Groote *et al.* s.d.; De Groote 2013, pp. 9-12.
394 A_{comb} = 72,9 %; A_n = 35,4 %.

6.2.3. Asse – Kasteel van Waarbeek

De aanleg van een nieuwe weg leidde tot een kleinschalig proefsleuvenonderzoek ter hoogte van het historisch gekende Kasteel van Waarbeek.[395] Dit kasteel zou in de 18de eeuw opgericht zijn op de locatie van een omgrachte boerderij, het Hof ter Waarbeek, waarvan de oudste vermeldingen teruggaan tot de 14de eeuw.[396] Het proefsleuvenonderzoek omvatte de aanleg van één sleuf waarin duidelijk werd dat het archeologisch niveau zich op 1,5 m diepte bevindt, en zo niet geraakt zou worden door de geplande werken. Een muurfragment in baksteen werd aangetroffen, vermoedelijk een deel van de afbakening van de site zoals die ook zichtbaar is op historische kaarten.

6.2.4. Baardegem – De Faluintjes

De site Baardegem – De Faluintjes werd in 2016 archeologisch onderzocht door middel van een opgraving.[397] Ze ligt aan de rand van de bewoningsconcentratie van Baardegem, zoals deze zichtbaar is op historische kaarten. Hierbij werd een fragment van een middeleeuwse rurale nederzetting aangetroffen, bestaande uit twee gebouwen, een grachtensysteem, een poel, en verschillende kuilen (Figuur 6.5).

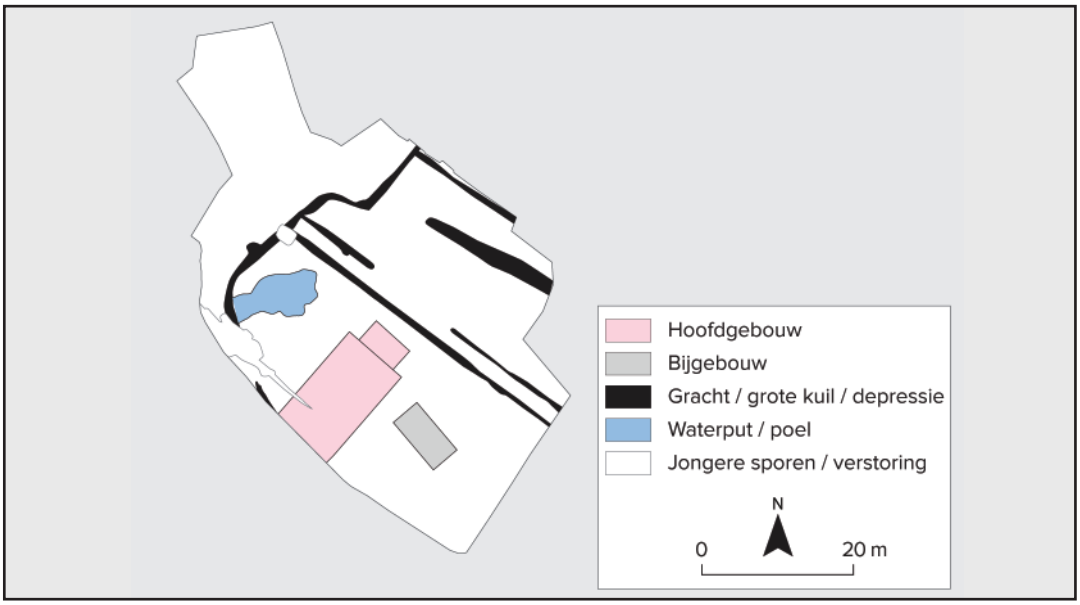

Fig. 6.5. Vereenvoudigd grondplan van de nederzetting Baardegem – De Faluintjes.

Op basis van het aardewerkassemblage, de stratigrafische relaties en ^{14}C-dateringen kunnen twee fases herkend worden (Tabel 6.3). In de eerste fase (c. 850-975 n. Chr.) gaat het vermoedelijk om een niet-omgrachte nederzetting, in de tweede fase (c. 950-1050 n. Chr.) gaat het om een omgrachte nederzetting. Beide fases omvatten een hoofdgebouw, waarbij het jongere gebouw het oudere oversnijdt. De tweede fase omvat daarnaast logischerwijs ook een gebogen gracht als *enclos*-gracht. Binnen het zo afgebakende erf verdeelden enkele rechtlijnige grachten de ruimte verder in. Een derde structuur kan op basis van de ^{14}C-dateringen tot beide fases behoord hebben (Tabel 6.3).[398] De omvang van de nederzetting is niet te bepalen.

395 Apers & Wyns 2017.
396 Meurisse 2002, pp. 17/29-30.
397 Clement, De Maeyer, Cherretté 2021.
398 RICH-33368 en RICH-33369 werden uitgevoerd in het kader van dit syntheseonderzoek.

TABEL 6.3: BESCHIKBARE ^{14}C-DATERINGEN VOOR DE NEDERZETTING BAARDEGEM – DE FALUINTJES.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
RICH-27555	Hoofdgebouw Fase 1 I-106	Houtskool *indet.*	1163	24	772 AD (12,6 %) 790 AD 820 AD (54,0 %) 902 AD 914 AD (28,9 %) 975 AD
RICH-27553	Hoofdgebouw Fase 1 I-106	Houtskool *indet.*	1105	24	890 AD (95,4 %) 994 AD
RICH-27556	Hoofdgebouw Fase 2 I-109	Houtskool *indet.*	1105	26	886 AD (95,4 %) 995 AD
RICH-27557	Hoofdgebouw Fase 2 I-109	Houtskool *indet.*	1177	24	772 AD (86,6 %) 896 AD 924 AD (8,9 %) 950 AD
RICH-33368	Structuur I-183	Houtskool *indet.*	1103	24	890 AD (95,4 %) 994 AD
RICH-33369	Structuur I-183	Houtskool *indet.*	1124	23	885 AD (95,4 %) 992 AD

6.2.5. Baasrode – Hof van Peene

Naar aanleiding van de toevallige vondst van archeologisch erfgoed bij bouwwerken in het voormalige Hof van Peene vond een kleinschalig archeologisch onderzoek plaats.[399] Vóór de 17de eeuw heette het gebouwencomplex het Hof van Baasrode, en vormde het de woonplaats van de heren van Baasrode en dus centrum van hun domein. De oudste expliciete vermelding van het Hof zelf stamt uit 1473, die van de heren van Baasrode uit 1298.

Als oudste spoor werd een akkerlaag aangetroffen die te dateren is in de 13de-14de eeuw. Deze laag bevatte ook een significant aandeel aan residueel vroegmiddeleeuws aardewerk, wat op occupatie in de (directe) omgeving wijst. Daarop bevonden zich fragmenten van een haard in baksteen, lemen vloeren, en een bakstenen kelder. Samen vormen ze het bewijs van het bestaan van een woning in vakwerkbouw (Figuur 6.6). Het materiaal uit de kelderopvulling levert een datering in het midden of de tweede helft van de 14de eeuw

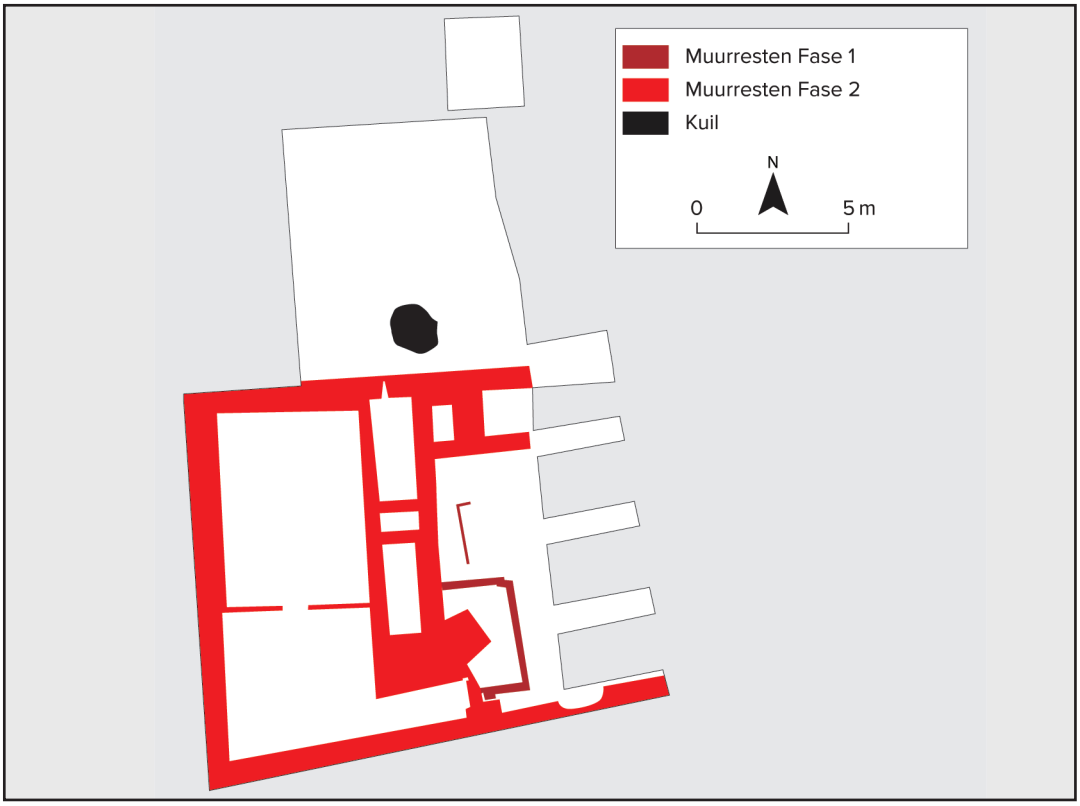

Fig. 6.6. Vereenvoudigd grondplan van de nederzetting Baasrode – Hof van Peene.

399 Moens, Ameels, De Groote 2011.

op. De woning brandde op een bepaald moment af en het terrein werd geëgaliseerd met de brandresten. Daarna, in de 15de eeuw, trok men een grote woning op in baksteen, met parement in kalkzandsteen. Het gebouw kende een toren, meerdere verdiepingen, en was onderkelderd. Het werd verschillende malen herbouwd en uitgebreid.

Het lijkt er op dat de site niet omgracht was; dit blijkt alleszins uit historisch kaartmateriaal uit de 18de eeuw. Misschien was het wel ommuurd, maar dit kon archeologisch niet vastgesteld worden door de beperkte omvang van het onderzoek.

6.2.6. Balegem – Nederstenberg

Een kleinschalige opgraving te Balegem bracht een fragment van een middeleeuws rurale nederzetting aan het licht.[400] Het gaat om een deel van een hoofdgebouw, een vierpalige structuur, en een palenrij in L-vorm – misschien een windscherm of een klein bijgebouw (Figuur 6.7). De beperkte omvang van het archeologische vlak laat niet toe te evalueren de omvang van de nederzetting te bepalen, noch of ze al dan niet omgracht was. Het vondstmateriaal geeft slechts een ruime volmiddeleeuwse datering.

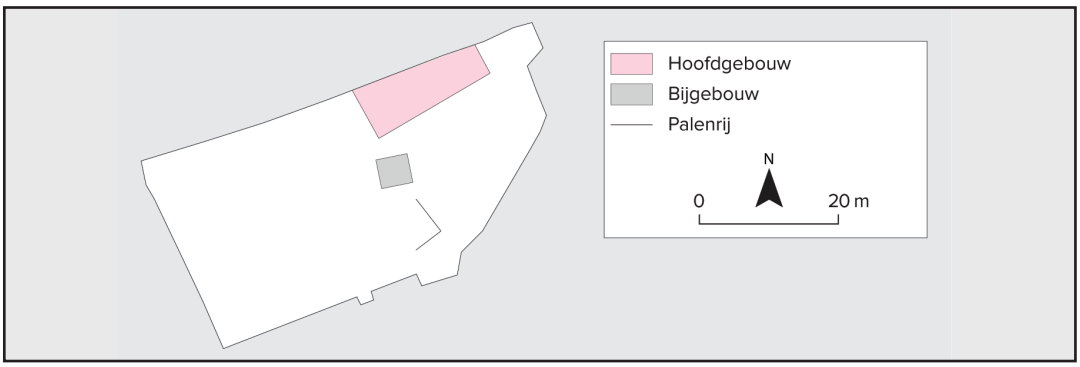

Fig. 6.7. Vereenvoudigd grondplan van de rurale nederzetting Balegem – Nederstenberg.

6.2.7. Berchem – Ter Donckt

In kader van restauratiewerken op het historisch gekende Goed ter Donckt vond in 2019 en 2021 beperkt archeologisch onderzoek plaats, met als doel de locatie, aard en bewaring van eventueel archeologisch erfgoed te documenteren.[401] Het gaat om een bewaarde, historisch en cartografisch goed gekende omgrachte site met een opper- en neerhofstructuur. Op het opperhof staat een 'kasteelhoeve' met als bouwkundig oudste onderdeel een natuurstenen toren (donjon).[402] Het geheel is echter niet te interpreteren als een 'originele' motteversterking, maar als een donjon-site opgericht door lagere adel.[403] De oudste vermelding van de familienaam "de le Donc" dateert uit 1291, het gaat dan om een patriciërsfamilie uit Oudenaarde. De oudste expliciete vermelding van de nederzetting dateert uit 1415. Het archeologisch onderzoek was beperkt en omvatte enkele zones op het opperhof. De oorspronkelijke gracht werd daarbij aangesneden. In de opvulling bevond zich een scherf aardewerk uit de 12de-13de eeuw.

6.2.8. De Pinte – Ter Groene Walle

Naar aanleiding van restauratie van de gebouwen, de opschoning van een gracht, het aanvullen van een bestaande depressie en de aanleg van een nieuwe gracht op de bestaande site Te Groene Walle vonden een bouwhistorisch onderzoek, een archeologisch proefsleuvenonderzoek en een werfbegeleiding plaats.[404] Deze nieuwe gracht was ingepland op de locatie van de (vermoedelijk) in de 18de eeuw gedempte gracht rondom de boerderij.

400 Heynssens *et al.* 2020.
401 De Brant 2021; van den Dorpel & De Brant 2023.
402 Deschaumes 2002.
403 Zie hiervoor ook Doper& & Ubregts 1991.
404 Cassiman 2014; Overmeire, Van Remoorter, Vanoverbeke 2018; Vanoverbeke 2019.

Historisch en cartografisch onderzoek tonen dat de huidige boerderij de opvolger is van de hoeve 's Graven Hazele, met oudste vermelding in 1249. Ze was toen in bezit van de Gentse Sint-Pietersabdij. De specifieke vraagstelling van het archeologisch onderzoek, namelijk gericht op de lokalisatie van de gedempte gracht, maakt dat de verkregen informatie beperkt is. De gracht werd effectief aangetroffen, en twee opvullingsfases waren zichtbaar. De oudste kon in c. 1575-1625 gedateerd worden. Verder kwam geen nieuwe archeologische informatie aan het licht.

6.2.9. Eke – Nieuwe Steenweg

Controle van werken op de locatie van een cartografisch en via veldprospectie gekende (en dus uit het landschap verdwenen) site met walgracht kon de bakstenen toegangspartij en de gracht van deze site lokaliseren.[405] De toegangspartij was gefundeerd op aangepunte houten palen. De gracht bevatte amper vondstmateriaal, behalve in het definitieve vullingspakket. Zo kon een post-middeleeuwse datering voor de opvulling van de gracht bepaald worden. Verder kon geen informatie verzameld worden. De eerder uitgevoerde prospectie, die ook een beperkt aantal boringen omvatte, bracht concentraties van aardewerk, baksteenfragmenten en kalkmortel aan het licht.[406]

6.2.10. Erembodegem – Zuid IV

Naar aanleiding van de verdere ontwikkeling van een bedrijventerrein vond in Erembodegem een proefsleuvenonderzoek over een oppervlakte van zo'n 22 ha plaats. Er werden vervolgens vier fases voor verder onderzoek afgebakend, die tussen 2007 en 2014 via verschillende zones archeologisch opgegraven werden. Fases 1 en 2 zijn nog niet uitgewerkt, Fases 3 en 4 zijn wel gepubliceerd.[407] Ondanks de vrij grote oppervlakte waarover de onderzochte zones zich uitstrekken, worden ze hier als één site behandeld omwille van de duidelijke ruimtelijke samenhang tussen de sporen en structuren (Figuur 6.8).

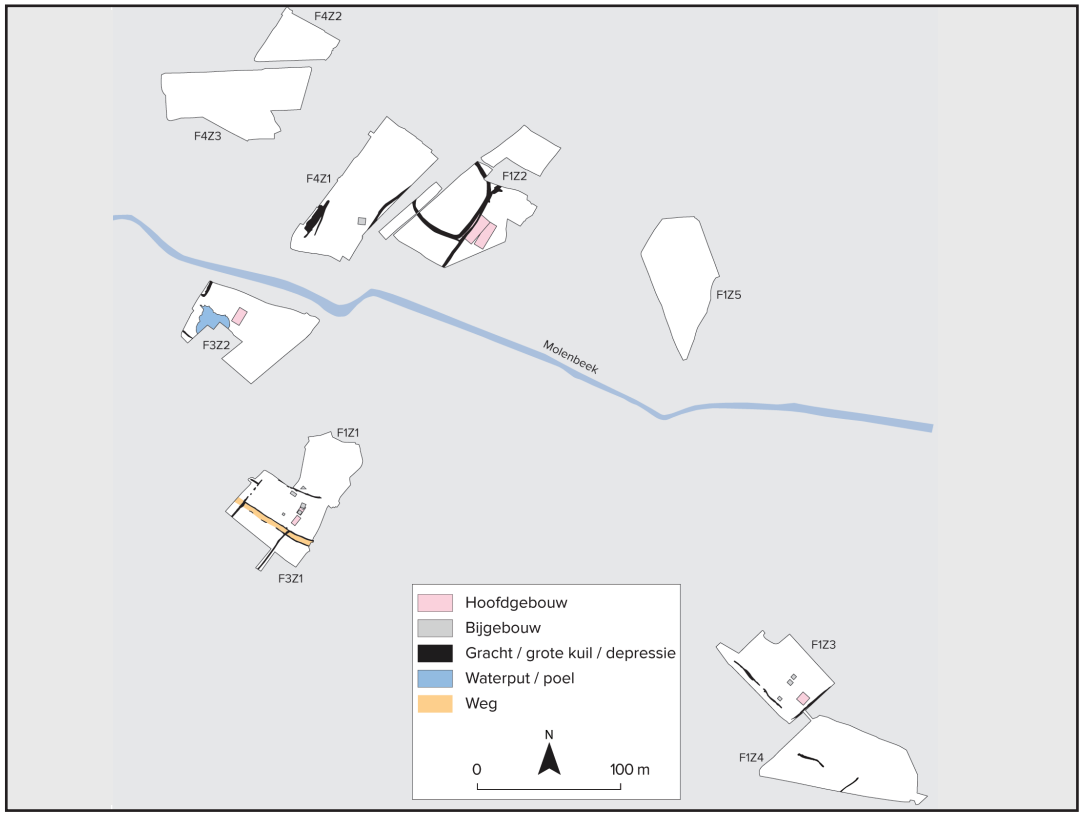

Fig. 6.8. Overzichtsplan van de archeologisch onderzochte zones en vereenvoudigde weergave van de middeleeuwse structuren op de site Erembodegem – Zuid IV.

405 Ameels 2000.
406 Bauters 1985, pp. 181-184.
407 Ongepubliceerde informatie SOLVA; Verbrugghe, De Graeve, Cherretté 2013; Clement, Guillaume, Cherretté 2019.

Chronologische informatie is afkomstig uit de stratigrafie, het aardewerk, en verschillende ^{14}C-dateringen (Tabel 6.4).[408] De dateringen op het hoofdgebouw op F1Z3 lijken een vroegere start van de bewoning te suggereren (in de tweede helft van de 7de eeuw) maar een Combine-functie uitgevoerd op beide dateringen geeft iets meer voorkeur aan de 8ste eeuw,[409] een datering die ook uit het aardewerk blijkt (dominantie van grijs, zandverschraald aardewerk; ontbreken van chamotte-verschraald aardewerk).

TABEL 6.4: BESCHIKBARE ^{14}C-DATERINGEN VOOR DE MIDDELEEUWSE OCCUPATIE OP DE SITE EREMBODEGEM – ZUID IV.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
KIA-43545	Ouder gebouw F1Z2	Houtskool *indet.*	1195	20	774 AD (95,4 %) 886 AD
KIA-43605	Ouder gebouw F1Z2	Houtskool *indet.*	1175	30	772 AD (78,6 %) 900 AD 917 AD (16,8 %) 972 AD
KIA-43548	Jonger gebouw F1Z2	Houtskool *indet.*	1180	30	771 AD (82,7 %) 900 AD 917 AD (12,8 %) 972 AD
KIA-43604	Jonger gebouw F1Z2	Houtskool *indet.*	1220	30	687 AD (17,7 %) 742 AD 771 AD (77,8 %) 888 AD
KIA-43542	Hoofdgebouw F1Z3	Houtskool *indet.*	1270	30	664 AD (84,8 %) 778 AD 788 AD (10,7 %) 827 AD
RICH-33371	Hoofdgebouw F1Z3	Houtskool *indet.*	1316	24	656 AD (50,4 %) 708 AD 728 AD (45,1 %) 774 AD
RICH-20197	Hoofdgebouw F3Z1	Houtskool *indet.*	1098	31	887 AD (90,9 %) 998 AD 1004 AD (4,5 %) 1018 AD
RICH-20194	Hoofdgebouw F3Z1	Houtskool *indet.*	1200	31	705 AD (5,6 %) 738 AD 771 AD (87,0 %) 894 AD 926 AD (2,8 %) 947 AD
RICH-33370	Hoofdgebouw F3Z1	Houtskool *indet.*	1198	24	710 AD (0,4 %) 712 AD 771 AD (95,1 %) 892 AD
RICH-20206	Gracht F3Z2	Dierlijk bot (onverkoold)	1144	28	774 AD (5,7 %) 788 AD 828 AD (9,8 %) 860 AD 869 AD (80,0 %) 990 AD
RICH-22938	Kuil F4Z1	Houtskool *indet.*	969	29	1022 AD (95,4 %) 1158 AD

De bewoning op de site start in de eerste helft of rond het midden van de 8ste eeuw, met omgrachte erven op F1Z3 (Fase 1 Zone 3) en F3Z1, en een vrijstaand gebouw op F1Z2 (Figuur 6.9). Beide erven zijn misschien verbonden door een weg, die enkel aangetroffen is op F1Z3. Ze omvatten een hoofdgebouwen en verschillende vierpalige structuren, naast kuilen en paalsporen. De omgrachting is rechtlijning van aard. In de 10de-11de eeuw zijn geen duidelijke erven aangetroffen, maar wel sporen en structuren op verschillende zones die aantonen dat er bewoning aanwezig was (Figuur 6.10). Het gaat voornamelijk om concentraties kuilen en greppels/grachten (F1Z4 en F4Z1), een kuil en mogelijk geïsoleerd hoofdgebouw op F1Z2, en een poel, grachtfragmenten, en een mogelijk hoofdgebouw op F3Z2. Het mogelijke hoofdgebouw op F1Z2 oversnijdt het oudere, Karolingische gebouw op deze locatie. In de 12de-13de eeuw concentreert de bewoning zich meer ter hoogte van F1Z2 en F4Z1 (Figuur 6.11). Hier is in die periode een cirkelvormig enclos aanwezig (F1Z2) waarbinnen een groot aantal kuilen aangetroffen zijn. Gebouwplattegronden ontbreken, wat vermoedelijk in verband gebracht moet worden met het archeologisch 'onzichtbaar worden' van de laatmiddeleeuwse rurale architectuur.[410] Deze enclos-gracht oversnijdt het geïsoleerde, vermoedelijk 10de-11de-eeuwse gebouw. De cirkelvormige gracht wordt, vermoedelijk nog in de 12de-13de eeuw, heraangelegd in een meer rechtlijning tracé. Buiten de enclos is een

408 Dateringen RICH-33370 en RICH-33371 zijn uitgevoerd in het kader van dit syntheseonderzoek.
409 Resultaat Combine-functie bij 95,4 % zekerheid: 665 AD (43,8 %) 708 AD / 726 AD (51,7 %) 774 AD. Parameters: A_{comb} = 95,1 %; An = 50,0 %.
410 De Clercq 2017, p. 62; De Graeve & De Maeyer 2020.

concentratie kuilen aanwezig (F4Z1), te interpreteren als leemwinningskuilen. Ter hoogte van F4Z1 blijven doorheen de late middeleeuwen ontginningskuilen gegraven worden.

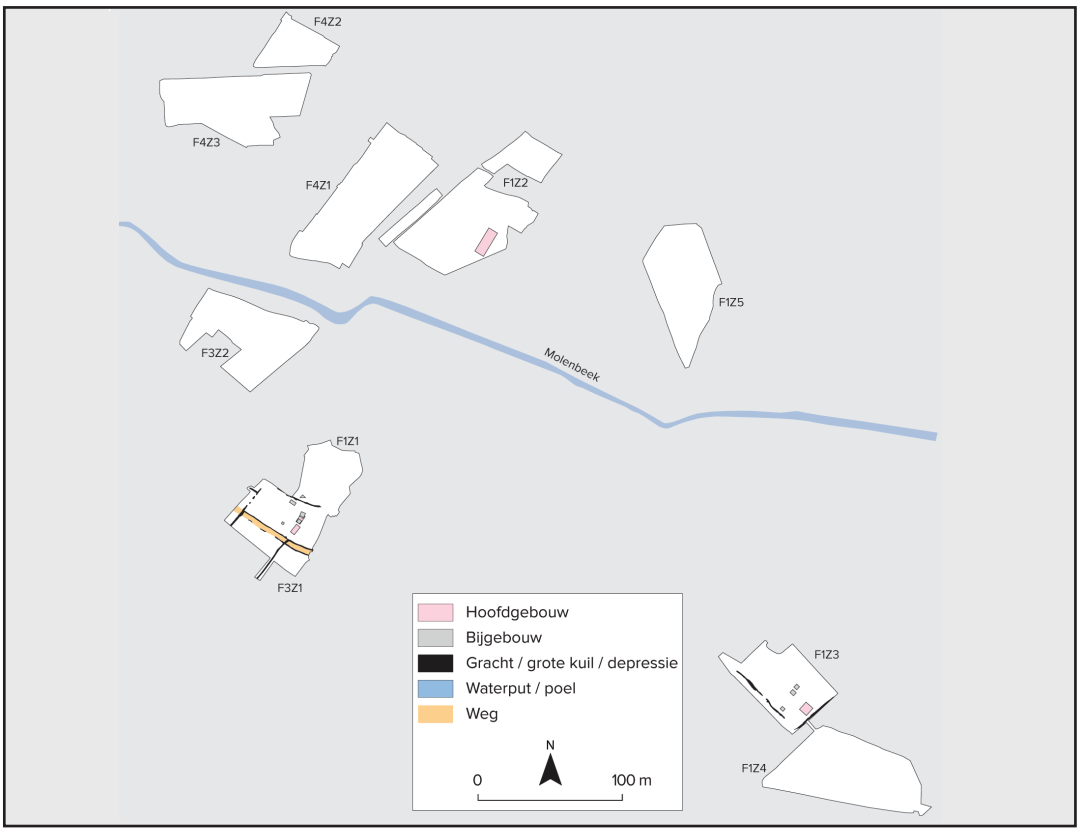

Fig. 6.9. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie op de site Erembodegem – Zuid IV.

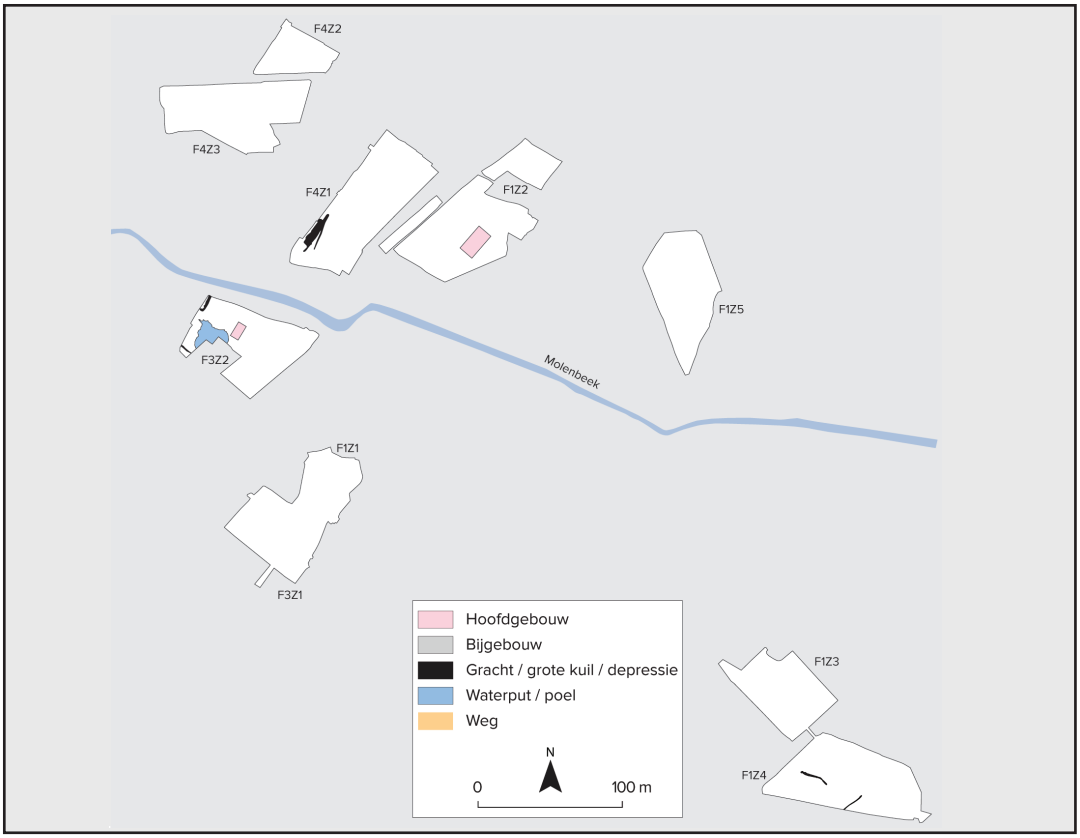

Fig. 6.10. Vereenvoudigd plan van de 10de-11de-eeuwse occupatie op de site Erembodegem – Zuid IV.

Deze middeleeuwse bewoning, die continu aanwezig lijkt vanaf het midden van de 8ste tot in de 13de eeuw, kan misschien in verband gebracht worden met het toponiem Gietegem, dat op het primitief kadaster voor het eerst geattesteerd wordt als veldnaam. Het toponiem is tweemaal geattesteerd, zowel centraal in het projectgebied, als ten noorden van de Molenbeek, iets ten oosten van de 12de-13de-eeuwse enclos.

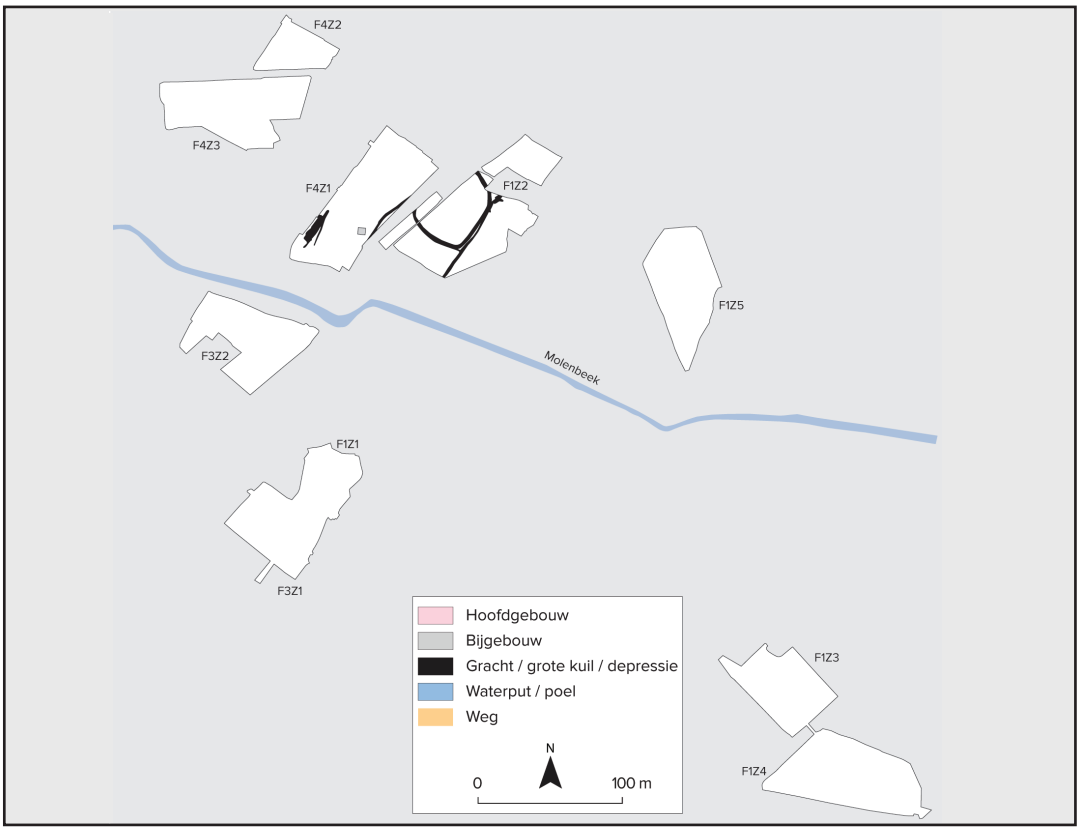

Fig. 6.11. Vereenvoudigd plan van de 12de-13de-eeuwse occupatie op de site Erembodegem – Zuid IV.

6.2.11. Gentbrugge – Het Kamp

De opgraving te Gentbrugge – Het Kamp legde een deel van een vroegmiddeleeuwse nederzetting bloot, die in alle richtingen verder loopt buiten het opgegraven gebied.[411] Oversnijdingen maken duidelijk dat er minstens drie, maar zeker meer, fases in de occupatie aanwezig zijn. Daarbij gaat het om minstens twee fases in de 8ste-9de eeuw, en een 10de-eeuwse fase (Figuren 6.12 en 6.13). De chronologie is gebaseerd op enkele ^{14}C-dateringen en een reeks dendrochronologische dateringen op constructiehout van de waterputten. Zo is duidelijk dat de bewoning op (dit deel van) de nederzetting aanvangt in het tweede kwart/midden van de 8ste eeuw en doorloopt tot het midden/derde kwart van de 9de eeuw.

De 8ste-9de eeuw occupatie omvat een nederzetting die ingedeeld wordt door middel van een rechtlijnig en een gebogen grachtensysteem, samen met palenrijen. Hoewel de nederzetting slechts gedeeltelijk kon opgegraven worden, lijkt het wel zo dat ze een specifieke ruimtelijke ordening kende. Meer bepaald bevindt de bewoning, in de vorm van twee of drie erven, zich in het noorden en oosten, terwijl de meeste vierpalige structuren, waterputten, en een groot deel van het grachtensysteem zich centraal en in het westen van het opgegraven vlak bevindt. Op een bepaald moment in de tweede helft van de 9de eeuw wordt dit onderscheid tussen een westelijk en oostelijk deel geformaliseerd door de aanleg van een rechtlijnige gracht. Echter, op dat moment is de bewoning misschien al verdwenen: deze gracht oversnijdt namelijk één van de jongst gedateerde waterputten.

411 Heynssens, Billemon, Hoorne 2021; Deschepper *et al.* 2024.

De twee of drie erven zijn slechts gedeeltelijk opgegraven maar passen in het algemene beeld voor deze periode. Ze omvatten een hoofdgebouw, waterput, en enkele kuilen en vierpalige structuren. Ten westen van de lineaire gracht bevindt zich eerst een grote concentratie aan vierpalige structuren, die schijnbaar zonder veel ordening geplaatst zijn. Er is wel een duidelijke concentratie in het centrale deel van het opgravingsvlak; verder zuidwaarts komen minder structuren voor. Het is niet mogelijk na te gaan welke van deze structuren al dan niet gelijktijdig bestaan hebben. In deze zone bevinden zich ook een drietal waterputten. Ten westen van deze groep structuren ligt, ten slotte, een gebogen grachtensysteem. Dit grachtensysteem lijkt twee gebieden af te bakenen, en twee openingen (één in het zuidoosten en één in het noordoosten) bieden toegang tot elk van deze gebieden. De zone vóór deze toegangen is vrij leeg van sporen. Op basis van vergelijkend onderzoek zijn deze afgebakende gebieden vermoedelijk weides of zones waar vee verzameld werd. Op elk van deze 'weides' waren verschillende vierpalige structuren en waterputten aanwezig.

In de 10de eeuw lijkt de poel nog in gebruik en zijn er ook enkele kuilen gegraven. De bewoning is echter vrijwel van het opgegraven terrein verdwenen. Een fragment van een rechtlijnig grachtencomplex in het zuidoosten van het terrein suggereert dat de bewoning zich verplaatste in deze richting.

Fig. 6.12. Vereenvoudigd plan van de 8ste-9de-eeuwse occupatie op de site Gentbrugge – Het Kamp.

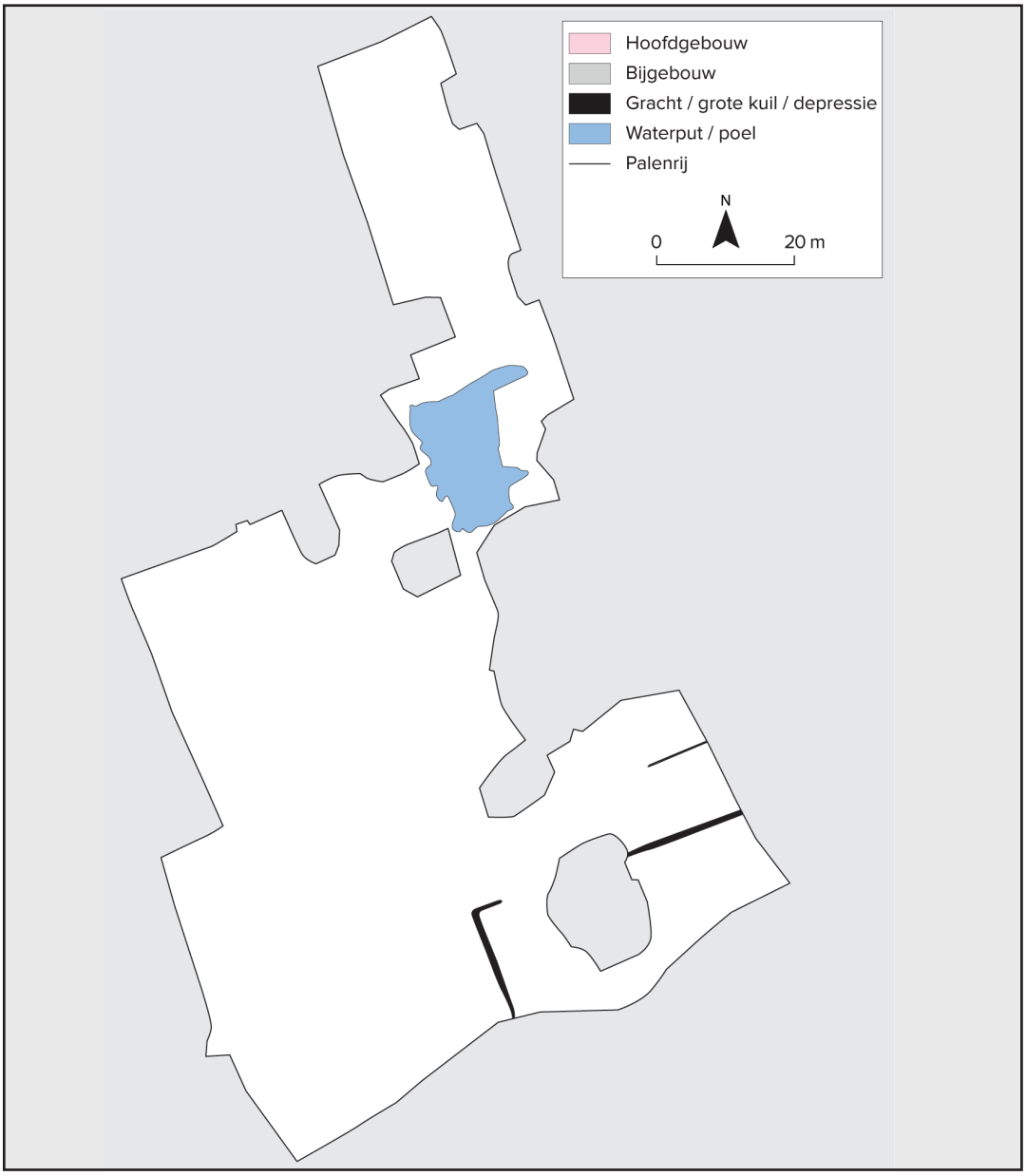

Fig. 6.13. Vereenvoudigd plan van de 10de-eeuwse occupatie op de site Gentbrugge – Het Kamp.

6.2.12. Gontrode – Goed te Cootele

Op enkele percelen direct aansluitend op de historisch en cartografisch gekende omgrachte hoeve Goed te Cootele vond veldprospectie en een werfbegeleiding plaats.[412] De oudste attestatie dateert uit 1376. Bij veldprospectie kon vastgesteld worden dat de gedempte gracht rondom de hoeve nog zichtbaar was als depressie. Op het perceel was vol- en laatmiddeleeuws aardewerk aanwezig dat afkomstig was uit het uithalen van de bestaande perceelsgracht. Bij de werfbegeleiding kwamen twee andere grachten aan het licht die in de volle middeleeuwen te dateren zijn op basis van het aangetroffen aardewerk. Op die manier suggereren deze vondsten een volmiddeleeuwse oorsprong van deze site met walgracht.

6.2.13. Hofstade – Hof ten Hamme

Op het huidige grondgebied van Hofstade, maar tot 1956 bij Herdersem horend, ligt het verdwenen Hof ten Hamme.[413] De site werd grotendeels vernield in 1667, enkel het neerhof bleef bestaan tot in 1764. Ze ligt in een meander van de Dender die in 1764 gedeeltelijk

412 Walleyn 1987, dl. III, pp. 100-105/162-164; Van Bellingen, Bauters, Lemay 1997.
413 Pieters & De Swaef 1987.

afgesneden is. Deze en volgende kanalisatiewerken aan de Dender leidden tot de herschikking van het grondgebied. De bouw van een waterzuiveringsstation in de jaren 80, op de locatie van het Hof ten Hamme, werd archeologisch opgevolgd. Daarbij werd ten eerste een lineair uitbraakspoor aangetroffen dat opgevuld was met dakpan- en baksteenfragmenten. Het spoor loopt parallel met de afgesneden meander en wordt zo geïnterpreteerd als afkomstig van een omheiningsmuur. Ten tweede werden delen van twee bakstenen gebouwen aangetroffen, alsook een houten afvoerbuis. Op basis van het geassocieerde vondstmateriaal zijn deze structuren in de late middeleeuwen te dateren.

6.2.14. Kerkhove – Waarmaardsche Kouter

De site Kerkhove – Waarmaardsche Kouter staat bekend als locatie waar voor het eerst in Vlaanderen vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen zijn aangetroffen.[414] De vroegmiddeleeuwse bewoning bevindt zich ten oosten en buiten het afgebakende terrein van een Romeinse baanpost. In een Romeinse steenbouw zijn wel verschillende inhumatiegraven aangelegd (zie Hoofdstuk 7.3.3.2). De nederzetting zou volgens de opgravers verschillende grote gebouwen met een verlaagd vloerniveau omvatten, maar deze opvatting is momenteel verlaten: waarschijnlijk gaat het om Romeinse wegen of opgevulde depressies.[415] Daarnaast zijn enkele hoofd- en bijgebouwen, kuilen, greppels, en een oven aanwezig (Figuur 6.14). De nederzetting lijkt open geweest te zijn, en bewoond tussen de tweede helft 5de/eerste helft 6de-eerste helft 8ste eeuw.[416] Deze chronologie is echter gebaseerd op de aardewerkstudie uit de jaren 80, en moet zo met voorbehoud benaderd worden.

Fig. 6.14. Vereenvoudigd plan van de middeleeuwse rurale nederzetting op de site Kerkhove – Waarmaardsche Kouter.

6.2.15. Kruishoutem – Containerpark

De opgraving op de site Kruishoutem – Containerpark bracht een fragment van een volmiddeleeuwse nederzetting aan het licht.[417] Het gaat meer bepaald om twee driebeukige gebouwen, waarvan één binnen een semi-rechtlijnige *enclosure* is gelegen (Figuur 6.15). Het aardewerk geassocieerd met de gebouwen wijst op een datering in de 10de-11de eeuw. Het grachtensysteem is in de 12de eeuw opgevuld. De chronologische relatie tussen beide gebouwen is onduidelijk. Bijkomend ^{14}C-onderzoek uitgevoerd in het kader van dit syntheseonderzoek kon dit niet verduidelijken. Op elk gebouw werden twee dateringen

414 Rogge 1981; De Cock 1996.
415 Sergant *et al.* 2019, pp. 155-156.
416 Rogge 1981, p. 100.
417 Vanholme, Taelman, Cherretté 2015.

uitgevoerd op niet-gedetermineerd houtskool uit verschillende contexten. Per gebouw leverde dit echter zowel een datering in de late 8ste-10de eeuw als een datering in de late 10de-11de/12de eeuw op (Tabel 6.5). Een vijfde datering op een staal uit de gracht bevestigt de 10de-eeuwse occupatie op de site. Op deze manier is de nederzetting minstens als (deels) omgracht te definiëren. Haar omvang is onduidelijk.

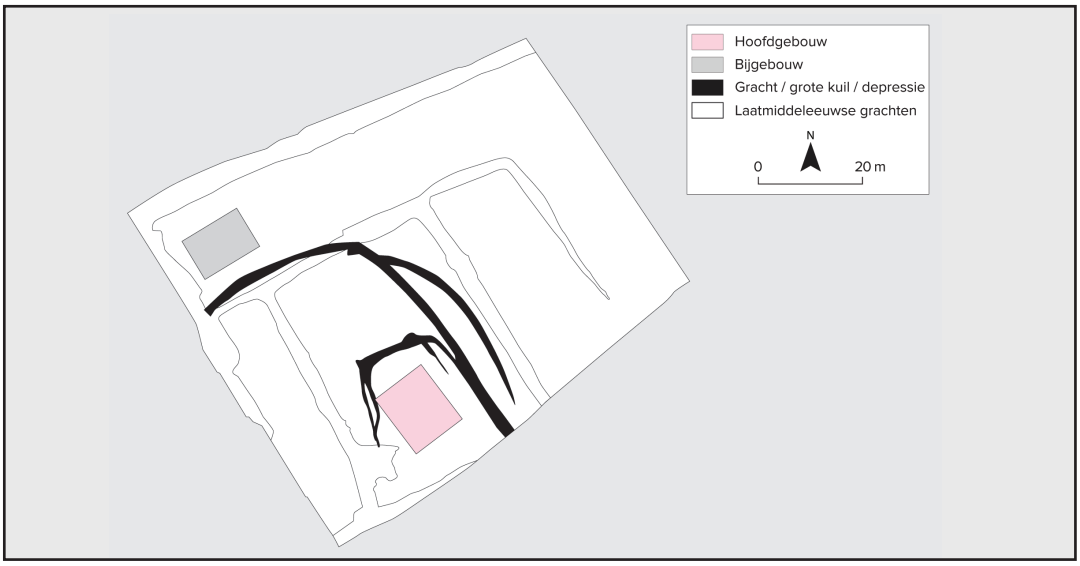

Fig. 6.15. Vereenvoudigd plan van de middeleeuwse occupatie op de site Kruishoutem – Containerpark.

In de 12de-13de eeuw is de bewoning van het terrein verdwenen. Een rechtlijnig grachtensysteem herneemt de volmiddeleeuwse grachten deels; het gaat vermoedelijk om een perceelssysteem. Een reeks kuilen uit de 13de eeuw in het zuiden van de opgraving suggereert dat de bewoning zuidwaarts is verschoven.

TABEL 6.5: CHRONOLOGISCHE INFORMATIE BESCHIKBAAR VOOR DE MIDDELEEUWSE OCCUPATIE TE KRUISHOUTEM – CONTAINERPARK.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
RICH-33362	Gebouw buiten *enclosure*	Houtskool *indet.*	1157	26	772 AD (10,0 %) 790 AD 820 AD (85,4 %) 978 AD
RICH-33363	Gebouw buiten *enclosure*	Houtskool *indet.*	997	22	992 AD (64,0 %) 1048 AD 1082 AD (26,5 %) 1130 AD 1137 AD (4,9 %) 1150 AD
RICH-33364	Gebouw binnen *enclosure*	Houtskool *indet.*	1195	27	709 AD (1,3 %) 720 AD 771 AD (92,0 %) 894 AD 929 AD (2,1 %) 944 AD
RICH-33365	Gebouw binnen *enclosure*	Houtskool *indet.*	1034	23	978 AD (95,4 %) 1035 AD
RICH-33366	Gracht *enclosure*	Houtskool *indet.*	1128	25	774 AD (1,8 %) 784 AD 878 AD (93,7 %) 994 AD

6.2.16. Kruishoutem – Hedekensdriesstraat 45

Bij de opgraving op de site Kruishoutem – Hedekensdriesstraat 45 kwam een fragment van een volmiddeleeuwse rurale nederzetting aan het licht.[418] Net zoals op de site Containerpark gaat het om een enclos met daarbinnen een hoofdgebouw (hier ook met bijgebouw en palenrij), en buiten de enclos een ander hoofdgebouw (Figuur 6.16). Er zijn echter twee belangrijke verschillen ten opzichte van de site Containerpark: de *enclosure* is op de site Hedekensdriesstraat duidelijk circulair van vorm; en er is een duidelijke chronologische relatie

418 Schynkel 2023.

tussen beide aangetroffen hoofdgebouwen. Het gebouw buiten de *enclosure* is namelijk ouder dan het omgrachte erf: op basis van een ^{14}C-datering en de typologie kan een 10de-eeuwse datering naar voor geschoven worden.[419] De enclos en de geassocieerde gebouwen dateren daarentegen in de 11de-12de eeuw.[420] De enclosgracht wordt verschillende malen heruitgegraven maar de chronologie hiervan is onduidelijk.

Tijdens de 11de-12de eeuw gaat het hier om een omgrachte nederzetting. Haar omvang is onduidelijk. De morfologie en omvang van de 10de-eeuwse bewoning is daarentegen allebei onbekend.

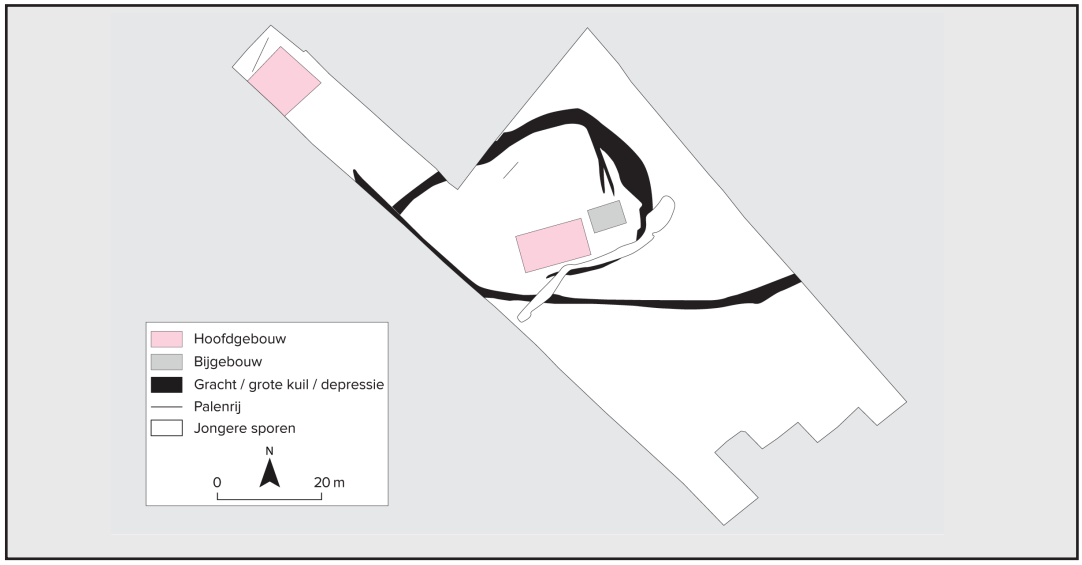

Fig. 6.16. Vereenvoudigd plan van de volmiddeleeuwse occupatie op de site Kruishoutem – Hedekensdriesstraat 45.

6.2.17. Kruishoutem – Hof te Wijckhuyze

Het Hof te Wijckhuyze is een gekende laatmiddeleeuwse omgrachte hoeve. De oudste vermelding van de naam als plaatsnaam dateert uit 1400.[421] Naar aanleiding van herinrichtingswerken van het terrein, waarbij onder andere de gedempte gracht opnieuw uitgegraven zou worden, vond een archeologisch onderzoek plaats in 1997.[422] Een perceel nabij de hoeve werd via proefsleuven geëvalueerd. Hierbij kwamen enkele ploeg- en colluviumlagen uit de middeleeuwen aan het licht. Nabij de hoeve vond een kleine opgraving plaats, op de locatie waar een poel aangelegd zou worden. Daarbij kwamen verschillende middeleeuwse kuilen en greppels aan het licht. Uit de volle middeleeuwen stammen enkele parallelle greppels. Het tracé van de laatmiddeleeuwse walgracht liep dwars op deze greppels.

Een volgende onderzoeksfase vond plaats in 2012, naar aanleiding van restauratiewerken aan de hoeve en de uiteindelijke heruitgraving van de gracht.[423] Daarbij werden vier proefputten aangelegd. Er werden vooral 19de-eeuwse bewoningssporen en een recente gracht aangetroffen. Relevanter hier is ook het aantreffen van een laatmiddeleeuws grachtsegment, dat vrij dicht bij de huidige gebouwen lag.

419 Datering: Ua-78164: 1115 ± 28 BP: 880-995 calAD (94,5 %). Typologie: het gebouw sluit aan bij Type Ie (groep 1) (Deschepper 2022, pp. 438-449. Hoewel een diepgaande studie van volmiddeleeuwse rurale architectuur ontbreekt, lijken gebouwen behorende tot Type Ie (groep 1) na de 10de eeuw niet meer voor te komen.
420 Ua-78165: 931 ± 28 BP: 1032-1176 calAD (95,4 %).
421 In Van Durme 2017 (lemma 'Wijkhuize', onder Kruishoutem) worden een reeks oudere attestaties vermeld, echter als familienaam. Volgens Goeminne (1955, pp. 98-102) en Van Durme & Braeckman (1993, p. 86) is de naam via de verhuis van een familielid naar Kruishoutem daar terecht gekomen en zo overgegaan op de nederzetting.
422 Bauters & Braeckman 1999.
423 De Cleer & Cornelis 2013.

6.2.18. Kruishoutem – Kapellekouter

Te Kruishoutem – Kapellekouter is een grafveld van zo'n 250 graven aangetroffen dat in gebruik was van ten laatste de tweede helft van de 7de eeuw tot in de late middeleeuwen (zie ook Hoofdstuk 7.3.3.2).[424] Op basis van losse vondsten is zelfs aan te nemen dat het grafveld reeds start in het derde kwart van de 5de eeuw.[425] De jongst beschikbare datering omvat vier dateringen op één begraving, die dit graf ruwweg in de 14de eeuw dateren. Het zou om één van de jongst aangetroffen graven op de site gaan, wat zou suggereren dat het grafveld in deze periode, ten laatste in de eerste helft van de 15de eeuw, opgegeven werd.[426]

Een groepje van graven uit de tweede helft van de 7de eeuw ligt op de rand van het grafveld, en op de hoek van, en buiten, een rechthoekig grachttracé. Deze gracht kan slechts ruim in de Merovingische periode geplaatst worden. Er is geen zicht op de aanwezigheid van eventuele structuren binnen deze gracht, gelet op het kleine deel van het tracé dat binnen het opgegraven areaal ligt. Ten noorden, op zo'n 5 m van deze groep begravingen, ligt een tweebeukige gebouwplattegrond die middenin een concentratie van kuilen en paalgaten ligt. Op basis van het materiaal wordt een datering in de laat-Merovingische periode voorgesteld, vermoedelijk wordt hiermee de periode 650-750 n. Chr. bedoeld.

Het is onzeker of we hier wel te maken hebben met begraving geassocieerd met een nederzettingscontext. Het tweebeukige gebouw met de kuilen enerzijds en de gracht anderzijds zouden op een nederzettingscontext kunnen wijzen, maar zekerheid is hier niet over. Een evaluatie van de veronderstelde gebouwplattegrond doet ook twijfel ontstaan over deze structuur. Daarentegen lijkt een vierpalige structuur wel aanwezig in deze sporencluster. Het gebrek aan coupes en de kleine omvang van het opgegraven vlak maken dit alles moeilijk te evalueren.

6.2.19. Kruishoutem – Stokstormestraat 14a

Naar aanleiding van de uitbreiding van het tuinbouwbedrijf gevestigd in de historisch en cartografisch gekende hoeve Stokstorme, vond archeologisch onderzoek plaats in 2011 en 2018. De oudste vermelding van de boerderij dateert uit 1387.[427] Het landboek uit 1770-1771 toont een tweeledige omgrachte site.

In 2011 vond een uitgebreid proefsleuven- en booronderzoek plaats op en rondom de hoeve. Dit leverde weinig relevante sporen op.[428] In 2018 vond proefsleuvenonderzoek plaats op de eigenlijke hoeve zelf. Daarbij werden grote verstoringen vastgesteld. Centraal op het erf werd een rij grote kuilen aangetroffen; deze zone van een kleine 500 m² is verder opgegraven.[429] Daarbij kon men drie grote chronologische fases vaststellen. De oudste, niet te dateren fase omvat een systeem van grachten of kuilen dat een trage, natuurlijke opvulling kende. Hierdoor werd een grote kuil gegraven, die in één fase werd opgevuld. Het materiaal uit deze opvulling dateert uit het midden van de 14de eeuw. Daarboven ligt een afdekkend pakket dat in de 16de-17de eeuw dateert. Het aardewerk uit de kuil wijst op een groot belang van melkverwerking.

6.2.20. Lebbeke – Hof ten Dijke

In het kader van de herinrichting van de quasi verdwenen site Hof ten Dijke vond een archeologisch onderzoek plaats bestaande uit een geofysisch onderzoek, landschappelijk

424 Vermeulen, Rogge, Van Durme (eds.) 1993; Rogge & Braeckman 1996.
425 Rogge 1993, pp. 172-174; Rogge 1996, pp. 150-151.
426 De Mulder & Boudin 2013, pp. 239-240.
427 Stadsarchief Gent 330/8, 207r° - Schepenen van Gedele, Staten van Goederen: volgnummer 370. Met dank aan Mathijs Speecke (UGent). Deze nieuwe informatie plaatst de oudste attestatie van de hoeve 30 jaar eerder: tot nog toe stamde de oudst gekende attestatie immers uit 1417 (Goeminne & Vanhee 2000).
428 Cordemans 2011.
429 Vanholme & Eggermont 2017; De Mulder & Vanholme 2019.

bodemonderzoek, en een proefsleuvenonderzoek. De site is enkel nog te herkennen door de aanwezigheid van de omgevende gracht.[430] De oudste historische vermelding dateert uit 1365. Bij het proefsleuvenonderzoek kon ten eerste de omgevende gracht verder onderzocht worden. Het oudste materiaal uit de opvulling van deze gracht dateert uit de 14de-15de eeuw. Op het nederzettingsterrein werden verschillende kuilen en greppels aangetroffen die op basis van het vondstenmateriaal uit dezelfde periode dateren.

6.2.21. Lede – Kleine Kouterrede

De opgraving op de site Lede – Kleine Kouterrede vond plaats in twee zones; enkel op Zone II (c. 4360 m^2), gelegen nabij de historische kern Bosstraat, zijn middeleeuwse occupatiesporen aangetroffen.[431] Deze occupatie dateert tussen de 10de-16de eeuw. Er kunnen vier grote chronologische fases onderscheiden worden.

De eerste fase dateert, op basis van het geassocieerde vondstmateriaal en verschillende ^{14}C-dateringen uitgevoerd op enkele structuren, in de 10de-11de eeuw (Tabel 6.6).[432] Ze omvat een rechtlijnig omgracht middeleeuws erf bestaande uit een hoofd- en bijgebouw, twee waterputten, en enkele kuilen (Figuur 6.17). Één van beide waterputten kon dendrochronologisch gedateerd worden in 1067/1068, terwijl de andere structuren iets ouder dateren. Zo gaat het misschien om twee occupatiefases binnen deze grotere fase.

TABEL 6.6: BESCHIKBARE ^{14}C-DATERINGEN VOOR DE SITE LEDE – KLEINE KOUTERREDE.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
RICH-33356	Bijgebouw Fase 1	Houtskool *indet.*	1088	24	892 AD (35,0 %) 934 AD 939 AD (54,2 %) 998 AD 1004 AD (6,3 %) 1018 AD
RICH-33355	Bijgebouw Fase 1	Houtskool *indet.*	1188	23	772 AD (94,1 %) 893 AD 932 AD (1,3 %) 940 AD
RICH-33357	Hoofdgebouw Fase 1	Houtskool *indet*	1097	24	890 AD (94,3 %) 995 AD 1008 AD (1,1 %) 1012 AD
RICH-21962	Hoofdgebouw Fase 1	Houtskool *indet*	1075	29	892 AD (26,8 %) 931 AD 941 AD (68,6 %) 1024 AD
RICH-33358	Hoofdgebouw Fase 1	Houtskool *indet*	1198	24	710 AD (0,4 %) 712 AD 771 AD (95,1 %) 892 AD
RICH-33359	Bijgebouw Fase 2	Houtskool *indet*	5347	28	4321 BC (9,6 %) 4293 BC 4259 BC (48,7 %) 4158 BC 4138 BC (37,2 %) 4053 BC
RICH-21913	Bijgebouw Fase 2	Houtskool *indet*	958	33	1023 AD (95,4 %) 1162 AD
RICH-21909	Bijgebouw Fase 2	Houtskool *indet*	836	29	1166 AD (95,4 %) 1266 AD
RICH-33360	Gracht Fase 1	Houtskool *indet.*	1937	30	14 AD (95,4 %) 204 AD
RICH-33361	Gracht Fase 1	Houtskool *indet.*	2131	24	344 BC (9,4 %) 320 BC 202 BC (76,4 %) 90 BC 79 BC (9,7 %) 53 BC
RICH-21957	Opvulling waterkuil Fase 1	Hout	1068	30	893 AD (22,3 %) 928 AD 944 AD (73, 1%) 1027 AD

430 Van De Velde *et al.* 2019.
431 Clement, Guillaume, Cherretté 2021.
432 De volgende dateringen zijn uitgevoerd in het kader van dit syntheseonderzoek: RICH-33356; RICH-33357; RICH-33358; RICH-33359; RICH-33360 en RICH-33361.

Fig. 6.17. Vereenvoudigd plan van de eerste occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede.

De tweede fase, te dateren in de latere 12de-13de eeuw (Tabel 6.6) omvat een bijgebouw, een quasi noord-zuid lopende weg, en enkele kuilen (Figuur 6.18). De weg is een voorloper van een weg die op historisch kaartmateriaal ten oosten van de opgegraven zone loopt.

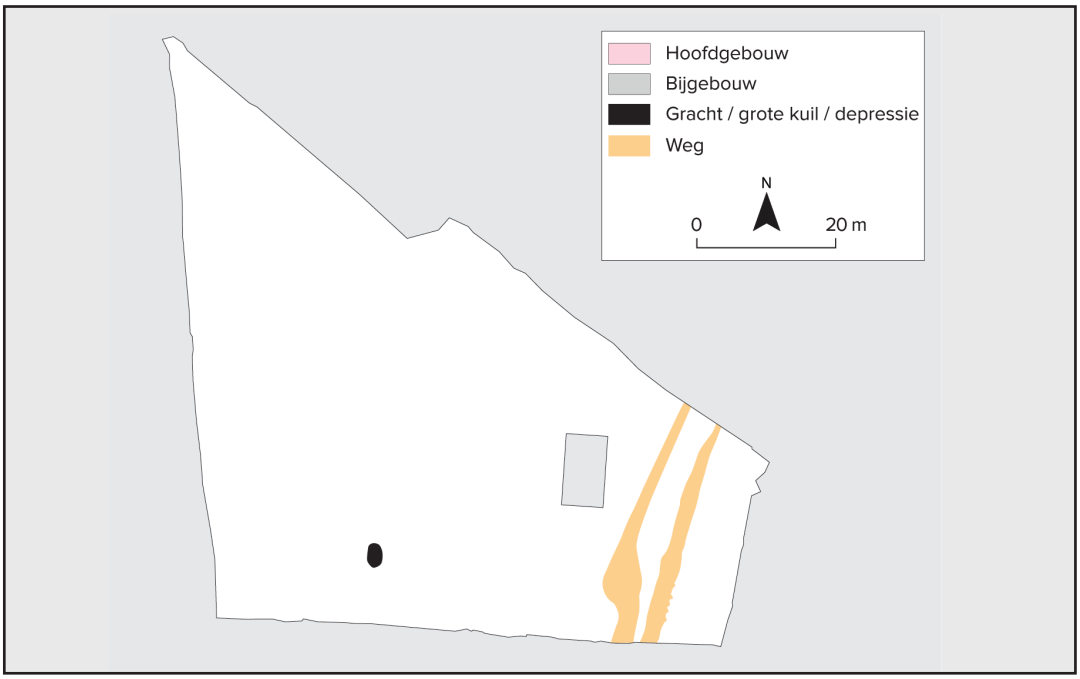

Fig. 6.18. Vereenvoudigd plan van de tweede occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede.

De derde fase, te dateren in de 13de-14de eeuw, ziet de aanleg van een quasi-rechtlijnig grachtensysteem, alsook enkele waterputten, een poel, verschillende kuilen en een bijgebouw (Figuur 6.19). Er is een snelle opeenvolging van grachtfases en structuren, hoewel de algemene indeling van het terrein wel dezelfde blijft.

In de laatste fase, te plaatsen in de tweede helft 15de-16de eeuw, ziet een vereenvoudiging van de percelering waarbij de bestaande oriëntatie wel aangehouden bleef (Figuur 6.20).

Enkel in de eerste fase kan gesproken worden van een rurale nederzetting. Het opgegraven erf was omgracht; de omvang van de totale nederzetting is niet te bepalen.

Fig. 6.19. Vereenvoudigd plan van de derde occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede.

Fig. 6.20. Vereenvoudigd plan van de vierde occupatiefase op de site Lede – Kleine Kouterrede.

6.2.22. Lemberge – Burgemeester Maenhautstraat

De opgraving aan de Burgemeester Maenhautstraat in Lemberge bracht een fragment van een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan het licht.[433] Het gaat om een (deel van) een hoofdgebouw, verschillende bijgebouwen, een grote depressie, en verschillende kuilen. Het geheel kan op basis van enkele ^{14}C-dateringen en het aardewerk in de 5de-6de eeuw gedateerd worden, vermoedelijk in de eerste helft van de 6de eeuw op basis van een

433 Beke & van den Dorpel 2017.

Combine-functie op de vier beschikbare dateringen.[434] Aan deze bewoning gerelateerde sporen zijn aangetroffen op korte afstand, namelijk op de sites Melkerij en Steenstraat.[435] Het gaat in beide gevallen om kuilen.

De nederzetting kan gekarakteriseerd worden als niet-omgracht. De omvang blijft strikt genomen onduidelijk, aangezien slechts een deel is opgegraven. Het is niet geweten welke structuren eventueel nog ten noordwesten van de opgegraven zone liggen.

Fig. 6.21. Vereenvoudigd plan van de middeleeuwse nederzetting aangetroffen op de site Lemberge – Burgemeester Maenhautstraat.

6.2.23. Merelbeke – Caritas

Te Merelbeke – Caritas werd een laat-Merovingisch en Karolingisch grafveld aangesneden, dat gelegen was langs een holle weg.[436] De oudste graven worden in de tweede helft van de 7de eeuw gedateerd (zie Hoofdstuk 7.3.3.2). Ten noordwesten van het grafveld ligt een sporencluster die in de Karolingische periode gedateerd wordt op basis van het aardewerk en een ^{14}C-datering (Figuur 6.22).[437] Deze sporencluster omvat minstens één gebouw (Type

434 Resultaat bij 95,4 % zekerheid: 436-465 AD (18,9 %) / 475-501 AD (24,3 %) / 508-516 AD (1,7 %) / 530-569 AD (50,5 %). Zie ook Deschepper 2022, Appendix 3, pp. 73-75.
435 Ameels, De Groote, Moens 2014; Van De Velde & Slabbinck 2024.
436 De Clercq, Deschieter, De Mulder 2002; De Clercq, Deschieter, De Mulder 2004. De dateringsresultaten zijn niet gepubliceerd maar zijn terug te vinden via de KIK-databank: http://c14.kikirpa.be/.
437 KIA-17397: 1215 ± 20 BP: 772-884 calAD (91,8 %). Datering op ongedetermineerd houtskool uit een vermoedelijke hutkom (mondelinge mededeling W. De Clercq).

Ib2 of Ib3.2)[438] en twee vierpalige structuren, naast vele palenkuilen (waarvan sommige lijnen vormen), enkele kuilen, en een vermoedelijke hutkom.[439] Deze cluster ligt naast het grafveld, waarbij het lijkt dat beide op elkaar georiënteerd zijn en elkaars afbakening respecteren. Zo is het zeer aannemelijk dat beide (grafveld en sporencluster) op een bepaald moment tegelijkertijd in gebruik waren. De opvulling van een stenen waterput dateert iets ouder (662-777 calAD (90,8 %)) maar dit kan te maken hebben met het feit dat hout uit de opvulling gedateerd zou zijn.[440] Er kan met andere woorden sprake zijn van een oud-houteffect. De waterput ligt schijnbaar buiten de sporencluster, maar net buiten de rand van de begrafeniszone. Het feit dat de sporencluster en de waterput aan de rand van het opgravingsvlak liggen maakt het moeilijk hun karakter af te leiden. Het is met andere woorden onzeker of het om een nederzetting gaat, al lijkt de aanwezigheid van een Ib-type gebouw en vierpalige structuren dit wel te suggereren.

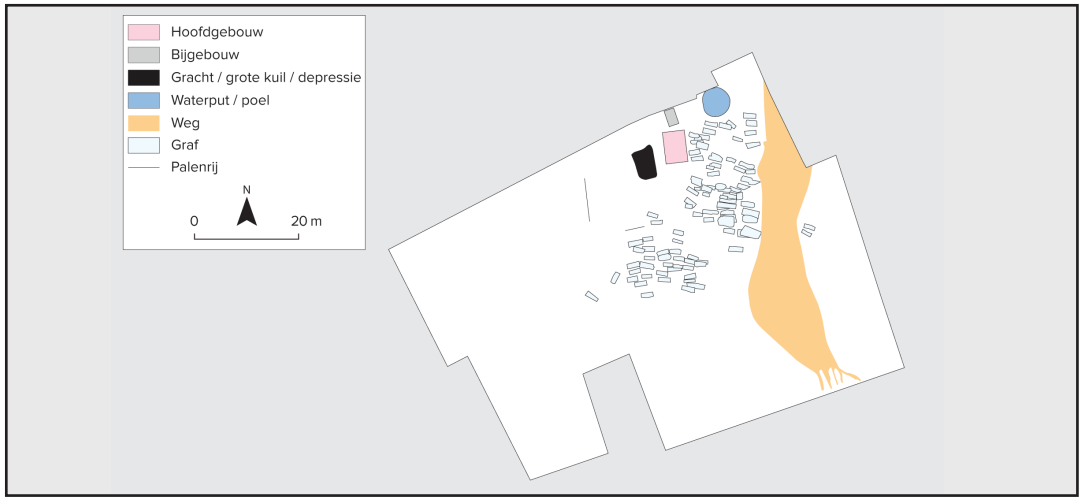

Fig. 6.22. Vereenvoudigd plan van de Merovingsche-Karolingische occupatie op de site Merelbeke – Caritas.

Op de opgraving Merelbeke – Poelstraat, direct ten noorden van de site Caritas gelegen, kwam een grachtfragment aan het licht dat morfologisch sterk lijkt op grachten aangetroffen te Sint-Denijs-Westrem – The Loop en Gentbrugge – Het Kamp.[441] De opvulling dateert op basis van het aardewerk in de 8ste-9de eeuw, wat verder wijst op Karolingische occupatie in deze zone. De gracht lijkt af te draaien ter hoogte van de holle weg (die in het proefsleuvenonderzoek is aangetroffen) zodat hij mogelijk een specifieke zone afbakent waarvan de functie niet bepaald kan worden.[442] Op dezelfde site kwam daarnaast ook een boomstamwaterput aan het licht, waarvan het spinthout via ^{14}C-datering gedateerd is tussen 424-555 calAD (95,4 %).[443]

Een volgende gebruiksfase van de site Caritas dateert in de 10de eeuw (Figuur 6.23). De holle weg en een groot deel van het grafveld zijn op dit moment opgegeven – zoals aangetoond door het voorkomen van gebouwen bovenop de holle weg en het grafveld – en een nederzetting is met zekerheid aanwezig op het terrein. Deze bestaat uit enkele hoofdgebouwen, grotere bijgebouwen, vierpalige structuren, een pottenbakkersoven, en hutkommen. Er zijn twee fases te herkennen in de occupatie, dit op basis van het feit dat een driebeukig gebouw overlapt met een pottenbakkersoven, en dat een vierpalige structuur overlapt met een hutkom.[444] De gebouwen staan opgesteld in een U-configuratie. Binnen de

438 Deschepper 2022.
439 Met dank aan W. De Clercq.
440 IRPA-1361: 1280 ± 30 BP.
441 Hoorne *et al.* 2021; Heynssens, Billemon, Hoorne 2021.
442 Dit naar analogie met de situatie in Sint-Denijs-Westrem en Gentbrugge. Proefsleuvenonderzoek: Hoorne & Heynssens 2015.
443 RICH-25909: 1576 ± 27 BP. Rapportage opgraving: Heynssens & Hoorne 2018.
444 Over de pottenbakkersoven: De Groote *et al.* 2007.

open ruimte die zo gecreëerd werd, liggen enkele inhumatiegraven in een lijn, georiënteerd op de gebouwen. Deze oriëntatie, die afwijkend is van die van de oudere graven, is het enige argument voor een 10de-eeuwse datering van deze inhumaties. Het is met andere woorden mogelijk dat het grafveld pas in de 10de eeuw volledig opgegeven werd.[445]

Fig. 6.23. Vereenvoudigd plan van de 10de-eeuwse occupatie op de site Merelbeke - Caritas.

6.2.24. Merelbeke – Molenkouter

Opgravingen op de Molenkouter in Merelbeke, op zo'n 150 m ten zuiden van de site Caritas, bracht een fragment van een vroeg- en volmiddeleeuwse rurale nederzetting aan het licht.[446] De chronologie, structuur en omvang van deze nederzetting is moeilijk te bepalen aangezien drie van de vijf erven een hoge mate van herbouw op dezelfde locatie kennen, zowel wat betreft gebouwen als wat betreft waterputten. Op vlak van het herbouwen van gebouwen leidde dit tot grote palenwolken waar het moeilijk is individuele structuren in te herkennen, en waar dateerbaar materiaal (zoals houtskool) moeilijk met zekerheid aan de vondstcontext te koppelen is, net door de intense graafactiviteit. Bij herevaluatie van de herkende plattegronden is bovendien niet steeds meer zeker dat de gedateerde paalsporen nog tot de plattegrond behoren. Op vlak van waterputten gaat het in verschillende gevallen om vrij drastische herstellingen, waarbij de bovenste helft van de constructie uitgebroken werd en er een nieuwe constructie bovenop geplaatst werd. Het ontbreken van een duidelijke gebruiksfase aan deze herstellingsfase doet hierbij vermoeden dat de volledige put (dus ook met het oudere, onderste deel) in gebruik bleef. Ook hier is het dus moeilijk om ^{14}C-dateringen op organisch materiaal uit de vulling met zekerheid aan een gebruiksfase te koppelen, door de graafactiviteit in en rond de structuur.

Het chronologisch onderzoek op de site wordt verder bemoeilijkt door de beperkte vondstenassemblages (die, omwille van de net vermelde factoren, ook nog een mate van residualiteit kennen) en de beperkte aanwezigheid van geschikt materiaal voor ^{14}C-datering.

Niettemin kan op basis van de 21 beschikbare ^{14}C-dateringen en twee dendrochronologisch gedateerde structuren (Tabel 6.7), in combinatie met typologisch onderzoek naar de gebouwen, een zeker inzicht verworven worden in de chronologie en ontwikkeling van de site. Deze wijkt op verschillende vlakken af van de interpretaties gegeven in de opgravingsrapportage. Het is belangrijk te benadrukken dat niet beweerd wordt dat de hier gegeven interpretaties correct(er) zouden zijn in relatie tot de originele interpretaties.

445 Mondelinge mededeling W. De Clercq.
446 Lefere *et al.* 2024.

TABEL 6.7: BESCHIKBARE ^{14}C-DATERINGEN VOOR DE MIDDELEEUWSE NEDERZETTING TE MERELBEKE – MOLENKOUTER.

De structuurnummers verwijzen naar de nummers gegeven in de rapportage (Lefere et al. 2024). Wanneer deze oorspronkelijke interpretatie betwijfeld wordt, staat het structuurnummer tussen aanhalingstekens. (o) = onverkoold; (v) = verkoold.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
Poz-145752	Opvulling waterput WP07	macrobotanisch (o)	1540	30	433 AD (95,4 %) 598 AD
Poz-145581	Paalspoor bijgebouw omgracht erf HB07	macrobotanisch (v)	1280	30	662 AD (90,8 %) 777 AD 791 AD (4,7 %) 820 AD
Poz-145749	Paalspoor bijgebouw omgracht erf HB25	macrobotanisch (v)	1270	30	664 AD (84,8 %) 778 AD 788 AD (10,7 %) 827 AD
RICH-34998	Paalspoor hoofdgebouw HB39	hk *(Alnus/Corylus)*	1247	25	670 AD (95,4 %) 880 AD
Poz-145631	Opvulling waterput WP03	macrobotanisch (v)	1235	30	680 AD (33,4 %) 746 AD 759 AD (62,0 %) 882 AD
Poz-145632	Opvulling waterput WP03	macrobotanisch (o)	1235	30	680 AD (33,4 %) 746 AD 759 AD (62,0 %) 882 AD
Poz-145643	Opvulling waterput WP02	macrobotanisch (o)	1215	30	688 AD (13,4 %) 742 AD 771 AD (82,0 %) 890 AD
RICH-34997	Paalspoor hoofdgebouw HB 39	hk *(Quercus sp. twig)*	1208	25	700 AD (4,0 %) 730 AD 770 AD (91,4 %) 890 AD
Poz-145553	Opvulling waterput WP01	macrobotanisch (o)	1195	30	706 AD (2,9 %) 726 AD 771 AD (88,6 %) 895 AD 924 AD (4,0 %) 950 AD
Poz-145646	Kuil binnen omgracht erf ("HB30")	hk (loofboom, twig)	1195	30	706 AD (2,9 %) 726 AD 771 AD (88,6 %) 895 AD 924 AD (4,0 %) 950 AD
Poz-145750	Paalspoor binnen omgracht erf ("HB52")	macrobotanisch (v)	1180	30	771 AD (82,7 %) 900 AD 917 AD (12,8 %) 972 AD
Poz-145647	Paalspoor gebouw of palenrij? ("HB29")	macrobotanisch (v)	1170	30	772 AD (73,9 %) 900 AD 916 AD (21,6 %) 974 AD
Poz-145630	Opvulling waterput WP09	macrobotanisch (o)	1140	30	774 AD (4,9 %) 787 AD 828 AD (8,5 %) 860 AD 870 AD (82,0 %) 992 AD
Poz-145641	Paalspoor in sporen-cluster ten westen van omgracht erf ("HB48")	macrobotanisch (v)	1140	30	774 AD (4,9 %) 787 AD 828 AD (8,5 %) 860 AD 870 AD (82,0 %) 992 AD
Poz-145642	Opvulling waterput WP04	macrobotanisch (o)	1130	30	774 AD (3,0 %) 786 AD 831 AD (3,5 %) 851 AD 874 AD (88,9 %) 994 AD
Poz-145751	Paalspoor in sporen-cluster ten westen van omgracht erf ("HB46")	macrobotanisch (v)	1125	30	774 AD (2,3 %) 785 AD 831 AD (2,5 %) 850 AD 875 AD (90,6 %) 994 AD
Poz-14628	Opvulling waterput WP08	macrobotanisch (o)	1020	30	978 AD (82,0 %) 1048 AD 1082 AD (11,2 %) 1131 AD 1136 AD (2,3 %) 1151 AD
Poz-145625	Paalspoor hoofdgebouw HB19	macrobotanisch (v)	975	30	998 AD (1,0 %) 1002 AD 1020 AD (94,5 %) 1158 AD
Poz-14629	Paalspoor hoofdgebouw HB04	macrobotanisch (v)	960	30	1025 AD (95,4 %) 1160 AD
Poz-145552	Paalspoor vierpalige structuur ("HB05")	macrobotanisch (v)	945	30	1027 AD (95,4 %) 1166 AD
Poz-145627	Opvulling waterput WP06	macrobotanisch (o)	855	30	1053 AD (4,0 %) 1075 AD 1156 AD (91,5 %) 1264 AD

Twee vrij kleine waterputten vertegenwoordigen de oudste middeleeuwse occupatie (Figuur 6.24). Ze dateren respectievelijk in de 5de-6de eeuw (WP07: met een voorkeur voor de 6de eeuw) en in het tweede kwart van de 7de eeuw.[447] Geïsoleerde waterputten zijn geen onbekend fenomeen in de vroege middeleeuwen. Ze zijn waarschijnlijk te interpreteren als watervoorziening voor (rondtrekkende?) kuddes vee. Bewoning is in principe ook mogelijk aanwezig: in het noorden van het opgegraven terrein is een deel van een erf aangetroffen, waarbij de gebouwen typologisch kunnen dateren vanaf de 7de eeuw. Harde dateringsargumenten ontbreken echter.

Vanaf de 8ste-9de eeuw lijkt het terrein ook effectief bewoond te zijn. De oudst gedateerde waterput die waarschijnlijk te associëren is met bewoningssporen is WP03, met een brede datering tussen c. 680-880 n. Chr. Deze waterput ligt in een sporenwolk waar geen duidelijke vroegmiddeleeuwse plattegronden in te herkennen zijn. Op die manier gaat het misschien toch ook nog om een geïsoleerde waterput. Gelijktijdige dateringen, die echter in relatie tot hun structuur als residueel te beschouwen zijn, suggereren toch een iets grotere menselijke aanwezigheid.

Echte zekerheid is er vanaf de late 8ste-9de eeuw, met één of twee niet-omgrachte erven in het westen van en centraal op de opgegraven zone en een (vermoedelijk) rechtlijnig omgracht erf in het oosten (Figuur 6.25). Dit omgrachte erf, dat breed in de 9de-11de eeuw te dateren is en minstens twee fases kent, vertoont een opvallend geometrische, rechthoekige ordening waarbij rijen van vierpalige structuren langs de noord- en oostzijde van het erf opgelijnd staan. Aan de oostzijde zijn misschien verschillende fases te zien, met een rij van vierpalige structuren parallel met twee palenrijen, één ten westen en één ten oosten. Dit toont misschien de aanwezigheid van een palissade aan, al is de relatie tot het grachtensysteem niet duidelijk. Aan de zuidelijke zijde staan enkele bijgebouwen en een waterput in lijn. Zoals aan de noord- en oostzijde staan deze structuren dicht tegen de gracht aan. Aan de westelijke zijde, ten slotte, bevindt zich een gebouw, waarschijnlijk het hoofdgebouw van het erf. Opvallend is dat hier geen afsluitende gracht aanwezig is die nauw aansluit bij het gebouw, zoals langs de andere drie zijdes. De westelijk afsluitende gracht lijkt meer naar het westen te liggen. Grachtfragmenten die parallel aan dit rechthoekige systeem lopen zijn zichtbaar langs de zuidelijke en oostelijke rand van de opgraving. Deze doen vermoeden dat het erf ingebed is in een breder systeem, mogelijk een *semi-nucleation*. Ook de aanwezigheid van een gracht die het hele opgravingsterrein doorloopt en wat ten noorden van het rechthoekige systeem ligt, suggereert de aanwezigheid van een groter landindelend complex.

Dit systeem lijkt in de 11de-12de eeuw opgegeven. Centraal op het opgegraven terrein bevindt zich nu een erf dat een typisch volmiddeleeuws 'hallentype' gebouw bevat (Figuur 6.26). Een ^{14}C-datering suggereert een 11de-12de-eeuwse datering. Dit gebouw oversnijdt de westelijke afsluitende gracht van het oudere, rechthoekige systeem. Ten noorden van dit erf, en min of meer in lijn, is nog een 11de-12de eeuws erf aanwezig. Na de 12de eeuw lijkt het terrein weer omgevormd tot landbouwgrond. Een waterput (WP06), gedateerd c. 1150-1265, vormt op dat moment de enige aanwezige structuur.

447 WP05: twee dendrochronologische dateringen op constructiehout, met kapdatum respectievelijk 'tussen 633-658' en 'na 624'.

Fig. 6.24. Vereenvoudigd plan van de 6de-8ste-eeuwse occupatie op de site Merelbeke – Molenkouter.

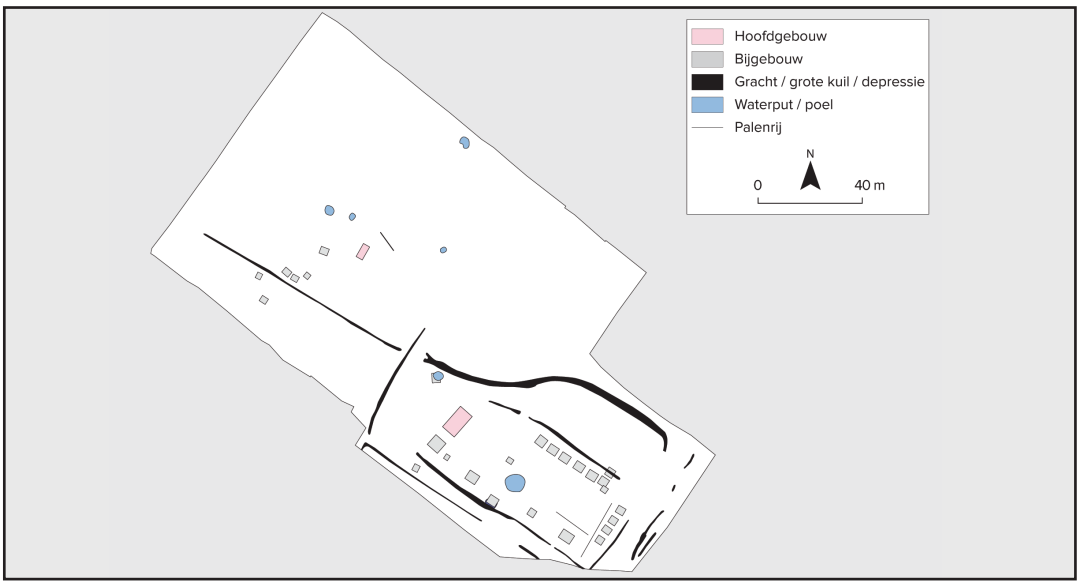

Fig. 6.25. Vereenvoudigd plan van de 9de-11de-eeuwse occupatie op de site Merelbeke – Molenkouter.

Fig. 6.26. Vereenvoudigd plan van de 11de-13de-eeuwse occupatie op de site Merelbeke – Molenkouter.

6.2.25. Moorsel – Hof te Eksel

Het Hof te Eksel is een motteversterking, gelegen in de vallei van de Molenbeek in Moorsel.[448] Ze werd vermoedelijk opgericht in het derde kwart van de 11de eeuw, en als motte opgegeven in de tweede helft van de 14de eeuw. De structuren op het opperhof werden daarbij afgebroken en de heuvel werd verlaagd, waarbij men ook het opgehoogde platform in oppervlakte groter maakte. Op dit platform werd een rechthoekig gebouw van 11 x 8 m in baksteen gebouwd (Figuur 6.27). Door middel van een tussenmuur was het gebouw in twee vertrekken van ongelijke grootte ingedeeld: een kamer en een kelder. De toegang bevond zich in de noordoostelijke lange zijde, langs de tussenmuur. De aanwezigheid van twee steunberen wijzen op het bestaan van een tweede verdieping. De vondsten van fragmenten van dakpannen, een ventilatiekoepel, en dakbekroning, wijzen op een pannendak.

Op basis van de omvang van het keldervolume wordt het gebouw geïnterpreteerd als woning.[449] Andere structuren werden op het platform niet aangetroffen, wat deels te verklaren is door de opgravingsmethode in vrij smalle sleuven, in kwadrantmethode.

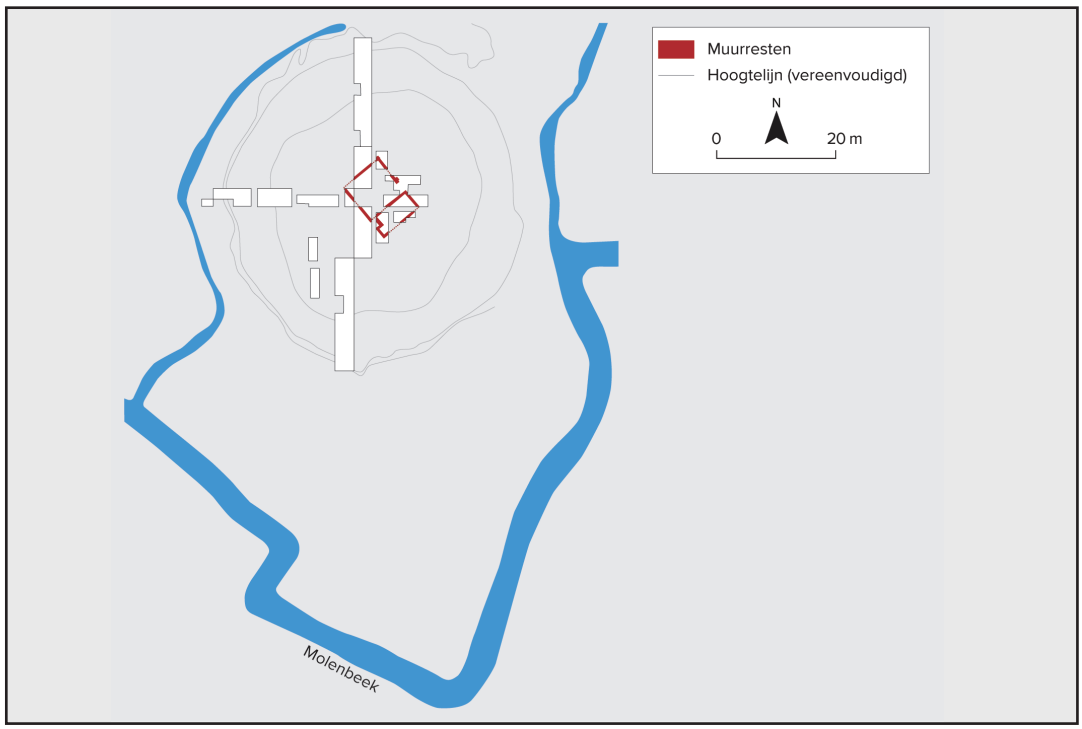

Fig. 6.27. Vereenvoudigd plan van de laatmiddeleeuwse occupatie op de site Moorsel – Hof te Eksel. De hoogtelijnen zijn een vereenvoudigde weergave van de topografie van het terrein; het doel hier is om het opgehoogde plateau weer te geven.

6.2.26. Moortsele – Hof ter Hulst

Naar aanleiding van de bescherming als monument vond in 1996 een bouwhistorisch onderzoek plaats van het Hof ter Hulst in Moortsele.[450] Deze site was vroeger volledig omgracht. Het bestaande boerderijgebouw gaat in oorsprong terug tot het eerste stenen gebouw dat op het erf werd opgericht, in veldsteen en Lediaanse kalkzandsteen. Dit gebouw meet in vlak 9,10 x 6,20 m en bezit twee poortopeningen.

Bij het terug uitgraven van de oorspronkelijke gracht vóór het gebouw werden funderingsresten aangetroffen van een 5,7 m brede en 5,5 m lange stenen constructie, waarvan de functie onbekend blijft. Uitbraaksporen ter hoogte van de spoor, 3,2 m hoog en 0,45 m breed, wijzen daarnaast op verdwenen steunberen of op een bijkomend volume dat in de gracht stond.

448 Callebaut 1976; Callebaut 1977; Callebaut 1979; Herremans *et al.* 2023, 280-294.
449 Callebaut 1979, p. 13.
450 Van Eenhooge 1999.

Vermoedelijk gaat het om de tweede optie, als een soort voorbouw ter verdediging van de poort.

Het gebouw als geheel was niet zomaar een poortgebouw, maar er werd ook in gewoond. Dit blijkt onder andere uit sporen van een haard. Om die reden wordt het gebouw geïnterpreteerd als poortdonjon, met andere woorden een donjon die niet centraal op het omgrachte areaal stond, maar ook functioneerde als poort tot het omgrachte erf. De bouwresten zijn echter te beperkt om na te gaan of deze donjon effectief een militaire functie had of niet. De interpretatie als poortdonjon doet ook vermoeden dat het niet het enige residentiële gebouw op het erf was.

De bouwhistorische elementen wijzen op een datering van de poortdonjon in de tweede helft van de 13de eeuw. Vermoedelijk is dit ook de oprichtingsdatum van de gehele site.

6.2.27. Opwijk – Hof ten Eeken

Naar aanleiding van een verkaveling vond in 1999 een proefsleuvenonderzoek plaats op de locatie van de gekende maar verdwenen omgrachte site Hof ter Eeken in Opwijk.[451] Daarbij kon vastgesteld worden dat er een gracht liep tussen een opper- en een neerhof. Op het opperhof werden enkele bakstenen muren en een bakstenen vloer aangetroffen. De gebouwen werden ten laatste in het laatste kwart van de 16de eeuw afgebroken. Een verdere ontwikkeling van het terrein leidde tot de opmaak van een archeologienota in 2019.[452] Daarbij werd een uitgesteld vooronderzoek opgelegd, dat tot op heden nog dient plaats te vinden/gerapporteerd dient te worden.

6.2.28. Outer – Stuypenberg

De opgraving te Outer – Stuypenberg ligt aan de rand van het gehucht Leebeke, dat pas in de 20ste eeuw een kerk kreeg.[453] Er zijn minstens vier middeleeuwse bewoningsfases te onderscheiden, met vermoedelijk continue bewoning vanaf de Karolingische periode tot in de 13de eeuw.

Fig. 6.28. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie op de site Outer – Stuypenberg.

451 Van Bellingen 2000.
452 Thys & De Tollenaere 2019.
453 De Graeve & De Maeyer 2022.

De Karolingische fase omvat een reeks structuren die vermoedelijk als de rand van een nederzetting geïnterpreteerd kan worden. Het gaat om twee bijgebouwen, een kuil, een poel, twee grafcontexten, en een runderbegraving (voor de menselijke begravingen: zie Hoofdstuk 7.3.3.2). Het geheel is op basis van het aardewerk en verschillende ^{14}C-dateringen te plaatsen tussen het midden van de 8ste en het begin van de 10de eeuw (Figuur 6.28).

In de 10de eeuw wordt er een erf opgericht op binnen het opgegraven terrein. Het omvat een hoofdgebouw en enkele bijgebouwen, en is omgeven door aan vrij 'nauw aansluitende' rechthoekige gracht (Figuur 6.29). Doorheen de 10de eeuw ziet dit erf verschillende fases: onder andere het hoofdgebouw wordt opnieuw gezet, en de enclosgracht wordt minstens viermaal opnieuw uitgegraven. Het aardewerk en ^{14}C-dateringen wijzen op een datering in de 10de-eerste helft 11de eeuw. Daarbij kan het eerste hoofdgebouw aan de eerste twee grachtfases gelinkt worden, en het tweede hoofdgebouw aan de laatste twee grachtfases. Bij de derde heraanleg van de gracht wordt het omgrachte terrein uitgebreid. Modellering van de dateringen laat toe het eerste hoofdgebouw meer specifiek in de eerste helft van de 10de eeuw te dateren, het tweede gebouw tussen c. 915-975 n. Chr.

Buiten het omgrachte erf waren nog verschillende structuren aanwezig. Deze bevonden zich niet binnen een omgracht geheel. Het gaat om verschillende (bij)gebouwen, een poel en enkele greppels die voornamelijk afwaterden naar de poel. Een wegtracé, herkend door de parallelle afwateringsgreppels, is moeilijker om chronologisch te plaatsen. Het wordt oversneden door één van de gebouwen buiten de enclos, en door de poel.

Na de occupatie uit de 10de-eerste helft 11de eeuw volgt schijnbaar een leegte, met de eerste hernieuwde occupatie die dateert in de 12de eeuw. De chronologische ondergrens van deze hernieuwde occupatie is bepaald op basis van het volledig ontbreken van handgevormd aardewerk, waarvan aangetoond is dat het na 1050 sterk in kwantiteit afneemt en tegen 1100 volledig verdwenen is. Het is onduidelijk of dit een methodologisch probleem is, of dat er effectief geen activiteit is op de site voor zo'n halve eeuw.

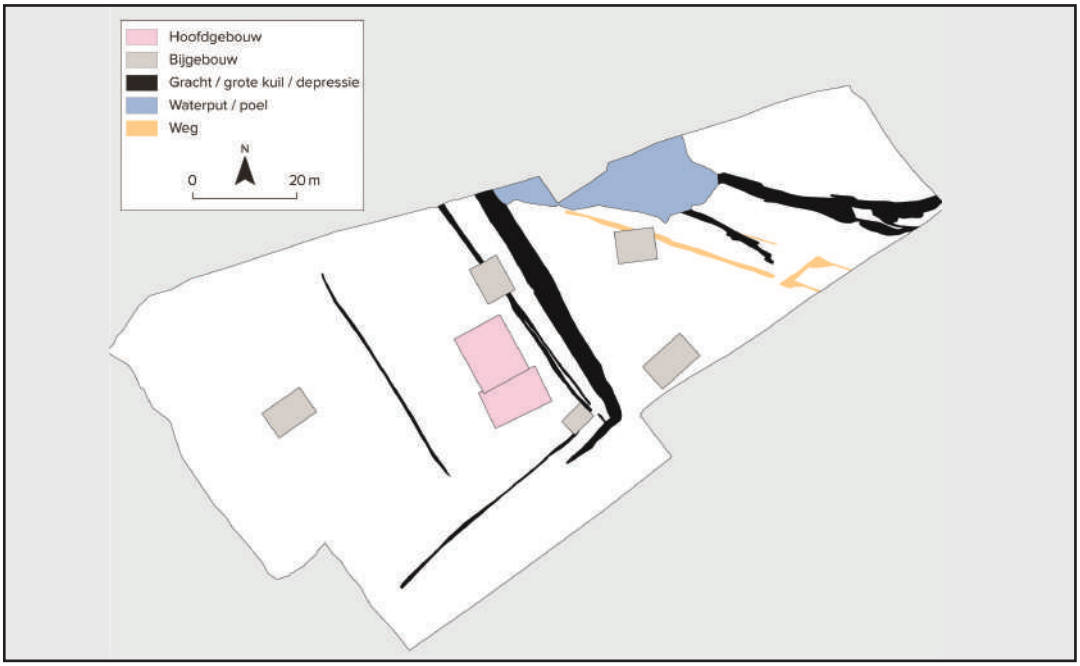

Fig. 6.29. Vereenvoudigd plan van de 10de-eeuwse occupatie op de site Outer – Stuypenberg.

De 12de-eeuwse occupatie heeft alleszins een duidelijke link met de 10de-eerste helft 11de-eeuwse aanwezigheid (Figuur 6.30). De enclosgracht wordt nog tweemaal heruitgegraven, en binnen de gracht ligt een kuilencomplex. Dit complex bevindt zich in het noordelijke deel

van het omgrachte terrein, zodat er in het zuiden misschien 'archeologisch onzichtbare' architectuur aanwezig is. Buiten de enclos liggen nog enkele kuilen.

In de 12de-13de eeuw wordt de enclosgracht vervolgens nog éénmaal heruitgegraven, waarna het systeem opgegeven wordt (Figuur 6.31). De occupatie verschuift op dit moment naar het noorden: op de noordelijke rand van de opgraving is een dens complex van kuilen, grachten en greppels zichtbaar.

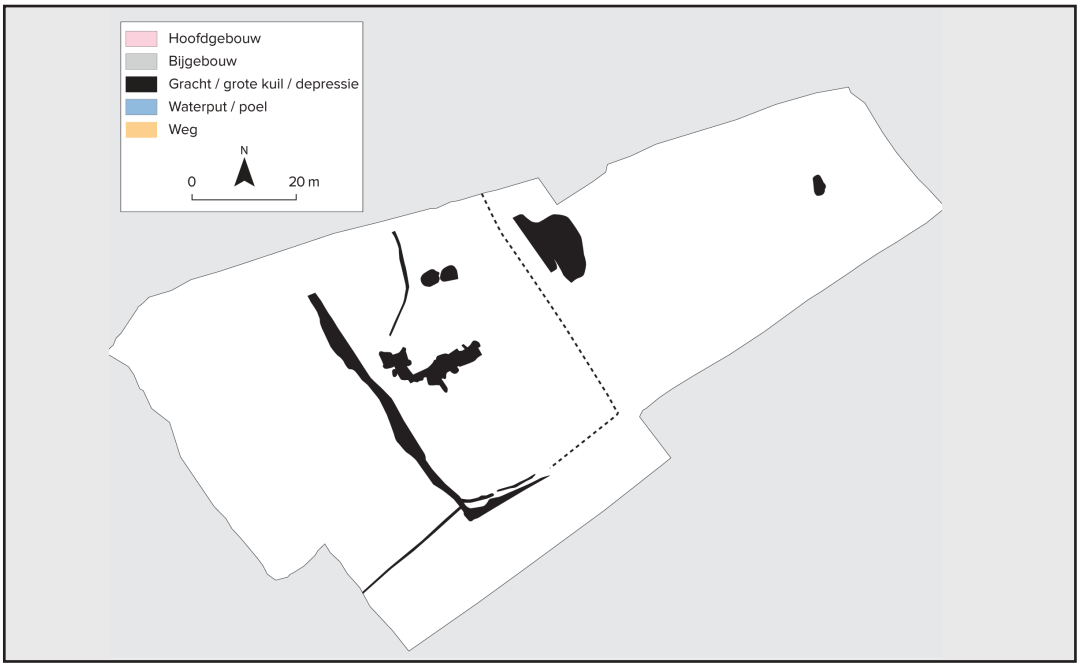

Fig. 6.30. Vereenvoudigd plan van de 12de-eeuwse occupatie op de site Outer – Stuypenberg.

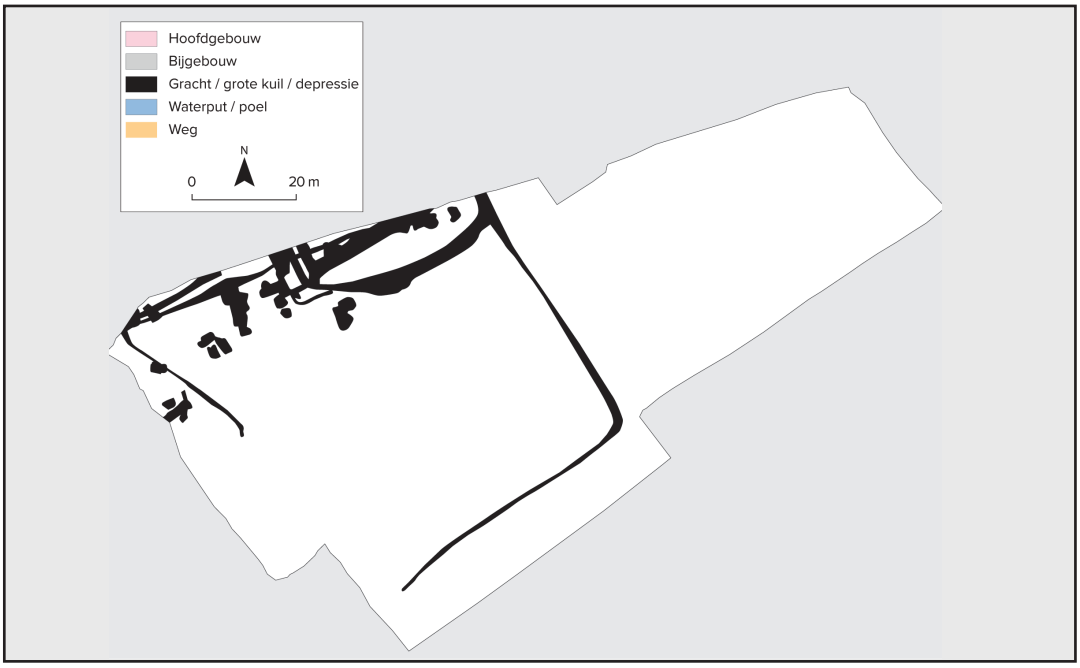

Fig. 6.31. Vereenvoudigd plan van de 12de-13de-eeuwse occupatie op de site Outer – Stuypenberg.

6.2.29. Ouwegem – Beertegemstraat

Een kleinschalige opgraving in Ouwegem bracht een deel van een middeleeuwse nederzetting aan het licht (Figuur 6.32).[454] De aangetroffen structuren omvatten drie (fragmenten van) gebouwplattegronden, een greppel, een depressie of poel, en een zestal hutkommen. In de basisrapportage worden deze structuren allemaal in de volle middeleeuwen gedateerd, meer bepaald in de 10de-11de eeuw op basis van het (beperkte) aardewerkassemblage. Bij herevaluatie van het plan lijkt het erop dat één fragment van een gebouwstructuur (Structuur 3) foutief geïnterpreteerd is als een volmiddeleeuws hallentype – enkel de noordelijke lange zijde is aangetroffen. De traveebreedte (in een interpretatie als hallentype) is immers vrij variabel: van west naar oost meten de traveën dan 5,5 m; 4,5 m; 2,7 m; 2,9 m en 2,7 m. Ook de vorm en diepte van de paalkuilen verschilt, terwijl deze bij volmiddeleeuwse gebouwplattegronden ook vrij uniform is. Het gaat misschien eerder om een vroegmiddeleeuws gebouwtype Ib3.1 of Ib3.2, met in het verlengde een vierpalige structuur en een palenkoppel.[455] Een andere optie is dat het gaat om drie vierpalige structuren en een palenkoppel.

De eventuele aanwezigheid van een vroegmiddeleeuws (7de-9de-eeuws) gebouwtype zou kunnen aansluiten bij de aangetroffen hutkommen. Één exemplaar ligt onder of boven (een stratigrafische relatie is niet aangetroffen) een zeker volmiddeleeuws gebouw. Het totaal ontbreken van vondstenmateriaal in de hutkommen laat niet toe ze te dateren. In de wijdere regio komen hutkommen vooral voor tussen de 8ste en 11de eeuw. Deze hypothetische occupatiefase omvat dan een hoofdgebouw, vierpalig bijgebouw, en zeven hutkommen. Het moet benadrukt worden dat er geen overtuigende argumenten *pro* het bestaan van deze occupatiefase zijn.

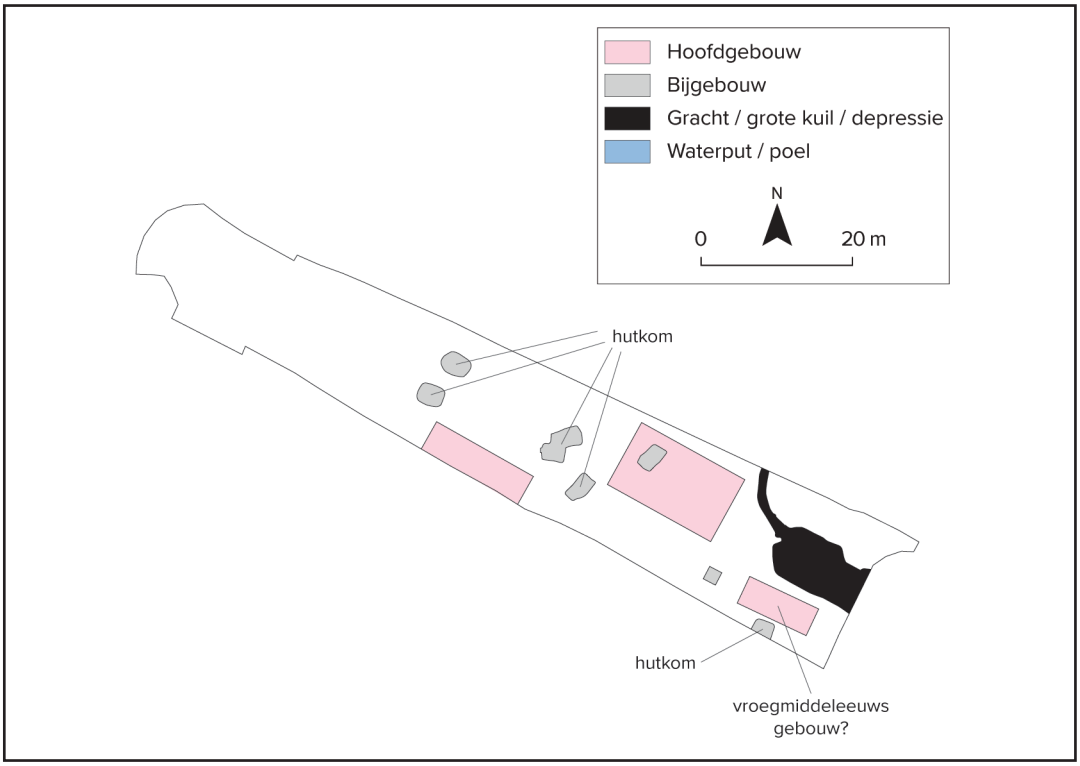

Fig. 6.32. Vereenvoudigd plan van de (8ste?-)10de-11de-eeuwse occupatie op de site Ouwegem - Beertegemstraat. De stratigrafische relatie tussen het hoofdgebouw en de hutkom die op dezelfde locatie liggen is niet gekend.

454 Schynkel 2021.
455 Deschepper 2022.

Twee (fragmenten van) zekere gebouwen (hallentype), een greppel en een poel/depressie vormen een zekere occupatiefase (Figuur 6.32). Schijnbaar behoren ze tot een niet-omgracht erf: ten westen van de gebouwen is geen gracht aangetroffen, hoewel deze wel verwacht zou worden indien het erf effectief omgracht was. Zoals vermeld wijst het aardewerk op een datering in de 10de-11de eeuw.

6.2.30. Ronse – De Stadstuin

De opgraving te Ronse – De Stadstuin, buiten de stad op zo'n 700 m ten oosten van de Sint-Hermeskerk gelegen, bracht een vroeg- tot volmiddeleeuwse *enclosure* quasi integraal aan het licht.[456] Binnen de ovaalvormige gracht liggen drie hoofdgebouwen, verschillende bijgebouwen, en een kuilencomplex. Er bestond een duidelijke ruimtelijke ordening binnen de enclos, met twee tot vier toegangen en sporenclusters die duidelijk 'apart gehouden' werden van de hoofdgebouwen. Net buiten de enclos ligt een poel.

Op basis van het aardewerk, dat zowel een 9de-10de-eeuwse fase als een 10de-begin 11de-eeuwse fase suggereert, in combinatie met ^{14}C-dateringen (waaronder bijkomende dateringen in het kader van dit onderzoek) kan gesteld worden dat de enclos twee occupatiefases kende (Tabel 6.8).[457] Het oudste, 9de- of vroege 10de-eeuwse erf bevindt zich in het zuiden (Figuur 6.33), het jongste erf (dat twee hoofdgebouwen of een hoofdgebouw en een groot bijgebouw, bijvoorbeeld een stal, omvat) in het noorden (figuur 6.34).

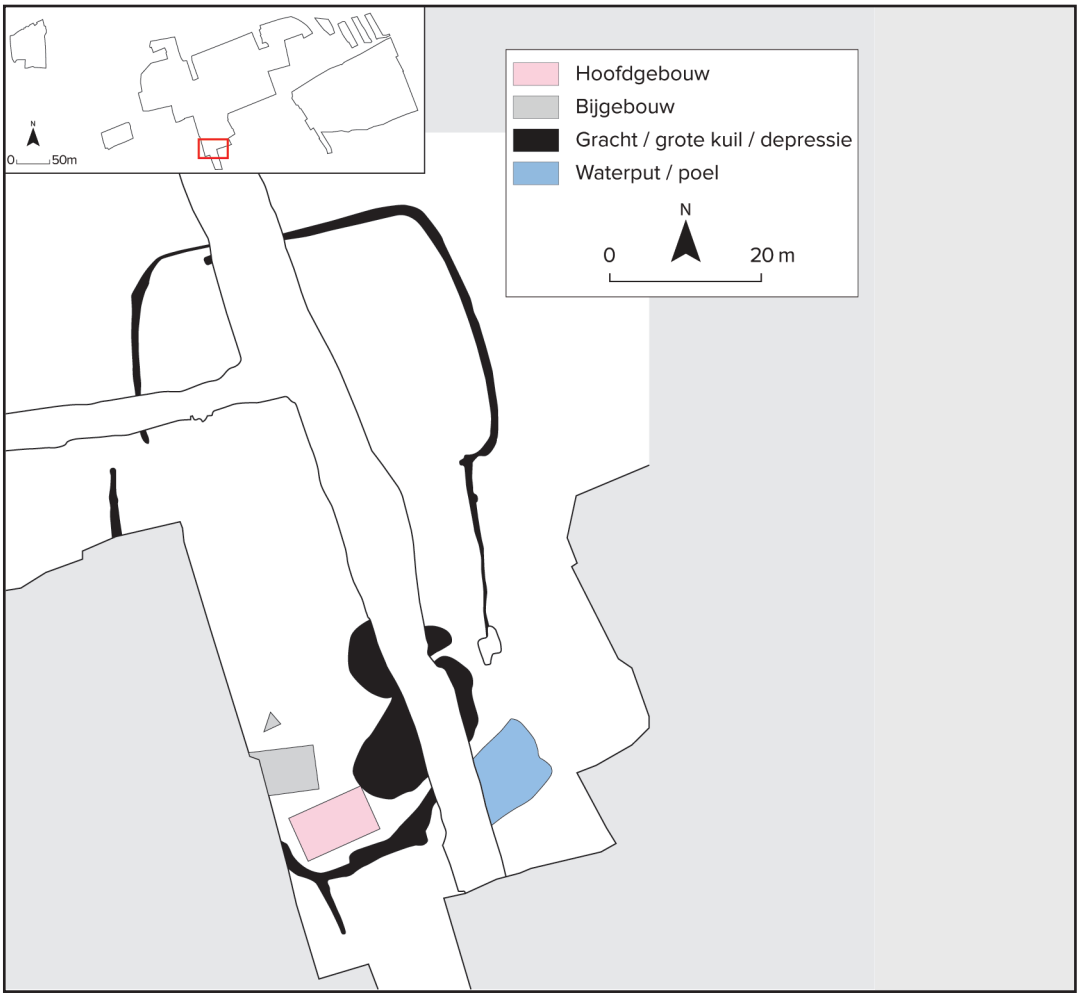

Fig. 6.33. Vereenvoudigd plan van de 9de-vroege 10de-eeuwse occupatie op de site Ronse – De Stadstuin.

456 Pede *et al.* 2015.
457 Dateringen RICH-33354 en RICH-34990 zijn uitgevoerd in het kader van dit syntheseonderzoek.

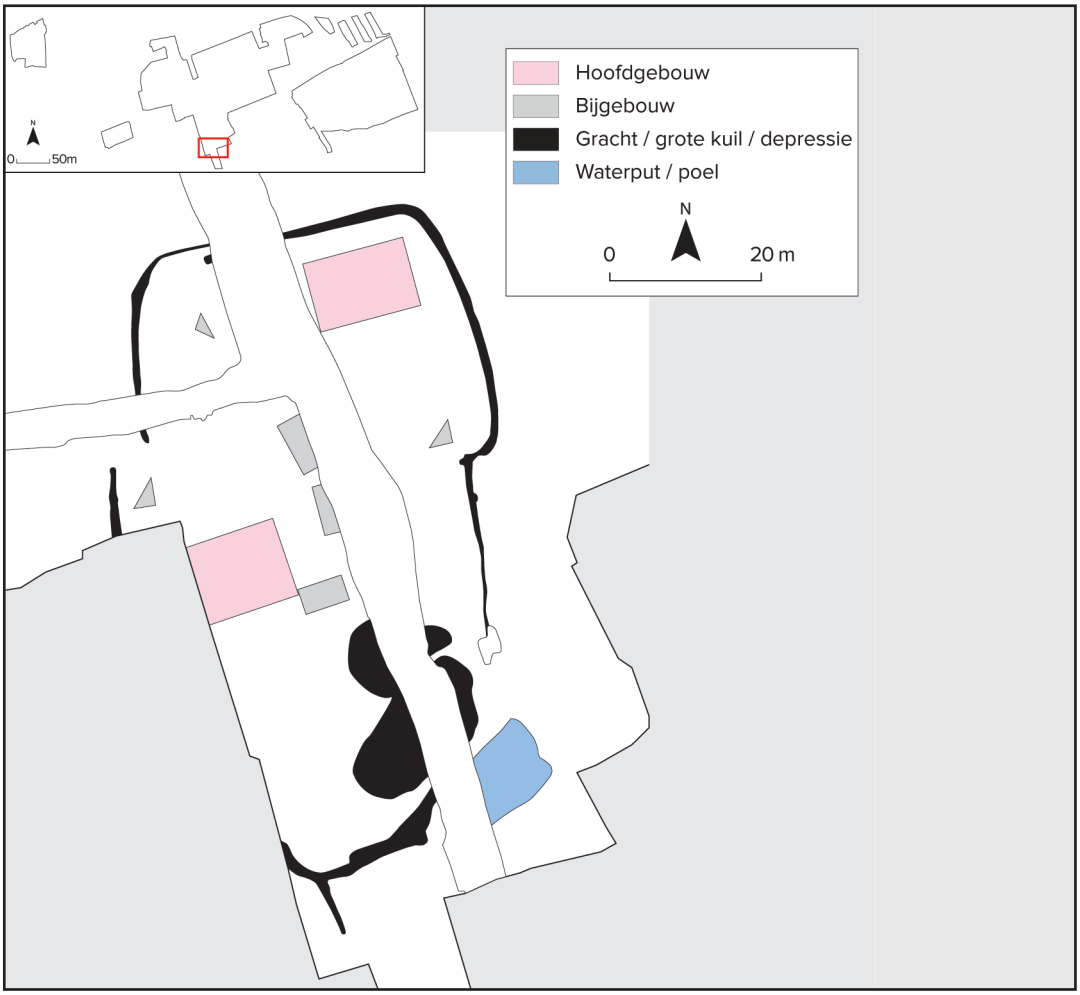

Fig. 6.34. Vereenvoudigd plan van de 10de-vroege 11de-eeuwse occupatie op de site Ronse – De Stadstuin.

De nederzetting op Ronse – De Stadstuin is één van de weinige die met (quasi) zekerheid volledig is opgegraven. Zo is duidelijk dat het hier om een kleine nederzetting gaat (per fase één erf) die omgracht was. Verder is het vrij uniek dat de naam van de nederzetting zo goed als zeker gekend is. Een straat en landweg die vanuit Ronse naar de locatie van de opgegraven nederzetting lopen, heten namelijk *Spillegem*. Op die manier kan dit vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem met de opgegraven nederzetting in verband gebracht worden.

TABEL 6.8: OVERZICHT VAN DE BESCHIKBARE ^{14}C-DATERINGEN VOOR DE MIDDELEEUWSE OCCUPATIE OP DE SITE RONSE – DE STADSTUIN.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
RICH-20363	Hoofdgebouw IV-A-59	Houtskool *indet.*	1044	31	895 AD (8,8 %) 926 AD 948 AD (86,6 %) 1039 AD
RICH-20433	Hoofdgebouw IV-A-59	Houtskool *indet.*	1030	27	900 AD (1,7 %) 916 AD 975 AD (91,5 %) 1044 AD 1086 AD (0,6 %) 1092 AD 1104 AD (1,6 %) 1120 AD
RICH-20435	Hoofdgebouw IV-A-310	Houtskool *indet.*	1085	28	892 AD (95,4 %) 1020 AD
RICH-20365	Hoofdgebouw IV-A-310	Houtskool *indet.*	1063	31	893 AD (19,7 %) 929 AD 944 AD (75,8 %) 1030 AD
RICH-20436	Hoofdgebouw IV-A-386	Houtskool *indet.*	1182	28	771 AD (86,5 %) 898 AD 920 AD (9,0 %) 956 AD

RICH-20366	Hoofdgebouw IV-A-386	Houtskool *indet.*	1853	31	88 AD (0,6 %) 92 AD 118 AD (94,5 %) 248 AD 300 AD (0,3 %) 302 AD
RICH-33354	Hoofdgebouw IV-A-386	Houtskool *indet.*	1831	26	128 AD (89,0 %) 250 AD 294 AD (6,5 %) 313 AD
RICH-34990	Hoofdgebouw IV-A-386	Houtskool *indet.*	1174	25	772 AD (82,7 %) 898 AD 920 AD (12,8 %) 956 AD

6.2.31. Ronse – Pont West

Het archeologisch onderzoek te Pont West in Ronse kadert in de gefaseerde ontwikkeling van bedrijventerrein. In 2012-2014 vond een eerste opgraving van 6225 m^2 plaats.[458] Op moment van schrijven (juni 2024) is een volgende fase van het onderzoek lopende; deze startte in het najaar van 2023. In het kader van dit syntheseonderzoek zijn drie ^{14}C-dateringen uitgevoerd op een gebouwplattegrond aangetroffen tijdens dit nieuwe onderzoek. Door de slechte weersomstandigheden is het onderzoek in 2023 echter vroegtijdig gestaakt moeten worden (en is het pas hernomen in juni 2024), waardoor er voorlopig nog geen verder ruimtelijk inzicht is op deze plattegrond, die overigens in de 10de-12de eeuw dateert.[459] Hier zal dan ook enkel gewerkt worden met de resultaten uit de eerste onderzoeksfase.

Het opgegraven terrein omvat de oostelijke zijde van een groot landbouwgebied, dat historisch-cartografisch gekend staat als de *Grooten Voorkouter*. Langs de oostzijde wordt deze kouter, en ook het opgravingsgebied, begrensd door het tracé van de Pontstraat-Malaise. Deze weg gaat zeker terug tot de 17de eeuw, het moment dat de oudste cartografische gegevens beschikbaar zijn. De middeleeuwse bewoning op de site is te onderverdelen in twee duidelijke fases: de eerste in de eerste helft van de 10de eeuw, de tweede in de 12de-vroege 14de eeuw.

De 10de-eeuwse fase omvat twee activiteitenzones: in het noorden gaat het om een omgracht erf, in het zuiden om een cluster kleiwinningskuilen met daarrond enkele bijgebouwen, kuilen en een waterkuil (Figuur 6.35). Het erf bestaat uit een D-vormige enclosgracht met daarbinnen een hoofdgebouw, een palenrij en een palencluster. De kleiwinningskuilen zijn deels Romeins; minstens twee zijn tijdens de 10de eeuw gegraven. Rond deze kuilen bevinden zich twee kleinere bijgebouwen, een vierpalige structuur, verschillende andere kuilen en een waterkuil. De nauwe datering is bekomen op basis van het aardewerk en twaalf ^{14}C-dateringen.

Onder de enclosgracht is nog een ouder gebouw aanwezig. Het gaat om een kleine éénbeukige structuur. Het is moeilijk te bepalen of dit een hoofdgebouw is dat behoort tot een oudere occupatiefase, of eerder een bijgebouw dat opgegeven is bij aanleg van de gracht. In de rapportage is uitgegaan van een oudere fase, waarbij dit gebouw het omgrachte erf voorafgaat. De nauwe dateringsrange toont echter aan dat dit alles in een vrij korte tijdsspanne gebeurde.

De 12de-eeuwse bewoning bevindt zich oostwaarts; ze clustert op één locatie langs de Pontstraat die minstens dan bestaat, aangezien de bewoning erop georiënteerd is (Figuur 6.36). Deze bewoning, opgericht in de eerste helft van de 12de eeuw, omvat een rechthoekig omgracht erf met daarbinnen een hoofdgebouw, opgebouwd uit een combinatie van aardvaste fundering en liggerbouw, verschillende kuilen, en een poel.

In het laatste kwart van de 12de eeuw verschuift de bewoning deels verder naar het zuidoosten, voorbij het kruispunt van de Oude Pontstraat en de Moortelstraat. Deze fase loopt tot in het eerste kwart van de 14de eeuw. De bewaring in deze zone is zeer slecht. De occupatie omvat voornamelijk kuilen en greppels, al dan niet in clusters gegroepeerd,

458 De Graeve 2018.
459 Dateringen RICH-35005; RICH-35006 en RICH-35007 (zie Bijlage 10.1).

een mogelijke gebouwplattegrond, en een poel (Figuur 6.37). Het eigenlijke hoofdgebouw is ofwel ‘archeologisch onzichtbaar’, ofwel moet het gezocht worden ter hoogte van de historisch-cartografisch gekende hoeves die op 17de- en 19de-eeuwse kaarten zichtbaar zijn net ten noorden van deze opgegraven zone.

Op de locatie van de 12de-eeuwse bewoning blijft er ook occupatie aanwezig. Het gaat om een greppelsysteem en een poel; de greppels lijken een zone af te bakenen die grotendeels buiten het opgegraven vlak ligt.

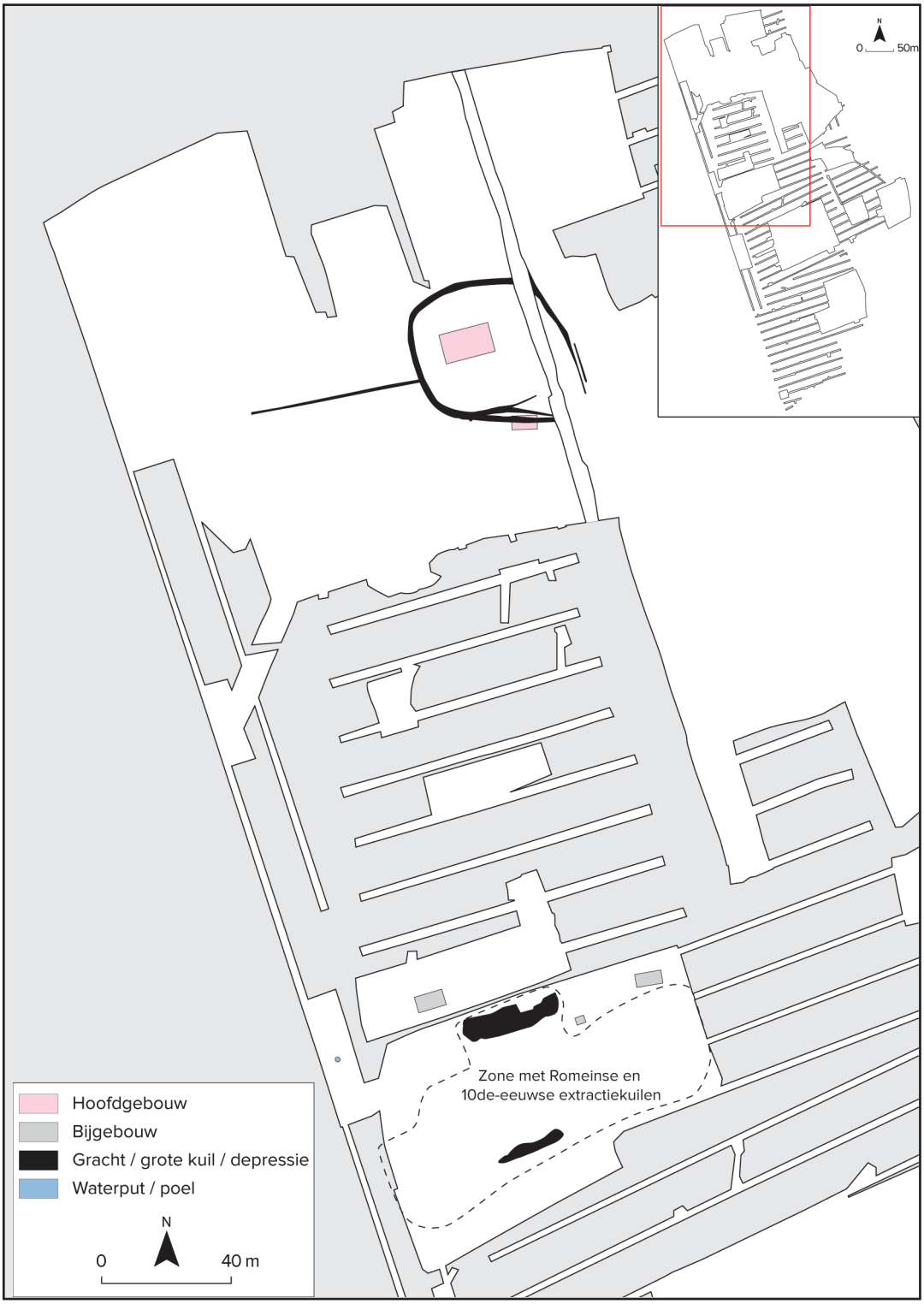

Fig. 6.35. Vereenvoudigd plan van de bewoning uit de eerste helft van de 10de eeuw op de site Ronse – Pont West.

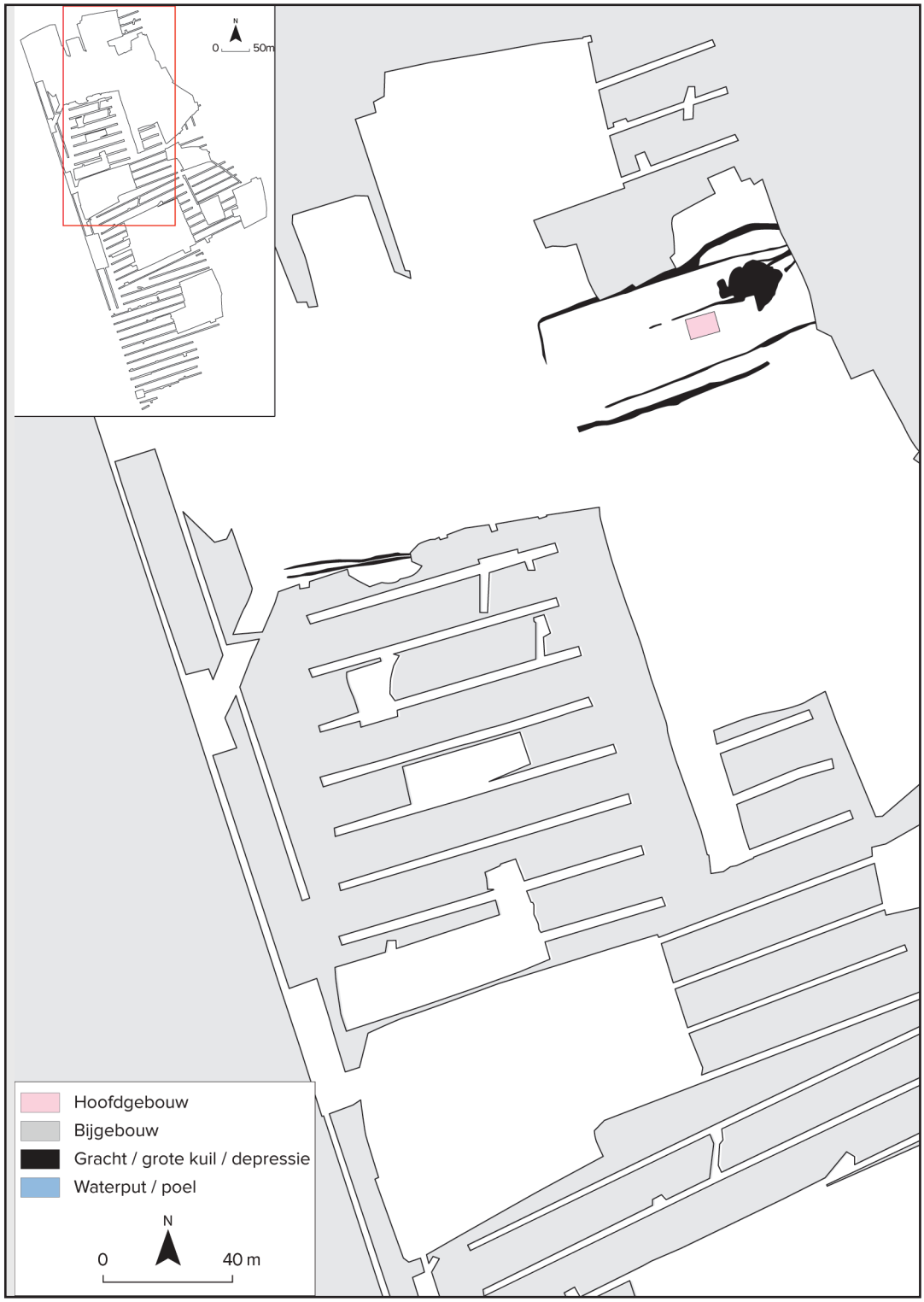

Fig. 6.36. Vereenvoudigd plan van de 12de-eeuwse occupatie op de site Ronse – Pont West.

De laatste archeologisch aangetroffen middeleeuwse occupatiefase op de site dateert in c. 1450-1550 (Figuur 6.38). Het gaat voornamelijk om een rechtlijnig grachtensysteem georiënteerd op de Pontstraat, verschillende kuilen verspreid over het terrein, en een paardenstal (gebaseerd op de morfologie van de aangetroffen *trampling* sporen). De concentratie van de sporen langsheen de Pontstraat en de grote hoeveelheid vondsten wijst erop dat de bewoning zich in de directe omgeving bevindt.

Fig. 6.37. Vereenvoudigd plan van de occupatie uit de late 12de-vroege 14de eeuw op de site Ronse – Pont West.

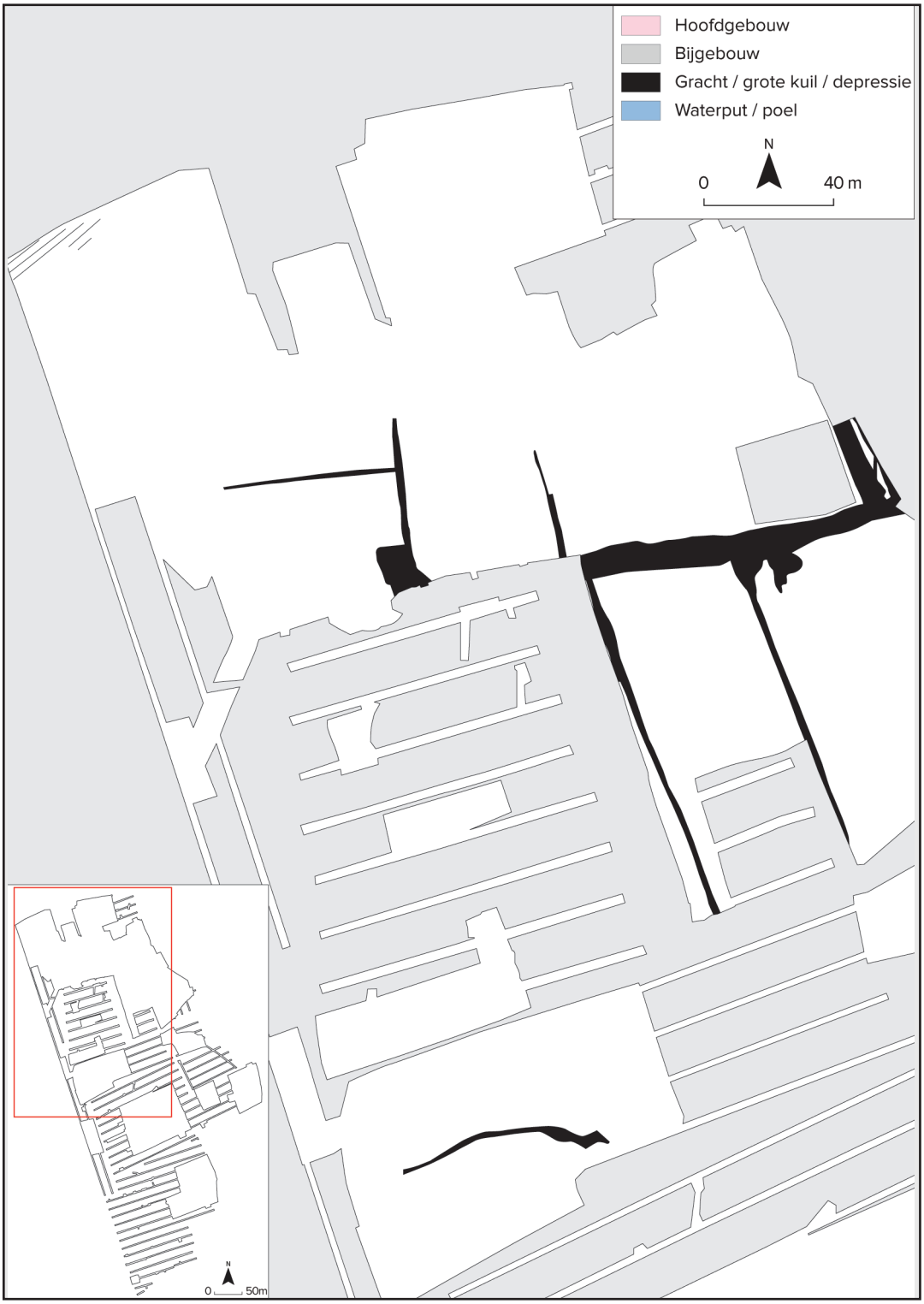

Fig. 6.38. Vereenvoudigd plan van de occupatie uit de periode c. 1450-1550 op de site Ronse – Pont West.

6.2.32. Ronse – Savooistraat

Aan de Savooistraat in Ronse is een deel van een middeleeuwse rurale nederzetting opgegraven.[460] Het gaat meer bepaald om drie (gedeeltelijke) gebouwplattegronden, waarvan er twee overlappen, een greppelsysteem en poel, en kuilen. Het overlappen van de structuren laat toe twee fases te herkennen, al blijft dit vrij onzeker en is de chronologie onduidelijk (Figuur 6.39; Figuur 6.40). Op basis van het aardewerk wordt een datering tussen 1150-1250 n. Chr. naar voor geschoven. De kleine schaal van de opgraving (1700 m^2) laat niet toe de omvang en morfologie van de nederzetting te evalueren. De aanwezigheid van het gebogen grachtfragment doet wel vermoeden dat de nederzetting deels omgracht was.

Fig. 6.39. Vereenvoudigd plan van de eerste fase van middeleeuwse occupatie op de site Ronse – Savooistraat.

Fig. 6.40. Vereenvoudigd plan van de tweede fase van middeleeuwse occupatie op de site Ronse – Savooistraat.

6.2.33. Ruien – Rosalinde

Op de bijna 3 ha grote opgraving te Ruien – Rosalinde kwam een Karolingisch erf tevoorschijn.[461] Het erf omvat een hoofd- en bijgebouw, twee vierpalige structuren, enkele palenclusters, een kuil, en een greppel die het erf deels afbakende (Figuur 6.41). Deze greppel liep parallel met de weg waarlangs het erf lag. De structuren waren duidelijk georiënteerd op deze weg. De

460 De Smaele *et al.* 2015.
461 Verbrugge *et al.* 2021.

site is gedateerd in de periode c. 750-900 n. Chr. op basis van het aangetroffen aardewerk en twee ^{14}C-dateringen. Gelet op de korte lengte van de greppel is de nederzetting te classificeren als 'niet-omgracht'.

Fig. 6.41. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie te Ruien – Rosalinde.

6.2.34. Wortegem – Diepestraat

Bij de opgraving langs de Diepestraat in Wortegem, die zo'n 500 m ten noordwesten van de kerk van Wortegem ligt, zijn vijf grote middeleeuwse fases aan het licht gekomen: 1) Laat-Romeinse periode – vroeg-Merovingisch; 2) Merovingisch; 3) Karolingisch; 4) 12de-14de eeuw; en 5) midden 15de-midden 16de eeuw.[462] Enkel de Karolingische en laat- tot postmiddeleeuwse fase zijn met zekerheid met bewoning in verband te brengen.

De Laat-Romeinse – vroeg-Merovingische fase omvat een waterkuil en een gebouwstructuur; op basis van een ^{14}C-datering is de waterkuil in de periode c. 330-540 n. Chr. te plaatsen. De Merovingische occupatie dateert op basis van het aardewerk en ^{14}C-dateringen tussen c. 550-650 n. Chr. Ze omvat verschillende kuilen, greppels, en een herstelde (?) palenrij – alleszins een lineaire palencluster.

De Karolingische nederzetting is duidelijk gestructureerd door twee holle wegen (Figuur 6.42). Deze zijn ontstaan na de Merovingische occupatie, aangezien ze Merovingische sporen doorsnijden. Verschillende hoofd- en bijgebouwen liggen langs deze wegen. Op basis van de afstanden tussen de gebouwen lijken er tot vijf erven aanwezig. Hun onderlinge chronologie en relatie is echter niet vast te stellen. De nederzetting was niet omgracht. De bewoning omvat daarnaast ook nog verschillende kuilen en vier waterputten, waarvan er drie elkaar op quasi dezelfde locatie opvolgen. De datering van deze bewoningfase is c. 750-900 n. Chr., dit op basis van het aardewerk en enkele ^{14}C-dateringen.

462 De Maeyer, Taelman, Cherretté 2018.

Fig. 6.42. Vereenvoudigd plan van de Karolingische occupatie te Wortegem - Diepestraat.

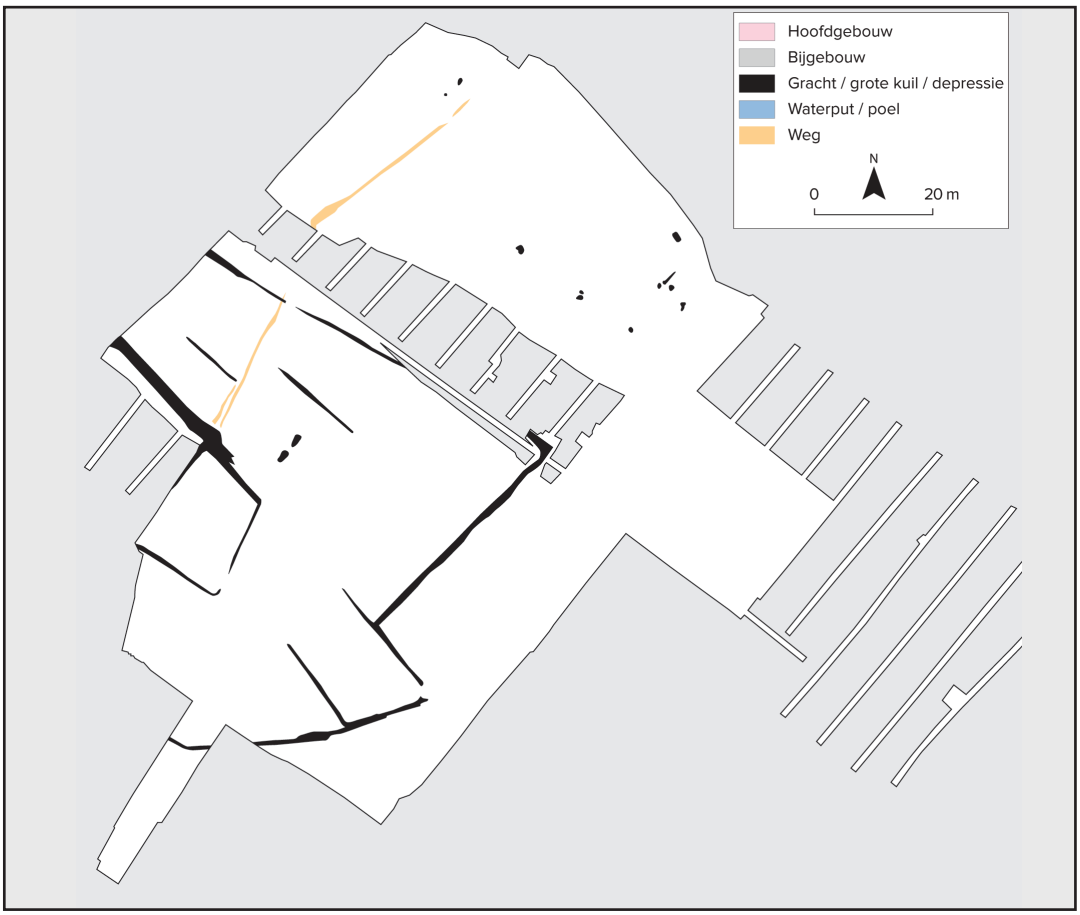

Fig. 6.43. Vereenvoudigd plan van de occupatie tussen c. 1450-1550 op de site Wortegem – Diepestraat.

Tussen de 10de-12de eeuw is het terrein niet bewoond, maar in gebruik als landbouwgrond. Er vindt dan heel wat erosie plaats. Dit gebruik zet zich door in de 12de tot 14de eeuw, met dat verschil dat het terrein nu ingedeeld is aan de hand van een grachtensysteem. Dit volgt de oriëntatie uitgezet door de Karolingische wegen, die op historische kaarten nog als voetweg aangeduid staan – deze kennen dus een lang bestaan.

In de tweede helft van de 15de eeuw verschijnt er terug bewoning op het terrein. Het gaat om een weg, een grachtensysteem, en verschillende kuilen (Figuur 6.43). Een duidelijk erf is moeilijk aan te duiden, laat staan een gebouwplattegrond. Niettemin wijst het grachtensysteem, dat duidelijk percelen afbakent, en de concentraties aan vondstenmateriaal, op de aanwezigheid van bewoning – minstens in de nabije omgeving, maar misschien ook op de opgegraven zone zelf.

6.2.35. Zingem – Lange Aststraat 14

De opgraving langsheen de Lange Aststraat in Zingem/Huise bracht een fragment van een volmiddeleeuwse nederzetting aan het licht.[463] Een (deel van een) hoofdgebouw, een palenrij, greppels en verschillende kuilen liggen gegroepeerd binnen een zeer brede (10 m) enclosgracht (Figuur 6.44). In het aardewerk kunnen twee fases herkend worden: een eerste uit de 10de-vroege 11de eeuw en een tweede uit midden 11de-vroege 12de eeuw. Het eigenlijke materiaal zit vaak vermengd in de sporen zodat het niet mogelijk is individuele sporen of structuren aan een bepaalde fase toe te wijzen.

Fig. 6.44. Vereenvoudigd plan van de volmiddeleeuwse occupatie op de site Zingem – Lange Aststraat.

6.3. DE ARCHEOLOGISCH GEKENDE NEDERZETTINGSVORMEN

Na deze beschrijving van de individuele nederzettingsfases wordt dieper ingegaan op de verschillende herkende nederzettingsvormen, dit op vlak van hun morfologie, omvang en aard (Tabel 6.9). Het blijft hierbij belangrijk te vermelden dat de dominantie van kleine opgravingsvlakken een goed begrip van de nederzettingsmorfologie en -omvang sterk bemoeilijkt. De hier beschreven nederzettingsvormen zijn dan ook gebaseerd op de beschikbare informatie, hoe beperkt deze soms is.

463 Wyns, Mestdagh, Acke 2010.

TABEL 6.9: INVENTARISATIE VAN DE INDIVIDUELE NEDERZETTINGSFASES EN HUN KARAKTERISATIE OP VLAK VAN MORFOLOGIE, OMVANG EN AARD VAN DE NEDERZETTING.

Site ID	Fase ID	Site	Chronologie	Morfologie	Omvang	Aard
1	1.1	Aalst – Hoezekouterdreef	400-600	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
2	2.1	Aalst – Sint-Jozefscollege	425-550	Onbepaald	Individueel?	"elite"?
3	3.1	Asse – Kasteel van Waarbeek	TPQ 14de eeuw	Omgracht?	Individueel	"elite'
4	4.1	Baardegem – De Faluintjes	850-975	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
4	4.2	Baardegem – De Faluintjes	950-1050	Omgracht	Individueel	"gewoon"
5	5.1	Baasrode – Hof te Peene	1350-…	Niet-omgracht?	Individueel	"elite"
6	6.1	Balegem - Nederstenberg	VolMe	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
7	7.1	Berchem – Ter Donckt	TPQ tweede helft/late 13de eeuw	Omgracht	Individueel	"elite"
8	8.1	De Pinte – Ter Groene Walle	TAQ 1249	Omgracht	Individueel	"elite"
9	9.1	Eke – Nieuwe Steenweg	onbekend	Omgracht	Individueel	"elite"
10	10.1	Erembodegem – Zuid IV	750-900	Omgracht	Individueel	"gewoon"
10	10.2	Erembodegem – Zuid IV	1100-1300	Omgracht	Individueel	"gewoon"
11	11.1	Gentbrugge – Het Kamp	725-875	Omgracht	Gegroepeerd?	"elite"?
12	12.1	Gontrode – Goed te Cootele	VolMe	Onbepaald	Individueel?	onbepaald
12	12.2	Gontrode – Goed te Cootele	TAQ 1365	Omgracht	Individueel	"elite"
13	13.1	Hofstade – Hof ten Hamme	TPQ 13de eeuw	Onbepaald	Individueel	"elite"
14	14.1	Kerkhove – Waarmaardsche Kouter	550-750	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
15	15.1	Kruishoutem - Containerpark	900-1100	Omgracht	Individueel	"gewoon"
16	16.1	Kruishoutem – Hedekensdries-straat 45	900-1000	Niet-omgracht?	Individueel?	"gewoon"
16	16.2	Kruishoutem – Hedekensdries-straat 45	1000-1200	Omgracht	Individueel	"gewoon"
17	17.1	Kruishoutem – Hof te Wijckhuyze	1200-1500	Omgracht	Individueel	"elite"
18	18.1	Kruishoutem - Kapellekouter	650-750	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
19	19.1	Kruishoutem – Stokstormestraat 14a	TPQ c. 1350	Onbepaald	Individueel	"elite"
20	20.1	Lebbeke – Hof ten Dijke	TAQ 1365	Omgracht	Individueel	"elite"
21	21.1	Lede – Kleine Kouterrede	900-1100	Omgracht	Individueel	"gewoon"
22	22.1	Lemberge – Burg. Maenhaut-straat	425-550	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
23	23.1	Merelbeke - Caritas	750-900	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
23	23.2	Merelbeke - Caritas	900-1000	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
24	24.1	Merelbeke - Molenkouter	775-900	Omgracht	Gegroepeerd?	"elite"?
24	24.2	Merelbeke – Molenkouter	900-1100	Omgracht	Gegroepeerd?	"elite"?
24	24.3	Merelbeke - Molenkouter	1000-1200	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
25	25.1	Moorsel – Hof te Eksel	1450-1625	Omgracht	Individueel	"elite"
26	26.1	Moortsele – Hof ter Hulst	1250-1500	Omgracht	Individueel	"elite"
27	27.1	Opwijk – Hof Ten Eeken	TAQ late 13de eeuw	Omgracht	Individueel	"elite"
28	28.1	Outer - Stuypenberg	750-900	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
28	28.2	Outer – Stuypenberg	900-1000/1050	Omgracht	Individueel	"gewoon"

28	28.3	Outer – Stuypenberg	1100-1200	Omgracht	Individueel	"gewoon"
28	28.4	Outer - Stuypenberg	1100-1300	Omgracht	Individueel	"gewoon"
29	29.1	Ouwegem – Beertegemstraat	700-900	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
29	29.2	Ouwegem - Beertegemstraat	900-1100	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
30	30.1	Ronse – De Stadstuin	850-900	Omgracht	Individueel	"gewoon"
30	30.2	Ronse – De Stadstuin	900-1000	Omgracht	Individueel	"gewoon"
31	31.1	Ronse – Pont West	900-950	Omgracht	Individueel	"gewoon"
31	31.2	Ronse – Pont West	1100-1200	Omgracht	Individueel	"gewoon"
31	31.3	Ronse – Pont West	1175-1325	Omgracht	Individueel	"gewoon"
31	31.4	Ronse – Pont West	1450-1550	Omgracht	Individueel	"gewoon"
32	32.1	Ronse – Savooistraat	1150-1225	Omgracht?	Individueel	"gewoon"
32	32.2	Ronse – Savooistraat	1175-1250	Omgracht?	Individueel	"gewoon"
33	33.1	Ruien - Rosalinde	750-900	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
34	34.1	Wortegem - Diepestraat	750-900	Niet-omgracht	Individueel	"gewoon"
34	34.2	Wortegem - Diepestraat	1450-1550	Omgracht	Individueel	"gewoon"
35	35.1	Zingem – Lange Aststraat 14	900-1125	Omgracht	Individueel	"gewoon"

6.3.1. Morfologie: Niet-omgrachte en omgrachte rurale nederzettingen

De hierboven gegeven beschrijving van de beschikbare archeologische informatie maakt meteen duidelijk dat het vooraf gemaakte morfologische onderscheid tussen 'niet-omgrachte' en 'omgrachte' nederzettingen in zekere zin te strikt is. Verschillende nederzettingen tonen namelijk dat omgrachte en niet-omgrachte zones (al dan niet te interpreteren als erven) naast elkaar konden bestaan: Erembodegem – Zuid IV, Kruishoutem – Containerpark, Merelbeke – Molenkouter, en Outer – Stuypenberg. Niettemin vertonen deze nederzettingen wel een omgrachting, en zijn ze dus ook als zodanig gekwalificeerd.

Van de 52 herkende nederzettingsfases kunnen er 13 (+ 2 onzeker) gekwalificeerd worden als 'niet-omgracht' en 29 (+ 4 onzeker) als 'omgracht'; van 4 fases kan de morfologie met onvoldoende zekerheid bepaald worden (Figuur 6.45). Chronologisch is het zeer duidelijk dat de niet-omgrachte morfologie kenmerkend is voor de vroege en volle middeleeuwen, en in de late middeleeuwen schijnbaar niet voorkomt. De omgrachte morfologie is dan weer typisch voor de volle en late middeleeuwen, al komt ze in mindere mate ook in de vroege middeleeuwen voor, meer bepaald vanaf de 8ste eeuw (Erembodegem – Zuid IV, Gentbrugge – Het Kamp, Merelbeke – Molenkouter, Ronse – De Stadstuin). Deze regionale trend, waarbij de dominantie van de omgrachte morfologie toe neemt, bevestigt eerder onderzoek.[464] Verbrugghe (2020, p. 136) schreef nog dat '*[w]hether or not [...] all high medieval single farmsteads were enclosed by ditch features is unclear*'. De huidige studie toont dat er in de volle middeleeuwen zeker nog niet-omgrachte nederzettingen bestonden: Baardegem – De Faluintjes (eerste fase), Balegem – Nederstenberg, Merelbeke – Caritas, Merelbeke – Molenkouter, en Ouwegem - Beertegemstraat. In de meeste gevallen gaat het wel om 10de-eeuwse fases (Baardegem, Merelbeke – Caritas, Ouwegem) en zoals steeds moet rekening gehouden met het beperkte ruimtelijk inzicht. Toch kan dit suggereren dat het omgrachten van de nederzetting een fenomeen is dat in de 8ste eeuw opkomt[465] en pas na de 10de eeuw dominant wordt. Niettemin toont de nederzetting Merelbeke – Molenkouter dat er ook in de 11de-12de eeuw nog niet-omgrachte nederzettingen bestaan. Een diepgaandere blik op de data toont dat ook in de late middeleeuwen niet-omgrachte nederzettingen (of tenminste nederzettingszones) nog bestaan. Voorbeelden zijn Lede – Kleine Kouterrede

464 Deschepper 2022, pp. 275-278; Verbrugghe 2020, pp. 135-137.
465 Al tonen nederzettingen in de kustregio (Roksem – Oude Brugseweg en Sint-Andries – Kosterijstraat) dat het omgrachten van nederzettingen ook al eerder kon gebeuren.

(tweede fase), Ronse – Pont West en Wortegem – Diepestraat. De nederzetting Baasrode – Hof te Peene (laatmiddeleeuwse bewoning) is als 'niet-omgracht?' geclassificeerd. Bij het archeologisch onderzoek zijn er geen sporen van een omgrachting aangetroffen, en ook op historisch kaartmateriaal en historische afbeeldingen is geen gracht zichtbaar. De specifieke context van deze bewoning, in de historische kern van Baasrode, speelt hier zeker een rol in. Misschien was de beschikbare ruimte te beperkt om een gracht aan te leggen, of werd een gracht door de bewoners (de heren van Baasrode) sowieso niet als benodigd element van de bewoning gezien.

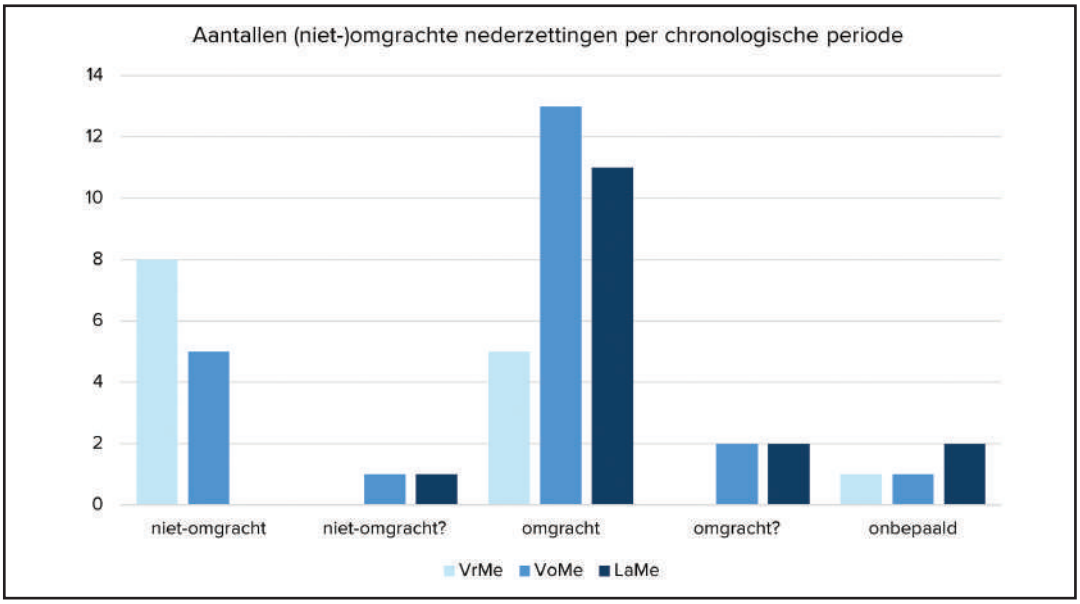

Fig. 6.45. Verhoudingen in basismorfologie van de rurale nederzettingen (omgracht vs. niet-omgracht) per chronologische periode (VrMe: vroege middeleeuwen; VoMe: volle middeleeuwen; LaMe: late middeleeuwen).

Niet-omgrachte nederzettingen komen zoals vermeld voor tijdens de vroege en volle middeleeuwen. Tijdens de vroege middeleeuwen is deze nederzettingsmorfologie nog dominant, vanaf de 8ste eeuw neemt ze in belang af om tijdens de late middeleeuwen (schijnbaar) te verdwijnen. Zoals hierboven echter al is besproken blijven niet-omgrachte zones binnen nederzettingen ook tijdens de late middeleeuwen bestaan. De site Baasrode – Hof te Baasrode suggereert ook dat binnen historische kernen deze morfologie aanwezig blijft. Daar bestaat ze zeker ook naast de omgrachte morfologie, zoals onderzoek in onder andere Nederbrakel aantoont (zie Hoofdstuk 7.3.4).

Er is binnen de niet-omgrachte nederzettingen geen sprake van een patroon of trend op vlak van erfoppervlakte (die sowieso moeilijker bepaald kan worden) of ordening van de erfstructuren.

In het binnenland van het huidige Vlaanderen verschijnen omgrachte nederzettingen in de 8ste eeuw, en dit is in de Schelde-Denderregio niet anders. Ook de chronologische evolutie in de 10de eeuw, van grotere omgrachte zones waarin erven aanwezig zijn naar het specifiek omgrachten van individuele erven, zoals voorgesteld in eerder onderzoek,[466] lijkt correct te zijn. Het voorkomen van grotere omgrachte zones in de 10de-11de eeuw lijkt vooral bepaald door het reeds aanwezig zijn van het grachtensysteem, zoals duidelijk is te Merelbeke – Molenkouter (grachtensysteem aangelegd in 9de eeuw?) en Ronse – De Stadstuin (idem). Te Lede – Kleine Kouterrede is ook een 10de-11de-eeuwse omgrachte nederzetting aanwezig, maar de exacte aard van het grachtensysteem is moeilijk te evalueren. Outer – Stuypenberg en Ronse – Pont West zijn dan weer duidelijke 10de-eeuwse voorbeelden van individueel

466 Deschepper 2022, pp. 275-276.

omgrachte erven – op beide nederzettingen vond een belangrijk deel van de activiteiten wel nog plaats in niet-omgrachte activiteitenzones.

Het belangrijk worden van het omgrachten van het erf is in verband gebracht met het willen uitdrukken van sociale status, het oprichten van een fysieke grens tussen de erfgemeenschap en de rest van de samenleving en/of tussen het erf als specifieke ruimte en de daarbuiten gelegen ruimte, en met het afbakenen van grondbezit. Daarnaast konden grachten ook meer praktische functies hebben, zoals het draineren van percelen of het bijeenhouden van vee.[467] De sociale betekenis lijkt in de late middeleeuwen aan belang te winnen, toch voor een specifiek nederzettingstype, de site met walgracht. Binnen de Schelde-Denderregio zijn verschillende voorbeelden van dit nederzettingstype archeologisch onderzocht, hoewel de schaal van dit onderzoek vaak heel beperkt is waardoor verregaande conclusies moeilijk zijn. De kenmerken van dit type sites zijn, volgens eerder onderzoek, (onder andere) de breedte van de omgevende gracht, de ligging in het landschap (in lagergelegen of extensief gebruikte delen van het landschap), en vooral de sociaal-economische context waarin ze opgericht worden en bestaan (en waarin de gracht duidelijk als statuselement wordt uitgespeeld).[468] Hoewel een diepgaand onderzoek in deze studie niet heeft plaats gevonden (aangezien dit ook een diepgaand historisch onderzoek van elke individuele site moet inhouden), lijkt dit wel correct te zijn. Al is er op vlak van locatie ook enige nuance aan te brengen. Van de 12 sites met walgracht in de dataset (dus archeologisch onderzochte sites) liggen er zes in of op de rand van een rivier/beekvallei, en drie in of aan de rand van het Scheldeveld. Deze laatste zijn dus in verband te brengen met het intensiever in gebruik brengen van een 'meer marginale' landschapszone. De drie laatste, ten slotte, zijn niet meteen met één van beide landschappelijke contexten in verband te brengen: ze liggen in hoger gelegen zones of op hellingen (Gontrode – Goed te Cootele, Moortsele – Hof ter Hulst, Opwijk – Hof ten Eeken). Hier zullen dus andere overwegingen in verband met de locatiekeuze gespeeld hebben, waar verder onderzoek voor nodig is.

Het nederzettingsttype 'site met walgracht' verschijnt in de late 12de-13de eeuw.[469] Voor zover vast te stellen is, wordt deze chronologie door het huidige onderzoek grotendeels bevestigd, al zijn er twee nuances te maken. Ten eerste bemoeilijken twee factoren het vaststellen van de oprichting van de bewoning: de beperkte aard van het archeologisch onderzoek op deze sites, en de vaak langdurige, plaatsvaste aard van de bewoning, waardoor oudere sporen moeilijker bewaard blijven. Ten tweede suggereert het archeologisch onderzoek dat sommige van deze sites een volmiddeleeuwse voorloper kunnen hebben. Met name te Gontrode – Goed te Cootele en Kruishoutem – Hof te Wijckhuyze is vastgesteld dat er volmiddeleeuwse sporen aanwezig waren; de aard van deze occupatie is echter onbekend. Te Moorsel – Hof te Eksel is deze wel bekend: het gaat om een motteversterking die in de late middeleeuwen omgebouwd werd tot site met walgracht. Deze evolutie is zeer specifiek en dus weinig relevant voor het bredere verhaal.

6.3.2. Omvang: individuele en gegroepeerde bewoning

Op basis van de beschikbare informatie kunnen de meeste nederzettingen geïnterpreteerd worden als individuele bewoning: een nederzetting bestaande uit maximum drie gelijktijdige erven. Voor een deel van de sites, met name deze die als 'site met walgracht' te interpreteren zijn, is dit (quasi) inherent aan het nederzettingstype. Voor de vroeg- en volmiddeleeuwse sites sluit dit dan weer aan bij de vaststellingen uit recent onderzoek.[470]

467 Huijbers 2007, pp. 315-328; De Clercq 2009, pp. 259-261; Loveluck 2013, pp. 98-150. Voor discussies met betrekking tot Binnen-Vlaanderen: Deschepper 2022, pp. 296-298; Verbrugghe 2020, pp. 149-151.
468 Verhaeghe 1981; Thoen 1990; Tys 2010. Zie ook Hoofdstuk 2.1.2.4.
469 Verhaeghe 1981, p. 106; Dewilde & Ameels 2008, p. 50.
470 Deschepper 2022, p. 275; Verbrugghe 2020, p. 135.

Enkel de nederzettingen aangetroffen te Gentbrugge – Het Kamp en Merelbeke – Molenkouter kunnen waarschijnlijk als *semi-nucleation* of gegroepeerde rurale bewoning omschreven worden. Het effectieve bewijs hiervoor, namelijk de aanwezigheid van vier of meer erven, ontbreekt: deze interpretatie gebeurt op basis van de aanwezige grachtencomplexen, die buiten het opgegraven vlak doorlopen en morfologische gelijkenissen vertonen met gekende gegroepeerde nederzettingen uit Binnen-Vlaanderen, Engeland en Frankrijk. Te Erembodegem – Zuid IV lijkt er dan weer een zekere samenhang te zijn tussen de Karolingische erven, dit op basis van een weg die beide waarschijnlijk verbindt. Het proefsleuvenonderzoek kon in de tussenliggende zone echter geen grachtensysteem vaststellen, waardoor deze erven eerder als individuele nederzettingen moeten gezien worden.

Andere sites, met name Baardegem – De Faluintjes, Baasrode – Hof te Peene, Balegem – Nederstenberg, Outer – Stuypenberg, en Wortegem – Diepestraat, liggen in of aan de rand van een rurale historische kern. Met uitzondering van de site Baasrode is het onduidelijk of het opgegraven nederzettingsfragment effectief deel uitmaakte van de voorloper van deze historische kern. De omvang van de opgravingsoppervlakken en het gebrek aan meerdere archeologische data-punten binnen de historische kern laten dit niet toe. Voor Baasrode is dit dan weer zo goed als zeker op basis van de ligging en aard van de site (ligging middenin de 19de-eeuwse omvang van de historische kern; aard als woonplaats van de heren van Baasrode), maar hier biedt de opgraving omwille van haar beperkte omvang geen inzicht in de ruimtelijke organisatie van de gegroepeerde bewoning.

Het vrijwel ontbreken van (duidelijk identificeerbare) gegroepeerde bewoning in de Schelde-Denderregio zou geïnterpreteerd kunnen worden als bewijs voor een nederzettingspatroon dat gedomineerd wordt door individuele bewoning doorheen de middeleeuwen. Dit zou op haar beurt betekenen dat de grote dichtheid aan rurale historische kernen een post-middeleeuws fenomeen is. Dit is zeer onwaarschijnlijk, niet in het minst omwille van de resultaten uit het onderzoek naar deze rurale historische kernen zelf (zie Hoofdstuk 7). De schijnbare dominantie van individuele bewoning lijkt vooral een product van de archeologische onderzoeksgeschiedenis en onderzoeksmethodes. Opnieuw speelt de over het algemeen eerder beperkte oppervlakte van het archeologisch onderzoek een centrale rol. In de historische kernen zelf speelt dan weer de omgekeerde dynamiek: de huidige oppervlakte-criteria die bepalen wanneer archeologisch onderzoek bij vergunningsplichtige werken dient te gebeuren, liggen op een niveau waarbij het gemiddelde bouwproject in historische kernen buiten deze verplichting valt. Ook de locatie van het archeologisch onderzoek speelt een rol: het huidige onderzoek volgt grotere economische ontwikkelingsprojecten die zich typisch buiten de bewoningskernen bevinden. Op die manier geeft het archeologisch onderzoek voornamelijk inzicht in de bewoning van die buitengebieden, maar zo blijven ook heel wat landschappelijke zones slechter gekend, zoals de bewoningskernen.

6.3.3. Aard: 'gewone' en 'elite' bewoning

In sociaal-economische zin kan wat betreft de aard van de bewoning een ruw en eenvoudig onderscheid gemaakt worden tussen nederzettingen bewoond door 'de elite' en nederzettingen bewoond door 'de gewone bevolking'. Doorheen de middeleeuwen verandert de samenstelling van beide groepen uiteraard sterk, net als de 'sterkte' van de grens tussen beide. Het is hier niet de bedoeling om een doorgedreven sociaal-economische analyse uit te werken, wel om op basis van de criteria gedefinieerd door Loveluck (2009; 2011) te duiden welke sites toegewezen kunnen worden aan 'de elite' en welke niet.

Deze criteria zijn *conspicuous production, conspicuous consumption*, en *social display*. *Conspicuous consumption* handelt over materiële cultuur en ecofacten, terwijl *conspicuous production* een verband kan houden tot nederzettingselementen: zo kan de aanwezigheid

van een gracht geïnterpreteerd worden als opvallende, 'meer dan normale' inzet van kapitaal. *Social display* hangt hiermee samen en gaat over het expliciet tonen/uitdrukken van status aan de hand van materiële cultuur, architectuur, … Belangrijk hierbij is dat deze analyse gecontextualiseerd gebeurd, met andere woorden, dat de nederzetting in zijn context geplaatst wordt, en dus vergeleken wordt met gelijktijdige nederzettingen uit de omgeving.

Op basis hiervan kan, voor wat betreft de rurale nederzettingen, gesteld worden dat de zogenaamde sites met walgracht als 'elitenederzettingen' gekarakteriseerd kunnen worden. Dit is echter niet alleen gebaseerd op de archeologische gegevens – deze zijn te beperkt – maar op extrapolatie vanuit deze archeologische gegevens en de combinatie ervan met historisch-cartografische gegevens en het vastgestelde algemene karakter van dit type site.[471] De groep van sites met walgracht is zelf ook zeer divers en in verband te brengen met een wijde waaier aan elites. Onderaan de ladder staan de sites met walgracht die sociaal-economisch te interpreteren zijn als pachtboerderijen (voorbeelden uit de regio zijn Kruishoutem – Stokstormestraat en Gontrode – Goed te Cootele); bovenaan sites met walgracht die woonplaatsen zijn van de adel. Een voorbeeld ervan is de site Berchem – Ter Donckt, die de woonplaats was van de heren van Ter Donckt (tot midden 15de eeuw), vazallen van de heer van Pamele-Oudenaarde.[472] Naast de sites met walgracht vormt ook de nederzetting Baasrode – Hof Te Peene een duidelijke elitenederzetting. Ook hier is historisch onderzoek noodzakelijk om deze kwalificatie te onderbouwen.[473]

Ook de twee mogelijke gegroepeerde rurale nederzettingen, Gentbrugge – Het Kamp en Merelbeke – Molenkouter, kunnen geïnterpreteerd worden als nederzettingen met een hogere sociale status, maar dan in een vroeg-volmiddeleeuwse context. In Gentbrugge zijn de belangrijkste argumenten hiervoor het hoge aandeel paard in het archeozoölogisch ensemble en de aanwezigheid van enkele zeldzame plantensoorten, vastgesteld via pollenonderzoek.[474] In Merelbeke valt vooral de organisatie van het rechthoekig omgrachte erf op, waarbij het hoofdgebouw op één korte zijde ligt en twee andere zijdes een lineaire opeenvolging van vierpalige structuren tonen. Het aantal vierpalige structuren, die te interpreteren zijn als opslagstructuren, hun opvallende oplijning, de creatie van een open ruimte (een *cour* of *courtyard*?) en de mogelijke aanwezigheid van palenrijen zijn te zien als elementen van *social display*. Voor deze nederzettingen ontbreekt historische informatie om ze contextueel beter te begrijpen, maar het is duidelijk dat ze wel afwijken van de 'normale' rurale nederzetting in deze periode.

De andere nederzettingen zijn allemaal te classificeren als 'gewone' nederzettingen. Wat betreft de omgrachte nederzettingen toont dit aan dat de aanwezigheid van een gracht op zich geen element is van een elitenederzetting.

6.3.4. 'Onzichtbare' laatmiddeleeuwse bewoning

Het archeologisch 'onzichtbaar worden' van de laatmiddeleeuwse bewoning is een gekend fenomeen. Traditioneel worden hiermee enerzijds het verdwijnen van het aardvast funderen van gebouwen, ten voordele van andere technieken met geen/een zeer beperkte impact op de bodem, zoals ligger- en staanderbouw, en anderzijds het plaatsvast worden van de bewoning, waardoor de continue occupatie oudere sporen vernietigt, bedoeld.[475] Het archeologisch onderzoek uitgevoerd in de Schelde-Denderregio bevestigt het verdwijnen van de aardvaste architectuur en plaatst dit chronologisch in de 12de-13de eeuw. Op de nederzettingen Ronse – Pont West, Outer – Stuypenberg en Erembodegem Zuid IV zijn

471 Cf. Verhaeghe 1981; Tys 2010.
472 Deschaumes 2002.
473 Moens, Ameels, De Groote 2011.
474 Deschepper *et al.* 2024.
475 van Beek, Groenewoudt, Keunen 2014.

immers duidelijke (delen van) 12de-13de-eeuwse erven aangetroffen waar het hoofdgebouw schijnbaar ontbreekt. De kuilen en grote hoeveelheden vondstmateriaal wijzen echter wel op bewoning.[476] Hetzelfde geldt te Wortegem – Diepestraat maar daar is de bewoning jonger, te dateren tussen 1450-1550. Ook in Lede – Kleine Kouterrede is een 13de-14de-eeuwse occupatie aangetroffen die in verband te brengen is met bewoning, al is het hoofdgebouw ook hier archeologisch niet te herkennen. De 12de-13de-eeuwse datering van de overgang van aardvaste naar andere funderingsmethoden in de Schelde-Denderregio is een stuk vroeger dan in Nederland, waar deze overgang zich in de 14de eeuw situeert.[477]

Het lijkt er op dat de aardvaste fundering in eerste instantie vervangen wordt door ligger- en/of stiepenbouw als element van houten architectuur, toch wat betreft de 'gewone' rurale nederzettingen. De enige duidelijke informatie over laatmideleeuwse rurale architectuur in de regio is afkomstig van de sites Baasrode – Hof te Peene, Moortsele – Hof ter Hulst, en Moorsel – Hof te Eksel. In Baasrode en Moorsel gaat het om archeologisch vastgestelde baksteenarchitectuur, gedateerd in de tweede helft van de 14de eeuw. In Moortsele gaat het om natuurstenen architectuur, die bouwhistorisch in de 13de eeuw geplaatst is. Aangezien het in deze drie gevallen om 'elite' sites gaat, zijn deze niet representatief voor de ontwikkelingen op de 'gewone' rurale nederzettingen. Gelet op de introductie van baksteen in de 13de eeuw, en haar popularisatie vanaf de tweede helft van die eeuw,[478] de hogere sociale status geassocieerd met de sites in Baasrode en Moorsel, en het afwezig zijn van baksteen op de hierboven genoemde 12de-13de-eeuwse nederzettingen, moet besloten worden dat baksteen niet vóór de 14de eeuw beschikbaar was als bouwmateriaal voor de 'gewone' bevolking in de Schelde-Denderregio. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor natuursteen, al is hier weinig informatie voorhanden.

6.3.5. Geassocieerde sites: versterkingen en ambachtslocaties

Naast 'zuivere' rurale nederzettingen omvat het middeleeuwse rurale nederzettingslandschap in de Schelde-Denderregio ook een reeks met bewoning geassocieerde sites. Het gaat vooral om versterkingen, waarvan er 17 archeologisch onderzocht zijn in de Schelde-Denderregio (Tabel 6.10). Ze zijn vaak fragmentair onderzocht en hun relatie tot de rurale bewoning is vaak onduidelijk. Enkel de versterkingen te Erpe en Petegem hebben een duidelijke ruimtelijke relatie tot een (19de-eeuwse) historische kern.

TABEL 6.10: ADMINISTRATIEVE KENMERKEN, AARD EN CHRONOLOGIE VAN DE ARCHEOLOGISCH ONDERZOCHTE MIDDELEEUWSE VERSTERKINGEN IN DE SCHELDE-DENDERREGIO.

Site	Aard onderzoek	Uitvoeringsjaar	Aard	Chronologie
Moorsel – Hof te Eksel	Opgraving	1975-1977	Motte	1150-1450
Avelgem – Kasteelstraat	Proefsleuven	2021	Onbekend	TAQ 1202
Bever – Kasteelberg	Opgraving	1964	Motte	11de-17de eeuw
Parike - Hollebeekstraat	Noodonderzoek	1999	Motte	1200-1350
Erpe – Kasteelberg/Dorpstraat	Opgraving	1898 2014	Motte	1050-1225
Schendelbeke – Kasteel van Schendelbeke	Geofysisch Proefsleuven	1965 1971 2009	Bakstenen burcht	c. 1250/1300-1453
Viane - Kasteelberg	Opgraving	1976	Motte	1050/1075-1175/1325
Gooik – Kasteelhof	Noodonderzoek (na toevalsvondst)	2013	Bakstenen burcht	1550-1650

476 Cf. van Beek, Groenewoudt, Keunen 2014, p. 54.
477 Schabbink 2015, p. 221.
478 Coomans & Van Royen 2008; Debonne 2014.

Kooigem – Kasteel van Kooigem	Veldkartering	2007	Onbekend	Onbekend
Melle – Kasteel van Cortrosine	Opgraving	1971 1973	Bakstenen burcht	1250-…
Scheldewindeke – Blauw Kasteel	Opgraving	2008	Bakstenen burcht	1300-1500
Opwijk – Borcht	Opgraving	1998-1999 2008 2018	Motte	1000-1200
Eine – Burcht van de heren van Eine	Opgraving	1979	Motte?	Onbekend
Heurne – Torenhof	Opgraving	1983 1999	Donjon	1350-…
Helkijn – Kasteel van Helkijn	Opgraving	1978-1983	Natuurstenen burcht	1150-…
Wichelen – Motte van de Bergenmeersen	Opgraving	2012	Motte	1250-1350
Petegem – 't Oud Kasteel	Opgraving	1976-1979	Natuurstenen burcht Motte	875-1000 1000-1200

In Erpe ligt een motteversterking centraal in de historische kern; de Sint-Martinuskerk van Erpe ligt een kleine 200 m zuidwaarts. De oudste vermelding van de motte dateert uit 1057, wanneer de vrije man Folchardus onder andere een derde van de *castelli et uillae quae dicitur Erpe* aan zijn vrouw Regilinde schenkt als bruidsschat.[479] De oprichting van de motte moet gezien worden in kader van de uitbouw van de grensverdediging van het gebied tussen Schelde en Dender, dat kort ervoor veroverd was door de graaf van Vlaanderen.[480] De motte ligt ook strategisch aan de kruising van de wegen Ename-Velzeke-Aalst en Gent-Aalst, net op de overgang van deze wegen over de Molenbeek/Ter Erpenbeek. De relatie tot het ontstaan van de historische kern is onbekend. Het archeologisch onderzoek op en rond de motte kon tot op heden weinig extra inzichten aanleveren.[481] Enkele residuele Karolingische scherven wijzen op eerdere occupatie; 10de-11de-eeuwse greppels, paalkuilen en kuilen bevestigen de oprichting van de site in de eerste helft van de 11de eeuw.

De versterking van Petegem is één van de weinige gekende vroegmiddeleeuwse versterkingen in het huidige Vlaanderen en in het graafschap Vlaanderen. Ze is gekend uit twee bronnen uit het midden van de 9de eeuw, waaruit blijkt dat de *villa Pettingeham* een locatie was waar de hoogste elite samenkwam. In de oudste vermelding, uit 854-859/860, gaat het over de graaf van Laon en de bisschop van Noyon-Doornik (deze laatste kon niet aanwezig zijn), in de tweede vermelding uit 864 is koning van West-Francië Karel de Kale in Petegem.[482] Archeologisch onderzoek tussen 1976-1979 kon een groot deel van deze *villa* blootleggen.[483] Hernieuwd onderzoek suggereerde een licht aangepaste chronologie.[484] In de late 8ste of vroege 9de eeuw gaat het om een houtbouwfase bestaande uit een hoofdgebouw met haard en enkele bijgebouwen. Op het eind van de 9de eeuw of in de vroege 10de eeuw wordt deze houtbouwfase vervangen door een zaalbouw (*aula*) in Doornikse kalksteen, en wordt een 8-vormige gracht gegraven die de site opdeelt in een woon- en kerkzone. Op deze kerkzone ligt een houten kerkgebouw dat na een brand vervangen is door een stenen exemplaar iets verderop. Beide kerkgebouwen kenden een geassocieerde begraafplaats. De bouw van de eerste houten kerk gaat samen met de aanleg van de gracht en de bouw van de stenen *aula*. In de 10de of 11de eeuw ging de versterking over naar de heren van

479 DiBe ID 7532.
480 De Groote & Langen 2011; Herremans *et al.* 2023, pp. 861-862/870-880.
481 Devroe, Van Remoorter, Cornelis 2019.
482 Callebaut & Milis 1982; Berings 1986a; Berings 1989, pp. 82-83.
483 Callebaut 1981.
484 De Groote 2008, pp. 74-77.

Petegem, die in 1082 een kapittel stichtten in de versterking, met de kerk (Sint-Martinuskerk) als kapittel- en parochiekerk. In 1286 verkocht de heer van Petegem het kasteel aan Gwijde van Dampierre. In de 13de eeuw was de versterking al omgebouwd tot een natuurstenen burcht met trapezoïdaal plan. In 1291 werd de kerk verplaatst naar de huidige locatie, zo'n 1 km naar het noordoosten. Er is hier geen enkele informatie over de relatie tot gelijktijdige rurale bewoning. Het is ook onduidelijk of de kerk verplaatst werd naar een bestaande bewoningsconcentratie of dat de verplaatste kerk bewoning aantrok.

Naast versterkingen vormen ook ambachtelijke locaties voorbeelden van met bewoning geassocieerde sites. Specifieke ambachtelijke sites zijn vrij zeldzaam in de regio. Een eerste voorbeeld is de site Gentbrugge – Aard. Deze site omvat een reeks hutkommen en kuilen; op basis van paleo-ecologisch onderzoek en het vondstenmateriaal is duidelijk dat hier, of in de nabije omgeving, een reeks ambachtelijke activiteiten plaatsvonden.[485] Centraal daarin stond de graanverwerking. De occupatie dateert in de 9de eeuw; in het vierde kwart van de 9de eeuw was ze zeker opgegeven omdat de hutkommen en kuilen op dat moment opgevuld werden. Vanaf dat moment blijft de locatie in gebruik als landbouwgrond. De relatie tot de bewoning is dan ook onduidelijk, al was er op basis van de toponymie en historische gegevens mogelijk een oeverwalsite of aanlegplaats aanwezig ter hoogte van de site. Dergelijke middeleeuwse oeverwalsites, met productie- en handelsfuncties, zijn ook herkend in Baasrode, Schellebelle en Mariekerke, op basis van de historische nederzettingsstructuur.[486]

Een andere site in verband te brengen met ambachtelijke productie is Merchtem – Holbeek.[487] Bij begeleiding van de aanleg van de vTn2-aardgasleiding werd hier een middeleeuwse site aangetroffen die een 15-tal kuilen, 20 paalsporen en enkele greppels omvat. Het omvangrijke aardewerkassemblage (> 3000 scherven), en de uniformiteit van dit assemblage, het ontbreken van gebruikssporen, de slechtgebakken aard van het aardewerk en het ontbreken van import wijzen op een interpretatie als pottenbakkersstort. De grote hoeveelheden houtskool en verbrande leem in de sporen ondersteunt dit. Ook hier is er geen relatie tot bewoning vast te stellen. Op historisch kaartmateriaal ligt de dichtstbijzijnde bewoning zo'n 400 m naar het noorden (gehucht Holbeek).

Tot slot is Merelbeke – Caritas te noemen, waar een 10de-eeuwse pottenbakkersoven is aangetroffen in associatie met verschillende gebouwen en vermoedelijk ook enkele graven.[488] Aan de overzijde van de straat ligt de nederzetting Merelbeke – Molenhoek, waar ook 10de-eeuwse bewoning is aangetroffen.[489] In tegenstelling tot in Gentbrugge en Merchtem is er hier dus wel een duidelijke ruimtelijke associatie tussen de ambachtelijke activiteit en de bewoning. De oven is waarschijnlijk slechts één of enkele malen gebruikt (zogenaamde occasionele productie), ter bevoorrading van de nederzetting zelf of van een gemeenschap in de omgeving.[490] Opvallend is dat er in andere 10de-eeuwse sporen op de site Caritas geen producten uit de oven zijn aangetroffen. Gelet op het (stratigrafisch aangetoonde) tweefasige karakter van de occupatie betekent dit misschien dat de oven van na de bewoning dateert, al kan een dergelijk strikte chronologische relatie zeker niet hardgemaakt worden. De eventuele aanwezigheid van de productie te Merelbeke – Caritas op de nederzetting Merelbeke – Molenkouter is nog niet onderzocht.

De ambachtelijke activiteit in Merelbeke is conceptueel eerder te definiëren als 'ambachtelijke activiteit bij een nederzetting' in plaats van als eigenlijke, gespecialiseerde 'ambachtelijke site'. Bij de eerste categorie van sites vormt de bewoning de hoofdactiviteit, bij de tweede categorie

485 Deschepper *et al.* 2024.
486 Moens, Ameels, De Groote 2011, pp. 75-76.
487 Driesen, Van de Staey, Steegmans 2012.
488 De Clercq, Deschieter, De Mulder 2002; De Clercq, Deschieter, De Mulder 2004.
489 Lefere *et al.* 2024.
490 De Groote *et al.* 2007, p. XV.

is dit de ambachtelijke productie. Gelijkaardig aan Merelbeke zijn bijvoorbeeld ook sporen van ambachtelijke activiteit aangetroffen in of nabij de nederzettingen van Erembodegem – Zuid IV (volmiddeleeuwse fase)[491] en Lemberge – Burgemeester Maenhoutstraat.[492]

Het schijnbaar, tot op heden (!) grotendeels ontbreken van gespecialiseerde ambachtelijke sites in het studiegebied tijdens de middeleeuwen geeft inzicht in het nederzettingssysteem en de organisatie van activiteiten in het landschap. Om dit ten gronde te begrijpen is echter verder regionaal comparatief onderzoek nodig.

Dit zijn slechts voorbeelden; er is in deze studie geen grondige analyse uitgevoerd van de ambachtelijke sites. Over het algemeen kan gesteld worden dat gespecialiseerde, meer grootschalige ambachtelijke activiteit zeldzaam is in de Schelde-Denderregio tijdens de middeleeuwen – toch binnen de huidige archeologische dataset. De redenen hiervoor zijn divers: zo is er weinig zicht op de activiteit binnen de historische kernen, waar vermoedelijk een belangrijk deel van de ambachtelijke activiteit zich afspeelde (zie Hoofdstuk 7). Ook de neiging in het archeologisch beslissingsproces om te focussen op 'structurele sites' kan een rol spelen, net als het feit dat archeologisch onderzoek nu economisch gestuurd is waarbij bepaalde zones in het landschap meer onderzocht worden dan andere. Het kan met andere woorden zo zijn dat de middeleeuwse ambachtelijke activiteit zich voor een groot deel afspeelde in landschappelijke zones en regio's die tot op heden archeologisch nog weinig onderzocht zijn. Een laatste reden is dat bepaalde ambachtelijke activiteiten, zoals textielproductie, archeologisch nu eenmaal zeer moeilijk vast te stellen zijn.

6.4. DISCUSSIE

6.4.1. Vroegmiddeleeuwse nederzettingen en nederzettingstoponiemen

Archeologisch zijn in de Schelde-Denderregio al twaalf vroegmiddeleeuwse nederzettingen aangetroffen. In Aalst (Hoezekouterdreef en Sint-Jozefscollege) en Lemberge gaat het om zeer vroege bewoning, te dateren in de 5de-6de eeuw. Ook in Wortegem is op dat moment occupatie aanwezig, al is deze niet als nederzetting te kwalificeren. 6de-8ste-eeuwse bewoning is aangetroffen te Kerkhove en (minder zeker) te Kruishoutem – Kapellekouter. Opnieuw is er te Wortegem vermoedelijk wel bewoning aanwezig, en ook te Merelbeke – Molenkouter is er misschien bewoning in de 6de-8ste eeuw. In de 8ste-9de eeuw neemt het aantal gekende nederzettingen sterk toe: er is dan bewoning te Wortegem, Ruien, Outer, Merelbeke (Caritas en Molenkouter), Gentbrugge en Erembodegem.

Op algemeen niveau zijn deze nederzettingen in principe voorbeelden van de bewoning die toponymisch uitgedrukt wordt door de Germaanse nederzettingstoponiemen (zie Hoofdstukken 2.1.1.2.1 en 5.3). De bewoning te Aalst en Lemberge zou zelfs geassocieerd kunnen worden met nieuwe immigranten. Dit is echter zeer hypothetisch: de Germaanse immigratie naar de regio kwam al op gang in de 2de-3de eeuw.[493] Op Vlaams niveau tonen nieuwe vormen van handgemaakt aardewerk en huisbouwtradities duidelijk Germaanse immigratie aan in de 4de-vroege 5de eeuw,[494] maar de relatie tot de iets jongere sites zoals Aalst en Lemberge is nog heel onduidelijk: zowel in bouwtraditie als in handgevormd aardewerk vindt er doorheen de 5de eeuw duidelijk een snelle transformatie plaats (naar de 'typisch' vroegmiddeleeuwse huisbouw- en aardewerktradities) die archeologisch nog niet begrepen wordt door het gebrek aan sites waar continue bewoning aanwezig is doorheen de 4de-6de eeuw.[495]

491 De Groote & Moens 1999; Van de Vijver *et al.* 2008; Clement, Guillaume, Cherretté 2019.
492 Ameels, De Groote, Moens 2014; Beke & van den Dorpel 2017.
493 De Clercq & Taayke 2004; Van Thienen 2016, pp. 391-401.
494 Van Thienen 2020.
495 Over identificatie- en dateringsproblemen met betrekking tot de 5de eeuw: Van Thienen 2020. Over de 'typische' huisbouw- en aardewerktradities voor Binnen-Vlaanderen tijdens de vroege middeleeuwen: De Groote & De Clercq 2015; Deschepper & De Clercq 2021; Deschepper 2021.

Bij wijze van oefening kan nagegaan worden of deze archeologisch vastgestelde nederzetting effectief te relateren zijn aan een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem, dit op basis van een nauwe ruimtelijke relatie tussen de nederzetting en het toponiem. Een dergelijke oefening is natuurlijk zeer hypothetisch, omwille van de beperkingen van het bronnenmateriaal (niet alle vroegmiddeleeuwse nederzettingstoponiemen zijn bewaard), de intrinsieke onzekerheid in het relateren van een toponiem neergeschreven op post-middeleeuws kaartmateriaal met vroegmiddeleeuwse archeologisch vastgestelde bewoning, en het feit dat niet enkel nederzettingstoponiemen werden gebruikt om vroegmiddeleeuwse nederzettingen te benoemen, maar ook bijvoorbeeld – via het systeem van betekenisoverdracht – bestaande prehistorische toponiemen, Germaanse namen voor natuurelementen.

Voor het grootste deel van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen is er – hypothetisch – een relatie voor te stellen tot een geattesteerd toponiem (Tabel 6.11). Voor drie nederzettingen is dit niet het geval: Aalst – Hoezekouterdreef en beide nederzettingen in Merelbeke. In vijf gevallen gaat het misschien om een eigenlijk vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem op *-haim*, voor drie gevallen is er misschien een relatie met een pre-Germaans toponiem, voor twee gevallen is er ten slotte misschien een relatie tot een Germaanse natuurnaam. Een laatste mogelijke relatie is tot het niet goed te dateren Germaans/Middelnederlandse *hof*.[496] Indien dit staal representatief is, wat hoogst onwaarschijnlijk is, suggereert dit in de Schelde-Denderregio een toponymisch verlies van zo'n 25 % (drie nederzettingen zonder te associëren toponiem), een geografische continuïteit van zo'n 25 % (drie nederzettingen te associëren met een pre-Germaans toponiem), en zo'n 50 % 'nieuwe' stichtingen (Germaanse toponiemen). Nogmaals moet het hypothetische karakter van deze oefening en haar 'conclusies' benadrukt worden.

TABEL 6.11: MOGELIJKE IDENTIFICATIE VAN ARCHEOLOGISCH VASTGESTELDE VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTINGEN MET GEATTESTEERDE TOPONIEMEN. VOOR VERDERE INFORMATIE OVER DE TOPONIEMEN: ZIE BIJLAGE 10.3 EN GYSSELING (1960).

Site	Toponiem	Aard toponiem	Oudste attestatie
Aalst – Sint-Jozefscollege	Aalst	Voorgermaans	866 kop. 18de
Lemberge – Burg. Maenhautstraat	Lemberge	Germaans (naam voor natuurlijk element)	973 kop. midden 11de
Wortegem - Diepestraat	Wortegem	Germaans (nederzettingsnaam op *-haim*)	964 kop. midden 11de
Kerkhove – Waarmaardsche Kouter	Waarmaarde	Voorgermaans	1072 kop. eind 11de
	Ten Hove	Germaans/Middelnederlands (nederzettingsnaam *hof*)	Ferrariskaart
Kruishoutem - Kapellekouter	Houtem (?)	Germaans (nederzettingsnaam op *-haim*)	847 kop. ± 1300
Ruien - Rosalinde	(H)Erpelgem	Germaans (nederzettingsnaam op *-haim*)	1166 kop. 1652
	Ruien	Gallo-Latijns/Romaans	1019-1030
Outer - Stuypenberg	Leebeke	Germaans (naam voor natuurlijk element)	1197
Gentbrugge – Het Kamp	Meersem	Germaans (nederzettingsnaam op *-haim*)	1019-1030
Ronse – De Stadstuin	Spillegem	Germaans (nederzettingsnaam op *-haim*)	1295
Erembodegem – Zuid IV	Gietegem	Germaans (nederzettingsnaam op *-haim*)	Primitief kadaster

496 De sites Kerkhove en Ruien zijn ruimtelijk met twee toponiemen in verband te brengen, vandaar dat de som van de mogelijke relaties hoger is dan het effectieve aantal nederzettingen.

6.4.2. Nederzettingscontinuïteit en landschapsinrichting

Door de grote spreiding van de archeologisch onderzochte rurale nederzettingen is het moeilijk om duidelijke relaties tussen individuele nederzettingen vast te stellen. In Hoofdstuk 8 wordt hier verder op in gegaan: in Kruishoutem zijn namelijk wel enkele relaties voor te stellen in combinatie met het onderzoek in de historische kern, dat besproken wordt in Hoofdstuk 7.

Wat wel duidelijk is, is dat er nog in de volle middeleeuwen (schijnbaar) individuele bewoning aanwezig is buiten de historische kernen (zie Hoofdstuk 7). Het grootste deel van de gekende volmiddeleeuwse nederzettingen ligt wel in of in de dichte nabijheid van een historische kern (Baardegem, Balegem, Kruishoutem, Lede, Outer, Ronse – De Stadstuin, Ronse – Savooistraat, Zingem), zodat er verondersteld zou kunnen worden dat de bewoning wel in verband staat met een voorloper van deze kern, en na opgave verschoof naar de historische kern. Dit is echter slechts een hypothese die op dit moment niet te bewijzen is. Vervolgens is in Gontrode, Kruishoutem – Hof te Wijkhuyze en Ronse - Pont West de volmiddeleeuwse occupatie in verband te brengen met laatmiddeleeuwse bewoning. In Gontrode en Kruishoutem gaat het om een site met walgracht, in Ronse om een 'gewone' boerderij.

Te Erembodegem – Zuid IV, Merelbeke – Caritas en Merelbeke – Molenkouter is er daarentegen geen duidelijke ruimtelijke relatie tot gekende laat- of postmiddeleeuwse bewoning, in welke vorm dan ook. Deze sites liggen in zones die op post-middeleeuws cartografisch materiaal gekend staan als landbouwgrond. Ter hoogte van Zuid IV gaat het op basis van de toponymie blijkbaar om gronden die schijnbaar vrij laat intensiever in gebruik genomen zijn: er zijn namelijk verschillende *veld*-toponiemen gesitueerd (Broekveld, Arentsveld, Hofveld). Dit contrasteert wel sterk met de archeologisch aangetroffen vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning. Is het mogelijk dat deze gronden na het verdwijnen van de volmiddeleeuwse bewoning niet langer intensief in gebruik zijn gebleven en dat zich zo een veld-vegetatie ontwikkeld heeft? Anderzijds gaat de post-middeleeuwse percelering wel duidelijk terug op de Karolingische landindeling (zie verder).[497]

In Merelbeke liggen de sites Caritas en Molenkouter respectievelijk op de Oude Kouter en de Molenkouter; beide worden van elkaar gescheiden door de Poelstraat. Op basis van de kouter-toponymie kan verondersteld worden dat deze landbouwcomplexen in de 11de-12de eeuw zijn gevormd.[498] Is de bewoning hier opgegeven omwille van de aanleg van deze kouters? Eenzelfde beweging is vermoedelijk te herkennen in Lede, Ronse (Pont West en Stadstuin), en Outer. In Lede en Ronse – Pont West zijn er kouter-toponiemen aanwezig (respectievelijk Kleine Kouter en Grote Voorkouter), te Ronse – De Stadstuin en Outer niet, maar hier kan ook open akkerland verondersteld worden op basis van de Ferrariskaart. In deze vier gevallen is er wel, in tegenstelling tot in Erembodegem en Merelbeke, een eenduidigere relatie tot laat- en postmiddeleeuwse bewoning zodat hier een verschuiving van de bewoning, van op de (latere) kouter naar de jongere bewoningslocatie, met vrij veel zekerheid verondersteld kan worden. Met name te Ronse – Pont West en Outer is deze verschuiving ook archeologisch vastgesteld.

Geen enkele site vertoont continue bewoning doorheen de volledige middeleeuwen. Dit is op zich niet verwonderlijk, onder andere omwille van het 'zwervende' karakter van de vroegmiddeleeuwse bewoning.[499] Een belangrijke uitzondering is Wortegem – Diepestraat, waar het landgebruik doorheen de volledige middeleeuwen gevolgd kon worden. Dit vertoont een evolutie van occupatie (menselijke aanwezigheid) tijdens de Merovingische periode, naar bewoning in de Karolingische periode, naar landbouwgrond tijdens de volle en late

497 Ongepubliceerde informatie SOLVA; Verbrugghe, De Graeve, Cherretté 2013; Clement, Guillaume, Cherretté 2019
498 Verhulst 2001.
499 Deschepper 2022, pp. 278-285.

middeleeuwen, naar landbouwgrond en bewoning op het einde van de late middeleeuwen. Het is uniek dat een volledige tijdsdoorsnede van het middeleeuwse landgebruik verkregen wordt, maar deze dynamiek in het landgebruik op zich is vermoedelijk niet zo uitzonderlijk.

Op sommige sites is de occupatie zeer kortstondig (bijvoorbeeld: Lemberge – één nederzettingsfase, gelijk te stellen aan één generatie), op andere overspant ze verschillende eeuwen. Goede voorbeelden daarvan zijn de sites Outer – Stuypenberg, Ronse – Pont West, en Wortegem – Diepestraat. Met uitzondering van Outer gaat de continuïteit in occupatie op deze sites ook samen met een grote stabiliteit van de occupatiestructuur/perceleringssysteem.

In Outer wordt in de 10de eeuw een rechthoekig grachtensysteem aangelegd (als erfomgrachting). Dit volgt op een open nederzettingsfase uit de Karolingische periode. Doorheen de 10de eeuw wordt dit systeem al vier keer heruitgegraven, maar hierbij blijft de structuur en omvang van de enclos telkens behouden.[500] Ook in de 12de en 13de eeuw behoudt het systeem zijn functie. In de 12de eeuw wordt de enclos nog tweemaal opnieuw aangelegd. Op dat moment is het erf nog bewoond. In de volgende fase, in de 12de-13de eeuw, verliest de enclos zijn oorspronkelijke betekenis. De aanleg van een gracht haaks op en in de afgebakende ruimte deelt de oorspronkelijke ruimte nu op in twee zones, en er vindt ook een uitbreiding van de afgebakende ruimte naar het westen plaats. Ook nu is er nog bewoning, al lijkt deze zich naar het noorden verplaatst te hebben. Vanaf de vroege 14de eeuw is de enclos volledig opgegeven en het lijkt het terrein omgevormd tot landbouwgrond.

Te Ronse – Pont West wordt in de eerste helft van de 10de eeuw een kleinschalige nederzetting aangelegd, in een eerste fase blijkbaar niet-omgracht, daarna met een D-vormige omgrachting.[501] Ten zuiden van het erf wordt een activiteitenzone aangelegd rondom een complex van Romeinse ontginningskuilen, waarbij ook nieuwe kuilen gegraven worden. Daarna lijkt de site verlaten, tot in de 12de eeuw, ten oosten van de 10de-eeuwse bewoning, een rechthoekig erf wordt aangelegd, dat georiënteerd is op de weg die op post-middeleeuwse kaarten zichtbaar is, en tot op de dag van vandaag langs de site loopt. Dit suggereert sterk dat deze weg minstens teruggaat tot de 12de eeuw. In het laatste kwart van de 12de eeuw verschuift de occupatie verder naar het zuidoosten. Ze blijft gelegen langs de weg en kent dezelfde oriëntatie als ervoor. Deze occupatie, bestaande uit grachtensystemen en kuilenclusters, is in verband te brengen met historisch-cartografisch gekende hoeves die zich buiten maar net langs het opgegraven gebied bevinden. In de tweede helft van de 15de eeuw wordt het grachtensysteem verder aangepast maar blijft de oriëntatie behouden.

In Wortegem is in principe continue aanwezigheid vanaf de Romeinse periode mogelijk, al lijkt dit onwaarschijnlijk.[502] Niettemin is er minstens een Laat-Romeinse waterkuil aangetroffen, die toont dat het landschap in gebruik blijft. Tussen 550-650 n. Chr. zijn er kuilen, greppels en een palenrij aanwezig. De aard van de occupatie in deze fase kan moeilijk bepaald worden. In de Karolingische periode verschijnen er twee holle wegen op de site, waarlangs er bewoning aanwezig is. Deze holle wegen, die opgevuld raken op het einde van de Karolingische periode, zullen als voetpaden bewaard blijven tot in de 19de eeuw. Het laatmiddeleeuwse grachtensysteem dat op de site aanwezig is volgt ook de oriëntatie van deze wegen.

Ook op andere sites in de Schelde-Denderregio is vastgesteld dat middeleeuwse grachtensystemen de landschapsstructuur tot diep in de post-middeleeuwse periode kunnen gedetermineerd hebben. Dit is het geval in Baardegem (10de-eeuws grachtensysteem), Erembodegem (Karolingisch grachtensysteem), Lede – Kleine Kouterrede (13de-14de-eeuws grachtensysteem), Ronse – De Stadstuin (hier volgen laat- en postmiddeleeuwse holle wegen

500 De Graeve & De Maeyer 2022, pp. 378-380.
501 De Graeve 2018.
502 De Maeyer, Taelman, Cherretté 2018.

of grachten de toegangsstructuur van de 9de-10de-eeuwse enclosure; op hun beurt zijn deze verdergezet in voetwegels die bestonden tot de herinrichting van de site) en Ruien (ook hier blijft een Karolingische weg bewaard tot in de post-middeleeuwen en is de bredere perceelsstructuur op deze weg geënt).[503]

De verschillende tijdstippen waarop deze systemen worden aangelegd en zo het landschap duurzaam wordt ingericht (vergelijk ook met Ronse – Pont West: 12de eeuw; Wortegem: Karolingische periode) tonen dat er niet één bepalend moment is geweest waarin het landschap in zijn plooi is gelegd, zoals in het 'Grote Ontginningen'-model wel eens het geval kan lijken. Hoewel de Karolingische periode op sommige plaatsen duidelijk een belangrijk moment van landinrichting inhoudt (Erembodegem, Ronse, Ruien, Wortegem), vindt dit elders (veel) later plaats. De aanleg van kouters speelt hierbij ook een rol: de bewoning te Merelbeke, Outer en Ronse verplaatst zich vermoedelijk in relatie tot de aanleg van deze open akkerbouwcomplexen tijdens de 11de-12de eeuw. De initiële landinrichting is echter niet altijd definitief, zoals blijkt uit de voorbeelden van Ronse – Pont West en Lede. Op beide sites verdwijnt de 10de/10de-11de-eeuwse structuur in latere fases.

Op deze manier lijkt sprake van een meer continu proces van landschapsinrichting doorheen de middeleeuwen, dat doorheen de Schelde-Denderregio duidelijk ruimtelijk gedifferentieerd blijkt: op sommige locaties is de inrichting ouder dan op andere. De redenen voor deze verschillen zijn niet duidelijk, maar liggen mogelijk in verschillen in landschapssamenstelling en landgebruik en occupatiestabiliteit op een ruimer niveau dan de individuele nederzetting.

503 Baardegem: Clement, De Maeyer, Cherretté 2021; Erembodegem: Ongepubliceerde informatie SOLVA; Verbrugghe, De Graeve, Cherretté 2013; Clement, Guillaume, Cherretté 2019; Lede: Clement, Guillaume, Cherretté 2021; Ronse: Pede *et al.* 2015; Ruien : Verbrugge *et al.* 2021.

07 | ONTSTAAN, EVOLUTIE EN MORFOLOGIE VAN HISTORISCHE KERNEN: EEN REGIONALE BLIK

7. ONTSTAAN, EVOLUTIE EN MORFOLOGIE VAN HISTORISCHE KERNEN: EEN REGIONALE BLIK

7.1. INLEIDING

7.1.1. Vraagstelling

In het onderzoeksrapport over historische kernen stelden De Groote *et al.* (2018, p. 6) volgende vragen met betrekking tot het ontstaan en de evolutie van historische kernen in Vlaanderen:

- Is er een *in situ* continuïteit, meer bepaald rond de kerk, vanuit één of meerdere vroegmiddeleeuwse nederzettingen?
- Wat zijn de bepalende elementen betreffende locatie van de rurale historische kern in het landschap, welke relatie is er tussen beide, en wordt deze relatie bepaald door de regionale landschapskenmerken of door de periode van nederzettingsconcentratie (leidende tot het ontstaan van de rurale kern)?

In dit hoofdstuk wordt vanuit deze vragen getracht het ontstaan en de ontwikkeling van rurale historische kernen in het studiegebied te achterhalen. Hierbij wordt vertrokken vanuit de dataset van geïnventariseerde indicatieve historische kernen (DB HK), dus van de 19de-eeuwse situatie. Het doel is nagaan of deze historische kernen inderdaad een middeleeuwse oorsprong kunnen hebben, en zo ja, of het dan ook om dorpen gaat, en vanaf wanneer. Het is immers zo dat deze inventaris slechts een statisch beeld geeft van een dynamisch (post-)middeleeuws nederzettingslandschap, en zeker geen rechtstreekse reflectie is van het middeleeuwse nederzettingssysteem.[504] Deze historische kernen zijn geïnventariseerd op basis van drie criteria:[505]

- Het visueel verschijnen op het kaartmateriaal van de nederzetting als een cluster wooneenheden in relatie tot één of meerdere gemeenschappelijke kenmerken (een kerk, een plein, ...);
- De aanwezigheid van een nederzettingsnaam op het kaartmateriaal;
- De vermelding van de nederzetting als gehucht of dorp in de aanwijzende tabel die onderdeel is van het primitief kadaster.

Deze werkwijze (terugwerken vanuit de 19de-eeuwse situatie) komt voort uit de vaststelling dat archeologisch onderzoek in de Schelde-Denderregio tot op heden nog geen duidelijk bewijs heeft gevonden van het bestaan van gegroepeerde rurale nederzettingen buiten de huidige bewoningskernen (Hoofdstuk 6). Uit de vraagstelling volgt ook dat enkel rurale historische kernen in rekening worden gebracht, waarvan er 1184 aanwezig zijn in het studiegebied. Het gaat dus om bewoningsconcentraties die zich inschrijven in de definitie van het 'dorp' *à la* Fossier. De steden vormen hier geen onderwerp van studie. Ook zijn bepaalde nederzettingen op de overgang tussen 'dorp' en 'stad' niet weerhouden, omdat deze mogelijk de analyse en conclusies zouden bemoeilijken. Het gaat met name om historische kernen zoals Ronse, Zottegem en Asse, die op post-middeleeuws kaartmateriaal

504 Tys *et al.* 2010, pp. 14-16.
505 Tys *et al.* 2010, p. 14.

een vrij verstedelijkt karakter vertonen. Deze kernen kregen in de volle of late middeleeuwen een 'vrijheid', kleine, afgebakende eenheden binnen de bewoningskern die specifieke rechten en plichten kregen, vaak met als doel economische activiteiten te bevorderen. Op die manier vormden ze vaak een katalysator naar een meer verstedelijkt karakter van de bewoning. Vanuit eenzelfde redenering is de *portus*-fase van Ename niet weerhouden, omdat deze geclassificeerd wordt als een prestedelijke nederzetting.[506] De jongere ontwikkeling in Ename is wel weerhouden.

7.1.2. Methodologie

In dit hoofdstuk worden opnieuw verschillende datasets gecombineerd. Voor de historische en toponymische data gelden dezelfde bemerkingen als besproken in Hoofdstuk 5.1.1. Wat betreft de archeologische data is het doel van dit hoofdstuk om 'dorpen' te herkennen. Zoals gesteld in Hoofdstukken 2.2 en 3.2 kunnen er twee grote visies op 'het dorp' onderscheiden worden. De eerste, bredere definitie stelt dat dorpen het volgende omvatten:

- Een bewoningsconcentratie van boerderijen;
- Een band met het omliggende land (m.a.w. landbouw als belangrijke economische activiteit);
- Een nauwe ruimtelijke relatie tot begraving;
- Gemeenschappelijke arbeid en sociale banden tussen de dorpsbewoners, af te leiden uit de aanwezigheid van gemeenschappelijke infrastructuur en/of ruimtes (wegen, grachtensystemen, pleinen, ...).[507]

De aanwezigheid van deze elementen zullen nagegaan worden aan de hand van de beschikbare archeologische data.

In de (striktere) definitie van Fossier omvatten dorpen zowel een sociaal-juridisch element (het dorp als rurale gemeenschap) als een ruimtelijk-morfologisch element (het dorp als stabiele nederzettingsconcentratie met verschillende functies: religieus, funerair, verdediging, administratie, handel, ...). Om dit archeologisch te benaderen, is het volgens Élisabeth Zadora-Rio (1995) nodig om zuiver archeologische criteria te hebben om de aan- of afwezigheid van deze functies te bepalen. De omvang van de nederzetting is volgens haar minder belangrijk dan deze concentratie van functies, omdat contemporaine historische bronnen ook weinig tot geen informatie geven over de bevolkingsgrootte of aantal huizen die minimaal nodig was om een nederzetting als dorp te kwalificeren.

De funeraire functie is archeologisch het meest eenvoudig vast te stellen, namelijk aan de hand van de aanwezigheid van een begraafplaats die de dorpsgemeenschap bediende. Dit laatste aspect kan moeilijker te bepalen zijn: begraafplaatsen die slechts één geslacht omvatten, horen vrijwel zeker toe aan een religieuze gemeenschap (en dus niet aan een dorpsgemeenschap); maar de aanwezigheid van beide geslachten heeft, volgens Zadora-Rio, geen bewijskracht op dit vlak.[508] In deze studie zal vooral de locatie als bepalend gezien worden: begraafplaatsen in associatie met nog bestaande kerken worden in principe geacht een lokale gemeenschap bedient te hebben, dit zeker vanaf de Karolingische periode.[509]

De religieuze functie wordt afgeleid uit de aanwezigheid van een gemeenschappelijk christelijk cultusgebouw, dus een kerk of kapel.[510] Archeologische structuren interpreteren als kerkgebouw gebeurt op basis van hun ligging (onder een bestaand/jonger kerkgebouw), grondplan, en/of de aanwezigheid van begravingen. Op basis van archeologische gegevens

506 Voor deze *portus*-nederzetting: Callebaut 2012; Callebaut 2015.
507 Peytremann 2003, p. 101; Peytremann 2014, pp. 89-90.
508 Zadora-Rio 1995, p. 148.
509 Lauwers 2005; Lauwers 2013.
510 Zadora-Rio 1995, p. 148.

is het statuut van het gebouw (gemeenschappelijke kerk, privékapel, begrafeniskapel, ...) echter niet vast te stellen. Hier is historische informatie voor nodig.

De defensieve functie wordt afgeleid uit de aanwezigheid van een versterking.[511] **De economische functie** omvat twee aspecten: productie en handel. Waar productie archeologisch goed en zonder veel twijfel vast te stellen is, is dit voor handel heel wat minder het geval. De aanwezigheid van een plein of van verhandelde producten (importmateriaal) geeft immers nog geen uitsluitsel over de effectieve aanwezigheid van een markt in het dorp.[512]

De administratieve functie kan, volgens Zadora-Rio, afgeleid worden uit de aanwezigheid van structuren die verbonden kunnen worden aan elites, die dus anders zijn dan de 'gewone' gebouwen. Dit is natuurlijk niet eenvoudig.[513] Op basis van recenter onderzoek is duidelijk dat een contextuele aanpak essentieel is: elitestatus moet archeologisch beoordeeld worden binnen een specifiek geografisch en chronologisch kader, omdat dit zo'n dynamisch gegeven is. Christopher Loveluck stelde drie criteria op die een dergelijke analyse toelaten: *conspicuous production, conspicuous consumption*, en *social display*.[514]

Het sociale aspect (het dorp als gemeenschap) is archeologisch niet eenduidig te identificeren. Een proxy hiervoor is evenwel een gemeenschappelijk beheerde organisatie van de ruimte.[515] Dit is meer specifiek af te leiden uit de aanwezigheid van grachtensystemen, afbakeningen, open ruimtes, en/of zones voorbehouden aan specifieke functies; uit de regelmatige inplanting van de bewoning; en/of uit de regelmatige organisatie van de landbouwgronden. Echter, deze archeologisch aantoonbare vorm van collectief ruimtebeheer is geen onomstotelijk bewijs van het bestaan van een dorpsgemeenschap in de sociale en juridische zin: ze kan evengoed het product zijn van heerlijke macht. Daarnaast is het eigenlijk ook nog niet zeker of het ontstaan van dorpsgemeenschappen in de sociale en juridische zin een archeologische impact heeft.[516]

Ook de aanwezigheid van deze criteria zal getest worden aan de hand van de beschikbare archeologische gegevens. Op die manier wordt nagegaan of de rurale historische kernen gekarakteriseerd kunnen worden als 'dorp' en zo ja, volgens de bredere en/of volgens de meer strikte definitie.

7.2. DE OUDERDOM EN AARD VAN RURALE HISTORISCHE KERNEN

7.2.1. De regressieve insteek: historische en toponymische bronnen

Zoals hierboven reeds beschreven is het studiegebied binnen Vlaanderen de regio met de dichtste verspreiding van rurale historische kernen. Reeds decennia onderzoeken historici de chronologie en verklaringen van deze densiteit. De DB HK omvat echter enkel beschrijvende kenmerken die niet toelaten de ouderdom van deze kernen in te schatten. Het is met andere woorden onduidelijk of en in welke mate deze verspreiding een vroeg- en/of volmiddeleeuwse situatie voorstelt.

Vanuit historisch-geografisch onderzoek zijn er twee indicatoren beschikbaar die toelaten de ouderdom van de nederzetting in te schatten. Deze zijn de plaatsnaam en het *patrocinium* van de kerk/kapel (indien aanwezig). Deze indicatoren werken vooral voor grote datasets op regionale schaal, zoals in dit onderzoek gebruikt worden. Het indicatieve van deze twee

511 Zadora-Rio 1995, p. 148.
512 Zadora-Rio 1995, p. 148.
513 Zadora-Rio 1995, pp. 148-149.
514 Loveluck 2009; Loveluck 2011.
515 Zadora-Rio 1995, p. 149. Zie ook Peytremann 2014, p. 89.
516 Zadora-Rio 1995, p. 150.

elementen is zeer duidelijk: de aanwezigheid van een (vroeg)middeleeuws toponiem en/of van een (vroeg)middeleeuwse kerk zeggen niets over de continuïteit van de bewoning op de locatie van de 19de-eeuwse historische kern, noch over de morfologie, omvang en aard van de (vroeg)middeleeuwse nederzetting. Het is op basis van deze indicatoren met andere woorden niet vast te stellen of de nederzetting effectief al als rurale kern kan geclassificeerd worden.

Deze indicatoren zijn vooral van toepassing voor de vroege middeleeuwen. Voor de volle middeleeuwen is een dergelijke analyse veel moeilijker, vooral door het gebrek aan chronologisch afgebakende toponymische elementen. Onder plaatsnaamkundigen is de algemene overtuiging dat de vroegmiddeleeuwse toponymische elementen die wijzen op het bestaan van een nederzetting (*-haim*, *-sali*, ...) rond het jaar 1000 in onbruik raken. Ze lijken niet eenduidig vervangen te worden door andere elementen met eenzelfde verwijzende functie (dus naar een nederzetting). Hoewel er wel nederzettingsnamen zijn met elementen zoals -dorp en -wijk, zijn deze niet in grote getale aanwezig, en ontbreekt een goed inzicht in hun chronologisch voorkomen in de studieregio.[517] Het overslaan van landschapsnamen op nederzettingen die nabij deze locaties gelegen zijn, is daarentegen zeer aanwezig (zie bv. toponiemen met elementen als *-baki* (beek); *-dries*; lede; berg; ...). De ouderdom van deze nederzettingen kan echter niet bepaald worden op basis van het toponiem.

Eenzelfde gebrek aan duidelijke chronologische indicatoren voor de volle middeleeuwen is aanwezig binnen de *patrocinia*. Slechts enkele laten een volmiddeleeuwse datering toe, het gaat dan vooral om nieuw geïntroduceerde *patrocinia* zoals St. Nicholas en H. Kruis.[518] Hoewel St. Maria (Onze-Lieve-Vrouwkerken) populair wordt vanaf de 10de eeuw (en al snel over haar hoogtepunt heen is), kan een vroegere oorsprong niet uitgesloten worden.[519] Een bijkomende vertroebelende factor is de particularistische tendens in de *patrocinium*-keuze vanaf de 10de eeuw.[520] Hiermee wordt bedoeld dat *patrocinium*-keuzes vanaf de 10de eeuw vaak een zeer lokaal en individueel karakter krijgen, in tegenstelling tot de grote 'modes' uit de vroege middeleeuwen (zoals St. Martinus, St. Petrus, ...). Op die manier is historisch onderzoek nodig om de stichtingsdatum van deze kerken met zeldzame *patrocinia* na te gaan. Op meer regionale schaal ontbreekt dit echter, met uitzondering dan van het werk door Berings.

Om deze redenen wordt hier vooral ingezet op het nagaan van de vroegmiddeleeuwse ouderdom van de geïnventariseerde rurale historische kernen, dit op basis van de toponiemen en *patrocinia*. Indicaties voor een jongere ouderdom (zoals een St. Maria-*patrocinium* of een *dries*-toponiem) worden ook meegenomen, maar het is duidelijk dat deze qua aantallen veel minder belangrijk zijn in het studiegebied.

7.2.1.1. Resultaten

7.2.1.1.1. Toponymie

Van de 1184 rurale kernen in het studiegebied hebben er 47 (3,97 %) een nederzettingsnaam die teruggaat op een pre-middeleeuws woord (Tabel 7.1; Figuur 7.1). Op die manier zijn ze indicatief voor een continuïteit op geografisch/landschappelijk niveau. Deze continuïteit is echter vrij kleinschalig, en er zijn geen opvallende concentraties te herkennen. In het westelijke deel van de Schelde-Denderregio, met name langs de Schelde, lijkt ze iets groter te zijn.

517 Volgens het Historisch Woordenboek Nederlands (Geïntegreerde Taalbank/Instituut voor de Nederlandse Taal: https://gtb.ivdnt.org/) stamt de oudste attestatie van 'dorp' (als thorp) als zelfstandig toponiem/als toponymisch element uit 802-817. Deze van 'wijk' (als wik) uit 814-815.
518 St. Nicholas kent een snelle verspreiding na de introductie van zijn relieken in Europa in 1087. Dit *patrocinium* wordt vooral populair bij handelaars en St. Nicholaskerken, met name in steden, zijn dan ook met deze groep in verband te brengen: Berings 1979, pp. 275-277. De H. Kruisverering komt ook pas op gang na de Kruistochten, en lijkt in de praktijk weinig invloed gehad te hebben op de *patrocinia*: Berings 1979, p. 271.
519 Berings 1979, pp. 265-268.
520 Berings 1979, p. 266.

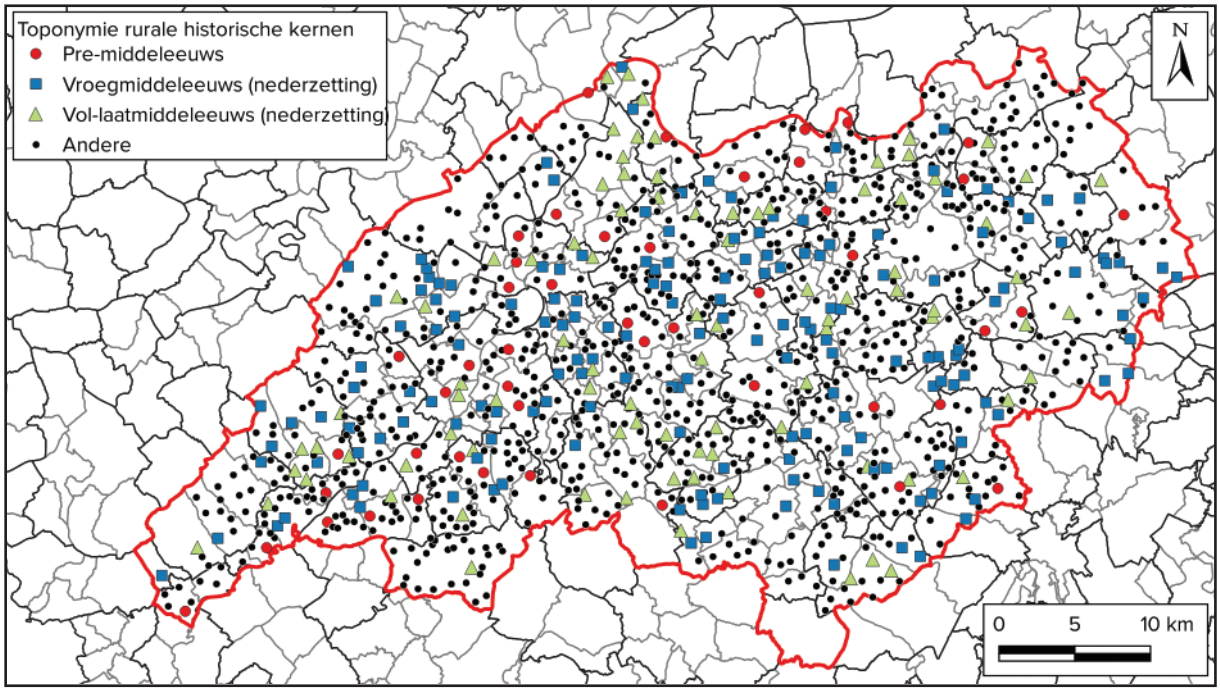

Fig. 7.1. Verspreiding van de soorten (nederzettings)toponiemen verbonden aan rurale historische kernen.

Een totaal van 173 (14,61 %) kernen hebben een nederzettingsnaam die (waarschijnlijk) teruggaat tot de vroege middeleeuwen en toen ook refereerde naar een nederzetting. Het gaat met andere woorden om rurale kernen die met vrij grote zekerheid teruggaan op een vroegmiddeleeuwse nederzetting, hoewel er niet automatisch een directe continuïteit tussen beide mag verondersteld worden. Tot slot hebben 90 rurale kernen (7,60 %) een plaatsnaam die teruggaat op een vol- of laatmiddeleeuwse nederzetting. Het gaat in 72 gevallen om een *dries*-toponiem, waardoor er op basis van de studie door Van Durme[521] van uit kan gegaan worden dat het in oorsprong om volmiddeleeuwse *dries*-gehuchten gaat. Drie zijn dorp-toponiemen, elf zijn wijk-toponiemen, en vier zijn kouter-toponiemen. Voor deze laatste is steeds duidelijk dat het landschappelijke kouter-toponiem ouder is dan de nederzetting (de landschapsnaam is m.a.w. overgegaan op de nabij liggende nederzetting). Op basis van de datering van het kouter-fenomeen[522] is de landschapsnaam dan volmiddeleeuws. Het laatste toponiem in deze groep is *Kor(t)sele (Corcela)* (Sint-Maria-Horebeke) dat algemeen in de 11de eeuw wordt gedateerd. Het gaat terug op het Romaanse *curticella*, dat 'kleine hoeve' betekent.[523] Eenentwintig (2,03 %) plaatsnamen ten slotte verwijzen duidelijk naar een nederzetting maar kunnen slechts algemeen in de middeleeuwen gedateerd worden. Het gaat vooral (N=15) om *hof*-toponiemen.

Op deze manier zijn er 854 namen van rurale kernen (72,13 %) die niet expliciet gedateerd kunnen worden maar wel uit de middeleeuwen of post-middeleeuwen dateren. In de meeste gevallen gaat het immers om Germaanse/Nederlandse namen die in eerste instantie verwezen naar een landschappelijk element. Typische voorbeelden zijn plaatsnamen met het element *baki* (beek), *berg* (hoogte, heuvel) of *broek* (moeras, drassige laaggelegen grond). De naam is dus overgegaan van het landschappelijk element op de nabij liggende nederzetting, maar een datering hiervoor is niet te geven. Een andere grote groep wordt gevormd door de straat-toponiemen, zoals *Wassegem Straet* of *Beneden Straet*. De betekenis is hier vaak slechts beperkt tot de ligging van de nederzetting t.o.v. een andere nederzetting, of tot de straat waarlangs de nederzetting zich bevind.

521 Van Durme 1998.
522 Verhulst 2001.
523 Van Durme 1996, p. 298; Van Durme 2006, p. 33. De som van 91 toponiemen in deze groep komt door het dubbel tellen van de plaatsnaam 'Drieswijk', die zowel onder '*dries*' als onder 'wijk' geteld is.

TABEL 7.1: DE DATERING VAN NEDERZETTINGSTOPONIEMEN IN DE DB HK.		
Datering (nederzettings)toponiem (uit DB HK)	Aantal	Percentage
prehistorisch	4	0,34
Voorgermaans	24	2,03
(Gallo-)Latijns	19	1,60
Vroegmiddeleeuws	173	14,61
Vol- en/of laatmiddeleeuws	90	7,60
Algemeen middeleeuws	21	2,03

7.2.1.1.2. *Patrocinia*

Van de 1184 geïnventariseerde rurale historische kernen in het studiegebied zijn er 232 (19,59 %) waar een kerk of kapel aanwezig is (Figuur 7.2). Deze zijn in de DB HK als 'dorp' geclassificeerd, de overige kernen (N = 952) als 'gehucht'. Van deze 232 kerken/kapellen kunnen er op basis van het *patrocinium* 122 (52,59 %) teruggaan tot de vroege middeleeuwen; 60 tot de vroege of volle middeleeuwen (25,86 %) – het gaat vooral om St. Maria *patrocinia* – en 22 (9,48 %) tot de volle middeleeuwen. Slechts vijf kerken/kapellen dateren in de late middeleeuwen of nieuwe tijd. Zes dateren algemeen in de middeleeuwen, van zestien is de stichting ten slotte niet te bepalen.

Deze cijfers tonen aan dat het kerkelijke landschap in de Schelde-Denderregio zo goed als volledig gevormd werd tijdens de vroege middeleeuwen en tijdens de volle middeleeuwen al quasi volledig in zijn plooi lag.

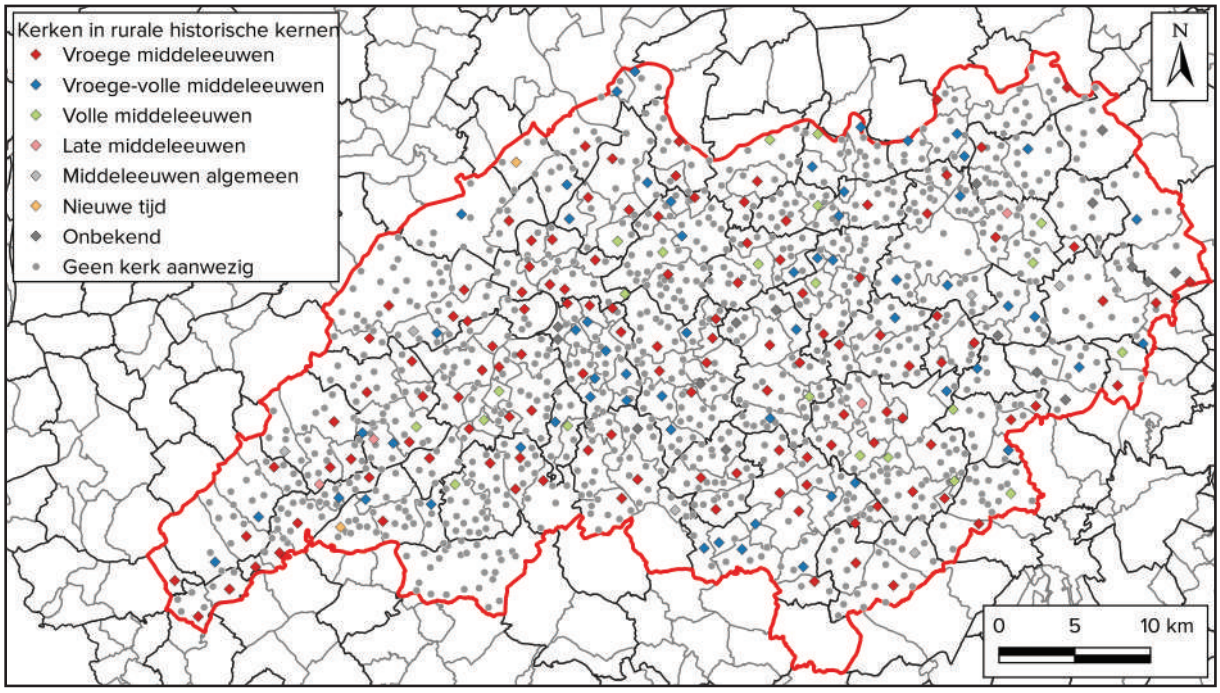

Fig. 7.2. Verspreiding van de kerken in rurale historische kernen en hun vermoede datering op basis van het *patrocinium*.

7.2.1.1.3. Combinatie

Uit de geïnventariseerde dataset van rurale historische kernen, die een 19de-eeuwse situatie voorstelt, hebben 48 rurale kernen (4,05 %) een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem én een kerk/kapel die op basis van het *patrocinium* gesticht kan zijn in de vroege middeleeuwen. Voor deze nederzettingen is een vroegmiddeleeuwse ouderdom op basis van deze indicatoren dus vrij waarschijnlijk. De aard van deze vroegmiddeleeuwse occupatie en de relatie tot de 19de-eeuwse historische kern is op basis van deze indicatoren echter niet in te schatten. Daarnaast zijn er nog 121 kernen (10,22 %) met enkel een vroegmiddeleeuws

nederzettingstoponiem (waarvan 35 met een kerk/kapel die na de vroege middeleeuwen dateert op basis van het *patrocinium*), en 75 kernen (6,33 %) met enkel een vroegmiddeleeuwse kerk/kapel (op basis van het *patrocinium*). In totaal gaat het zo om 243 rurale historische kernen (20,52 %) waar een vroegmiddeleeuwse oorsprong waarschijnlijk tot vrij zeker is. Dit lijkt op het eerste zicht weinig. Er moet wel rekening gehouden worden met de grote bevolkingsgroei ná de vroege middeleeuwen in het graafschap Vlaanderen.[524] Deze bevolkingsgroei werd deels 'opgevangen' door de steden, maar ook op het platteland groeide de bevolking en nam de bevolkingsdichtheid (waarschijnlijk) toe. Dit blijkt archeologisch uit recent paleo-ecologisch en paleodemografisch onderzoek waarin stedelijke contexten niet opgenomen werden.[525] Dat daarbij niet enkel bestaande (vroegmiddeleeuwse) nederzettingen groeiden in omvang, en mogelijk dorpen werden in de definitie van Fossier, maar dat er ook nieuwe nederzettingen ontstonden, lijkt de logica zelve, ondanks het dominante idee dat het vol- en laatmiddeleeuwse nederzettingslandschap in essentie teruggaat op het vroegmiddeleeuwse (zie Hoofdstuk 2.1.1). Voor zandig Vlaanderen zijn er stichtingen van nieuwe nederzettingen gekend.[526] Het schijnbaar ontbreken van vroegmiddeleeuwse voorlopers op sommige volmiddeleeuwse nederzettingen in de Schelde-Denderregio (Kruishoutem – Containerpark, Kruishoutem – Heedekensdriesstraat, Lede – Kleine Kouterrede, Balegem – Nederstenberg, Ronse – Pont West, Ronse – Savooistraat) zou ook een bewijs kunnen zijn voor dergelijke nieuwe stichtingen. Meer bepaald zou het dan gaan om bevolkingsgroei die 'opgevangen werd' door het stichten van nieuwe nederzettingen in voorheen extensief gebruikte landschappen en/of door de verdichting van het bestaande nederzettingslandschap.[527] Anderzijds moet rekening gehouden worden met het licht zwervende karakter van vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning, waardoor het mogelijk is dat eventuele vroegmiddeleeuwse voorlopers niet binnen het opgravingsvlak gevat zijn. Meer grootschalig onderzoek, zoals op Sint-Denijs-Westrem – The Loop[528] toont aan dat er locatiegewijs niet altijd sprake is van een één-op-één relatie tussen de vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning. Kleinschaliger archeologisch onderzoek laat niet toe dit te vatten. Beide elementen – enerzijds het in gebruik nemen van voorheen minder gebruikte landschappen en bewoningsverdichting, anderzijds het landschappelijke zwerven van bewoning – zullen naast elkaar bestaan hebben. Archeologisch onderzoek toont dit immers aan: zo is de nederzetting Ronse – Pont West een duidelijk voorbeeld van een nieuw gestichte nederzetting.[529]

Daarnaast is het ook gewoonweg moeilijk om de waarde van dit aandeel (1/5de van de 19de-eeuwse nederzettingen met een vroegmiddeleeuwse ouderdom) correct in te schatten, door gebrek aan gelijkaardig onderzoek in naburige regio's.

7.2.2. Archeologische inzichten

7.2.2.1. Het archeologisch onderzoek in rurale historische kernen

7.2.2.1.1. Beschrijving van de dataset

Van de 1184 geïnventariseerde rurale historische kernen in het studiegebied is er in 60 (5,07 %) archeologisch onderzoek uitgevoerd (Tabel 7.2; Figuur 7.3). Het gaat hier meer bepaald om archeologisch onderzoek dat gesitueerd is binnen de bebouwde omvang (straten en pleinen; open percelen; gebouwen inclusief erven) van de historische kern, zoals deze zichtbaar op het historische kaartmateriaal uit de 18de-19de eeuw, waarbij met (zeer grote) zekerheid middeleeuwse sporen of vondsten aan het licht zijn gekomen. Het gaat dus om

524 Nicholas 1992, p. 284; Fossier 2006, pp. 13-14; Van Maldegem *et al.* submitted.
525 Cherretté, van der Meer, Clement 2021; Van Maldegem *et al.* submitted.
526 Verhulst 1991a; Verhulst 1991b.
527 Een 'reactie' op bevolkingsgroei die in ruimere regio al gangbaar lijkt sinds de vroege middeleeuwen (Deschepper 2022, pp. 157-168) en in de Gentse regio ook kon vastgesteld worden voor de vroege en volle middeleeuwen (Deschepper 2016, pp. 132-134).
528 Sint-Denijs-Westrem: Hoorne *et al.* 2021; Merelbeke: Lefere *et al.* 2024.
529 De Graeve 2018.

een strikte afbakening van de rurale historische kernen. Sites met een lage zekerheidsgraad (bv. anonieme vondstmeldingen zonder onderbouwde datering) of waarbij enkel pre- en/of post-middeleeuwse sporen/structuren aan het licht kwamen (bv. bepaalde opgravingen in kerken) zijn niet weerhouden.

TABEL 7.2: ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE RURALE HISTORISCHE KERNEN IN HET STUDIEGEBIED.

Naam rurale historische kern	Site	Uitvoerings-jaar	Onderzochte oppervlakte (m^2)	Aard onderzoek	Datering toponiem	Indicatieve oprichting kerk
Aaigem	Kerk	2007	72	Opgraving	VrMe	VrMe
Avelgem	Kasteelstraat	2021	1268	Proefsleuven	VrMe	VrMe
Baardegem	N411	2019	848	Opgraving	VrMe	VolMe
	De Faluintjes	2016	2020	Opgraving		
Baasrode	Hof te Peene	2008	145,5	Opgraving	Germaans	VrMe
Bekkerzeel	Parochiekerk	1992	onbekend	Opgraving	VrMe	Vr-VolMe
Bollebeek (Mollem/ Brussegem)	Koolterstraat 11-13	2017	654	Proefsleuven	Germaans	VrMe
Borchtlombeek	Sint-Amanduskerk	2012-2013	8,2	Opgraving	Germaans	VrMe
Bossuit	Doorniksesteenweg X (BOS 144)	1983-1984	onbekend	Opgraving	onbekend	VrMe
Broek (Zingem)	Groenstraat	2018	2327	Opgraving	Germaans	/
Burst	Centrum	2017	40	Proefputten	Germaans	VrMe
Denderleeuw	Sint-Amanduskerk	2022	onbekend	Opgraving	Germaans	VrMe
Dikkelvenne	Kerkstraat 3	1999	375	Werfcontrole	Voorgermaans	VrMe
Ename	Abdijstraat 14	2003	onbekend	Werfcontrole	Germaans	VolMe
	Abdijstraat 25-27	2009	400	Opgraving		
	Huis Beernaert	1993	210	Opgraving		
	Lijnwaadmarkt 48	2006	60	Proefsleuven		
	Sint-Laurentiuskerk	1992	onbekend	Opgraving		
Erembodegem	Kerk	1944	onbekend	Opgraving	VrMe	Vr-VolMe
Erondegem	Kapelhofstraat	2022	93,5	Proefputten	VrMe	VrMe
Erpe	Motte/Kasteelberg	1898	27	Opgraving	Voorgermaans	Vrme
	Dorpsstraat	2014	3200	Opgraving		
Everbeek	Sint-Mariekerk	1996	onbekend	Werfcontrole	Germaans	Vr-VolMe
Gavere	Woonzone BPA Centrum	2014	1092	Proefsleuven	(voor)Germaans	VrMe
Gentbrugge	Aard	2018	7200	Opgraving	Germaans	Vr-VolMe
Gooik	Kasteelhof	2013	210,5	Werfcontrole	(Gallo-)Latijns	VolMe
Gootjen (Balegem)	Nederstenberg	2018	1580	Opgraving	Oudnederlands	/
Hekelgem	Bellestraat 3	2015	1742	Opgraving	VrMe	Vr-VolMe
Hofstade	OLV-Hemelvaartkerk	2004	15	Opgraving	Me	VrMe
Huise	Driesstraat	2018	2715	Opgraving	onbekend	VrMe
Kerkhove	Oudeplaats	2009	515	Proefsleuven	Me	VrMe
Kobbegem	Verdwenen Sint-Gorikskerk	2003-2005	onbekend	Opgraving	VrMe	VrMe
Kruishoutem	Markt	2020	1957	Opgraving	VrMe	VrMe
	Brugstraat	2015	2065,5	Proefsleuven		
Kwaremont	Sint-Amanduskerk	2018-2019	78	Opgraving	(Gallo-)Latijns	VrMe
Lede	Markt	2017-2018	1452	Opgraving	Germaans	VrMe

Lemberge	Burg. Maenhautstr.	2016	14400	Opgraving	Germaans	Vr-VolMe
	Melkerij	2011	500	Opgraving		
	Steenstraat	2023	530	Opgraving		
Letterhoutem	Letterhoutemdorp	2022	790	Opgraving	VrMe	VolMe
Leupegem	Fietstunnel N8	2020	63	Proefputten	VrMe	VrMe
Massemen	Kasteel	1985	N/A	Veldprospectie	(Gallo-)Latijns	VrMe
Mater	Kerkgate	2022	44	Proefputten	Voorgermaans	VrMe
Melden	Waterhoek 3	2018	2447	Opgraving	Voorgermaans	VrMe
Meldert	Sint-Walburgakerk	1967	onbekend	Opgraving	onbekend	VolMe
Merelbeke	Kerkhoek	1986-1987	50	Opgraving	Germaans	VrMe
Mespelare	Sint-Aldegondiskerk	2015	17	Opgraving	Germaans	Vr-VolMe
Moorsel	Dorp 11-13	1987	250	Opgraving	VrMe	VrMe
	Dorp 14	2007	24	Opgraving		
	Centrum	2009-2010	1042	Opgraving		
Mullem	Sint-Hilariuskerk	1979-1982	onbekend	Opgraving	VrMe	VrMe
Munte	Torrekensstraat	2019	109	Proefsleuven	(Gallo-)Latijns	VolMe
Nazareth	Deinzestraat (N 68)	1981	N/A	Veldprospectie		Vr-VolMe
Nederbrakel	Markt	2015-2016	1505	Opgraving	Germaans	VrMe
Opwijk	Borcht	2008	4735	Opgraving	Vr-VolMe	onbekend
		2018	310	Opgraving		
	BPA Gasthuis	2006	166,5	Opgraving		
Leebeke (Outer)	Stuypenberg	2019	8205	Opgraving	Germaans	recent
Ouwegem	Pastorietuin	2021	555	Opgraving	VrMe	VrMe
Parike	Sint-Lambertuskerk	2016-2017	21	Opgraving	Voorgermaans	Me
Ressegem	Sint-Mauritsplein	2005	onbekend	Proefsleuven	VrMe	Vr-VolMe
Rozebeke	Rozebekeplein	2019	504	Proefsleuven	Germaans	Vr-VolMe
Schelderode	Sint-Martinuskerk	2021	148,7	Opgraving	Germaans	VrMe
Schendelbeke	Sint-Amanduskerk	2012	24	Opgraving	Germaans	VrMe
	Groenlaan	2015	1991	Proefsleuven		
Sint-Lievens-Houtem	Marktplein	2016	612,5	Opgraving	VrMe	VrMe
	Eilandbos	2023	1008	Werfbegeleiding		
	Marktplein/Schoolstraat	2001	onbekend	Opgraving		
	Sint-Michielskerk	1988	onbekend	Opgraving		
	Sint-Michielskerk	1997	onbekend	Opgraving		
Sint-Martens-Lierde	Kartuizerstraat	2012-2013	onbekend	Opgraving	onbekend	VrMe
Spiere	Kerk	1978	onbekend	Werfcontrole	prehistorisch	VrMe
Velzeke	perceel 829X	1997	48,6	Opgraving	(Gallo-)Latijns	VrMe
	perceel 829R/827F	1996	57	Opgraving		
	perceel 829V	1999	230	Opgraving		
	Kerkweg/perceel 777F	2003	98	Opgraving		
	Sint-Martinuskerk koor	1995-1996	8,2	Opgraving		
	Sint-Martinuskerk rondom	1999	60	Werfbegeleiding		
Viane	Centrum	2017	18	Proefputten	onbekend	VrMe
Welden	Corpusstraat	1993	N/A	Veldprospectie	Voorgermaans	VrMe

Weldenhoeksken (Welden)	Schuisplanklos II	1992	N/A	Veldprospectie	Nederlands	/
Wichelen	OCMW	1998	onbekend	Werfcontrole	prehistorisch	Vr-VolMe
Wortegem	Diepestraat	2013-2014	34440	Opgraving	VrMe	VrMe

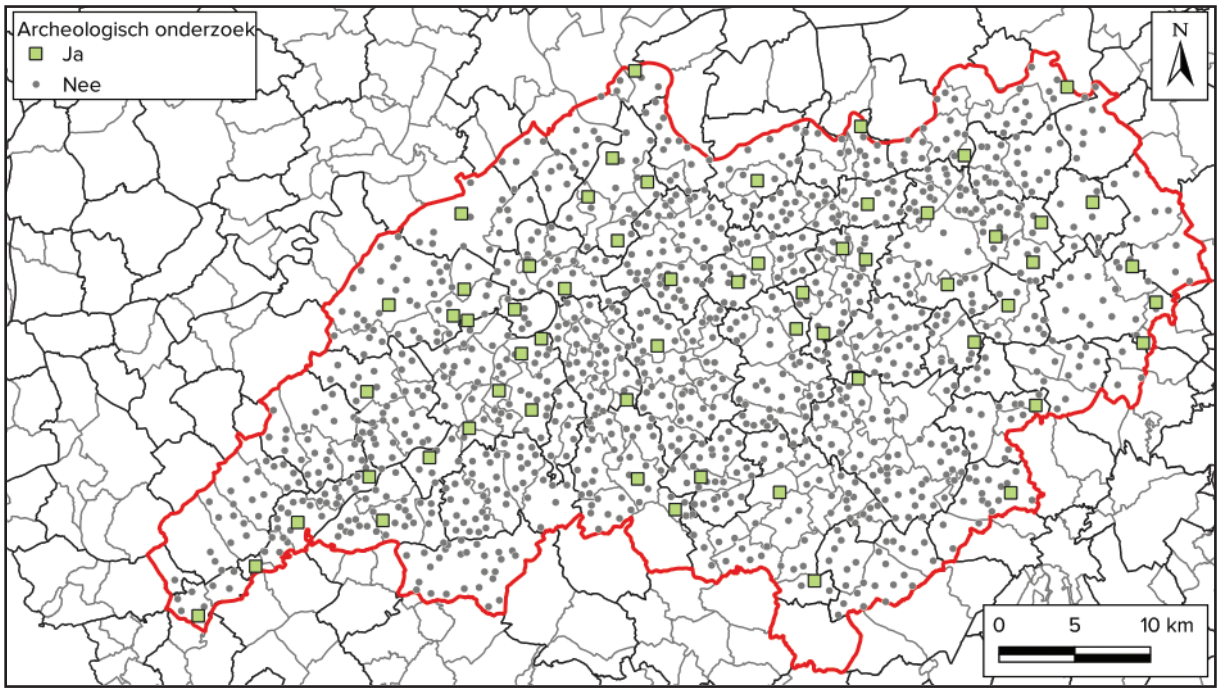

Fig. 7.3. Verspreiding van de rurale historische kernen waar archeologisch onderzoek is uitgevoerd. Aangezien Everbeek en Bever niet geïnventariseerd konden worden, is het archeologisch onderzoek in Everbeek-Beneden niet weergegeven op deze kaart.

In totaal gaat het om 83 individuele archeologische interventies, voor het overgrote deel opgravingen (N=56, 68 %) (Tabel 7.2; Figuur 7.4). De meeste ervan (N=52; 62 %) zijn na 2005 uitgevoerd, het gaat in deze gevallen dus om zogenaamd 'Malta-onderzoek' (Tabel 7.2; Figuur 7.5).[530] Niettemin is tegelijkertijd duidelijk dat archeologisch onderzoek in rurale historische kernen geen fenomeen is dat ontstaan is dankzij de invoering van de Malta-archeologie.

De kleine omvang van het hier voorgestelde dataset bevestigt de vaststelling uit het onderzoeksrapport van het agentschap Onroerend Erfgoed uit 2018, dat dorpsarcheologie een zo goed als onbestaande tak van het archeologische onderzoek in Vlaanderen is. Naast de juridische problematiek, waarbij de huidige wetgeving ontoereikend is om het archief in historische kernen te beschermen waar het kan en te valoriseren waar nodig, ontbreekt ook een breder wetenschappelijk onderzoekskader (zie Hoofdstuk 2.1.3). Het is echter net een consequente opvolging van klein- en grootschalige werken in historische kernen die op termijn voor kenniswinst zorgt. De historische kernen van Ename, Moorsel en Velzeke zijn hier goede voorbeelden van. De grotere hoeveelheid individuele onderzoeken in met name Ename en Velzeke is daarbij volledig te danken aan een consequente opvolging door regionale archeologische diensten, in deze gevallen van de Provincie Oost-Vlaanderen en de voorlopers van het agentschap Onroerend Erfgoed. Binnen de huidige wetgeving is een dergelijke opvolging door één of meerdere kennisinstanties quasi onmogelijk, vooral omwille van de (te) hoge oppervlaktecriteria voor archeologisch onderzoek.

530 Met 'Malta-archeologie' wordt hier de organisatie van archeologisch onderzoek binnen het kader van vergunningsplichtige werken (stedenbouwkundige handelingen, verkavelen, …) bedoeld. Het gaat dus om preventief archeologisch onderzoek: onderzoek niet bepaald door een wetenschappelijke vraagstelling, maar door noodzaak, omwille van ingrepen in het archeologisch erfgoed bedreigen. Deze organisatie is ontstaan in navolging van het Europese verdrag van Valletta (1992). In Vlaanderen wordt deze organisatie de facto operationeel vanaf c. 2004/2005: Wouters 2012; De Clercq *et al.* 2012.

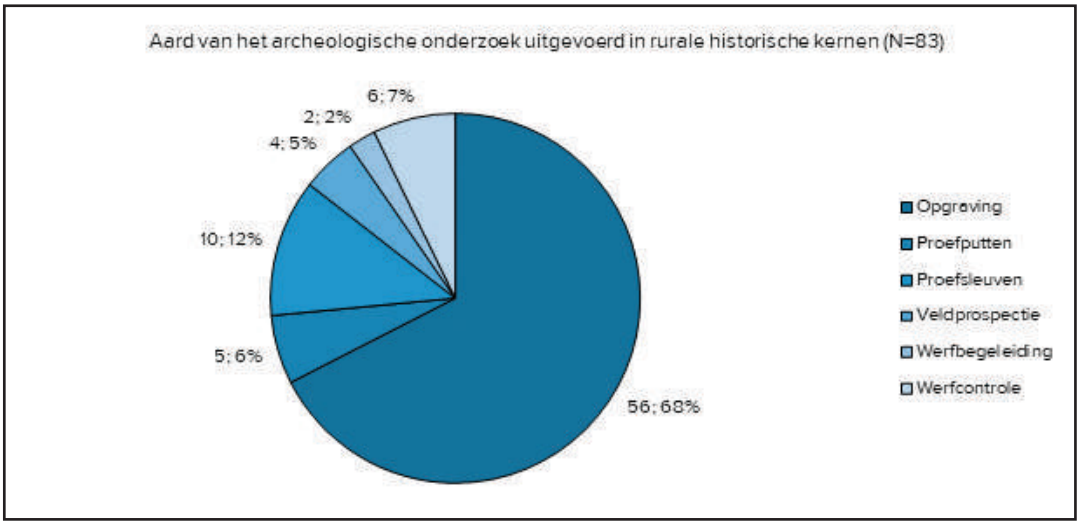

Fig. 7.4. Aard van het archeologisch onderzoek in rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio.

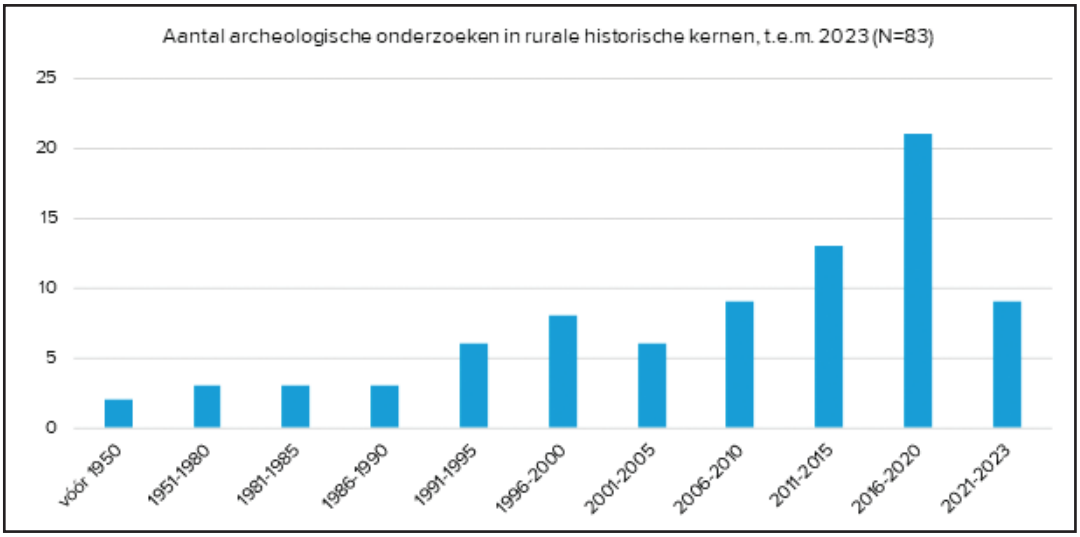

Fig. 7.5. Chronologie van het archeologisch onderzoek in rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio.

Het beschikbare archeologische onderzoek in rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio verschilt sterk qua omvang en kwaliteit van de rapportage (en dus waarde voor verder onderzoek) en qua omvang van de archeologische ingreep (en dus ruimtelijk inzicht in de geattesteerde middeleeuwse occupatie). Wat betreft de rapportage gaat het spectrum van het ontbreken van enige vorm van rapportage (m.u.v. een melding en korte beschrijving in de CAI) tot volledig uitgewerkte basisrapportages. Wat betreft de omvang gaat het in bijna de helft van de ingrepen (N=41; 49 %) om onderzoek dat minder dan 1000 m^2 omvat (Tabel 7.2; Figuur 7.6). Dit hangt uiteraard sterk samen met de locaties van deze ingrepen: een groot deel (N=20) vond plaats in kerken waar de geplande bodemingrepen over het algemeen, en om verschillende redenen, zo klein mogelijk worden gehouden. De grootste onderzoeken (wat betreft omvang), te Lemberge – Burgemeester Maenhautstraat, Wortegem – Diepestraat en Outer – Stuypenberg, zijn het gevolg van verdichting, de verkaveling of ontwikkeling van open ruimte in de historische kern. Infrastructuurwerken in de openbare ruimte (heraanleg bestaande en verharde open ruimte, heraanleg riolering en straatinrichting, ...) leiden tot slot tot grote variaties in archeologisch onderzochte oppervlaktes. Dit heeft natuurlijk alles te maken met de omvang van de geplande werken. Ondanks de aanwezigheid van moderne ondergrondse infrastructuur (riolering en andere nutsleidingen) is het archeologisch archief ook onder deze moderne verhardingen vaak goed bewaard, met name op pleinen, waar de verharding vaak grote zones afgedekt heeft en behoed heeft voor vernieling.

Het is duidelijk dat de beschikbare archeologische dataset een klein *sample* is in verhouding tot de totale groep van rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio. Niettemin is het beschikbare onderzoek vooral uitgevoerd in kernen met een vroegmiddeleeuws of ouder toponiem en/of een vroeg-volmiddeleeuwse kerk – met andere woorden, in kernen waar een (vroeg)middeleeuwse oorsprong vermoed kan worden. Het gaat om 56 van de 60 kernen waar reeds archeologisch onderzoek plaats vond; of om 23 % van de kernen met een vermoede vroegmiddeleeuwse oorsprong (zie Hoofdstuk 7.2.1.1.1). Zo biedt dit onderzoek wel een vrij relevant inzicht in deze subgroep van rurale historische kernen, net deze groep kernen die in dit onderzoek centraal staat.

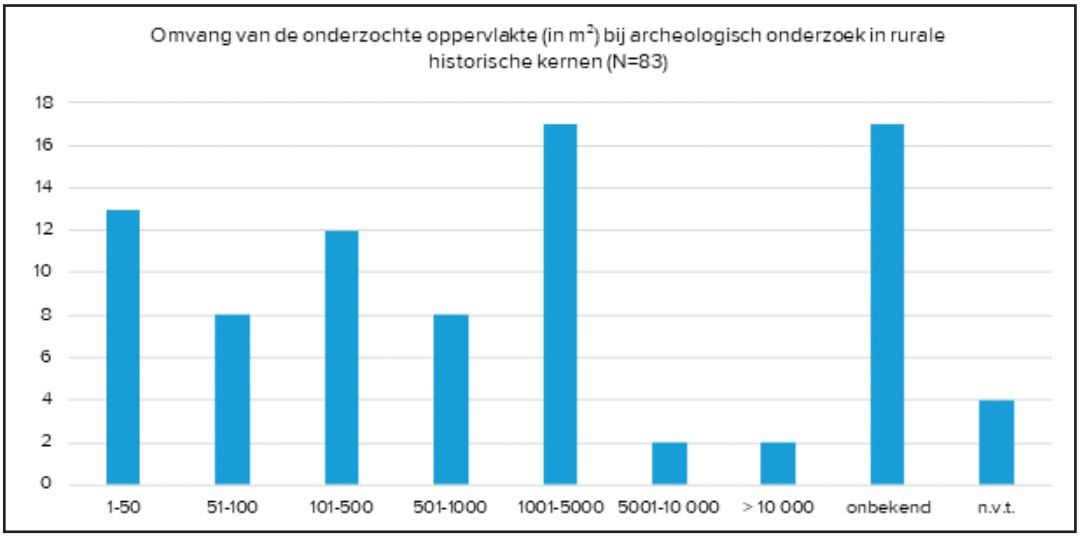

Fig. 7.6. Omvang van de archeologische ingreep bij archeologisch onderzoek in rurale historische kernen.

7.2.2.2. Beschrijving van de archeologische data

De beschikbare archeologische data wordt hier kort toegelicht. Daarbij wordt ze onderverdeeld in enkele categorieën naargelang van de aard en chronologie van de gegevens die ze opleverden. Deze zijn logischerwijs niet exclusief: archeologische sites kunnen in meerdere categorieën voorkomen.

7.2.2.2.1. Vroege middeleeuwen

In 20 van de 60 archeologisch onderzochte kernen (33,33 %) is vroegmiddeleeuwse occupatie vastgesteld. Het gaat om vondstmateriaal, sporen en structuren die met zekerheid in de vroege middeleeuwen (5de-9de eeuw) dateren.

Een eerste groep omvat **residueel en/of los vondstmateriaal**. Het gaat dan voornamelijk om aardewerk waardoor het chronologisch inzicht beperkt blijft. Dergelijke vondsten in kernen wijzen enkel op een vroegmiddeleeuwse aanwezigheid in de (directe) omgeving, maar vormen geen hard bewijs voor effectieve vroegmiddeleeuwse occupatie op de locatie van de archeologische site. Residueel en/of los vroegmiddeleeuws vondstmateriaal is aangetroffen in de kernen Baardegem (De Faluintjes), Baasrode (Hof van Peene), Erpe (Dorpsstraat), Kobbegem (verdwenen Sint-Gorikskerk), Lede (Markt), Moorsel (Dorp 11-13/ Dorp 14/Centrum), en Rozebeke (Rozebekeplein).

Een tweede groep omvat **vormen van occupatie die niet (met zekerheid) als behorende tot bewoning** geïnterpreteerd kunnen worden. Het gaat daarbij om individuele sporen of

lagen,[531] een individuele waterput,[532] bewoningssporen,[533] een landinrichtingssysteem[534] en een ambachtssite.[535] Deze occupatie dateert zowel uit de Merovingische als de Karolingische periode. Continue occupatie doorheen de vroege middeleeuwen op één site is echter zeldzaam en is enkel vastgesteld in Wortegem.

Ten derde is in twee kernen vroegmiddeleeuwse **rurale bewoning** met zekerheid aangetoond. In Lemberge (sites Burgemeester Maenhautstraat, Steenstraat en Melkerij) gaat het om een kleine, open nederzetting bestaande uit één erf. Ze dateert in de late 5de-6de eeuw. In Wortegem (site Diepestraat) gaat het om een kleine, open nederzetting langs een holle weg. Ze dateert in de tweede helft 8ste-9de eeuw.

Vroegmiddeleeuwse **kerkgebouwen**, ten slotte, zijn slechts zelden met zekerheid aangetroffen. Het enige zekere geval is de (verdwenen) kerk van Kobbegem (site verdwenen Sint-Gorikskerk), maar dit onderzoek is slechts beperkt gepubliceerd. Voor de oudste natuurstenen fase van de kerk van Schendelbeke is een Karolingische datering (760-902 calAD (71,6 %)) en een volmiddeleeuwse datering (1040-1215 calAD (95,4 %)) beschikbaar.[536] Een gebrek aan vondstmateriaal laat niet toe in te schatten welke datering correct is. De aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse kerk kan in verschillende gevallen afgeleid worden uit de aanwezigheid van vroegmiddeleeuwse **begravingen** in of rond het huidige kerkgebouw. Dit is het geval in Denderleeuw (Sint-Martinuskerk), Baardegem (N411), Moorsel (Dorp 11-13/Dorp 14/Centrum) en vermoedelijk ook Velzeke (Sint-Martinuskerk). Op deze laatste site is vroegmiddeleeuwse begraving wel met zekerheid vastgesteld, maar is de relatie met een eventuele kerk onzeker. Voor een verdere bespreking en analyse verwijzen we naar Hoofdstuk 7.3.4. Ter volledigheid moet ook de begraving in de opvulling van een kuil, aangetroffen op de site Gentbrugge – Aard, vermeld worden. De begrafenispositie (op de buik), locatie (in de opvulling van een kuil, te relateren aan het “opruimen” van de eerdere, ambachtelijke functie op het terrein), en algemene context (individuele begraving) doen vermoeden dat het om een specifieke casus gaat, die niet representatief is voor het dominante begrafenisritueel.[537]

7.2.2.2.2. Volle en late middeleeuwen

In 57 van de 60 archeologisch onderzochte historische kernen (95 %) is vol- en/of laatmiddeleeuwse occupatie vastgesteld. Deze chronologische periodes worden hier samen genomen, omdat er in veel gevallen sprake in van continue occupatie, ofwel omdat er op basis van de beschikbare informatie geen onderscheid kan gemaakt worden tussen beide periodes. Deze occupatie kan in dezelfde grote categorieën onderverdeeld worden als de vroegmiddeleeuwse occupatie.

Kernen waar vol- en/of laatmiddeleeuws **vondstmateriaal** aangetroffen is, zonder associatie met sporen of structuren, zijn Leupegem, Massemen, Nazareth, Spiere, Welden, en Weldenhoeksken. In vijf van de zes gevallen is de onderzoeksmethode daar de reden voor: te Massemen, Nazareth, Welden en Weldenhoeksken gaat het om veldprospectie, te Spiere om boringen. In Leupegem werd residueel 13de- en 14de-eeuws materiaal aangetroffen bij proefputtenonderzoek, zowel in jongere (15de-16de-eeuwse) sporen als in een alluviaal pakket.

531 Op de sites Merelbeke – Kerkhoek, Mespelare – Sint-Aldegondiskerk, Gavere – BPA Centrum, Denderleeuw – Sint-Martinuskerk, Mater – Kerkgate, Wichelen – OCMW.
532 Op de site Melden – Waterhoek.
533 Op de sites Ouwegem – Pastorietuin (een gracht, paalsporen en kuilen), Sint-Lievens-Houtem – Sint-Michielskerk (lagen, paalsporen, kuilen) en Wortegem – Diepestraat (waterkuil, gebouwstructuur, kuilen, palenrij).
534 Op de sites te Moorsel (Dorp 11-13/Dorp 14/Centrum).
535 Op de site Gentbrugge – Aard/Sidaplax.
536 Dateringen op niet-gedetermineerde houtskoolfragmenten uit mortel: GrA-56624: 1200 ± 45 BP en GrA-55968: 910 ± 35 BP.
537 Deschepper *et al.* 2024.

Er zijn negentien kernen waar **vormen van occupatie die niet (met zekerheid) als behorende tot bewoning** geïnterpreteerd kunnen worden zijn aangetroffen.[538] Het gaat vooral om individuele sporen, vaak zonder duidelijke interpretatie of datering. Qua aard van de sporen gaat het vooral om kuilen, greppels en grachten. Duidelijke aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten zijn er niet. Op verschillende locaties suggereert het archeologisch onderzoek zo dat de onderzochte zone nooit intensief gebruikt is geweest voor bewoning of economische activiteiten – toch niet het type activiteit dat sporen nalaat in de bodem. Voorbeelden hiervan zijn de archeologische onderzoeken te Avelgem – Kasteelstraat, Bollebeek – Koolterstraat, of Melden – Waterhoek. Deels gaat het ook om sites die moeilijk geïnterpreteerd kunnen worden door de beperkte omvang en/of de aard van het uitgevoerde onderzoek. Dit type sites leert ons al bij al weinig over de middeleeuwse kernen. Een belangrijke conclusie uit hun bestaan is wel dat ze aantonen dat de middeleeuwse voorlopers van de historische kernen ook open ruimtes en niet-intensief gebruikte zones kenden.

In achttien kernen zijn duidelijke sporen van **bewoning** aangetroffen. Onder deze categorie worden drie groepen gevat: eigenlijke (delen van) 'landelijke' nederzettingen of erven, zoals te Baardegem, Gootjen, of Wortegem; (delen van) versterkingen, zoals te Erpe, Gooik, en Opwijk; en sites waar (delen van) (markt)pleinen en/of 'intensieve' bewoning' aan het licht zijn gekomen, al dan niet samen met andere bewoningssporen. Voor deze laatste groep gaat het bijvoorbeeld om Lede, Sint-Lievens-Houtem, en Viane.[539] De versterkingen buiten beschouwing gelaten, is een belangrijk en opvallend onderscheid te maken tussen enerzijds de 'landelijke' bewoning en anderzijds de 'intensieve' bewoning. Met 'landelijke' bewoning wordt hier bedoeld dat de sites binnen een rurale historische kern liggen, maar dat hun karakter niet verschillend is van gelijktijdige rurale bewoning die buiten historische kernen wordt gevonden. Het gaat om individuele erven die geen enkele aanleiding geven om, los van de ruimtelijke context, een bewoningsconcentratie te verwachten. De bewoning lijkt ook vrij kortdurend, toch waar dit kan vastgesteld worden: het gaat om één à twee bewoningsfases, waarna de functie van het terrein verandert. 'Intensieve' bewoning omvat zowel sites met een grote sporendensiteit, waarbij deze sporen duidelijk domestiek zijn én wijzen op langdurige, stabiele bewoning (bv. Baasrode, Moorsel, Lede, Nederbrakel) als sites waar (markt)pleinen zijn aangetroffen (Kruishoutem, Lede, Nederbrakel, Sint-Lievens-Houtem, Viane). De redenering voor de inclusie van deze laatste groep sites is dat het bestaan van een (markt)plein wijst op intensieve, langdurige bewoning in de directe nabijheid van dit plein.

Wat betreft de versterkingen gaat het in twee gevallen om delen van de walgracht en sporen op het (vermoedelijke) neerhof (Erpe en Opwijk), te associëren met een motteversterking; éénmaal om een veel jonger, bakstenen kasteel (Gooik).

Vol- en/of laatmiddeleeuwse **begravingen** zijn vastgesteld in dertien kernen, sporen van een **kerkgebouw** in zestien kernen. Samen gaat het om 24 unieke kernen waar begraving en/of een kerkgebouw is aangetroffen.[540] Waar begraving is aangetroffen, kan een gelijktijdig kerkgebouw met quasi zekerheid verondersteld worden, aangezien het steeds gaat om begravingen die op het huidige/historisch gekende kerkhof liggen. Hier is met andere woorden de vol- en/of laatmiddeleeuwse fase van het kerkhof onderzocht. Met name de kerkgebouwen zijn regelmatig slechts vaag gedateerd, als zijnde 'Romaans'. De argumentatie

538 Deze zijn: Avelgem, Baasrode, Bollebeek, Bossuit, Broek, Dikkelvenne, Erondegem, Gootjen, Hekelgem, Kerkhove, Letterhoutem, Leupegem, Mater, Melden, Munte, Ouwegem, Ressegem, Rozebeke, en Wortegem.

539 De volledige verdeling is: 'landelijke' bewoning (N=5): Baardegem, Gootjen, Huise, Outer, Wortegem. Versterking (N=3): Erpe, Gooik, Opwijk. Pleinen en/of 'intensieve' bewoning (N=10): Baasrode, Ename, Kruishoutem, Lede, Moorsel, Nederbrakel, Sint-Lievens-Houtem, Sint-Martens-Lierde, Velzeke, en Viane.

540 Deze zijn: Aaigem, Baardegem, Bekkerzeel, Borchtlombeek, Burst, Denderleeuw, Erondegem, Everbeek, Hofstade, Kobbegem, Kruishoutem, Kwaremont, Lede, Meldert, Merelbeke, Mespelare, Moorsel, Mullem, Nederbrakel, Parike, Schelderode, Schendelbeke, Sint-Lievens-Houtem, en Velzeke.

hiervoor is niet steeds duidelijk, en er wordt vermoed dat – zeker in ouder onderzoek – natuurstenen funderingen snel gelijk gesteld werden met een Romaanse datering – zijnde 10de-12de eeuw, hoewel dit eigenlijk nooit expliciet gesteld wordt. Recent, geïntegreerd onderzoek naar de Romaanse architectuur in de wijde regio ontbreekt ook zodat het niet eenvoudig is om de beschikbare info opnieuw te interpreteren en te contextualiseren. Een diepgaande bespreking en analyse van de kerkhoven volgt in Hoofdstuk 7.3.4.

7.3. ANALYSE

7.3.1. Confrontatie van de verschillende data

In lijn met de onderzoeksfocus "Ontstaan en ontwikkeling van rurale historische kernen" en de vraagstelling of deze kernen een vroegmiddeleeuwse oorsprong hebben, wordt hier nagegaan in welke mate de verschillende datasets (toponymisch, historisch, archeologisch) inzicht bieden in de ouderdom van de rurale historische kernen. Logischerwijs spitst zich dit toe op die 60 kernen waar archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Tabel 7.3 brengt de verschillende informatie samen.

TABEL 7.3: VERGELIJKING VAN DE INFORMATIE OP ARCHEOLOGISCH, TOPONYMISCH EN HISTORISCH VLAK VOOR DE HISTORISCHE KERNEN WAAR ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK EEN VROEGMIDDELEEUWSE AANWEZIGHEID AANTOONDE.

Naam rurale historische kern	Site	Aard vroegmiddeleeuwse occupatie	Datering topo-niem	Indicatieve oprichting kerk
Baardegem	N411	Begraving	VrMe	VolMe
	De Faluintjes	Residueel materiaal		
Baasrode	Hof te Peene	Residueel materiaal	Germaans	VrMe
Denderleeuw	Sint-Amanduskerk	Occupatie (geen bewoning) Begraving	Germaans	VrMe
Erpe	Dorpsstraat	Residueel materiaal	Voorgermaans	VrMe
Gavere	Woonzone BPA Centrum	Occupatie (geen bewoning)	(voor)Germaans	VrMe
Gentbrugge	Aard	Occupatie (geen bewoning)	Germaans	Vr-VolMe
Kobbegem	Verdwenen Sint-Gorikskerk	Residueel materiaal Kerkgebouw Begraving	VrMe	VrMe
Lede	Markt	Residueel materiaal	Germaans	VrMe
Lemberge	Burg. Maenhautstr.	Rurale bewoning	Germaans	Vr-VolMe
	Melkerij	Rurale bewoning		
	Steenstraat	Rurale bewoning		
Mater	Kerkgate	Occupatie (geen bewoning)	Voorgermaans	VrMe
Melden	Waterhoek 3	Occupatie (geen bewoning)	Voorgermaans	VrMe
Merelbeke	Kerkhoek	Occupatie (geen bewoning)	Germaans	VrMe
Mespelare	Sint-Aldegondiskerk	Occupatie (geen bewoning)	Germaans	Vr-VolMe
Moorsel	Dorp 11-13	Residueel materiaal Occupatie (geen bewoning) Begraving	VrMe	VrMe
	Dorp 14	Residueel materiaal Occupatie (geen bewoning) Begraving		
	Centrum	Residueel materiaal Occupatie (geen bewoning) Begraving		
Ouwegem	Pastorietuin	Occupatie (geen bewoning)	VrMe	VrMe

Rozebeke	Rozebekeplein	Residueel materiaal	Germaans	Vr-VolMe
Sint-Lievens-Houtem	Sint-Michielskerk	Occupatie (geen bewoning) Begraving (datering onzeker)	VrMe	VrMe
Velzeke	Sint-Martinuskerk koor	Begraving	(Gallo-)Latijns	VrMe
Wichelen	OCMW	Occupatie (geen bewoning)	prehistorisch	Vr-VolMe
Wortegem	Diepestraat	Occupatie (geen bewoning) Rurale bewoning	VrMe	VrMe

In zes van de 20 historische kernen waar vroegmiddeleeuwse occupatie archeologisch is vastgesteld, heeft de kern een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem (Baardegem, Kobbegem, Moorsel, Ouwegem, Sint-Lievens-Houtem, Wortegem). Zes andere kennen een pre-middeleeuws toponiem (Erpe, Gavere, Mater, Velzeke, Wichelen), de acht overige een niet te dateren Germaans toponiem (Baasrode, Lede, Rozebeke, Merelbeke, Mespelare, Denderleeuw, Gentbrugge, Lemberge). Enkel in het geval van Baasrode wordt het toponiem ook voor het eerst vermeld tijdens de vroege middeleeuwen (821 kop. ± 1300), voor de andere gaat het om 10de- tot 13de-eeuwse eerste vermeldingen.[541] Daarentegen hebben tien historische kernen een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem maar heeft het uitgevoerde archeologisch onderzoek er geen vroegmiddeleeuwse occupatie aangetoond.[542] Dit is zo goed als zeker te verklaren vanuit het onderzoek zelf, dat in zowat alle gevallen zeer kleinschalig was: enkel te Avelgem, Hekelgem en Kruishoutem is meer dan 1000 m² onderzocht via opgraving. Ook dan gaat het, in verhouding tot de totale oppervlakte van de historische kern, om zeer beperkte steekproeven.[543] De overige onderzoeken betreffen voornamelijk proefonderzoek of kleinschalige opgravingen in bestaande kerkgebouwen. Op die manier kan niet gesteld worden dat vroegmiddeleeuwse occupatie hier inderdaad afwezig is.

Het is op dit moment niet mogelijk om met vertrouwen conclusies te trekken over het verband tussen de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem en eigenlijke, archeologisch aangetoonde vroegmiddeleeuwse occupatie. Wat het archeologisch onderzoek wel aantoont, is dat de vroegmiddeleeuwse occupatie in historische kernen niet beperkt is tot die historische kernen met een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem. Ook kernen met een pre-middeleeuws of niet te dateren middeleeuws toponiem kunnen vroegmiddeleeuwse occupatie bevatten. Dit is op zich niet verbazingwekkend. Het toont vooral aan dat het verkeerd zou zijn om een hogere archeologische verwachting in te stellen voor archeologisch onderzoek in kernen met vroegmiddeleeuwse indicatoren (i.c. een nederzettingstoponiem of kerk/kapel).

In vier van de vijf archeologisch aangetroffen of geïnterpoleerde kerken (dit laatste op basis van begraving aanwezig in de zone van het huidige kerkhof) gaat het om een kerk met een (vermoede) vroegmiddeleeuwse stichting, op basis van het *patrocinium*.[544] De uitzondering hier is Baardegem, waarvan de kerk op basis van het St. Margareta *patrocinium* in de volle middeleeuwen gesticht zou zijn. De locatie van de vroegmiddeleeuwse begraving binnen het jongere kerkhof doet vermoeden dat het kerkhof teruggaat tot de Karolingische periode (zie Hoofdstuk 7.3.4) en dat er op dat moment al een kerk aanwezig was. Mogelijk heeft er een *patrocinium*-wissel plaatsgevonden.

In de vijf gevallen dateert de oudste vermelding van de kerk slechts uit de 12de-15de eeuw.[545]

541 Zie Bijlage 11.4: Inventaris toponymische data.
542 Het gaat om: Aaigem, Avelgem, Bekkerzeel, Erembodegem, Erondegem, Hekelgem, Kruishoutem, Letterhoutem, Leupegem, en Ressegem.
543 Op de 19de-eeuwse Popp-kaarten bedraagt de omvang van de historische kern van Avelgem zo'n 108 000 m²; deze van Hekelgem zo'n 100 000 m²; en deze van Kruishoutem zo'n 102 000 m². Het grootschaligste archeologisch onderzoek in historische kernen in de Schelde-Denderregio omvat met andere woorden zo'n 1 % van de 19de-eeuwse omvang van deze kernen.
544 Het gaat om: Baardegem, Denderleeuw, Kobbegem, Moorsel, en Velzeke.
545 Zie Bijlage 10.5: Inventaris historische data.

Als breder wordt gekeken, naar alle historische kernen waar vroegmiddeleeuwse occupatie is aangetroffen, dan blijkt dat in 14 gevallen de kerk uit de vroege middeleeuwen zou kunnen dateren; in vijf bijkomende gevallen dateert ze in de vroege of volle middeleeuwen. Anderzijds kon archeologisch onderzoek in 23 historische kernen waar een vroegmiddeleeuwse kerk vermoed wordt, geen vroegmiddeleeuwse occupatie vaststellen. Zoals hierboven vermeld is, moet dit verklaard worden vanuit de beperkte omvang van het archeologisch onderzoek in rurale historische kernen.

Het vaststellen van een vroegmiddeleeuwse aanwezigheid in rurale historische kernen is één zaak. Het is een andere zaak om continuïteit vanuit deze vroegmiddeleeuwse aanwezigheid tot in de latere middeleeuwen, of zelfs tot in de 19de eeuw, vast te stellen. Het meest duidelijk in dit geval zijn die kernen waar vroegmiddeleeuwse begraving en/of een kerk is aangetroffen.[546] In al deze gevallen gaat het om begravingen op de locatie van een kerkhof dat zeker continu doorloopt tot de late middeleeuwen (Kobbegem) of een recent verleden.[547] In 16 van de 20 kernen waar vroegmiddeleeuwse occupatie is aangetroffen, is ook zeker vol- en/of laatmiddeleeuwse occupatie aanwezig.[548] Ook hier blijkt het belang van de kerk en het kerkhof als 'stabiele bakens', op andere sites valt vooral op dat de terreinen in kwestie doorheen de middeleeuwen qua gebruik konden veranderen, zoals duidelijk is in bijvoorbeeld Moorsel of Wortegem (zie Hoofdstuk 7.3.3). Moeilijker nog is vast te stellen om het in deze gevallen gaat om een dorp, volgens welke definitie, en zo ja, vanaf wanneer. Dit wordt hieronder besproken.

7.3.2. Rurale historische kernen: welk type dorpen?

Binnen het historisch-archeologisch onderzoek naar middeleeuwse dorpsvorming kunnen ruwweg twee grote visies op 'het dorp' onderscheiden worden (zie Hoofdstukken 2.2.2 en 3.2). Binnen beide visies worden enkele criteria naar voor geschoven aan de hand waarvan nagegaan kan worden of nederzettingen al dan niet voldoen aan de voorgestelde definitie van 'dorp' (zie Hoofdstuk 7.1.2).[549] Idealiter wordt dit grotendeels archeologisch benaderd, omdat historische gegevens vaak een *terminus ante quem* opleveren. Hier was dit niet mogelijk, omdat de archeologische informatie in alle gevallen te beperkt is. Daarom is dit verder aangevuld met de verzamelde historische informatie, met name op vlak van kerken. Zo is de 'religieuze functie' aangeduid als er op basis van het *patrocinium* of historische bronnen duidelijkheid is over de middeleeuwse datering van de kerk. Het aspect 'bewoningsconcentratie' kan enkel afgeleid worden voor de late middeleeuwen, op basis van de aanwezigheid van een plein. De nood om een open ruimte formeel in te richten, met andere woorden, om een plein te creëren, wordt gezien als indicator voor het bestaan van een bewoningsconcentratie. Ook was het nodig om deze evaluatie uit te voeren op het niveau van 'de middeleeuwen' als uniforme periode. Er is met andere woorden geen rekening gehouden met de duidelijk aanwezige dynamiek qua ruimtegebruik (en mogelijk dus ook functies/kenmerken) in de rurale historische kernen. De vraag naar de ouderdom van individuele dorpen is zo al niet te beantwoorden.

Tabel 7.4 geeft het resultaat van deze oefening weer voor de rurale historische kernen waar archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Op basis hiervan kan in principe geen enkele historische kern als middeleeuws 'dorp' gedefinieerd worden volgens één van beide definities: geen enkele rurale historische kern voldoet aan alle criteria. De oorzaak hiervoor is

546 Gentbrugge wordt hier buiten beschouwing gelaten omwille van de afwijkende aard van de aangetroffen begraving. Op vlak van begraving is continuïteit op deze locatie zelfs met zekerheid afwezig.
547 In Baardegem en Denderleeuw is het kerkhof rondom de kerk verdwenen na c. midden 19de eeuw, aangezien het in beide gevallen nog zichtbaar is op de Popp-kaart. In Moorsel verdween het kerkhof rond de kerk in 1923 (Pieters *et al.* 1999, p. 153). In Kobbegem verschuift de historische kern doorheen de 14de-16de eeuw; het is onduidelijk wanneer het kerkhof rond de verdwenen kerk opgegeven wordt. In Velzeke verdween het kerkhof na 1943, aangezien een foto uit dat jaar nog een kerkhof toont (BALaT ID 23356: https://balat.kikirpa.be/object/23356).
548 De uitzonderingen zijn Gavere, Gentbrugge, Lemberge, en Wichelen.
549 Zie Zadora-Rio 1995 en Peytremann 2014.

de vaak beperkte oppervlakte van archeologisch onderzoek in rurale historische kernen, en het lage aantal archeologische interventies per rurale historische kern. Daardoor ontbreekt inzicht in de aard en ouderdom van de occupatie. Zoals hierboven reeds uiteengezet, bedraagt het archeologisch onderzoek enkel in de beste gevallen (waar er meer dan 1000 m^2 is onderzocht) ongeveer of meer dan 1 % van de totale bebouwde oppervlakte van de 19de-eeuwse historische kern (zoals zichtbaar op historisch kaartmateriaal. Dergelijk kleine steekproeven laten niet toe de aangetroffen sporen en structuren op een hoger niveau te contextualiseren.

TABEL 7.4: AANDUIDING VAN DE HERKENDE ELEMENTEN MET BETREKKING TOT BEIDE DEFINITIES VAN 'HET DORP', VOOR DE RURALE HISTORISCHE KERNEN WAAR ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK HEEFT PLAATSGEVONDEN.

	Kenmerken Peytremann				Kenmerken Zadora-Rio				
Historische kern	Bewonings-concentratie	Landbouw	Nauwe relatie tot begraving	Gem. schapp. infra-structuur	Funeraire functie	Religieuze functie	Defensieve functie	Economische functie	Administratieve functie
Aaigem						X			
Avelgem		X				X			
Baardegem		X	X		X	X			
Baasrode		X				X			
Bekkerzeel			X		X	X			
Bollebeek (Mollem/ Brussegem)		X				X			
Borchtlombeek						X			
Bossuit						X			
Broek (Zingem)									
Burst			X		X	X			
Denderleeuw		X	X		X	X			
Dikkelvenne						X			
Ename		X				X			
Erembodegem						X			
Erondegem			X		X	X			
Erpe						X	X		
Everbeek						X			
Gavere						X			
Gentbrugge				X		X		X	
Gooik						X	X		
Gootjen (Balegem)		X							
Hekelgem						X			
Hofstade			X		X	X			
Huise						X			
Kerkhove						X			
Kobbegem					X	X			
Kruishoutem	X		X	X	X	X		X	
Kwaremont						X			
Lede	X		X	X	X	X		X	
Lemberge		X				X			
Letterhoutem				X		X			

	Kenmerken Peytremann				Kenmerken Zadora-Rio				
Historische kern	Bewonings-concentratie	Landbouw	Nauwe relatie tot begraving	Gem. schapp. infra-structuur	Funeraire functie	Religieuze functie	Defensieve functie	Economische functie	Administratieve functie
Leupegem						X			
Massemen						X			
Mater						X			
Melden		X				X	X		
Meldert						X	X		
Merelbeke						X			
Mespelare						X			
Moorsel			X	X	X	X	X		
Mullem			X		X	X	X		
Munte						X	X		
Nazareth						X			
Nederbrakel	X		X	X	X	X		X	
Opwijk						X	X		
Leebeke (Outer)		X							
Ouwegem						X			
Parike			X		X	X	X		
Ressegem						X			
Rozebeke						X			
Schelderode			X		X	X	X		
Schendelbeke						X			
Sint-Lievens-Houtem	X		X	X	X	X		X	
Sint-Martens-Lierde						X			
Spiere						X			
Velzeke			X		X	X			
Viane	X			X		X	X	X	
Welden						X			
Weldenhoeksken (Welden)							?		
Wichelen						X	X		
Wortegem		X		X		X			

Dit betekent niet dat er geen waardevolle informatie te halen is uit het verzamelde archeologische onderzoek in rurale historische kernen. De beschikbare data laat zo bijvoorbeeld toe om twee onderwerpen in meer detail te behandelen: ten eerste ruimte en ruimtegebruik in rurale historische kernen, ten tweede verschuivingen in het begrafenislandschap.

7.3.3. Verschuivingen in het begrafenislandschap

Het idee dat de kerstening zorgde voor het verdwijnen van het 'typische' Merovingische grafritueel ten voordele van begraven op kerkhoven is dankzij archeologisch onderzoek sinds de jaren 80 langzaamaan weerlegd. Samen met de toename van het archeologisch onderzoek in verschillende landen, waarbij voor het eerst grotere hoeveelheden vroegmiddeleeuwse

nederzettingen konden onderzocht worden, werd immers duidelijk dat het begrafenisritueel tijdens de vroege middeleeuwen een stuk complexer was dan voorheen gedacht – onder andere op vlak van locatie. Met name is nu duidelijk dat er naast het 'typische' grafritueel – collectieve begraving op specifieke grafvelden, die apart liggen van de nederzettingen – ook begraven werd in en op de rand van nederzettingen. Tenminste, dit is het geval in verschillende regio's in Noordwest-Europa, zoals in noordelijk Frankrijk, Engeland, de Kempen, en zuidwestelijk Duitsland.[550] Het gaat daarbij zowel om individuele begravingen als om kleine of grotere groepjes van begravingen. Het fenomeen komt op rond het midden van de 7de eeuw en verdwijnt doorheen de 9de-10de eeuw.

Het bestaan van deze begravingen op/nabij nederzettingen wordt gezien als een tussenfase in een groter proces waarbij er een verschuiving optreedt van een duidelijke ruimtelijke scheiding tussen begraving en bewoning, naar een nauw, naast elkaar bestaan van begraving en bewoning in stabiele kernen: 'dorpen' met een kerk en daarrond een kerkhof.[551] Deze evolutie is echter complex en niet rechtlijnig, en verschillende begrafenislocaties worden naast elkaar gebruikt.

In België is het vroegmiddeleeuwse begrafenisritueel nog niet grondig vanuit deze invalshoek benaderd. De vraag omtrent de overgang van Merovingisch grafveld naar middeleeuws kerkhof speelde wel, maar kon bij gebrek aan data niet beantwoord worden. Als illustratie kan volgend citaat dienen:

> "De Merovingische grafvelden bevinden zich meestal aan de rand van de gemeentegrenzen. De huidige dorpskernen liggen daarentegen meer centraal. Hoe, wanneer en waarom vond deze verschuiving plaats? De grote grafvelden [...] kennen hun einde rond 650. Deze einddatum valt mooi samen met de data die in de kersteningslegenden voorkomen. [...] De eerste dorpskerkjes [...] klimmen echter niet hoger op dan het einde van de achtste – het begin van de negende eeuw. Zodoende zitten we met een chronologisch hiaat van circa anderhalve eeuw. Wat gebeurde er in deze tussenperiode?"[552]

Daar het archeologisch onderzoek in rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio voor een belangrijk deel bestaat uit onderzoek in kerken en op kerkhoven, is ondertussen een vrij grote dataset opgebouwd met betrekking tot het ontstaan van deze kerken en kerkhoven. Daarnaast zijn er in de regio ook verschillende 'typische' Merovingische grafvelden gekend. Op die manier wordt hier getracht de evoluties in begrafenislocatie tijdens de vroege-volle middeleeuwen te onderzoeken.

7.3.3.1. Vroegmiddeleeuwse grafvelden niet geassocieerd met een nederzetting

Collectieve begraving die niet geassocieerd is met een nederzetting komt in het studiegebied enkel voor onder de vorm van de 'typische' Merovingische grafvelden. Er zijn er verschillende gekend, vaak betreft het sites die gekend zijn dankzij 'toevalsvondsten' uit de 19de – vroege 20ste eeuw. De chronologie van deze sites is vaak moeilijk met zekerheid te bepalen, omdat het steeds typologische dateringen op een selectie van het vondstmateriaal betreft. Tabel 7.5 lijst deze grafvelden op met hun onderzoekscontext en datering.[553] Op basis van deze informatie kan gesteld worden dat het fenomeen opkomt in de tweede helft van de 5de eeuw en eindigt in de tweede helft van de 7de-eerste helft van de 8ste eeuw.

550 Zie voor een recent overzicht van de literatuur, met verdere referenties: Peytremann & Pelissier 2023.
551 Peytremann 2003, p. 356; Lauwers 2005, pp. 9/23-29; Lauwers 2010, p. 319; Peytremann 2014, pp. 88-90; Lauwers 2013, pp. 43-46.
552 Sevenants 1987, p. 364.
553 Datering op basis van Van der Gucht (1979) en Rogge (1996), met uitzondering van Asse (Magerman, Lodewijckx, Pede 2008), Asper (Vermeulen 1986; Rogge 2007), Erondegem (De Swaef 1986), Lede (Van der Gucht 1991) en Heestert (Janssens 1984).

TABEL 7.5: MEROVINGISCHE GRAFVELDEN IN DE SCHELDE-DENDERREGIO, MET BESCHRIJVING VAN HUN ONDERZOEKS-CONTEXT EN DATERING.

Site	Aard ontdekking en jaartal	Datering
Asper – Jolleveld	Opgraving - 1976-1981/1982-1985	Laatste kwart 5de - ?
Asse – Krokegemseweg	Opgraving - 2007	7de eeuw
Beerlegem - Zavelputstraat	Opgraving na toevalsvondst bij zandwinning – 1955-1957/1964-1967	Tweede helft 6de-7de eeuw
Denderwindeke - Kerkveld	Opgraving – 1907-1908	Laatste kwart 5de/Tweede kwart 6de – 7de eeuw
Erondegem - Kapelhofstraat	Toevalsvondst bij zandwinning - 1935	6de - 7de eeuw
Heestert – Blinde Kapel	Opgraving – 1980-1981	Vroegmiddeleeuws
Lede	Opgraving na ontdekking bij wegconstructie – 1846-1848	Tweede helft 6de – 7de eeuw
Meerbeke – Oude Gracht	Onbekend	Merovingisch
Nazareth	Onbekend	Merovingisch
Ninove – Niepersveld	Toevalsvondst bij aanleg steenbakkerij - 1875	Merovingisch
Overboelare - Slagveldeken	Toevalsvondst bij kleiwinning - c. 1880-1903	Late 6de – 7de eeuw
Petegem	Toevalsvondst bij graafwerken - 1843	Merovingisch
Sint-Gillis-bij-Dendermonde – Zwijvekekouter	Opgraving na ontdekking (en deels vernieling) bij zandwinning - 1933-1935/1962/1994	Tweede helft 5de - begin 8ste eeuw
Strijpen – Vollander/Hondenbos	Toevalsvondst bij graafwerken - 1963	Merovingisch
Velzeke – Buzegem	Opgraving na ontdekking bij ontginning – 1969/1974	Laatste kwart 5de – 7de eeuw

7.3.3.2. Vroegmiddeleeuwse begravingen/grafvelden geassocieerd met een nederzetting

Eerder onderzoek stelde dat de praktijk van begraven nabij/in een rurale nederzetting vrij zeldzaam is in westelijk Vlaanderen tijdens de vroege middeleeuwen. Daarenboven zijn deze gekende voorbeelden steeds moeilijk te interpreteren omwille van dateringsproblematieken, kleinschalig ruimtelijk inzicht, of beide.[554] De eigenlijke relatie tussen de begraving en de bewoning is zo niet steeds duidelijk.

Binnen het Schelde-Dendergebied vormt de site **Outer – Stuypenberg** een eerste voorbeeld. Hier zijn vermoedelijk twee graven gevonden. Een eerste, zekere graf bestaat uit de inhumatie van een volwassene en een baby, waar later een jongvolwassene is bijgezet. Een tweede kuil bevatte menselijke tanden en wat botmateriaal; de persoon is vermoedelijk niet gecremeerd maar de kuil is in principe te klein om een begrafenis in gestrekte houding (zoals gewoonlijk voor de vroege middeleeuwen) toe te laten.[555] Een ^{14}C-datering op een ongedetermineerd fragment houtskool uit het eerste, zekere graf dateert 672-777 calAD (87,3 %), en is te zien als een *terminus post quem* voor de begraving.[556] Enkele verspreide kuilen, een poel en twee gebouwplattegronden, vermoedelijk van bijgebouwen, duiden vermoedelijk de rand van een nederzetting aan. ^{14}C-dateringen en het vondstmateriaal tonen dat deze vermoedelijk gelijktijdig is met de begravingen, en te dateren is in de 8ste-9de eeuw.

Te **Kruishoutem – Kapellekouter** is een grafveld van zo'n 250 graven aangetroffen dat in gebruik was van ten laatste de tweede helft van de 7de eeuw tot in de late middeleeuwen.[557] Op basis van losse vondsten is zelfs aan te nemen dat het grafveld reeds start in het derde

554 Deschepper 2022, pp. 311-312. Een voorbeeld dat hierin niet opgesomd is, is de nederzetting en begraving te Koksijde – Ter Duinenlaan (Dewilde *et al.* 2019).
555 De Graeve & De Maeyer 2022, p. 145.
556 RICH-29459: 1264 ± 22 BP.
557 Vermeulen, Rogge, Van Durme (eds.) 1993; Rogge & Braeckman 1996.

kwart van de 5de eeuw.[558] De jongst beschikbare datering omvat vier dateringen op één begraving, die dit graf ruwweg in de 14de eeuw dateren. Het zou om één van de jongst aangetroffen graven op de site gaan, wat zou suggereren dat het grafveld in deze periode, ten laatste in de eerste helft van de 15de eeuw, opgegeven werd.[559]

De oudst effectief aangetroffen graven dateren uit de tweede helft 7de eeuw. Het gaat om een groepje van tien Merovingische inhumaties gevonden, die op basis van het vondstmateriaal gedateerd worden.[560] Ze liggen op de oostelijke rand van het grafveld en lijken er niet echt deel van uit te maken. ^{14}C-onderzoek dateert twee andere graven in de periode 650-800 n. Chr.[561] Deze graven zijn moeilijk te lokaliseren maar liggen ruimtelijk alleszins binnen het Karolingische tot laatmiddeleeuwse grafveld, en maken dus geen deel uit van het Merovingische begravingsgroepje.

Dit groepje ligt op de hoek van, en buiten, een rechthoekig grachttracé. Deze gracht kan slechts ruim in de Merovingische periode geplaatst worden. Er is geen zicht op de aanwezigheid van eventuele structuren binnen deze gracht, gelet op het kleine deel van het tracé dat binnen het opgegraven areaal ligt. Ten noorden, op zo'n 5 m van deze groep begravingen, ligt een tweebeukige gebouwplattegrond die middenin een concentratie van kuilen en paalgaten ligt. Op basis van het materiaal wordt een datering in de laat-Merovingische periode voorgesteld, vermoedelijk wordt hiermee de periode 650-750 n. Chr. bedoeld.

Het is onzeker of we hier wel te maken hebben met begraving geassocieerd met een nederzettingscontext. Het tweebeukige gebouw met de kuilen enerzijds en de gracht anderzijds zouden op een nederzettingscontext kunnen wijzen, maar zekerheid is hier niet over. Een evaluatie van de veronderstelde gebouwplattegrond doet ook twijfel ontstaan over deze structuur. Daarentegen lijkt een vierpalige structuur wel aanwezig in deze sporencluster. Het gebrek aan coupes en de kleine omvang van het opgegraven vlak maken dit alles moeilijk te evalueren.

Het Merovingische grafveld groeit uit tot een begraafplaats die tijdens de Karolingische periode, volle en late middeleeuwen in gebruik blijft en geassocieerd wordt met een Sint-Pieterskapel gesticht door de abdij van Elnone.[562] Een houten éénbeukig gebouw wordt geïnterpreteerd als oudste fase van deze kapel.[563] De paalkuilen bevatten Romeins bouwpuin, onder andere roze mortelbrokken en natuursteen. De opgravers beschrijven dat Karolingische graven rond het gebouw liggen; laat-Karolingische begravingen zouden het gebouw dan weer snijden. Het gebouw dateert zo vermoedelijk in de 8ste-9de eeuw. De post-Karolingische begravingen, die doorlopen tot in de late middeleeuwen, zijn zo geordend dat er centraal binnen het grafveld een lege zone aanwezig is. Het aantreffen van heel wat bouwpuin op deze locatie doet vermoeden dat hier, of in de onmiddellijke omgeving, een stenen Sint-Pieterskapel gezocht moet worden, die als focuspunt diende voor de vol- en laatmiddeleeuwse begraafplaats. Concrete sporen zijn er echter niet van aangetroffen.[564]

Te **Merelbeke – Caritas** werd eveneens een laat-Merovingisch en Karolingisch grafveld

558 Rogge 1993, pp. 172-174; Rogge 1996, pp. 150-151.
559 De Mulder & Boudin 2013, pp. 239-240.
560 Rogge 1993, pp. 172-174.
561 De Mulder & Boudin 2013. Dateringsresultaat graf 244: op basis van een Combine-functie in Oxcal v4.4.4, op dateringen KIA-48189 (1270 ± 25 BP) en KIA-48190 (1255 ± 30 BP): 674-776 AD (91,8%) (A_{comb}=121,6 %; An=50,0 %). Twee andere dateringen op deze begraving worden niet weerhouden. De eerste, KIA-48145 (1190 ± 25 BP), dateert jonger en is vermoedelijk gecontamineerd (De Mulder & Boudin 2013, p. 236). De tweede, KIA-48163 (1345 ± 20 BP), dateert ouder wat vermoedelijk te maken heeft met het feit dat hier botmateriaal en geen spons gedateerd is. Dateringen op bot zouden een iets oudere datering kunnen geven (Johnstone-Belford *et al.* 2022). Dateringsresultaat graf 234: RICH-20491 (1274 ± 30 BP): 665-777 calAD (87,7 %).
562 Van Durme & Braeckman 1993, pp. 88-89.
563 Rogge 1993, p. 174; Lefever, Van Der Plaetsen, Verbeek 1993, p. 177.
564 Lefever, Van Der Plaetsen, Verbeek 1993, pp. 177-178.

aangesneden, dat gelegen was langs een holle weg.[565] De oudste graven worden in de tweede helft van de 7de eeuw gedateerd. Er zijn twee ^{14}C-dateringen op graven beschikbaar, beide op ongedetermineerd houtskool uit grafkuilvullingen, die dit bevestigen. Ze dateren respectievelijk 638-684 calAD (87,6 %) en 666-774 calAD (95,4 %).[566] Deze dateringen zijn uitgevoerd op graven die binnen een grafcluster liggen die als oudste binnen het grafveld wordt aanzien, omwille van het voorkomen van typisch laat-Merovingische praktijken (zeer grote grafkuilen, dwarsbalkjes onder de kisten, enkele grafgiften). Twee andere dateringen op graven, ook op ongedetermineerd houtskool, dateren een stuk ouder, respectievelijk 382-539 calAD (95,4 %) en 435-600 calAD (95,4 %).[567] Gelet op de ligging van deze graven (aan de rand van het grafveld) en het begrafenisritueel (kistbegraving zonder grafgiften) wordt er hier vanuit gegaan dat de dateringen zijn uitgevoerd op residueel houtskool. 5de-6de-eeuwse occupatie is immers aanwezig in de directe omgeving: een kleinschalige opgraving net ten noorden (site Merelbeke – Poelstraat) bracht een boomstamwaterput aan het licht, waarvan het spinthout via ^{14}C-datering gedateerd is tussen 424-555 calAD (95,4 %).[568]

Ten noordwesten van het grafveld ligt een sporencluster die in de Karolingische periode gedateerd wordt op basis van het aardewerk en een ^{14}C-datering.[569] Deze sporencluster omvat minstens één gebouw (Type Ib2 of Ib3.2)[570] en twee vierpalige structuren, naast vele palenkuilen (waarvan sommige lijnen vormen), enkele kuilen, en een vermoedelijke hutkom.[571] Deze cluster ligt naast het grafveld, waarbij het lijkt dat beide op elkaar georiënteerd zijn en elkaars afbakening respecteren. Zo is het zeer aannemelijk dat beide (grafveld en sporencluster) op een bepaald moment tegelijkertijd in gebruik waren. De opvulling van een stenen waterput dateert iets ouder (662-777 calAD (90,8 %)) maar dit kan te maken hebben met het feit dat hout uit de opvulling gedateerd zou zijn.[572] Er kan met andere woorden sprake zijn van een oud-houteffect. De waterput ligt schijnbaar buiten de sporencluster, maar net buiten de rand van de begrafeniszone. Het feit dat de sporencluster en de waterput aan de rand van het opgravingsvlak liggen maakt het moeilijk hun karakter af te leiden. Het is met andere woorden onzeker of het om een nederzetting gaat, al lijkt de aanwezigheid van een Ib-type gebouw en vierpalige structuren dit wel te suggereren. Op de opgraving Merelbeke – Poelstraat kwam een grachtfragment aan het licht dat morfologisch sterk lijkt op grachten aangetroffen te Sint-Denijs-Westrem – The Loop en Gentbrugge – Het Kamp.[573] De opvulling dateert op basis van het aardewerk in de 8ste-9de eeuw. De gracht lijkt af te draaien ter hoogte van de holle weg (die in het proefsleuvenonderzoek is aangetroffen) zodat hij mogelijk een specifieke zone afbakent waarvan de functie niet bepaald kan worden.[574]

Een volgende gebruiksfase van de site dateert in de 10de eeuw. De holle weg en een groot deel van het grafveld zijn op dit moment opgegeven – zoals aangetoond door het voorkomen van gebouwen bovenop de holle weg en het grafveld – en een nederzetting is met zekerheid aanwezig op het terrein. Deze bestaat uit enkele duidelijke hoofdgebouwen, bijgebouwen, vierpalige structuren, hutkommen, en een pottenbakkersoven. Er zijn twee fases te herkennen in de occupatie, dit op basis van het feit dat een driebeukig gebouw overlapt met de pottenbakkersoven, en dat een vierpalige structuur overlapt met een hutkom.[575] De gebouwen staan opgesteld in een U-configuratie. Binnen de open ruimte die

565 De Clercq, Deschieter, De Mulder 2002; De Clercq, Deschieter, De Mulder 2004. De dateringsresultaten zijn niet gepubliceerd maar zijn terug te vinden via de KIK-databank: http://c14.kikirpa.be/.
566 KIA-20859: 1365 ± 25 BP (graf 53) en KIA-20862: 1290 ± 25 BP (graf X4).
567 KIA-20496: 1635 ± 25 BP (graf 6) en KIA-20860: 1535 ± 25 BP (graf 5).
568 RICH-25909: 1576 ± 27 BP. Rapportage opgraving: Heynssens & Hoorne 2018.
569 KIA-17397: 1215 ± 20 BP: 772-884 calAD (91,8 %). Datering op ongedetermineerd houtskool uit een vermoedelijke hutkom (mondelinge mededeling W. De Clercq).
570 Deschepper 2022.
571 Met dank aan W. De Clercq.
572 IRPA-1361: 1280 ± 30 BP.
573 Hoorne *et al.* 2021; Heynssens, Billemon, Hoorne 2021.
574 Dit naar analogie met de situatie in Sint-Denijs-Westrem en Gentbrugge. Proefsleuvenonderzoek: Hoorne & Heynssens 2015.
575 Over de pottenbakkersoven: De Groote *et al.* 2007.

zo gecreëerd werd, liggen enkele inhumatiegraven in een lijn, georiënteerd op de gebouwen. Deze oriëntatie, die afwijkend is van die van de oudere graven, is het enige argument voor een 10de-eeuwse datering van deze inhumaties. Het lijkt er met andere woorden op dat het grafveld pas in de 10de eeuw volledig opgegeven werd.[576]

In Kruishoutem en Merelbeke gaat het misschien om een groter, collectief grafveld waar, toch voor een bepaalde periode, bewoning (of beter: occupatie) naast aanwezig is. In Kruishoutem lijkt deze bewoning geassocieerd te zijn met de oudste begravingen, in Merelbeke verschijnt de occupatie bij een grafveld dat al enige tijd in gebruik is.

Op de site **Kerkhove – Waarmaarsche Kouter** werd een kleine groep begravingen in de resten van een Romeinse steenbouw aangetroffen.[577] Het gaat om zeven graven die in de 8ste eeuw gedateerd worden, op basis van "het nagenoeg ontbreken van grafgiften".[578] De jongste bewoningssporen op de vroegmiddeleeuwse nederzetting die ten oosten van de Romeinse baanpost ligt, worden in de eerste helft van de 8ste eeuw gedateerd, op basis van de afwezigheid van grafgiften.[579] De ouderdom van deze opgraving en de beperkte documentatie maakt het momenteel moeilijk om de waarde van deze dateringen in te schatten, laat staan om de relatie tussen de begraving en de nederzetting te evalueren.

Tot slot was onder het materiaal dat verzameld werd op de site **Semmerzake – Dondergracht** ook aardewerk aanwezig dat geïnterpreteerd wordt als afkomstig van een nederzettingscontext.[580] Dit wordt gedateerd in de 7de – begin 8ste eeuw; het grafveld iets ouder: derde kwart 5de/eind 6de - 7de eeuw.[581] Aangezien het allemaal materiaal betreft dat tegen betaling is ingezameld bij zandwinning tussen 1933-1938, betreft het met zekerheid een selectie. Door de aard van de werken is er niet meer informatie beschikbaar en is de aard van de menselijke aanwezigheid op deze locatie dan ook niet met zekerheid te bepalen.

7.3.3.3. Individuele, solitaire graven

Op enkele locaties zijn individuele, solitaire graven aangetroffen, waarmee bedoeld wordt dat de grafcontext één persoon omvatte, en dat er binnen de contouren van het archeologisch onderzoek geen andere sporen zijn aangetroffen die in dezelfde periode dateren als het graf.

Het oudste 'middeleeuwse' voorbeeld is gevonden in **Gentbrugge - Het Kamp**. De opgraving bracht een crematiegraf aan het licht.[582] De vulling bevatte wat scherven handgevormd en gedraaid aardewerk, een fragment ongedetermineerd bot en een stukje metaal, misschien onderdeel van een armband. Een ^{14}C-datering plaatste de crematie tussen 403-539 calAD (95,4 %).[583] Op dezelfde site is nog een solitair graf aangetroffen. Het gaat om een inhumatiegraf.[584] Enkel een lijkschaduw en de kistaflijning konden vastgesteld worden, naast enkele slecht bewaarde tanden. De vulling van het spoor bevatte een scherf aardewerk, vier stukken gebakken leem en twaalf stukken gebakken leem (dakpanfragmenten), fragmenten van een ijzeren mes, knoopjes in koper, ijzeren spijkers, een metaalslak, een ijzeren ring, en fragmenten ondetermineerbaar verbrand bot. Een ^{14}C-datering dateert het graf tussen 605-665 calAD (95,4 %).[585] Vanaf de eerste helft van de 8ste eeuw is er een rurale nederzetting aanwezig op het terrein (zie Hoofdstuk 6.3.2).

576 Mondelinge mededeling W. De Clercq.
577 Rogge 1981, p. 67; De Cock 1996, p. 86.
578 Rogge 1981, p. 67.
579 Rogge 1981, p. 100.
580 Van der Gucht 1981.
581 Van der Gucht (1981) geeft een datering vanaf eind 6de eeuw. Rogge (1996, pp. 150-151) stelt dat het grafveld start in het derde kwart van de 5de eeuw.
582 Heynssens, Billemon, Hoorne 2021, pp. 32-36.
583 Staal: verkoolde resten van *Cyperaceae, Rubus fruticosus en Calluna vulgaris*. RICH-29262: 1630 ± 24 BP.
584 Heynssens, Billemon, Hoorne 2021, pp. 36-39.
585 Staal: verkoolde resten van *Secale cereale* en *Corylus avellana*. RICH-29261: 1394 ± 24 BP.

Op de site **Huise – Driesstraat** is een vermoedelijk inhumatiegraf aangetroffen.[586] Tijdens het veldwerk is het spoor als kuil geïnterpreteerd en zo in de lengte gecoupeerd. Daarbij is een metalen voorwerp aangetroffen centraal in het spoor dat na röntgenopname een gordelset bleek te zijn. Het gaat om een type Gür 4.6., in de Rijnland-chronologie te dateren in de periode 610/20-640/50 n. Chr.[587] In de recent ontwikkelde typologie voor Nederland behoren deze tot type BU-5d en worden ze gedateerd in de periode 580/90-670/80.[588] Daarnaast bevatte de vulling nog twee fragmenten aardewerk en een vuurstenen afslag. Verspreid over het opgravingsvlak werden tot slot drie scherven handgevormd, chamotte-verschraald aardewerk aangetroffen die slechts ruim in de 5de-8ste eeuw te dateren zijn. Op basis van de vondst van een gordelset en de morfologie van het spoor moet dit als een inhumatiegraf beschouwd worden.[589] Opvallend is dat het inhumatiegraf zich middenin een cluster Romeinse brandrestengraven bevond.

Eenzelfde relatie is opgemerkt op de site **Wichelen – Wijmeers**.[590] Meer bepaald is hier een Romeinse rurale nederzetting met bijhorend grafveld onderzocht. Het grafveld bevond zich op de rand van de alluviale vlakte van de Schelde. Tussen de Romeinse crematiegraven was ook een inhumatiegraf aanwezig, dat via een ^{14}C-datering te dateren is tussen 772-886 calAD (83,1 %).[591]

7.3.3.4. Collectieve begraving geassocieerd met een (jonger) middeleeuws kerkgebouw en kerkhof

In veertien rurale historische kernen zijn begravingen aangetroffen die in meer of minder directe zin geassocieerd kunnen worden met een (latere) kerk. Deze relatie is vooral ruimtelijk van aard: de begravingen bevinden zich binnen de afbakening van het (post) middeleeuwse en/of huidige kerkhof. Dat dit niet hoeft te betekenen dat we in alle gevallen te maken hebben met een kerkhof, wordt in de discussie verder geproblematiseerd. Slechts in sommige gevallen is er een meer directe relatie tot een stenen kerkgebouw. Deze veertien archeologische sites worden hieronder beschreven. De focus ligt hierbij, in kader van de vraagstelling, vooral op de oudste begravingen en de oprichting van de kerk en het kerkhof.

In het kader van de vernieuwing van de N411 in **Baardegem** vond een archeologische opgraving plaats.[592] Deze weg loopt langs de kerk. Bij het onderzoek zijn sporen van bewoning en van begraving aangetroffen; de verwerking is nog lopende. Geassocieerd met de begravingen zijn verschillende gebogen grachten die geïnterpreteerd worden als afbakeningen van het kerkhof. Aangezien de grachten een verschillend verloop kennen, moet de omvang van het kerkhof doorheen de tijd veranderd zijn. Op dit moment is nog niet duidelijk om wat voor chronologische evolutie in omvang het gaat. De begravingen dateren vanaf de Karolingische periode: de oudste datering is 771-893 calAD (95,1 %).[593] Dit graf lijkt in vlak een kerkhofgracht net te oversnijden, wat zou wijzen op het bestaan van een nog oudere kerkhoffase die niet herkend is via de natuurwetenschappelijke dateringen. De interpretatie van dit grachtfragment als kerkhofgracht is echter enkel gebaseerd op de min of meer parallelle ligging en verloop ten opzichte van andere, zekere kerhofgrachten. Vier andere dateringen op skeletmateriaal uit inhumatiegraven geven dateringen in de 10de – eerste helft 11de eeuw.[594] Er zijn ook verschillende antropomorfe graven aangetroffen. De kerkhofafbakening versteende na de middeleeuwen aan de hand van de aanleg van een stenen kerkhofmuur. Er is geen directe

586 Overmeire & Janssens 2020, pp. 43-44.
587 Müssemeier *et al.* 2003, pp. 20-21.
588 Van Tongeren 2024, p. 100.
589 Overmeire & Janssens 2020, pp. 43-44.
590 Meylemans *et al.* 2022, p. 3.
591 RICH-29116: 1219 ± 26 BP. Er is nog geen opgravingsverslag beschikbaar van dit onderzoek zodat meer informatie ontbreekt.
592 Ongepubliceerd onderzoek SOLVA, projectcode 16-BAA-N411.
593 RICH-28885: 1196 ± 24 BP. Uitgevoerd op menselijk botmateriaal afkomstig van een inhumatiegraf in anatomisch verband, spoornummer V-S05-1.
594 RICH-28821: 1079 ± 24 BP; RICH-28822: 1116 ± 22 BP; RICH-28823: 1080 ± 24 BP; RICH-28828: 1069 ± 25 BP.

informatie over de ouderdom van de kerk. Het huidige gebouw stamt oorspronkelijk uit het derde kwart van de 13de eeuw, op basis van bouwhistorische kenmerken.[595] Het *patrocinium* (Sint-Margareta) suggereert een volmiddeleeuwse stichting, in de 11de-12de eeuw.[596] De oudste zekere vermelding van de kerk stamt uit het 14de-eeuwse pouillé. De aanwezigheid van een Karolingische begraving binnen de afbakening van het jongere kerkhof doet echter sterk vermoeden dat hier reeds een kerk aanwezig was. Waarschijnlijk vond hier een wissel van het *patrocinium* plaats, waarbij een andere heilige het aflegde tegen de nieuwe, met de Kruistochten geïntroduceerde heilige Margareta van Antiochië.[597]

In **Bekkerzeel** vond in 1992 een werfcontrole plaats naar aanleiding van werken in de Sint-Godarduskerk. Er is geen rapportage beschikbaar; volgens de CAI dateren een tiental begravingen in de volle middeleeuwen.[598] De oudste vermelding van de kerk dateert uit 1130, wanneer bisschop Burkhard van Cambrai de kerk aan het klooster van Groot-Bijgaarden schenkt.[599] St. Godardus stierf in 1038 en werd heilig verklaard in 1131. Het is dus waarschijnlijk dat de kerk eerst aan een andere heilige gewijd pas, en dat er later een *patrocinium*-wissel heeft plaatsgevonden.

In **Burst** vond in kader van de geplande heraanleg van enkele centrumstraten en de kerkomgeving een proefputtenonderzoek plaats.[600] Deze zijn ingeplant met als doel een eventuele, licht anders georiënteerde voorloper van de huidige kerk vast te stellen, alsook de aanwezigheid en de bewaring van het kerkhof, dat in 1909 op deze locatie opgegeven werd. In de proefputten werd een natuurstenen fundering aangetroffen die in verband gebracht wordt met een voorloper van het huidige kerkgebouw. Deze voorloper is op dit moment niet te dateren. In drie van de vier proefputten kwamen inhumatiegraven aan het licht, die te associëren zijn met het (post)middeleeuwse kerkhof rond de kerk. In het kader van dit onderzoek werden drie stalen van verschillende begravingen opgestuurd voor ^{14}C-datering. Deze gaven een datering van deze begravingen tussen de tweede helft 10de – 12de eeuw.[601] Het oudst gedateerde graf I-18 (950-1040 calAD (88,0 %)) oversneed een ander graf waardoor gesteld kan worden dat begraven op deze locatie zeker startte in de 10de eeuw. De kerk heeft een Sint-Martinus *patrocinium*, wat een brede datering van oprichting in de 6de-8ste eeuw zou suggereren.[602] De kerk wordt voor het eerst vermeld in 1117, wanneer Burchard, bisschop van Cambrai, ze samen met de afhankelijke kerken Bambrugge en Vlekkem aan de abdij van Vorst schenkt.[603] Het huidige kerkgebouw dateert uit het midden van de 19de eeuw.[604]

In **Denderleeuw** vond een archeologisch onderzoek plaats in de Sint-Amanduskerk.[605] Dit *patrocinium* kan in verband staan met een stichting tussen c. 675-900 n. Chr.[606] De kerk wordt voor het eerst vermeld in 1146.[607] Op verschillende plaatsen in de kerk, met name voor het altaar en vermoedelijk ook aan de binnenkant van de zuidelijke en oostelijke gevel, is een 25 cm dikke homogene laag zandleem aangetroffen, die geïnterpreteerd wordt als een oude cultuurlaag. Een ^{14}C-datering op dierlijk bot uit deze laag dateert 655-708 calAD

595 Inventaris Onroerend Erfgoed 2024: parochiekerk Sint-Margaretha.
596 Berings 1979, p. 270; Verbesselt 1967.
597 Zie voor de introductie van St. Margareta te Baardegem: Verbesselt 1967, pp. 201-204. Verbesselt is echter ook van mening dat de historische kern van Baardegem slechts laat ontstaat, in de 11de-12de eeuw. De archeologische informatie spreekt dit dus tegen.
598 Inventaris Onroerend Erfgoed 2024: Sint-Godarduskerk.
599 DiBe ID 1474.
600 De geplande heraanleg staat *on hold* waardoor het archeologische traject ook stil ligt. Bijgevolg is geen rapportage beschikbaar. Onderzoek door SOLVA, projectcode 16-BUR-CE. De hier beschreven informatie is afkomstig uit een ongepubliceerd rapport door SOLVA.
601 RICH-34991, RICH-34992 en RICH-34993.2.1. Zie Bijlage 10.1.
602 Naar Berings 1986b, pp. 437-439.
603 DiBe ID 1436.
604 Inventaris Onroerend Erfgoed 2024: parochiekerk Sint-Martinus.
605 Ongepubliceerd onderzoek SOLVA.
606 Berings 1986b, p. 441.
607 DiBe ID 2841.

(50,7 %) of 726-775 calAD (44,7 %).[608] Een vroegmiddeleeuwse datering van deze laag lijkt correct, en ze geeft een *terminus post quem* voor de oprichting van de eerste stenen kerk. Deze oudste stenen bouwfase van de kerk ('Fase 0') wordt vertegenwoordigd door een gestratificeerd pakket steenslag, dat voornamelijk bestaat uit Ledesteen en Doornikse kalksteen; er zijn ook fragmenten van *tegulae* en *imbrices* aanwezig. Deze laag, die te associëren is met steenkappersactiviteit, is niet te dateren, maar ze ligt stratigrafisch wel boven de vroegmiddeleeuwse cultuurlaag. De volgende stenen fase ('Fase 1') omvat enkele fragmenten van natuurstenen funderingen, die bestaan uit verschillende soorten natuursteen, gerecupereerd bouwmateriaal (brokken mortel, brokken *tegulae* en *imbrices* en roze mortel) en een kalkmortel. Op basis van deze fragmenten kan een driebeukig grondplan gereconstrueerd worden, met een buitenwerkse breedte van 15 m en een binnenwerkse breedte van 12, 84 m. De lengte is niet te bepalen. Het schip meet 6,88 m breed en de zijbeuken meten c. 3 m in breedte. Er zijn drie ^{14}C-dateringen uitgevoerd op stalen uit deze muur, telkens op niet-gedetermineerde houtskool vervat in de mortel.[609] Deze sluiten goed bij elkaar aan en geven een datering voor de oprichting van deze natuurstenen fase in de tweede helft 10de-vroege 11de eeuw. Een volgende fase van de natuurstenen kerk ('Fase 2') omvat de bouw van de westtoren en, archeologisch, fragmenten van funderingen. Ze bestaan uit natuursteen (Doornikse kalksteen en Ledesteen) en kalkmortel. De funderingen doorsnijden een inhumatiegraf dat aan de hand van een ^{14}C-datering gedateerd is tussen 772-899 calAD (80,6 %).[610] Onder dit inhumatiegraf lag nog een begraving, die in het kader van dit syntheseonderzoek ook via de ^{14}C-methode gedateerd is. Dit stratigrafisch oudere graf dateert echter jonger: 990-1047 calAD (84,4 %).[611] Deze tegenstrijdigheid tussen stratigrafie en absolute datering kon op moment van schrijven nog niet uitgeklaard worden.[612] Een controledatering op het stratigrafisch oudste graf is momenteel in behandeling bij het KIK. Een mogelijkheid is dat er verspit bot ingezameld en gedateerd is. De begravingen konden, omwille van hun positie in de sleufwand, immers niet volledig blootgelegd worden. 'Fase 2' van de kerk kan op dit moment nog niet met zekerheid gedateerd worden. De oudste opgaande elementen, waaronder de toren, worden bouwhistorisch in de 13de eeuw gedateerd.[613] Het is aannemelijk dat dit ook de datering voor Fase 2 is.

Nog oudere begraving op deze locatie of in de onmiddellijke omgeving wordt aangetoond door de datering van een menselijk bot dat in een funderingsfragment behorende tot 'Fase 2' vervat zat. Dit fragment dateert 603-669 calAD (95,4 %).[614] Er is net een chronologisch verschil tussen deze datering op het menselijk bot en de datering op de cultuurlaag, waarbij het menselijk botfragment met zekerheid ouder is.[615] De relatie tussen de oorspronkelijke begraving en de cultuurlaag kan uiteraard niet vastgesteld worden.

Samenvattend wijzen de dateringen op menselijk bot van de site Denderleeuw – Sint-Amanduskerk op de aanwezigheid van begraving vanaf de 7de eeuw. De oudste begraving lag vermoedelijk in de directe omgeving, gelet op de aanwezigheid van de cultuurlaag op de locatie van de latere kerk. Misschien is er bij ontginningswerken ter voorbereiding van de bouw van de tweede kerkfase een Merovingisch grafveld verstoord. Begraving *in situ* is zeker

608 RICH-34437: 1317 ± 27 BP.
609 RICH-34436: 1057 ± 24 BP; RICH- 35008: 1163 ± 23 BP; RICH-35009: 1098 ± 23 BP. De laatste twee dateringen zijn uitgevoerd in kader van dit syntheseonderzoek. Een Combine-functie op de drie dateringen is niet succesvol; RICH-35008 dateert iets ouder. Mogelijk is dit te verklaren door een oud-houteffect. Een Combine-functie op beide andere dateringen is wel succesvol: 896AD (25,6%) 922AD en 954AD (69,9%) 1019AD (A_{comb}= 73,9 %; An= 50,0 %).
610 RICH-34434: 1172 ± 25 BP.
611 RICH-35011: 1010 ± 23 BP.
612 Er is bijvoorbeeld geen sprake van afwijkende isotopenwaarden die het verschil zouden kunnen verklaren. Met dank aan IJk van Hattum, Vakgroep Archeologie, UGent.
613 Inventaris Onroerend Erfgoed 2024: Parochiekerk Heilige Amandus.
614 RICH-34438: 1391 ± 28 BP.
615 Difference-functie met als resultaat -154 (95, 4 %) -0.

vanaf de late 8ste-9de eeuw. Het is niet zeker of er op dat moment een kerk aanwezig is, en of het dan om een houten of een stenen gebouw gaat. De laag steenslag kan misschien op het bestaan van een stenen kerk in deze periode wijzen. De oudste met zekerheid aangetroffen stenen kerk dateert ten slotte uit de tweede helft 10de-vroege 11de eeuw.

In het koor van de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk van **Hofstade** vond een kleinschalige archeologische opgraving plaats.[616] Daarbij werd een natuurstenen funderingsmuur aangetroffen, het restant van een halfcirkelvormige apsis die onderdeel was van een ouder kerkgebouw. Deze muur en de insteek sneden drie grafkuilen; negen andere graven oversneden deze oudere graven, sommige zelfs de apsismuur. Twee van deze drie oudere graven, die dus dateren van vóór de aanleg van deze stenen kerkfase, werden gedateerd in de periode 875-1000 n. Chr.[617] Vondsten van o.a. Rijnlands roodbeschilderd aardewerk in deze grafkuilen spreekt deze datering niet tegen. Een niet-gedetermineerd botfragment, ingevat in pleisterwerk aangetroffen in de aanlegsleuf van de natuurstenen fundering, werd gedateerd in de 10de-eerste kwart 11de eeuw.[618] Het kan om een residueel fragment pleister gaan, bijvoorbeeld afkomstig van een oudere kerkfase. Een houtskoolstaal uit mortel van de natuurstenen apsis dateert inderdaad jonger, in de tweede helft 12de – eerste kwart 13de eeuw.[619] De begravingen onder de latere apsis en de datering op het pleisterfragment wijzen op de aanwezigheid van een kerkgebouw met bijhorende begraving in de 10de eeuw. Het Onze-Lieve-Vrouw *patrocinium* geeft geen chronologische indicatie voor de oprichting van de kerk: “St. Maria is een heilige van alle tijden”.[620] De oudste elementen in het huidige gebouw gaan terug tot de 14de eeuw.[621]

In **Kobbegem** vond in 2003-2005 een beperkt onderzoek plaats op een perceel naast het Torenhof, een donjonsite bestaande uit een natuurstenen toren en een woonhuis.[622] Op dit perceel werd de voormalige Sint-Gorikskerk van Kobbegem verwacht. De oudste vermelding van deze kerk stamt uit 1129, wanneer Burchard, bisschop van Cambrai, het altaar van Kobbegem aan de Gentse Sint-Baafsabdij schenkt.[623] In 1356 werd de dorpskern van Kobbegem geplunderd door troepen van Lodewijk van Male, waarna vermoedelijk een noodkerk werd opgericht zo’n 700 m noordwaarts. De datering van dit tweede, nog bestaande kerkgebouw (de Sint-Magdalenakerk) is onbekend; ze bestond zeker in de 15de eeuw. Errond ontwikkelde zich een tweede bewoningsconcentratie. Begin 17de eeuw zou de oude kerk uiteindelijk afgebroken worden. Het archeologisch onderzoek kon twee houten gebouwen onderscheiden, waarvan de oudste in de 9de eeuw dateert op basis van het geassocieerde aardewerk. Uit het beperkte verslag kan enkel afgeleid worden dat de tweede houten fase, die op zichzelf niet gedateerd kon worden, geassocieerd was met inhumaties. Op basis daarvan wordt enkel dit tweede, jongste houten gebouw in de publicatie als kerk geïnterpreteerd. De volgende fase was een steenbouwfase. Ook met dit gebouw, dat in de late 11de-12de eeuw wordt gedateerd op basis van Rijnlands roodbeschilderd aardewerk aangetroffen in geassocieerde grafkuilen, was dus een kerkhof verbonden. In de 14de eeuw werd een nieuwe steenbouw opgericht, ten westen van het oude gebouw, waarbij deze als koor in de nieuwe kerk werd geïntegreerd. In 2012 vond een beperkte werfbegeleiding plaats na het aantreffen van begravingen tijdens het graven van nutssleuven op het kerkhof van de Sint-Magdalenakerk. Hierbij konden enkel postmiddeleeuwse begravingen geregistreerd

616 Moens & Quintelier 2010.
617 KIA-28772: 1105 ± 20 BP, uitgevoerd op menselijk botmateriaal uit begraving 04HO.KE20; KIA-28773: 1140 ± 25 BP, uitgevoerd op menselijk botmateriaal uit begraving 04HO.KE25.
618 KIA-38658: 1075 ± 25 BP.
619 KIA-28771: 870 ± 25 BP.
620 Berings 1979, pp. 143-146.
621 Inventaris Onroerend Erfgoed 2024: parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart.
622 Over het Torenhof: Doperé & Ubregs 1991, pp. 184-185. Over het archeologisch onderzoek: Van Bellingen 2006.
623 DiBe ID 2218.

worden.[624]

In **Kruishoutem** vond in 2020 een opgraving plaats ter hoogte van de Sint-Eligiuskerk, onder andere op het verdwenen kerkhof rond deze kerk.[625] De oudste vermelding van de kerk dateert uit 1140, wanneer Simon, bisschop van Noyon-Doornik, het altaar aan de Gentse Sint-Pietersabdij schenkt.[626] Daarbij wordt vermeld dat het altaar eerder in bezit was van Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen, en door hem aan de bisschop was geschonken. Verdere informatie over de oprichting van de kerk is er niet (zie verder, Hoofdstuk 7.3.4.5). Het archeologisch onderzoek op het kerkhof vond plaats in een zone ter hoogte van de zuidwestelijke hoek van de pre-19de-eeuwse kerk. Er zijn verschillende kerkhofgrachten aangetroffen, maar deze kunnen niet gedateerd worden. Buiten de kerkhofgrachten werd de moederbodem aangetroffen, zodat hier duidelijk de grootste uitbreiding van het kerkhof aangetroffen is. Het archeologisch onderzoek bracht verder 1154 inhumaties aan het licht. De stratigrafisch oudste begravingen dateren, via ^{14}C-onderzoek, consequent in de periode c. 1020-1160 n. Chr. Het gaat om antropomorfe graven. Het kerkhof blijft in gebruik tot c. 1855, wat ook archeologisch vastgesteld kon worden.

In **Lede** kaderde het archeologisch onderzoek binnen omgevingswerken rondom de Sint-Martinuskerk.[627] Het *patrocinium* suggereert hier ook een mogelijke stichting tijdens de 6de-8ste eeuw. De eerste vermelding van de kerk dateert uit 1019-1030, waarbij een zekere graaf Regnier de *villa* Lede, haar kerk en de daaraan verbonden inkomsten geüsurpeerd zou hebben ten nadele van de Sint-Baafsabdij.[628] Gelet op de beperkte geplande verstoring (-60 cm) en de diepte van het hoogste kerkhofniveau (bepaald tijdens proefputtenonderzoek), namelijk -70 à -80 cm, werd enkel in een beperkte zone ten zuiden van de kerk het kerkhof archeologisch aangetroffen. Daar zou de nieuwe riolering door het kerkhof gaan en kon zo wel een compleet stratigrafisch zicht verkregen worden op het kerkhof. De oudst aangetroffen begraving, een antropomorf graf, dateert 1151-1224 calAD (82,6 %).[629] De postmiddeleeuwse bakstenen kerkhofmuur werd quasi volledig aangetroffen. De vol- tot laatmiddeleeuwse graven lagen buiten de postmiddeleeuwse kerkhofmuur. Ten noorden van de Sint-Martinuskerk werd een natuurstenen kerkhofmuur aangetroffen ten noorden van de postmiddeleeuwse kerkhofmuur. Een datering is niet voorhanden, maar de muur oversnijdt een langwerpige kuil (of een fragment van een oude kerkhofgracht?) met daarin één randscherf (type L7 volgens De Groote (2008)) die gedateerd kan worden in de periode 975-1175 n. Chr., met een hoogtepunt tussen 1000-1025 n. Chr.

In **Moorsel** vonden sinds de jaren 80 drie archeologische opgravingen plaats in de historische kern: twee kleinere onderzoeken door respectievelijk de NDO en het VIOE, ter hoogte van de huisnummers Dorp 11-13 en Dorp 14; en een grootschaliger onderzoek door SOLVA dat grote delen van de openbare ruimte tussen de kapel en de kerk van Moorsel omvatte.[630] De plaats figureert in twee heiligenlevens, de *vita Gudula* en de *vita Berlindis*. Gudula leefde volgens haar *vita* in de tweede helft van de 7de eeuw in de omgeving van de kerk van Moorsel, die aan Sint-Salvator gewijd zou zijn. Na haar dood werd ze eerst begraven in Ham en daarna herbegraven in de kerk van Moorsel. Karel de Grote zou haar graf bezocht hebben en aansluitend een klooster gesticht hebben, dat door de Vikingen verwoest werd maar wel, in verarmde toestand, bleef bestaan.[631] Volgens de *vita Berlindis* zou Berlindis c. 670 n. Chr. al in een klooster te Moorsel ingetreden zijn; dit klooster was gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw (St.

624 Magerman & Saerens 2012.
625 Van Kampen 2022.
626 DiBe ID 703.
627 Bradt 2021.
628 Gysseling & Koch 1950, nr. 140, pp. 246-249.
629 RICH-28362: 880 ± 24 BP.
630 Pieters *et al.* 1999; De Groote & Moens 2008; De Groote & Moens s.d.; Klinkenborg, De Maeyer, Cherretté 2010.
631 Van de Perre 2005, p. 30.

Maria). Na de dood van haar vader, een zekere graaf Odolard, zou het klooster vernield zijn door de Hunnen.[632] Beide bronnen zijn echter niet onafhankelijk te controleren, aangezien het de enige bronnen over Gudula en Berlindis betreft. Daarenboven zijn ze ook een stuk jonger: een eerste *vita Gudula* dateert vóór 1024 maar is niet bewaard; de oudste bewaarde versie dateert na 1062.[633] De *vita Berlindis* dateert vermoedelijk uit de periode 1160-1185.[634] Beide verhalen spreken elkaar inhoudelijk tegen en worden algemeen gezien als legendarisch, dus als verzinsels. Onderzoek door Van de Perre (2005) maakt duidelijk dat zowel de figuur van Berlindis als de 'feiten' die in haar *vita* worden verhaald, niet als historisch te beschouwen zijn. Er is met andere woorden geen bewijs voor een vroegmiddeleeuws klooster in Moorsel.[635] De kerk kent een eerste vermelding in 1148 en is op dat moment in bezit van de abdij van Affligem.[636] Het Sint-Martinus *patrocinium* kan wijzen op een vroegmiddeleeuwse, pre-9de-eeuwse stichting.

Niettemin is het zo dat de historische kern van Moorsel gestructureerd wordt door twee cultusgebouwen: de Sint-Gudulakapel, gelegen aan de noordelijke zijde van Moorsel-Dorp, en de Sint-Martinuskerk, gelegen aan het zuidelijke einde. De oudste vermelding van de kapel dateert uit 1466, en het huidige gebouw is opgericht op het einde van de 16de eeuw.[637] Het oudste opstaande element van het huidige kerkgebouw, de westtoren, gaat terug tot het tweede kwart van de 13de eeuw.[638]

Het archeologisch onderzoek te Moorsel bevestigt de tweedeling tussen kerk en kapel. Rond beide gebouwen werden begravingen aangetroffen; tussen beide begraafplaatsen is er een zone van zo'n 25 m waar geen begravingen aanwezig waren. De oudste begravingen rond de kapel dateren uit de tweede helft 10de-eerste helft 11de eeuw (Tabel 7.6).[639] De dateringen zijn uitgevoerd op antropomorfe graven, met uitzondering van KIA-44330 (kistbegraving). Deze datering is ook significant ouder dan de andere beschikbare dateringen, maar aangezien er in deze botapatiet gedateerd is, kan ze niet als betrouwbaar beschouwd worden en wordt ze hier niet weerhouden.[640] De beperkte aanwezigheid van Rijnlands roodbeschilderd aardewerk in de graven bevestigt een volmiddeleeuwse aanwezigheid. Drie paalkuilen, min of meer in lijn, zijn aangetroffen ten westen van de kapel, tussen de begravingen. Ze zijn misschien in verband te brengen met een voorloper van de huidige kapel. Een Combine-functie op de twee beschikbare ^{14}C-dateringen op deze paalkuilen (Tabel 7.6) dateert deze in de 10de eeuw (913-976 AD (74,1 %)).[641]

632 Van de Perre 2005, pp. 22/27-30.
633 de Waha M., 1988.
634 Van de Perre 2005, pp. 16-17.
635 Zie ook Mériaux 2006, pp. 306-307.
636 Berings 1979, p. 92.
637 Inventaris Onroerend Erfgoed 2024: Sint-Gudulakapel.
638 Inventaris Onroerend Erfgoed 2024: Sint-Martinuskerk.
639 Dateringen RICH-35202 en RICH-35203 zijn bijkomend uitgevoerd in het kader van dit syntheseonderzoek.
640 Botapatiet in niet-gecremeerd bot (zoals hier het geval is) kan een wisselwerking ondergaan met bicarbonaat aanwezig in de bodem. Om die reden kan geen betrouwbare datering bekomen worden. Klinkenborg, De Maeyer, Cherretté 2010, p. 26 op basis van een mondelinge mededeling M. Van Strydonck.
641 A_{comb}= 84,3 %; An= 50,0 %.

TABEL 7.6: BESCHIKBARE DATERINGSGEGEVENS VOOR DE ARCHEOLOGISCHE OPGRAVINGEN TE MOORSEL MET BETREKKING TOT DE MIDDELEEUWEN.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
KIA-44330	Begraving (kapel)	Menselijk bot	1140	25	774 AD (4,1 %) 786 AD 831 AD (4,7 %) 851 AD 874 AD (86,6 %) 990 AD
KIA-43600	Begraving (kapel)	Menselijk bot	1050	30	895 AD (11,0 %) 925 AD 949 AD (84,5 %) 1034 AD
RICH-35203	Begraving (kapel)	Menselijk bot	1024	28	970 AD (89,3 %) 1050 AD 1080 AD (6,1 %) 1130 AD
RICH-35202	Begraving (kapel)	Menselijk bot	1002	25	990 AD (67,5 %) 1050 AD 1080 AD (27,9 %) 1160 AD
KIA-44329	Begraving (kapel)	Menselijk bot	945	25	1032 AD (95,4 %) 1160 AD
KIA-43594	Paalkuil (kapel)	Houtskool *indet.*	1160	20	772 AD (12,4 %) 789 AD 823 AD (50,9 %) 900 AD 916 AD (32,1 %) 974 AD
KIA-43595	Paalkuil (kapel)	Houtskool *indet.*	1115	20	891 AD (95,4 %) 990 AD
KIA-37910	Begraving (kerk)	Menselijk bot	1290	30	660 AD (95,4 %) 776 AD
KIA-43599	Begraving (kerk)	Menselijk bot	1235	20	688 AD (30,9 %) 742 AD 772 AD (2,8 %) 778 AD 785 AD (61,8 %) 878 AD
KIA-38064	Begraving (kerk)	Menselijk bot	1165	25	772 AD (12,9 %) 792 AD 800 AD (56,9 %) 902 AD 915 AD (25,7 %) 974 AD
KIA-43601	Begraving (kerk)	Menselijk bot	1055	55	775 AD (0,7 %) 784 AD 878 AD (84,0 %) 1053 AD 1076 AD (10,8 %) 1156 AD
KIA-38866	Begraving (kerk)	Menselijk bot	925	35	1032 AD (89,3 %) 1180 AD 1188 AD (6,2 %) 1209 AD
UtC-5041	Begraving (kerk)	Menselijk bot	895	40	1038 AD (95,4 %) 1222 AD
KIA-43597	Begraving (kerk)	Menselijk bot	800	30	1180 AD (1,8 %) 1188 AD 1210 AD (93,7 %) 1278 AD
KIA-43596	Begraving (kerk)	Menselijk bot	470	20	1420 AD (95,4 %) 1454 AD
KIA-43598	Begraving (kerk)	Menselijk bot	160	20	1666 AD (16,6 %) 1698 AD 1722 AD (36,4 %) 1784 AD 1795 AD (9,9 %) 1814 AD 1835 AD (11,3 %) 1884 AD 1910 AD (21,4 %) . . .
KIA-43602	Greppel	Dierlijk bot	1270	20	670 AD (94,7 %) 777 AD 794 AD (0,7 %) 798 AD
KIA-38063	Paalkuil palenrij	Bot *indet.*	1020	25	988 AD (90,8 %) 1046 AD 1084 AD (1,4 %) 1094 AD 1103 AD (3,3 %) 1122 AD
KIA-38065	Paalkuil palenrij	Bot *indet.*	1235	25	684 AD (33,0 %) 744 AD 771 AD (62,5 %) 880 AD

Ter hoogte van de kerk konden op twee plaatsen begravingen vastgesteld worden: ten noorden van de kerk, en ten westen van de kerk, waar de ingang zich bevindt. Hierbij moet wel vermeld worden dat de tussenliggende zone niet onderzocht kon worden. Ten noorden van de kerk gaat het om 25 middeleeuwse begravingen, ten westen van de kerk om vier middeleeuwse begravingen. Voor zover vastgesteld kon worden (aangezien veel begravingen slechts gedeeltelijk aangesneden werden) gaat het voornamelijk om kistbegravingen.

Dateringen op de begravingen rond de kerk, waarvan zeven op graven uit de noordelijke zone en twee op graven uit de westelijke zone (KIA-43596 en KIA-43601) tonen dat hier doorlopend begraven werd vanaf de tweede helft 7de-8ste eeuw (Tabel 7.6). Het schaars aangetroffen aardewerk (het gaat telkens om opspit of afval in grafkuilen, niet om bijgiften) en een Karolingische gelijkarmige fibula bevestigen dit.

Naast de begravingen rond kapel en kerk zijn ook verschillende fases van landinrichting aangetroffen. Het eerste, oudste systeem bestaat uit min of meer NW-ZO en NO-ZW georiënteerde greppels. Een ^{14}C-datering (KIA-43602) op dierlijk bot uit de opvulling van één van de greppels geeft een datering in de late 7de-8ste eeuw (Tabel 7.6). Het aangetroffen aardewerk bevestigt dit. Eén van de greppels van dit oudste systeem doorsnijdt een zogenaamd solifluctie-pakket waarin onder andere een 9de-eeuwse *denarius* is aangetroffen. Op die manier is het mogelijk dat het gedateerde botfragment residueel is en dat dit oudste systeem in de 9de eeuw dateert. Enkele andere grachten kunnen op basis van het aardewerk en oversnijdingen door gedateerde begravingen gedateerd worden in de 9de-10de eeuw. Drie andere grachtensystemen zijn op basis van hun gebogen verloop en positie ten opzichte van het huidige kerkgebouw te interpreteren als kerk(hof)grachten: grachten die het areaal van de kerk, eventueel inclusief kerkhof, afbakenden. De drie grachten lopen min of meer parallel. De middelste gracht kent een sprong in het verloop, waar de ingang tot het omgrachte terrein te situeren is. Op basis van het aardewerk in de opvulling is deze gracht opgegeven in de 9de-10de eeuw. Deze gracht oversnijdt ook een greppel behorende tot het oudste landinrichtingssysteem. Een reconstructie van het verloop van deze gracht maakt duidelijk dat het omgrachte terrein niet de huidige kerk omvat, maar een kleinere zone ten noorden ervan. Binnen deze omgrachte zone is een rij van vier zware paalsporen aangetroffen, dit in een kleine opgravingssleuf onderzocht door het VIOE. Het ruimtelijke inzicht is dus beperkt. ^{14}C-datering plaatst deze palen in de late 8ste-9de eeuw of late 10de-eerste helft 11de eeuw (Tabel 7.6); vondsten zijn niet aangetroffen. Het is verleidelijk om in deze palenrij een restant van een oudere, houten kerk/cultusgebouw te herkennen, maar dit is niet hard te maken. De oriëntatie van de rij is licht WNW-OZO, is parallel tot de aangetroffen postmiddeleeuwse kerkhofmuur, en ook parallel ten opzichte van een graf dat op basis van het aardewerk een *terminus post quem* in de 14de eeuw kreeg. De vijf oudere graven onderzocht in deze sleuf, waarvan er drie dateren tussen c. 650-1200 n. Chr.[642] liggen niet parallel met de palenrij, maar wel met de huidige kerk. Een paalkuil uit de palenrij doorsnijdt schijnbaar ook één van de middeleeuwse graven, maar door de sterk gelijkaardige aard van de vulling kan dit niet bewezen worden. Dit alles samen genomen lijkt het er op dat deze palenrij laat- tot postmiddeleeuws dateert; de ^{14}C-dateringen zijn vermoedelijk uitgevoerd op verspit botmateriaal, wat in een kerkhofcontext geen verrassing kan zijn.

Ten noorden van de oudste kerk(hof)gracht ligt een tweede dergelijke gracht, die op basis van het aardewerk in de opvulling gedempt is tussen 1050-1175 n. Chr. De meest zuidelijke gracht bakent duidelijk een terrein af rondom (de voorloper van) de huidige kerk. Op basis van het aardewerk in de opvulling is deze gracht opgegeven tussen 1175-1200 n. Chr. De postmiddeleeuwse kerkhofmuur volgt hetzelfde tracé als deze gracht. De hierboven besproken palenrij moet zo misschien gezien worden als een kerkhofafbakening die dienst deed in de periode tussen de opgave van de gracht en het oprichten van de kerkhofmuur.

De drie grachtensystemen rond de kerk, waarvan het oudste dus in de 9de-10de eeuw dateert, vormen een duidelijke aanwijzing voor het bestaan van een kerk in Moorsel vanaf de 9de-10de eeuw. Deze eerste kerk moet noordelijker gelegen hebben dan het huidige gebouw. De aanwezigheid van een 10de-eeuws graf (KIA-43601) ten westen van de kerk, buiten de door de 10de-eeuwse kerk(hof)gracht afgebakende zone (wat uiteraard een reconstructie

642 KIA-37910, KIA-38064 en KIA-38866.

is), suggereert dat er in deze periode verschillende, gescheiden begrafeniszones aanwezig waren rond de kerk: met name binnen en buiten de kerk(hof)gracht. Het blijft onzeker of de oudere begravingen (c. 650-800/900) ook met een kerkgebouw in verband te brengen zijn.

In de Sint-Hilariuskerk van **Mullem** vond, naar aanleiding van werken aan het gebouw, in 1979-1982 een archeologisch onderzoek plaats. Dit is echter niet gepubliceerd en de beschikbare info is dan ook beperkt.[643] De funderingen van een natuurstenen fase, opgetrokken in Doornikse kalksteen, zijn aangetroffen. Deze vormden een rechthoekig koor. Er is ook melding van drie preromaanse graven. Op basis hiervan kan vermoed worden dat de natuurstenen kerk door de opgravers in de Romaanse periode gedateerd is, en dat deze drie graven ouder zijn dan deze Romaanse fase. Niettemin trof men in “de fundamenten van de noordmuur van het koor” een Karolingische denarius aan. Het is onduidelijk welk koor men bedoelt: het Romaanse koor of het bestaande koor. Ook verdere informatie ontbreekt zodat deze munt weinig chronologische bewijswaarde heeft. De eerste vermelding van de kerk dateert uit 1166, wanneer Gerard, bisschop van Doornik, enkele altaren (waaronder dat van Mullem) aan het collegiaal kapittel van Doornik schenkt.[644] Het *patrocinium* doet vermoeden dat de kerk ten laatste in de 8ste eeuw gesticht is.[645]

In **Nederbrakel** kaderde het archeologisch onderzoek binnen de dorpskernvernieuwing. Het plein ten noorden van de kerk alsook de twee straten langs de kerk werden bijna volledig opgegraven.[646] Op historische kaarten is een kerkhof aanwezig rondom de kerk, waarvan grote delen archeologisch onderzocht konden worden. De oudst gedateerde inhumatie dateert 949-1028 calAD (77,7 %).[647] In totaal werden 23 begravingen gedateerd, hieruit werd duidelijk dat het antropomorfe graftype tot in de 13de eeuw in gebruik was. In het kader van dit syntheseonderzoek zijn drie extra stalen, afkomstig uit graven die stratigrafisch tot de oudste fase behoren en van het antropomorfe type zijn, opgestuurd voor ^{14}C-datering. Een datering kon echter niet verkregen worden omwille van te lage hoeveelheden of slechte kwaliteit van het aanwezige collageen.[648] De kerk heeft een Sint-Petrus *patrocinium*, wat zou kunnen wijzen op een stichting tijdens de 6de-8ste eeuw.[649] De oudste vermelding dateert slechts uit het 14de-eeuwse pouillé.[650]

In de Sint-Lambertuskerk van **Parike** vond een kleinschalig archeologisch onderzoek plaats. Aan de hand van een sleuf dwars door het schip werden twee natuurstenen funderingsmuren aan het licht.[651] Deze worden als Romaans geïnterpreteerd, en laten de reconstructie van een éénbeukige kerk toe. Dit wordt bevestigd door een ^{14}C-datering op de diepst aangetroffen begraving bevestigt de aanwezigheid van een kerk in de deze periode (991-1048 calAD (78,8 %)).[652] Het *patrocinium* suggereert een stichting vanaf de 8ste eeuw: St. Lambertus, bisschop van Maastricht, is vermoord in 705. Er lijken geen middeleeuwse geschreven bronnen te zijn die de kerk vermelden.

In het kader van de herbestemming van de Sint-Martinuskerk van **Schelderode** vond archeologisch onderzoek plaats binnen en buiten de kerk. Het onderzoek binnen de kerk leverde geen relevante informatie op.[653] Het onderzoek buiten de kerk omvatte een zone

643 P.D. 1996.
644 DiBe ID 11027.
645 Berings 1989, p. 32.
646 Ongepubliceerd onderzoek SOLVA.
647 RICH-15943: 1064 ± 27 BP.
648 Mededeling M. Boudin, KIK-IRPA.
649 Berings 1986b, p. 437.
650 Berings 1979, p. 53.
651 van den Dorpel 2021.
652 RICH-29443: 1006 ± 23 BP.
653 van den Dorpel *et al.* 2023.

van 25 m² tegen de westelijke gevel.[654] Hierbij werd een volledige doorsnede doorheen het kerkhof gerealiseerd. Op het onderste, oudste niveau trof men antropomorfe graven aan. Op basis van dit vormtype worden deze graven in de volle middeleeuwen gedateerd. Het Sint-Martinus *patrocinium* kan een indicatie zijn voor een 6de-8ste-eeuwse stichting. De kerk zelf wordt voor het eerst vermeld in 1108 als afhankelijk van de kerk van Merelbeke; bisschop Odo van Cambrai schenkt dan de altaren van Merelbeke, Schelderode en Bottelare aan de Gentse Sint-Pietersabdij.[655] De kerk bevindt zich in een nauwe ruimtelijke relatie tot de motte van Schelderode en het eigenlijke dorp, maar ze lijkt zich buiten het neerhof te bevinden. Er is met andere woorden waarschijnlijk geen directe relatie tussen de kerkstichting en de oprichting van de motteversterking.[656]

In **Velzeke** was een Romeinse *vicus* aanwezig, die zich vooral uitstrekte langsheen de huidige Provinciebaan. De kerk, gewijd aan Sint-Martinus, ligt zo'n 300 m ten zuiden van deze weg. De historische kern ligt rond deze kerk; de Romeinse zone behoort hier niet toe. Deze tweedeling blijkt ook uit het intensieve archeologische onderzoek in Velzeke: op de Romeinse sites wordt amper middeleeuws materiaal, laat staan middeleeuwse sporen of structuren, aangetroffen. De oudste vermelding van de kerk dateert uit 1015, wanneer de Ottoonse keizer Hendrik II bevestigt dat Herman van Verdun, markgraaf van Ename, elf *mansi* en de kerk van Velzeke aan de abdij van Saint-Vanne (in Verdun) geschonken heeft.[657] Een bron uit het midden van de 13de eeuw vermeldt onder het jaar 1005 dat twee van Hermans kinderen in de kerk van Velzeke zouden begraven zijn.[658] Doorheen de jaren 1990-2000 vonden verschillende kleinschalige archeologische onderzoeken plaats in en rond de kerk.[659] Daarbij werden zowel in als rond de kerk inhumatiegraven aangetroffen. In de kerk gaat het om zeven begravingen en een knekelput, waarvan twee die zich onder de funderingen van het nog bestaande kerkgebouwen bevonden. Op basis van ^{14}C-dateringen op niet-gedetermineerd houtskool uit deze twee grafkuilen dateren ze respectievelijk 652-709 calAD (51,9 %)/723-775 calAD (43,6%) en 665-777 calAD (88,2 %).[660] Deze begravingen worden gezien als bewijs voor het bestaan van een kerk in de tweede helft van de 7de-8ste eeuw.[661] Hoewel dit inderdaad aannemelijk is, moet in principe ook rekening gehouden worden met het scenario dat een bestaande begraafplaats (zonder kerkgebouw) op een later moment 'geclaimd' is via de oprichting van een kerkgebouw. Dit is bijvoorbeeld in Ouwen vastgesteld, en misschien ook te Roksem.[662] Bij de opgravingen buiten de kerk, die gesitueerd zijn op bebouwde percelen en dus niet op het plein rondom en aansluitend bij de kerk. Dit uitte zich ook in de aangetroffen archeologische sporen: deze omvatten twee parallelle grachten (te interpreteren als kerkhofgrachten), verschillende bewoningssporen (paalsporen, kuilen) en begravingen. Slechts één begraving werd gedateerd, op basis van niet-gedetermineerd houtskool uit de vulling van de grafkuil. Dit graf ligt in de bovenste opvullingslagen van de binnenste kerkhofgracht. Deze begraving dateert 771-894 calAD (88,3 %).[663] Aangezien er houtskool gedateerd is, kan het om residueel materiaal gaan of kan er een oud-houteffect spelen. Daarnaast zijn nog acht dateringen beschikbaar voor deze gracht (Tabel 7.7). De stratigrafische sequentie van stalen UtC9933, UtC-6236 en UtC-9935 en het feit dat deze stratigrafische relatie niet gereflecteerd wordt in de absolute dateringen, toont dat de

654 Van Huffel *et al.* 2023.
655 Berings 1979, p. 87.
656 Herremans *et al.* 2023, p. 733.
657 DiBe ID 6989. De oorspronkelijke schenkingsoorkonde kan enkel gereconstrueerd worden op basis van deze bevestiging, zie hiervoor DiBe ID 8754.
658 Callebaut 2012, pp. 233-234.
659 De Mulder & Rogge 1997; De Mulder & Deschieter 1999; Deschieter & De Mulder 2000; De Mulder *et al.* 2001; Rogge & Deschieter 2007.
660 UtC-4853: 1320 ± 30 BP en UtC-4855: 1275 ± 30 BP.
661 Callebaut 2012, p. 222.
662 Ouwen: Mertens 1976; Roksem: Mertens 1988. Ook buiten de regio komt het voor, bijvoorbeeld in de Kempen: Theuws 2018.
663 KIA-21506: 1200 ± 30 BP.

dateringen enkel samen, als geheel, de gehele opvullingsperiode van de gracht reflecteren. Samen suggereren deze dateringen een opvulling van de gracht in de 10de-eerste helft 11de eeuw.[664] Op die manier geeft dit een *terminus ante quem* voor het bestaan van een kerkgebouw in Velzeke. Een vroegere datering van dit gebouw blijft zeker mogelijk, wat ook zou aansluiten bij het Sint-Martinus *patrocinium*.

TABEL 7.7: BESCHIKBARE DATERINGEN VOOR DE BINNENSTE KERKHOFGRACHT TE VELZEKE. ORIGINELE DATA VERZAMELD VIA DE KIK-IRPA DATABANK (HTTPS://C14.KIKIRPA.BE/). STRATIGRAFISCHE INFORMATIE OP BASIS VAN PUBLICATIES M.B.T. HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
UtC-6236	"middenste opvulling binnengracht"	Houtskool *indet.*	1164	40	772 AD (95,4 %) 986 AD
UtC-9933	"hogere opvulling binnengracht"	Houtskool *indet.*	1160	30	772 AD (10,4 %) 791 AD 804 AD (1,2 %) 810 AD 820 AD (83,9 %) 978 AD
KIA-35389	"onderste opvulling binnenste gracht"	Houtskool *indet.*	1150	30	773 AD (7,5 %) 789 AD 824 AD (88,0%) 988 AD
KIA-21513	"opvulling binnenste gracht"	Houtskool *indet.*	1085	20	892 AD (32,8 %) 929 AD 944 AD (62,6 %) 1018 AD
UtC-9935	"lagere opvulling binnengracht"	Houtskool *indet.*	1045	30	895 AD (8,5 %) 924 AD 950 AD (86,9 %) 1038 AD
KIA-21507	"opvulling binnenste gracht"	Houtskool *indet.*	990	25	994 AD (6,0 %) 1007 AD 1015 AD (40,2 %) 1050 AD 1080 AD (49,2 %) 1154 AD
KIA-21510	"opvulling binnenste gracht"	Houtskool *indet.*	950	80	900 AD (1,3 %) 916 AD 974 AD (94,2 %) 1262 AD
KIA-35387	"jongste opvulling binnenste gracht"	Houtskool *indet.*	830	35	1162 AD (95,4%) 1272 AD

De vondsten uit de buitenste gracht kerkhofgracht dateren de opvulling van deze gracht breed in de volle middeleeuwen. Op de opgraving ten oosten van de kerk kon vastgesteld worden dat een pakket uit eind 13de-begin 14de eeuw deze gracht afdekt. Vier ^{14}C-dateringen bevestigen dit (Tabel 7.8). Een opvulling in de 11de-eerste helft 12de eeuw lijkt waarschijnlijk.[665]

TABEL 7.8: BESCHIKBARE DATERINGEN VOOR DE BUITENSTE KERKHOFGRACHT TE VELZEKE. ORIGINELE DATA VERZAMELD VIA DE KIK-IRPA DATABANK (HTTPS://C14.KIKIRPA.BE/). STRATIGRAFISCHE INFORMATIE OP BASIS VAN PUBLICATIES M.B.T. HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
KIA-21511	"opvulling buitengracht"	Houtskool *indet.*	1100	25	888 AD (95,4 %) 995 AD
KIA-21508	"opvulling buitengracht"	Houtskool *indet.*	1020	30	978 AD (82,0 %) 1048 AD 1082 AD (11,2 %) 1131 AD 1136 AD (2,3 %) 1151 AD
KIA-21509	"opvulling buitengracht"	Houtskool *indet.*	960	30	1025 AD (95,4 %) 1160 AD
UtC-5369	"opvulling buitengracht"	Houtskool *indet.*	940	25	1034 AD (95,4 %) 1162 AD

Tussen beide grachten en ten zuiden van de binnenste gracht werden ook occupatiesporen aangetroffen, het gaat om paalsporen en kuilen. Structuren zijn niet herkend. Het materiaal wijst op een 11de-13de-eeuwse datering van deze sporen. Drie dateringen op ongedetermineerd houtskool uit paalsporen bevestigen dit.[666]

664 Als indicatie hiervoor is een Sum-functie toegepast in Oxcal.
665 Voor de volledigheid dient ook nog datering UtC-6740 (1155 ± 35 BP) vermeld te worden. Deze geeft een datering 820-987 calAD (85,5 %). Ze is uitgevoerd op een staal uit één van beide grachten, maar op basis van de beschikbare informatie (publicaties en dateringsrapport KIK-IRPA) kan niet nagegaan worden om welke gracht het exact gaat.
666 KIA-21505: 930 ± 25 BP; KIA-21512: 995 ±25 BP; KIA-35388: 905 ± 25 BP. Een vierde datering op een staal uit een paalspoor levert een residuele Romeinse datering op (KIA-35390: 1865 ± 30 BP).

De kerk, ten slotte, vertoont bouwhistorisch een typisch Ottoonse bouwstijl.[667] Opvallend is dat er uitsluitend gebruik gemaakt is van Romeinse *spolia*, hoewel dit in de context van Velzeke ook niet zo verwonderlijk is. Het gaat om *tegulae*, *imbrices*, hypocausttegels, vloerbeton, en verschillende soorten natuursteen. Veel stukken vertonen nog resten van de typisch Romeinse roze mortel. Binnenin de kerk zijn ook muurschilderingen aangetroffen die eveneens in Ottoonse stijl zijn uitgevoerd. Het is met andere woorden duidelijk dat het huidige gebouw rechtstreeks en grotendeels gebouwd is tijdens de Ottoonse periode. In totaal zijn 24 ^{14}C-dateringen beschikbaar, waarvan er vijf duidelijk te oud zijn (dateringsrange tussen de late 2de-tweede helft 7de eeuw) en er drie jongere (laat- en postmiddeleeuwse) elementen dateren. De zestien andere dateringen zijn weergegeven in Tabel 7.9. Rogge en Deschieter (2007, p. 76) stelden op basis van deze ^{14}C-dateringen dat de kerk rond het midden of ten laatste in het derde kwart van de 10de eeuw is opgericht. Hercallibratie van deze dateringen (Tabel 7.9) maakt duidelijk dat dit niet meer hard te maken is. De oprichtingsdatum kan momenteel niet preciezer dan de 10de eeuw bepaald worden.[668] Op historische gronden kan wel een argument gemaakt worden dat de oprichting geplaatst moet worden in de periode 962-1025.[669] Dit zijn respectievelijk de jaartallen waarin Mathildis Billung en Godfried van Verdun trouwden (vader van Herman van Verdun, de markgraaf van Ename, waarbij Velzeke vermoedelijk als bruidsschat aan Mathildis werd geschonken) en waarin Herman van Verdun in het klooster trad.

TABEL 7.9: BESCHIKBARE DATERINGEN VOOR DE KERK TE VELZEKE. ORIGINELE DATA VERZAMELD VIA DE KIK-IRPA DATABANK (HTTPS://C14.KIKIRPA.BE/). STRATIGRAFISCHE INFORMATIE OP BASIS VAN PUBLICATIES M.B.T. HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK EN DE KIK-IRPA DATERINGSRAPPORTEN.

Labcode	Context	Aard staal	Datering (BP)	Onzekerheid	Callibratie (95,4 %)
KIA-24019	mortel noordmuur	Houtskool *indet.*	1195	30	706 AD (2,9 %) 726 AD 771 AD (88,6 %) 895 AD 924 AD (4,0 %) 950 AD
KIA-24018	mortel *cupola*	Houtskool *indet.*	1155	30	772 AD (9,1 %) 790 AD 820 AD (86,4 %) 986 AD
KIA-24031	mortel vroeger raam noordmuur	Houtskool *indet.*	1155	30	772 AD (9,1 %) 790 AD 820 AD (86,4 %) 986 AD
KIA-25191	mortel noordelijke deel westmuur	Houtskool *indet.*	1155	25	772 AD (9,3 %) 789 AD 824 AD (86,2 %) 977 AD
UtC-10067	muurpleister koor	Houtskool *indet.*	1140	45	772 AD (95,4 %) 994 AD
KIA-24030	mortel noordmuur	Houtskool *indet.*	1140	30	774 AD (4,9 %) 787 AD 828 AD (8,5 %) 860 AD 870 AD (82,0 %) 992 AD
KIA-21795	mortel noordmuur	Houtskool *indet.*	1135	35	774 AD (4,5 %) 788 AD 827 AD (91,0 %) 993 AD
KIA-21783	mortel vroeger raam noordmuur	Houtskool *indet.*	1125	20	886 AD (95,4 %) 990 AD
KIA-21792	mortel noordmuur	Houtskool *indet.*	1115	25	886 AD (95,4 %) 993 AD
KIA-24819	mortel *cupola*	Houtskool *indet.*	1090	35	888 AD (95,4 %) 1022 AD
KIA-13556	muurpleister koor	Houtskool *indet.*	1075	25	894 AD (25,6 %) 928 AD 946 AD (69,8 %) 1024 AD

667 Rogge & Deschieter 2007; Callebaut 2012.
668 Op basis van een Sum-functie in Oxcal.
669 Zie Callebaut (2012) voor een grondige discussie van de historische informatie voor middeleeuws Velzeke.

KIA-23131	mortel noordmuur	Houtskool *indet*.	1030	30	899 AD (2,9 %) 918 AD 960 AD (0,4 %) 964 AD 972 AD (87,4 %) 1046 AD 1084 AD (1,4 %) 1095 AD 1102 AD (3,1 %) 1124 AD 1142 AD (0,3 %) 1146 AD
KIA-25192	mortel noordelijke deel westmuur	Houtskool *indet*.	975	25	1020 AD (28,7 %) 1054 AD 1064 AD (66,8 %) 1158 AD
KIA-25193	mortel noordelijke deel westmuur	Houtskool *indet*.	935	30	1030 AD (94,8 %) 1176 AD 1194 AD (0,6 %) 1198 AD
KIA-23416	mortel noordoostelijke muur	Houtskool *indet*.	920	25	1036 AD (91,2 %) 1179 AD 1190 AD (4,3 %) 1206 AD
KIA-21517	mortel gesloten toegang tot koor	Houtskool *indet*.	915	25	1039 AD (88,4 %) 1180 AD 1188 AD (7,0 %) 1208 AD

Samenvattend zijn er volgende chronologische elementen aanwezig met betrekking tot de kerk in Velzeke:

- Twee begravingen, gelegen onder het huidige kerkgebouw, dateren in de tweede helft 7de-8ste eeuw.
- De binnenste, oudere kerkhofgracht is opgevuld in de 10de-eerste helft 11de eeuw.
- Het huidige kerkgebouw is morfologisch en stilistisch een Ottoons gebouw; de oprichting van dit stenen kerkgebouw is op historische gronden te plaatsen tussen 960-1025.
- De buitenste, jongere kerkhofgracht is opgevuld in de 11de-eerste helft 12de eeuw; zeker vóór de 13de-begin 14de eeuw.

De opvulling van de binnenste gracht in de 10de-eerste helft 11de eeuw suggereert een oprichting van het kerkgebouw waar deze gracht toe behoorde in de 9de-10de eeuw ten laatste. In principe kan het om het Ottoons kerkgebouw gaan dat opgericht werd tussen 960-1025. Het lijkt echter aannemelijk om de binnenste gracht in verband te brengen met een ouder kerkgebouw, en de buitenste gracht te verbinden met de oprichting van het Ottoonse gebouw. De begravingen onder de stenen kerk kunnen een indicatie zijn voor het bestaan van een laat-Merovingische/vroeg-Karolingische kerk, maar zekerheid hieromtrent is er niet.

Een eerste bijkomend argument voor een vroege kerk is de hypothese dat Velzeke de hoofdplaats vormde van het graafschap Biest, dat in 972 voor het eerst vermeld wordt.[670] Een tweede is dat Velzeke een “zeer oud” kroondomein (*fiscus*) zou geweest zijn.[671] De argumentatie pro deze hypothese is echter niet al te overtuigend:

- Op basis van een mededeling van Gysseling wordt het toponiem Velzeke als “zeer oud, misschien Keltisch” gezien. Ondertussen is duidelijk dat het een Romeins toponiem betreft.[672]
- Velzeke was een Romeinse *vicus*.
- Velzeke is gelegen langs een Romeinse weg, zoals vele *fisci*.
- De kerk is gewijd aan St. Martinus, net zoals vele *fiscus*-kerken.
- Het domein was later in handen van de markgraven van Ename, zodat het eerst koninklijk bezit moet geweest zijn.

Dit laatste argument is nog het meest overtuigend voor een visie van Velzeke als vroegmiddeleeuws kroondomein. Niettemin zijn beide argumenten indirect, en – belangrijker in deze context – geven ze ook geen chronologische indicatie met betrekking tot deze

670 Callebaut 2012, pp. 218-219.
671 Verhulst 1958, p. 429 en noot 560.
672 Van Durme 2017, ‘Velzeke’, onder Zottegem.

eventuele vroegere kerk. Op die manier moet besloten worden dat het bestaan van een eventuele voorloper van de stenen, Ottoonse Sint-Martinuskerk niet bewezen kan worden. De sterkste aanwijzingen zijn de twee begravingen en de binnenste gracht.

7.3.3.5. De verplaatsing van kerken en begraafplaatsen: case study's

Binnen het studiegebied zijn archeologisch enkele historische kernen gekend waarbij de kerk en/of de begraafplaats verplaatst zijn, of waar een duidelijke verschuiving te zien is wat betreft begrafenislocatie. Dit fenomeen komt vrij vaak voor in de 19de-20ste eeuw, maar hier gaat het logischerwijs enkel over middeleeuwse verplaatsingen. Ze kunnen aanzien worden als *case study's* die de hierboven beschreven ontwikkelingen verder illustreren en uitdiepen. Het gaat meer bepaald over Kruishoutem, Lede, Merelbeke en Velzeke. Hier is archeologisch vroeg- en volmiddeleeuwse begraving aangetroffen en is er ook informatie beschikbaar over de kerk.

Kruishoutem is het eerste voorbeeld. Een eerste begraafplaats ligt op de *Kapellekouter*, waar tot 1917 de Sint-Pieterskapel stond, aan de overzijde van de weg ter hoogte van het huidige adres Keetestraat 1.[673] De kapel ligt zo'n 1100 m ten zuiden van de kerk in de historische kern van Kruishoutem. Archeologisch onderzoek trof hier een middeleeuwse begraafplaats en vroegmiddeleeuwse occupatie aan (zie Hoofdstuk 7.3.3.2). De oudst aangetroffen graven dateren uit de tweede helft van de 7de eeuw, al wordt er op basis van losse vondsten gesteld dat er al vanaf het derde kwart van de 5de eeuw begraven werd. Graven uit de late 5de-vroege 7de eeuw zijn echter niet aangetroffen of alleszins niet zo gedateerd. De begraving loopt door tot in de 14de eeuw, waarna de begraafplaats opgegeven wordt. Een houten éénbeukig gebouw is geïnterpreteerd als een vroegmiddeleeuws cultusgebouw, specifiek als voorloper van de historisch gekende Sint-Pieterkapel. Iets naar het oosten wijzen steenpuin en een lege zone in het grafveld op de aanwezigheid van een stenen gebouw, vermoedelijk

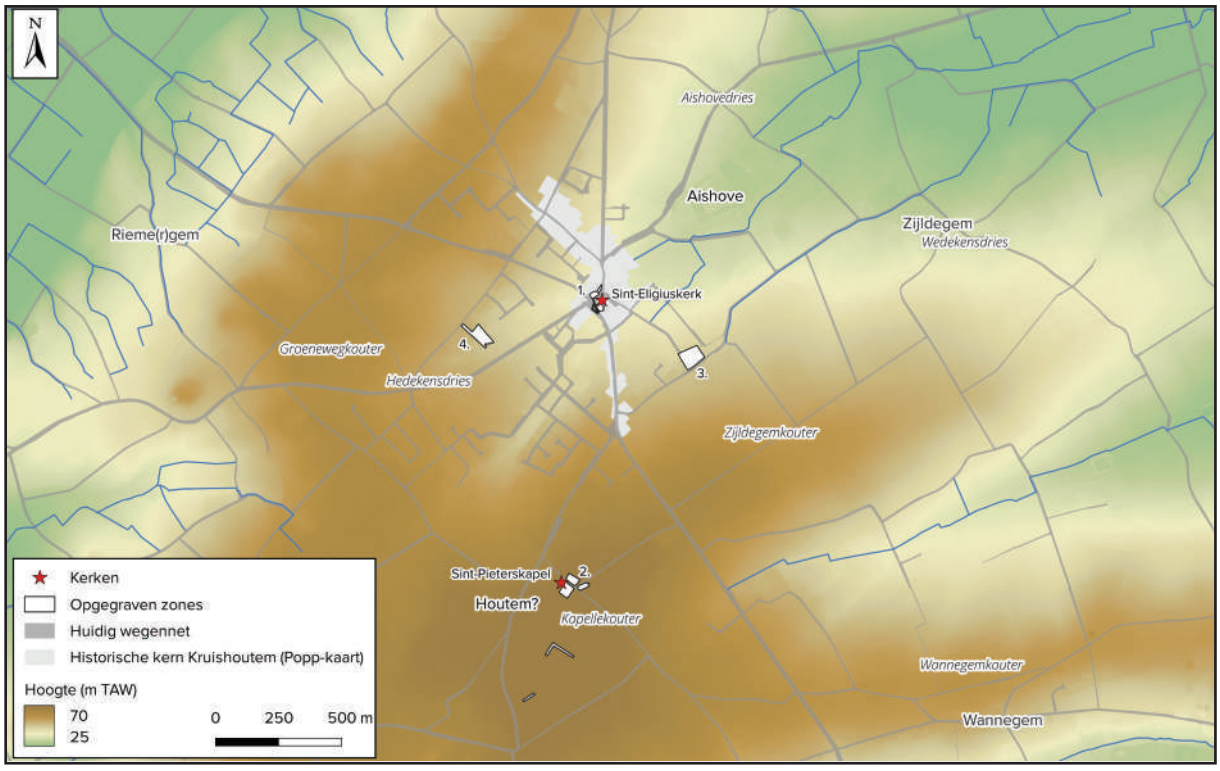

Fig. 7.7. Locaties van de opgegraven zones in Kruishoutem ten opzichte van het reliëf (DHMV II: Agentschap Digitaal Vlaanderen 2014), de afbakening van de historische kern van Kruishoutem op de 19de-eeuwse Popp-kaart (Agentschap Digitaal Vlaandreen 2024b), en het huidige wegennet (Agentschap Digitaal Vlaanderen 2024a). Ook weergegeven zijn de locaties van de Christelijke cultusgebouwen en van een reeks (vroeg)middeleeuwse landschaps- en nederzettingstoponiemen. 1: site Markt; 2: site Kapellekouter; 3: site Containerpark (zie Hoofdstuk 6); 4: site Hedekensdriesstraat (zie Hoofdstuk 6).

673 Op de Popp-kaart is de kapel nog zichtbaar op perceel Sectie B, 859: Goeminne 1954, pp. 103-104; Van Durme & Braeckman 1993, pp. 98-99.

de opvolger van de houten kapel. Deze laatste was in de 9de-10de eeuw al opgegeven. In de (jongere) geschreven bronnen wordt deze kapel ook effectief als kapel benoemd.[674]

De eigenlijke kerk, de Sint-Eligiuskerk, wordt voor het eerst vermeld in 1140.[675] Het *patrocinium* kan wijzen op een stichting tussen eind 7de-eind 9de eeuw.[676] Het domein *Hultheim*, vermeld in een bevestigingsoorkonde van Karel de Kale voor de *mensa conventualis* van de abdij van Elnone, uit 847, wordt algemeen geïdentificeerd als het huidige Kruishoutem.[677] Er is in deze bron echter geen melding van een kerk, net als in de volgende melding daterend in 1019-1030.[678] Daarenboven is het ook onzeker of *Hultheim* wel verband houdt met de huidige dorpskern. Het kan even goed betrekking hebben op de site Kapellekouter, waar met zekerheid vroegmiddeleeuwse occupatie is aangetroffen.

Het huidige kerkgebouw stamt uit de 19de eeuw. Over het gebouw dat deze kerk vooraf ging, is weinig geweten: de oudste geschreven informatie gaat terug tot de 15de eeuw,[679] en het uitgevoerde archeologisch onderzoek (site Kruishoutem – Markt) geeft geen informatie over de kerk zelf. De archeologisch oudst aangetroffen begravingen op het kerkhof dateren in de 11de-12de eeuw, maar er is natuurlijk maar een deel van het middeleeuwse kerkhof opgegraven. Meer bepaald gaat het om een deel van het kerkhof ter hoogte van de zuidwestelijke hoek van het 'originele' (pre-19de-eeuwse) kerkgebouw. Dit is niet meteen de plaats waar de oudste begravingen verwacht worden.

Op basis van de vaststelling dat er op de Kapellekouter een vroegmiddeleeuws grafveld geassocieerd met een kapel (en nederzetting?) aanwezig was, maar dat hier geen historische kern aanwezig is – en wel op de locatie van het huidige Kruishoutem – wordt algemeen uitgegaan van een verschuiving van de 'dorpsfuncties' van de Kapellekouter naar de huidige locatie.[680] Een verband met de heren van Aishove, wiens goed ten noordoosten van de historische kern ligt en er via de toegangsdreef intrinsiek mee verbonden is, lijkt in deze waarschijnlijk. De oudste vermelding van de plaatsnaam Aishove stamt uit 1231, op dat moment gaat het reeds om een heerlijkheid: Daniel, heer van Aishove, bevestigt een verkoop van land.[681] De ligging van het kasteel buiten de dorpskern en in de vallei van de Stampkotbeek kan mogelijk op een oorsprong als mottekasteel wijzen maar hier zijn geen aanwijzingen voor.[682] Aishove als plaatsnaam (wat de betekenis moet geweest vóór het als familienaam ontstond) dateert in de vroege of volle middeleeuwen.[683] Belangrijk in dit verband is dat historisch-geografisch onderzoek aantoont dat de vroegmiddeleeuwse bewoning te Kruishoutem zich in het westen en zuiden van de huidige gemeente bevindt: hier, op de zandleemgronden, vinden we nederzettingstoponiemen zoals Riemegem, Wannegem en Zijldegem, en vermoedelijk ook *Hultheim*. Het noordelijke deel van de gemeente, op de zandgronden, wordt pas later, vanaf het einde van de volle middeleeuwen, ontgonnen.[684]

Deze hypothese is aantrekkelijk en aannemelijk, maar het archeologisch onderzoek laat momenteel nog niet toe deze te testen. Daarvoor zijn de opgravingen op de Kapellekouter en in de historische kern van Kruishoutem zelf te beperkt. Los daarvan hoeft de relatie tussen

674 Volgens Goeminne (1954, pp. 103-104) dateert de oudste vermelding uit 1428.
675 DiBe ID 703.
676 Berings 1979, p. 234.
677 Van Durme & Braeckman 1993, p. 87.
678 Gysseling & Koch 1950, nr. 140, pp. 246-249. Het gaat om "bedelbrief van abt Othelbold" waarin hij, als abt van de Sint-Baafsabdij, aan Otgiva, gravin van Vlaanderen, vraagt om aan de abdij verloren gegane bezittingen terug te schenken. Te Kruishoutem gaat om veertien *mansi* terwijl er in andere *villae* wel een kerk wordt vermeld. Dit betekent niet dat er geen kerk was; wel dat, indien ze bestond, ze niet werd teruggevraagd door Othelbold.
679 Goeminne 1956; Devos & De Bel 2005.
680 Van Durme & Braeckman 1993, p. 96.
681 Van Durme, 2017, 'Aishove' onder Kruishoutem; Van Durme & Braeckman 1993, p. 91; Cassiman 1951, p. 127.
682 Cf. Herremans *et al.* 2023, pp. 895-908.
683 Van Durme & Braeckman 1993, p. 86.
684 Van Durme & Braeckman 1993, p. 95.

beide locaties echter niet zo rechtlijnig te zijn als algemeen gedacht, met een rechtstreekse opvolging van de ene 'kern' door de andere. Beide begraafplaatsen hebben zo'n vier eeuwen naast elkaar bestaan, wat suggereert dat ze verschillende gemeenschappen bedienden. Dit toont ook de stabiliteit van de begraafplaats rond de Sint-Pieterskapel aan, in verhouding tot het kerkhof rond de Sint-Eligiuskerk: een stabiliteit die zeker wortelt in de aanwezigheid van een kapel. Alleszins kan niet zomaar van een complete verschuiving, geconcentreerd in één moment, uitgegaan worden.

In **Lede** is via zandwinning een Merovingisch grafveld aangetroffen ter hoogte van het *Meer Veld*. Het veld-toponiem wijst op zogenaamde 'woeste' gronden (struikachtige vegetatie met individuele (groepjes van) bomen) die over het algemeen na de 12de eeuw in cultuur zijn gebracht. Het grafveld wordt, op basis van het vondstenmateriaal dat is overgeleverd, gedateerd in de tweede helft 6de-7de eeuw.[685] De kerk van Lede ligt zo'n 380 m ten zuidwesten. De archeologisch oudst aangetroffen begraving dateert c. 1150-1225 n. Chr.; de eerste stenen kerkhofmuur dateert na de 11de eeuw. Hier zijn te weinig gegevens voorhanden om de verschuivingen qua begrafenislocatie diepgaander te bespreken.

In **Merelbeke** (site Caritas) kon via archeologisch onderzoek een grafveld onderzocht worden dat dateert uit de tweede helft 7de-10de eeuw. Het grafveld is geworteld in de latere fases van de Merovingische begrafenistraditie, zoals blijkt uit de aanwezigheid van dwarsbalkjes onder kisten, zeer grote grafkuilen, en enkele grafgiften. Opgravingen in de omgeving (sites Poelstraat en Molenkouter) wijzen op occupatie en bewoning, respectievelijk vanaf de 5de-6de eeuw en vanaf de 6de-7de eeuw. Zo'n 500 m ten noorden van de archeologische sites Poelstraat en Caritas situeert K.G. Van Acker het toponiem Dijsegem, een plaatsnaam die op het eerste zicht verband zou kunnen houden met de vroegmiddeleeuwse bewoning en begraving.[686] Het gaat volgens hem om de naam van een hoeve die in de 18de eeuw in handen zou gekomen zijn van de Jezuïeten te Gent. De naam zelf zou, nog volgens Van Acker, te verklaren zijn als *Dionysus* + *haim*. Van Acker geeft echter geen bronvermelding noch attestatie en een zoektocht doorheen historisch kaartmateriaal (via Cartesius), toponymische repertoria (Gysseling 1960 en Van Durme 2017) en literatuur[687] kon geen oude attestatie achterhalen. Het element 'dijs' is sowieso zeldzaam: in Oost-Vlaanderen komt het volgens Van Durme (2017) slechts tweemaal voor. Een verklaring vanuit 'Dionysus' lijkt ook onwaarschijnlijk: er zijn schijnbaar geen voorbeelden van een samenstelling 'Romeinse persoonsnaam + *haim*'.[688] Zonder historische attestatie is het niet mogelijk om de naam te verklaren. De enige verdere onderzoeksmogelijkheid lijkt het doorzoeken van het archief van de Gentse Jezuïeten: misschien staat de overname van de hoeve te Merelbeke er opgeschreven.[689] Binnen het kader van dit onderzoek zou dit echter te ver leiden. De archeologische sites Caritas en Poelstraat zijn te situeren op de *Oude Kouter* (eerste attestatie 1365),[690] de site Molenkouter op de *Molenkouter* (eerste attestatie 1544).[691] Deze worden van elkaar gescheiden door de Poelstraat. De naamgeving *Oude Kouter* suggereert een chronologische relatie ten opzichte van de *Molenkouter*. Volgens Van Acker gaat het in beide gevallen om nieuwe kouters, door ontginning tijdens de 11de-12de eeuw ontstaan, en dus niet om kouters met een oudere, vroegmiddeleeuwse kern.[692]

685 Van der Gucht 1991.
686 Van Acker 2010, p. 13.
687 De Potter & Broeckaert 1864-1870, 'Merelbeke'; Kerckhaert 1977.
688 Gysseling 1978, pp. 12-14 maakt enkel melding van Germaanse en 'Belgische' persoonsnamen.
689 Het wordt bewaard in het Rijksarchief Gent, onder nummer K 44. Nummer 34: "Goederen te Melden, Melsen, Merelbeke, Moerbeke: pachtcontracten en kwitanties van werken, 17de-18de eeuw' lijkt een goed startpunt voor dit eventuele archiefonderzoek.
690 Van Durme 2017, 'Oude Kouter', onder Merelbeke.
691 Van Durme 2017, 'Molenkouter', onder Merelbeke.
692 Van Acker 2010, pp. 83-86.

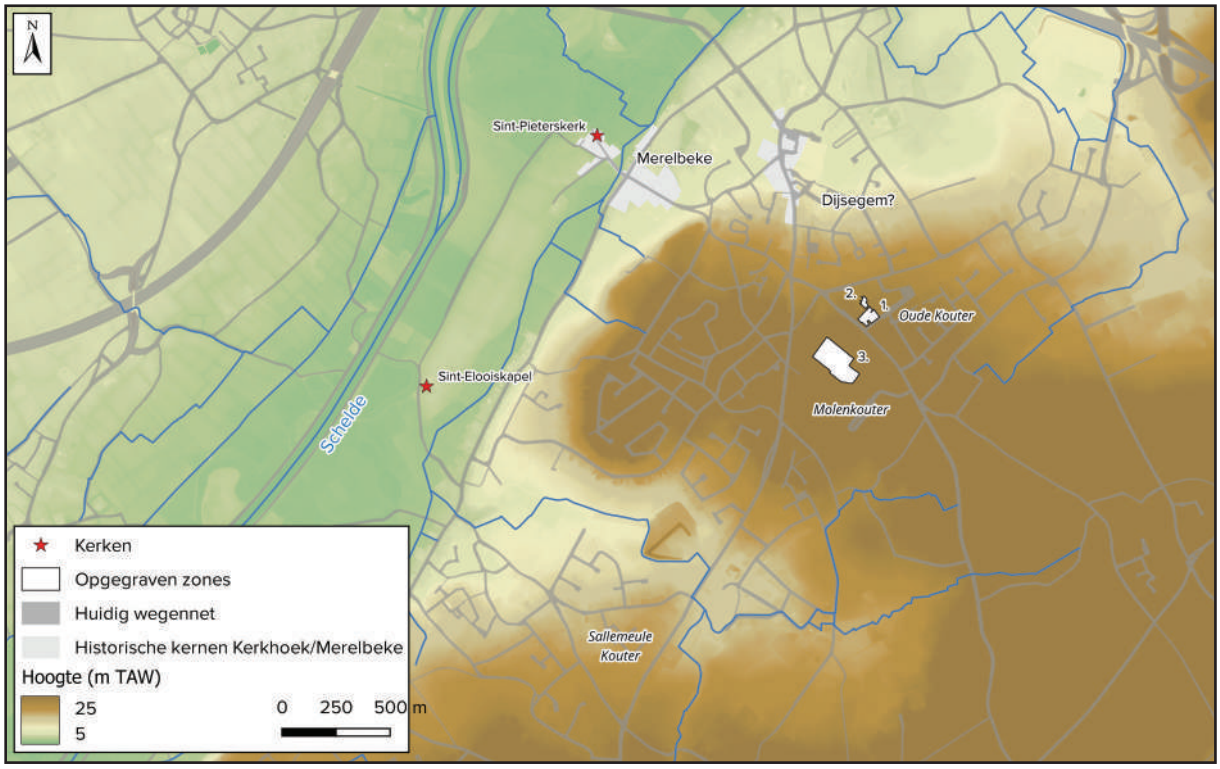

Fig. 7.8. Locaties van de opgegraven zones in Merelbeke, ten opzichte van het reliëf (DHMV II: Agentschap Digitaal Vlaanderen 2014), de afbakening van de historische kernen van Merelbeke op de 19de-eeuwse Atlas der Buurtwegen (Agentschap Digitaal Vlaandreen 2024b), en het huidige wegennet (Agentschap Digitaal Vlaanderen 2024a). Ook weergegeven zijn de locaties van de Christelijke cultusgebouwen en van een reeks (vroeg)middeleeuwse landschaps- en nederzettingstoponiemen. 1: site Caritas; 2: site Poelstraat; 3: site Molenkouter (zie Hoofdstuk 6).

Het grafveld op de site Caritas wordt tot in de 9de eeuw gebruikt door een grotere gemeenschap (gelet op het aantal graven: meer dan 90). De laatste, (vermoedelijke) 10de-eeuwse fase omvat echter een veel kleiner aantal graven (een achttal). Dit suggereert ofwel dat de gemeenschap die het grafveld gebruikte, een stuk kleiner was geworden, ofwel dat slechts specifieke personen nog op het grafveld werden begraven. Er is misschien een verband met de historisch en cartografisch gekende kerk van Merelbeke, die oorspronkelijk in de Scheldevallei lag.[693] Deze verdwenen kerk (eind 19de eeuw is ze overgebracht naar de huidige locatie) is op kleine schaal archeologisch onderzocht. De rapportage is echter te beperkt om harde conclusies te trekken. Wel is duidelijk dat de oudst aangetroffen koorfase, die Romaans gedateerd wordt, boven een laag ligt die Romeins en Karolingisch aardewerk bevatte.[694] De oudste zekere vermelding van de kerk dateert uit 1108, wanneer bisschop Odo van Cambrai ze aan de Gentse Sint-Pietersabdij schenkt.[695] In 1561 schrijft Jacques de Meyer dat graaf Robrecht de Fries, om te boeten voor de moord op zijn kleinzoon, een reeks Sint-Pieterskerken in het graafschap Vlaanderen laat herstellen of zelf bouwt.[696] Het is niet te bepalen onder welke categorie de kerk van Merelbeke valt. Uiteraard is ook de betrouwbaarheid van deze vermelding niet al te hoog.

Het grafveld op de site Caritas behoort niet tot het historische Merelbeke. Op historische kaarten is te zien dat het toponiem 'Merelbeke' steeds bij de 'oude' kerk aan de Schelde staat, tot op de Popp-kaart van 1856.[697] Daar staat het toponiem *Kerkhoek* ter hoogte van de kerk aan de Schelde, terwijl het huidige centrum aan de Hundelgemsesteenweg als *Village* benoemd wordt. De verschuiving van het 'centrum' was dus al bezig vóór de kerk verplaatst

693 Zoals ook voorgesteld door Van Acker 2010, pp. 64-69, hoewel de argumentatie hier weinig wetenschappelijk is.
694 Bauters & Mestdagh 2001, p. 63.
695 Berings 1979, p. 48.
696 de Meyer 1561, p. 28.
697 Te raadplegen via de KBR: https://belgic.kbr.be/belgica/popp.aspx?_lg=nl-BE.

werd. Het is dan ook waarschijnlijk dat de kerk verplaatst is net omdat het zwaartepunt van de gemeenschap verschoven was van de Schelde/*Kerkhoek* naar de Hundelgemsesteenweg. Met andere woorden: de kerk volgde de bewoning. Het toponiem 'Merelbeke' volgde mee.

De archeologische sites Caritas, Poelstraat en Molenkouter liggen daarentegen in het gehucht *Poel straete* dat niet is opgenomen in de DB HK maar wel zichtbaar is op het gereduceerd kadaster. De aard van het toponiem suggereert een laat- of postmiddeleeuwse naamgeving. Het is onduidelijk of er een verband is met de archeologisch aangetroffen bewoning: op de site Caritas eindigt deze ten laatste in de eerste helft van de 11de eeuw, op de site Molenkouter in de 12de eeuw. De kerk van Merelbeke ligt zo'n 1400 m verder; beide locaties zijn via een rechte weg met elkaar verbonden.

In **Velzeke** is een Merovingische begraafplaats gekend ter hoogte van de plaatsnaam (en historische kern) *Buzegem* (eerste attestatie 1197 kop. 1652). Dit kleine gehucht, gelegen aan de westzijde van de Passemarebeek, ligt volgens historische kaarten zo'n 600 m ten westen van het grafveld. Het gehucht ligt zo'n 1350 m ten noordwesten van de kerk, het grafveld zo'n 850 m ten noordwesten van de kerk. Het grafveld ligt aan de oostzijde van de Passemarebeek, op zo'n 250 m ten westen van het Romeinse *vicus*-areaal. Het grafveld, dat uit minstens 41 graven bestond, omvatte zowel inhumatie- als crematiegraven en dateert ruim in de tweede helft 5de-7de eeuw.[698] Zoals hierboven uiteengezet (zie Hoofdstuk 7.3.3.4) dateren de oudst aangetroffen begravingen in de historische kern van Velzeke in de tweede helft 7de-8ste eeuw. Ze liggen onder de muren van het kerkgebouw, dat opgericht is in de 10de-11de eeuw, vermoedelijk meer bepaald tussen 962 en 1025.

De relatie tussen de kerk en deze vroegste begravingen op de locatie is onzeker. Niettemin valt de schijnbaar chronologische opeenvolging tussen het grafveld Buzegem (einde: 7de eeuw) en de begraving ter hoogte van de kerk (oudste begravingen: tweede helft 7de-8ste eeuw) op. Gaat het hier om een min of meer rechtstreekse verschuiving van de begrafenislocatie? Voorzichtigheid is geboden, aangezien de opgave van het grafveld Buzegem niet gedateerd kan worden. Indien uitgegaan wordt van een rechtstreekse relatie en verschuiving, en indien men uitgaat van het bestaan van een kerkgebouw wanneer de oudste graven in Velzeke aangelegd worden, kan deze kerk misschien als katalysator voor dit proces aanzien worden.

Een derde begraafplaats in de omgeving is die van Strijpen. Het gaat meer bepaald om een Merovingisch grafveld (site Vollander/Hondenbos)[699] dat enkel gekend is als toevalsvondst: bij zandontginning werden in 1963 zowel Romeins als Merovingisch aardewerk (één biconische pot) aangetroffen. Archeologisch onderzoek vond niet plaats. De gaafheid van de vondsten doet de aanwezigheid van een grafveld vermoeden. De site ligt zo'n 1300 m ten zuiden van de kerk van Velzeke, aan de overzijde van de Molenbeek. De kerk van Strijpen is veel dichterbij, op zo'n 400 m. Dit alles doet vermoeden dat een relatie met de kerk van Velzeke onwaarschijnlijk is.

Voor de volledigheid dient ook Erondegem nog vermeld te worden. Nog niet-gepubliceerd onderzoek in de dorpskern legde een deel van het middeleeuwse kerkhof bloot. Een datering op één van de stratigrafisch oudere begravingen gaf een datering in de 11de-eerste helft 12de eeuw.[700] Aangezien dit onderzoek nog in verwerking is, is er momenteel niet meer informatie beschikbaar.

---

698 Van Durme 1971, p. 82; Rogge 1985, p. 93; Rogge 1996, p. 150. Het grafveld is echter nog niet ten gronde bestudeerd zodat deze datering noodzakelijkerwijs breed dient te blijven. Rogge (1985, p. 33) vermeldt als daterend element voor de oudste fase een "beker in Mayenaardewerk Pirling 147" maar na controle blijkt dat dit een typ- of zetfout betreft: het gaat namelijk om een Pirling 157, te plaatsen in Böhner's Stufe II (c. 450-525). De originele tekening van het stuk, afkomstig uit graf II, zoals gepubliceerd in Van Durme (1971), maakt dit duidelijk. Met dank aan Sofie Vanhoutte (UGent). Zie Pirling R., 1966. *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep,* Berlin: Mann; Böhner K., 1958. *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes,* Berlin: Mann.

699 Van Doorselaer 1963.

700 RICH-35650: 991 ± 27 BP.

7.3.3.6. Discussie

Doorheen de middeleeuwen vindt er zeker een transformatie in het begrafenislandschap plaats. De Merovingische collectieve grafvelden, waar het grootste deel van de bevolking begraven werd, maken plaats voor kerkhoven rond parochiekerken. Er is echter geen directe relatie of overgang tussen beide. Uit de meeste hier besproken gevallen blijkt een chronologische 'leegte' van enkele eeuwen tussen de opgave van de Merovingische grafvelden en de aanleg van de kerkhoven.

De verschillende archeologische opgravingen tonen vooral de complexiteit van het begrafenislandschap (Tabel 7.10). Hoewel in de Merovingische periode collectieve grafvelden met een specifiek grafritueel (dominantie van inhumatie, bijgiften, ...) de dominante begrafenispraktijk zijn, komen individuele, solitaire begravingen ook voor (Gentbrugge, Huise). Deze volgen het algemene, dominante ritueel, met uitzondering van de locatie. De achterliggende motivatie voor de keuze voor een individuele begraving in plaats van een collectieve begraving zijn moeilijk te achterhalen. Begraven op of in associatie met een nederzetting kan daarentegen niet met zekerheid aangetoond worden. Te Kerkhove ontbreekt het aan dateringsargumenten, te Kruishoutem is de opgegraven oppervlakte te klein en de gepubliceerde informatie te fragmentair om met zekerheid van een nederzetting te kunnen spreken. Merelbeke vormt het meest zekere voorbeeld, hier zitten we echter al in de Karolingische periode. Ook de interpretatie van de met het grafveld geassocieerde sporencluster is niet zeker.

Hoewel het Merovingische grafritueel doorheen de 8ste eeuw verdwijnt, verdwijnt collectieve begraving niet. De sites Kruishoutem en Merelbeke tonen net aan dat collectieve begraving soms zelfs bleef doorgaan op dezelfde locatie als in de Merovingische periode. In Merelbeke eindigt het collectieve begraven misschien pas in de 9de-10de eeuw, in Kruishoutem pas in de 15de eeuw. In dit laatste geval is dit zonder twijfel in verband te brengen met de aanwezigheid van de Sint-Pieterskapel: de begrafenislocatie was op die manier gekerstend (als ze dit al niet van bij het begin was, gelet op de mogelijke link met de abdij van Elnone) en er was dus geen druk vanuit de Kerk om deze begrafenislocatie op te geven ten voordele van het kerkhof. Het gelijktijdig bestaan van de begraafplaats Kapellekouter en het kerkhof rond de Sint-Eligiuskerk, vanaf de 11de eeuw, doet wel vragen rijzen naar de verhouding tussen beide. Wie werd waar begraven, en waarom? Dit zijn vragen die moeilijk vanuit archeologische hoek te beantwoorden zijn.

De sites Velzeke en Moorsel kunnen misschien de oudste voorbeelden zijn van begraving geassocieerd met een kerkgebouw. In beide gevallen dateren de oudste begravingen in de tweede helft van de 7de-8ste eeuw. Ook te Merelbeke wordt dan een nieuw grafveld aangelegd. Het is moeilijk in te schatten of dit signalen zijn van een 'versnellingsmoment' binnen de bredere constante transformatie die het begrafenisritueel doorheen de vroege middeleeuwen kenmerkte. De periode wordt alleszins gekenmerkt door een reeks andere ingrijpende evoluties: bevolkingsgroei en een daaraan gelinkte expansie van de vroegmiddeleeuwse occupatie, de introductie van nieuwe elites (de abdijen) en als gevolg daarvan een herstructurering van de sociale hiërarchie, economische veranderingen die vanaf de 8ste eeuw zichtbaar worden via het verschijnen van zogenaamde 'veedrijf-sites', en het verschijnen van grachtsystemen op rurale nederzettingen (zie voor dit laatste ook Hoofdstuk 6.3.2).[701] Een vergelijkende studie van een grotere dataset kan hier mogelijk meer duidelijkheid in brengen.

701 Voor de archeologische invalshoek met betrekking tot westelijk Vlaanderen: Deschepper 2022. Meer algemeen, bv. Wickham 2005.

TABEL 7.10: OVERZICHT VAN DE CHRONOLOGIE VAN DE VERSCHILLENDE BEGRAFENISLOCATIES TIJDENS DE VROEGE-VOLLE MIDDELEEUWEN IN DE SCHELDE-DENDERREGIO. DONKERROZE = ZEKER; LICHTROZE = ONZEKER; C = CULTUSGEBOUW.

Tijdens de Karolingische periode bestonden er dus collectieve begraafplaatsen, en deze hoefden niet aan een kerk of kapel verbonden te zijn (zie misschien Merelbeke, al is er geen zekerheid over de aanwezigheid van een cultusgebouw). Daarnaast komt individuele, solitaire begraving ook voor (Wichelen), net zoals begraving in/nabij een nederzetting (Merelbeke, Outer). Ook de eerste zekere voorbeelden van begravingen op een kerkhof/in een kerk dateren uit deze periode, te Velzeke, Moorsel, Denderleeuw en Nederbrakel. In geen van

deze gevallen kan er echter met zekerheid vanuit gegaan worden dat er een kerk aanwezig was op het moment van de begraving. Een alternatieve interpretatie is dan ook dat het gaat om kleine begrafenisgroepjes die later 'geclaimd' worden via de bouw van een christelijk cultusgebouw. Duidelijke aanwijzingen voor deze interpretatie zijn er echter ook niet.

Wat vooral opvalt met betrekking tot de vroege middeleeuwen is de diversiteit van het begrafenislandschap. De nieuw gegenereerde archeologische informatie, met name sinds het ontstaan van de 'Malta-archeologie', heeft aangetoond dat het klassieke idee van een verschuiving van 'het Merovingische grafveld' naar 'het middeleeuwse kerkhof' onvolledig is. Er bestaan al tijdens de Merovingische meerdere begrafenislocaties, en deze diversiteit blijft bestaan. Het is waarschijnlijk pas vanaf de 9de, en zeker vanaf de 10de eeuw, dat deze diversiteit zeer snel verdwijnt. Op dit moment lijkt het dat kerkhoven zeer snel dé begravingslocatie bij uitstek worden, een ontwikkeling die in lijn is met vaststellingen in Frankrijk, de Kempen, en Engeland.[702] Op de site Merelbeke – Caritas zijn mogelijk nog een kleine groep 10de-eeuwse begravingen aanwezig, maar elders in de Schelde-Denderregio kan gesproken worden van een 'kerkhofhorizont': op veel van de archeologisch onderzochte kerkhoven gaat de oudste begraving terug tot de 10de eeuw, en andere begrafenislocaties zijn niet gekend.

7.3.4. Ruimte en ruimtegebruik in rurale historische kernen doorheen de middeleeuwen

Zoals reeds enkele keren is aangehaald, toont het uitgevoerde archeologische onderzoek de dynamiek qua ruimtegebruik binnen rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio. Hier wordt dit verder uitgewerkt. Er wordt hierbij gefocust op twee elementen van ruimtegebruik: enerzijds het bestaan/ontstaan en het beheer van open of onbebouwde ruimtes, anderzijds het vastleggen van en de transformaties in de kerkhofgrenzen. Het is hierbij niet de bedoeling exhaustief te zijn, wel om enkele voorbeelden ter illustratie uit te werken en op basis hiervan enkele tendensen te herkennen.

7.3.4.1. Open of onbebouwde ruimtes: individuele percelen en marktpleinen

Een eerste vaststelling betreft het bestaan van open, of beter, **onbebouwde ruimtes** binnen de rurale historische kernen. Het gaat om ruimtes die doorheen (delen van) de middeleeuwen niet bebouwd waren en waar geen duidelijk definieerbare activiteiten vastgesteld konden worden. Het gaat met andere woorden niet enkel om archeologisch 'lege' ruimtes, maar ook om lage-densiteitsites die slechts enkele kuilen, greppels en/of grachten omvatten.

Dit is uiteraard geen nieuwe vaststelling: ook op historisch kaartmateriaal is bijvoorbeeld al duidelijk dat rurale historische kernen geen aaneengesloten bebouwing hoeven te kennen, maar dat er grote onbebouwde percelen tussen de individuele erven kunnen liggen (Figuur 7.9). Ook vanuit morfologisch-typologisch onderzoek is dit gegeven goed gekend.[703]

Op basis van de archeologische informatie en deze uit historisch kaartmateriaal kan ervan uitgegaan worden dat de meeste van deze onbebouwde ruimtes in gebruik waren als landbouw- of tuingrond of als boomgaard. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn archeologisch onderzocht in Wortegem en Baasrode. Beide sites tonen tegelijkertijd het dynamische ruimtegebruik in rurale historische kernen aan.

Op de site Wortegem – Diepestraat wordt een Karolingische nederzetting ten laatste rond 900 n. Chr. verlaten.[704] Vervolgens lijkt het terrein tot in de 12de eeuw in gebruik als akkerland. Er zijn namelijk geen vondsten, sporen of structuren uit de volle middeleeuwen aangetroffen, terwijl verschillende zones van het opgegraven terrein wel bedekt zijn door colluvium, waar de laatmiddeleeuwse en recentere sporen in zijn ingegraven. Dit gebruik loopt door tijdens

702 Zadora-Rio 2003; Blair 2005, pp. 228-245; Lauwers 2005, pp. 24-29; Theuws 2018.
703 Bijvoorbeeld Roberts 1996.
704 De Maeyer, Taelman, Cherretté 2018.

de 12de-14de eeuw, hoewel er dan wel sporen en structuren te herkennen zijn. Het gaat meer bepaald om een wegtracé, enkele greppels, en enkele kuilen. Opvallend is dat er geen archeologisch waarneembare perceelsgrenzen aangetroffen zijn, ondanks het vermoedelijke gebruik als landbouwgrond. Misschien gebruikte men hagen of hekwerk, of ging het om een open landschap zonder fysieke perceelsgrenzen. Rond het midden van de 15de eeuw verschijnt er wel een perceleringssysteem in de vorm van grachten. Twee woonerven zijn ook gedeeltelijk gevat binnen de opgraving.

Op de site Baasrode – Hof van Peene vormen twee cultuurlagen de oudst aangetroffen sporen.[705] Er werd ook een greppel aangetroffen die parallel liep met de huidige straat, en vermoedelijk als perceelsgreppel van het landbouwgebied fungeerde. Op basis van het aardewerk dateren deze lagen en de greppel uit de 13de-midden 14de eeuw. Rond het midden of tijdens de tweede helft van de 14de eeuw verschijnt er bewoning op het perceel.

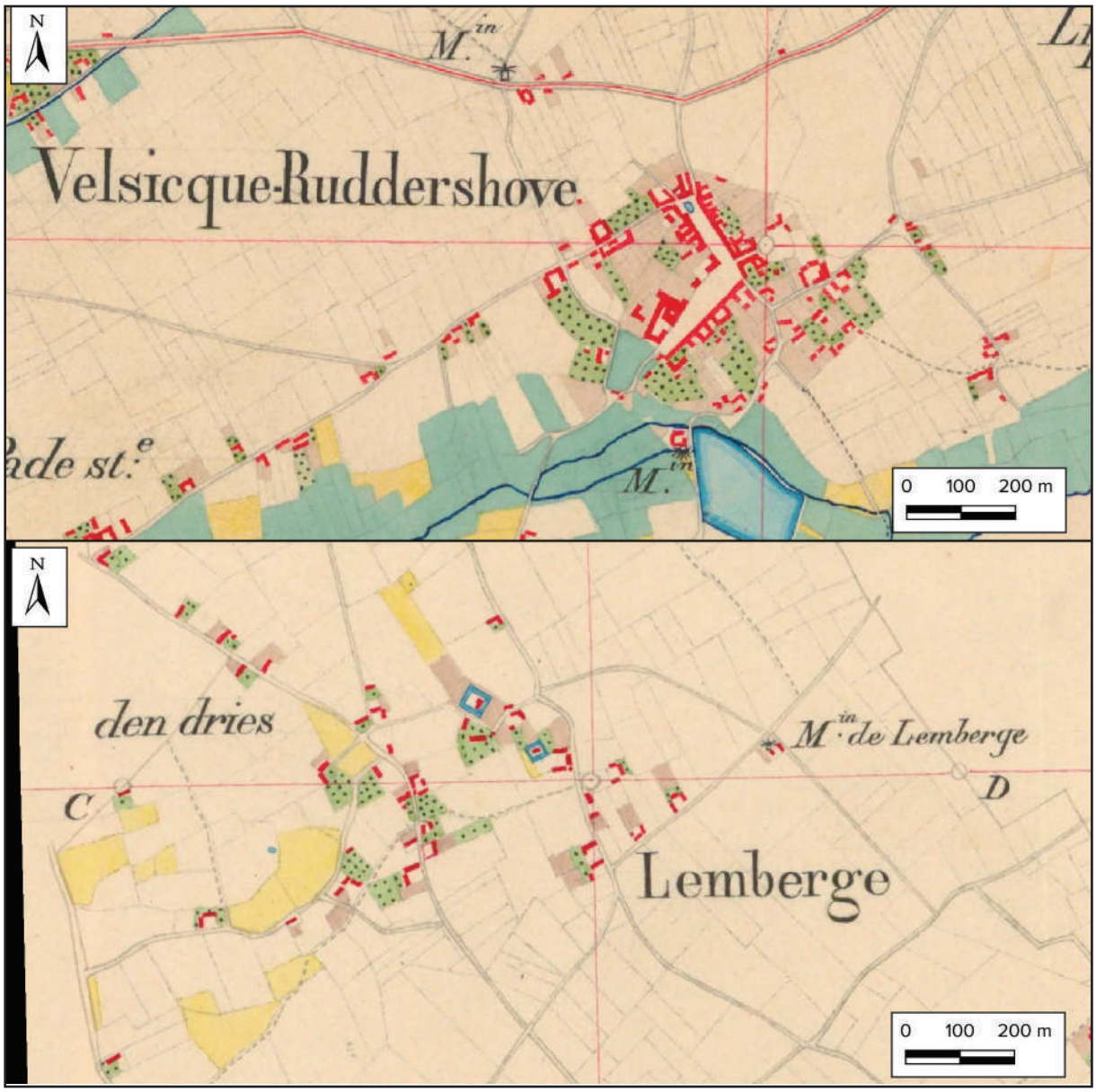

Fig. 7.9. Twee voorbeelden van morfologische verschillen tussen rurale historische kernen. Bovenaan: Velzeke, met aaneengesloten bebouwing maar daartussen ook onbebouwde percelen. Onderaan: Lemberge, met sterk verspreide bewoning en veel onbebouwde percelen. Kaarten van het gereduceerd kadaster © NGI.

705 Moens, Ameels, De Groote 2011.

De andere kernen waar middeleeuwse lage-densiteitssites of sites waar voor bepaalde fases van de middeleeuwen geen vondsten, sporen of structuren zijn aangetroffen, zijn Avelgem, Bollebeek, Bossuit, Broek, Dikkelvenne, Gavere, Gentbrugge, Gootjen, Hekelgem, Kerkhove, Lemberge, Leupegem, Mater, Melden, Rozebeke, en Wichelen.

Een specifiek geval van open of onbebouwde ruimte wordt gevormd door de ***driesen* en pleinen**. Het gaat in deze niet om landbouwgronden, maar om ruimte tussen individuele gebouwen die doelbewust wordt vrijgehouden om er economische, sociale en rituele activiteiten te organiseren. Historisch en taalkundig onderzoek wijst op de verschillende oorsprong van ***driesen* en pleinen** (zie Hoofdstuk 2.1.1.2.2). Van Durme (1998) stelt dat *dries* in eerste instantie, in de IJzertijd en tot in de vroege middeleeuwen (zeker nog in de eerste helft van de 9de eeuw) grote, multifunctionele gebieden aanduidde, die op een extensieve manier beheerd werden. Ze werden gebruikt als weidegebied, houtland, en delen ervan konden sporadisch ook als akkerland gebruikt worden. Dergelijke *driesen* verschillen van *wastinae* in die zin dat ze aansloten bij de bewoning, eigen specifieke functies (met name weiland, houtland, akkerbouw) en een eigen statuut had.[706] Later, zeker in de 11de eeuw, was de betekenis al vernauwd tot 'collectief graasland'.[707] Akkerbouw was toen zeker geen gewoonte meer.

Op basis van supraregionale inventarisaties van *dries*-gehuchten[708] stelt Van Durme dat al vóór het jaar 1000 bewoning moet ontstaan zijn op de rand van de vroegmiddeleeuwse *driesen* (al dan niet als polyfunctioneel terrein of als graasland, maar steeds in gemeenschappelijk beheer en gebruik).[709] Deze bewoning nam dan de vorm aan van een *dries*-gehucht, dus geconcentreerde maar ongeordende bewoning rond één of enkele open ruimten. De oorspronkelijke *dries*, de gemeenschappelijke gronden, werden doorheen de periode van de *Grote Ontginningen* en daarna verder verkaveld en geprivatiseerd.[710] Op die manier werden de kleinere open ruimten in de *dries*-gehuchten relicten van een oorspronkelijk veel groter gemeenschappelijk gebied.[711]

In veel van de grotere *dries*-gehuchten (op dat moment reeds dorpen) en andere grote nederzettingen vond, volgens Van Durme, rond 1200 en doorheen de 13de eeuw een belangrijke transformatie plaats.[712] Er werden namelijk grote pleinen aangelegd, die meer functies bekleedden dan de oudere *driesen*: naast weideplaats waren het ook marktplaatsen, gerechtsplaatsen, … Omwille van hun andere functie worden deze pleinen ook anders benoemd, namelijk als *plache/place/plaats*. Deze pleinen waren heel wat groter en planmatiger aangelegd dan de *driesen*.

In vijf historische kernen in de Schelde-Denderregio kon archeologisch onderzoek inzicht verschaffen in het ontstaan van de pleinen in deze kernen. Voor zover werd vastgesteld, heeft er binnen het studiegebied nog geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden op *driesen*.

In **Lede** situeert het archeologisch onderzoek zich rond de Sint-Martinuskerk en op de Markt.[713] De kerk ligt op het oostelijke deel van het plein, dat in de 19de eeuw (op basis van de Atlas der Buurtwegen) zo'n 7400 m^2 groot was, inclusief kerk en kerkhof. Bij het onderzoek kon men twee specifieke zones onderscheiden op basis van de aard van de aangetroffen sporen en structuren: een 'seculiere' zone enerzijds, bestaande uit bewoningssporen en

706 Van Durme 1998, p. 193.
707 Van Durme 1998, p. 147-150/163-164.
708 Zoals Thorpe 1961 en Dussart & Claude 1975.
709 Van Durme 1998, p. 164.
710 Tack *et al.* 1993, pp. 24-28.
711 Van Durme 1998, pp. 191-192.
712 Van Durme 1998, pp. 166-168.
713 Bradt 2021.

sporen te relateren aan het plein, en een kerkhofzone anderzijds (zie voor deze laatste Hoofdstuk 7.3.4.4). De oudst aangetroffen sporen in de 'seculiere' zone dateren uit de volle middeleeuwen, hoewel er ook residueel vroegmiddeleeuws materiaal is aangetroffen (zie Hoofdstuk 7.2.2.2.1). In het noorden van het opgravingsvlak werd een paalsporencluster aangetroffen, waarin door de beperkte oppervlakte van het vlak en de ligging nabij de sleufwand, geen structuur herkend kon worden. Het aangetroffen aardewerk gaf een brede volmiddeleeuwse datering. In het zuiden van het vlak werd een kuilencluster aangetroffen, ook hier op de rand van het vlak, die geïnterpreteerd wordt als een extractiezone. Het aardewerk dateert ook hier breed in de volle middeleeuwen. Ten oosten van deze cluster ligt de kerkhofgracht. Tussen deze bewonings- en extractiesporen ligt een zone van zo'n 45 m die schijnbaar vrij is van archeologische sporen.

Tijdens de late middeleeuwen kunnen stratigrafisch verschillende fases herkend worden, die chronologisch vrij kort op elkaar lijken te volgen. Eerst gaat het om enkele (extractie) kuilen, die op basis van twee ^{14}C-dateringen op botmateriaal dateren in de tweede helft 13de-14de eeuw.[714] Ook hier lijkt een grote zone ter hoogte van de kerktoegang vrij te zijn van archeologische sporen. Deze kuilen worden afgedekt door een vrij dunne ophogingslaag waarin twee wegen insnijden. De eerste weg loopt noord-zuid en vormt de voorloper van het huidige tracé Hoogstraat-Rammelstraat. De tweede weg sluit ter hoogte van de kerktoegang aan op dit noord-zuidtracé, en loopt zelf in noordoostelijke richting, langs de kerkhofmuur. De aanleg van deze wegen dateert op basis van het aardewerk, munten en een ^{14}C-datering op dierlijk bot in de 13de-14de eeuw.[715] Dit is een voorloper van het huidige straattracé dat ten noorden van de kerk loopt en overgaat in de Kasteeldreef, die naar het kasteel van Lede ('Domein Mesen') loopt. Dit kasteeldomein kan vereenzelvigd worden met het centrum van de heerlijkheid Lede, waarvan de oudst gekende heer Johannes van Lede is. In 1231 schenkt hij als *dominus de Leda* de tienden te Lede, die hij zelf in leen hield van de heer van Zottegem, aan de abdij van Boudelo.[716] Er zijn eerder wel al personen met de familienaam 'van Lede' gekend, de vroegste in 1130, maar voor hen is het steeds onduidelijk of ze effectief ook heer van Lede waren.[717] Bij opgravingen op dit kasteeldomein, gesitueerd ten westen van de 18de-eeuwse kasteelgebouwen, werd een noord-zuid lopend wegtracé aangetroffen dat afdraaide naar het zuidwesten.[718] Het lijkt om een voorloper van het noord-zuid lopend deel van de huidige Kasteeldreef te gaan. Op basis van het aardewerk dateert deze weg in de volle en late middeleeuwen. Langs deze weg lag een 10de-12de-eeuwse nederzetting (die slechts gedeeltelijk aangesneden is) en een laatmiddeleeuwse artisanale zone. Sporen van de middeleeuwse voorlopers van de 18de-eeuwse kasteelgebouwen werden niet aangetroffen.

Op de opgraving op de Markt bevond zich een paalkuilencluster, vermoedelijk een gebouw, met centraal daarin gelegen een oven- of haardstructuur, aan het kruispunt van beide wegen. Deze oven/haard kon op basis van een ^{14}C-datering op dierlijk bot uit de vulling gedateerd worden in de 14de eeuw.[719] Andere aangetroffen sporen zijn kuilen en paalsporen waarvan de functie niet bepaald kan worden. De aanwezigheid van postmiddeleeuwse (paal)kuilen doorheen de wegtracés toont dat deze na de late middeleeuwen verschoven in de richting van hun huidige tracés, dus respectievelijk naar het westen en het noorden.

Samenvattend kan een volgende ontwikkeling voorgesteld worden. Vermoedelijk was er in Lede al een open ruimte ter hoogte van de kerktoegang tijdens de volle middeleeuwen. Op deze open ruimte vond zeker zandwinning plaats. De aanwezigheid van paalkuilen in het

714 RICH-28383: 742 ± 24 BP; RICH-28342: 681 ± 24 BP.
715 RICH-28374: 791 ± 23 BP.
716 De Brouwer 1963, pp. 27-28.
717 De Brouwer 1963, p. 27.
718 Clement, Pede, Cherretté 2014.
719 RICH-28375: 630 ± 23 BP.

noorden van het opgravingsvlak suggereert wel dat deze open ruimte minstens aan noordelijke zijde kleiner was dan vanaf de late middeleeuwen het geval was. Een dunne ophogingslaag is misschien in verband te brengen met een meer substantiële, 'officiële' aanleg van het plein tijdens de late 13de-vroege 14de eeuw. Een oven of haard en verschillende (paal)kuilen wijzen op artisanale en andere activiteiten op het plein. Twee wegen zijn aangetroffen, die voorlopers zijn van de huidige wegen. Ze sloten op elkaar aan ter hoogte van de kerktoegang. De noordelijke weg is vermoedelijk te vereenzelvigen met de huidige Kasteeldreef, waarvan een ander fragment is opgegraven ter hoogte van het Domein Mesen. Deze straat vormt de rechtstreekse verbinding tussen de historische kern en het kasteel. Het verschijnen van de wegen in de 13de-14de eeuw en vooral de ruimtelijke relatie met het kasteeldomein (waar volmiddeleeuwse, maar geen latere rurale bewoning is aangetroffen), doen vermoeden dat dit alles te zien is als een herinrichting of formalisering van de wegeninfrastructuur die misschien samengaat met de verschuiving, oprichting of herbouw van het kasteel op de locatie van het Domein Mesen. De oudste bouwkundige elementen van het kasteel zouden gevormd worden door een 13de-eeuwse kelder.[720]

In **Nederbrakel** vond een opgraving plaats op het noordelijke deel van het Marktplein, dat gelegen is ten noorden van de kerk, en in de twee straten die ten westen en oosten van de kerk de verbinding vormen tussen dit plein en de Hoogstraat/Neerstraat.[721] Een zone van zo'n 640 m^2, net ten noorden van de kerk, werd niet opgegraven. De kerk ligt centraal tussen het plein en de straat; het plein mat rond 1840 (Atlas der Buurtwegen) zo'n 4700 m^2 inclusief kerk en kerkhof. In de straten langs de kerk werden delen van het kerkhof aangetroffen (zie Hoofdstuk 7.3.4.4). Op het Marktplein zelf dateren de oudste sporen uit de 10de-12de eeuw. Het gaat om paalsporen, kuilen, funderingsgreppels, afwaterings- en/of perceleringsgreppels en -grachten, en een vlechtwerkwaterput. Ze wijzen duidelijk op bewoning op deze locatie. Dit zet zich verder in de 13de-14de eeuw, wanneer drie erven onderscheiden kunnen worden. Deze zijn van elkaar gescheiden door grachten, die in het verlengde liggen van de huidige percelering. Die gaat dus terug tot de late middeleeuwen. Op de opgegraven delen van de erven kwamen vooral kuilen en een enkele waterput aan het licht. De bebouwing zal zich noordelijker bevonden hebben, vermoedelijk onder de huidige bebouwing langsheen het Marktplein.

Het vondstmateriaal en een reeks ^{14}C-dateringen tonen dat deze erven in gebruik waren tijdens de 13de-14de eeuw. Na hun opgave verdwijnt de bewoning en wordt er een open ruimte gecreëerd, een plein. Het gaat lange tijd om een onverhard plein, zoals blijkt uit de vele kuilen die er gegraven zijn. De verharding vindt plaats in de 17de of 18de eeuw, wat afgeleid wordt uit de vele aanwezige opmaak- en funderingslaagjes en het ontbreken van kuilen vanaf deze periode.

In **Sint-Lievens-Houtem** vond archeologisch onderzoek plaats op het Marktplein (proefsleuvenonderzoek over het gehele plein, opgraving van een zone van 612 m^2 op het oostelijke einde van het huidige plein),[722] op de hoek Schoolstraat/Marktplein (Marktplein 70-72; westelijk einde van het huidige plein)[723] en in en rond de Sint-Michielskerk, gelegen op de oostelijke 'kop' van het plein.[724] Het plein van Sint-Lievens-Houtem is opvallend groot: rond 1840 (Atlas der Buurtwegen) mat het zo'n 19500 m^2, dit zonder kerk en kerkhof. De kerk is zoals gezegd ingeplant op het oostelijke korte einde van het plein. Het archeologisch onderzoek op het Marktplein is in verhouding tot de totale oppervlakte vrij beperkt. Het proefsleuvenonderzoek, dat vier sleuven omvatte dwars op de lengterichting van het

720 De Grauwe 1999, p. 50.
721 Ongepubliceerd onderzoek SOLVA (site Nederbrakel – Marktplein). Zie Archeologische Dienst SOLVA 2018 voor een eerste verslag.
722 Cherretté, Reniere, Vanholme 2008; Clement *et al.* 2020.
723 De Groote, Moens, De Clercq 2001.
724 Callebaut & De Groote 1989; ongepubliceerd onderzoek SOLVA (site Sint-Lievens-Houtem – Eilandbos).

plein, liet wel toe de stratigrafie te bepalen. Deze omvatte een pakket recente (19de-20ste-eeuwse) ophogingen van zo'n 45 tot 100 cm dik. Daaronder bevond zich in alle sleuven de moederbodem, waar kuilen, greppels en grachten in waren ingegraven. De oudst aangetroffen sporen bij dit proefsleuvenonderzoek dateren uit de 14de eeuw. Het gaat om kuilen, velen opgevuld met afval, waaronder verbrande leem afkomstig van afgebrande woningen. Volgend op dit proefsleuvenonderzoek werd een zone op het oostelijke deel van het plein ook opgegraven. Het oudste hierbij aangetroffen spoor is een NW-ZO lopende gracht. Een ^{14}C-datering op niet-gedetermineerd houtskool uit de opvulling van de gracht dateert 1155-1228 calAD (89,9 %).[725] Twee klokovens sluiten aan bij deze datering: op basis van het aardewerk en een reeks ^{14}C-dateringen, worden ze in de tweede helft 12de-13de eeuw geplaatst. In het noorden van het vlak werd een grote concentratie kuilen aangetroffen, die geïnterpreteerd worden als leemwinningskuilen (al dan niet opgevuld met afval) en kuilen die specifiek gegraven zijn om brandafval (verbrande leem) te dumpen. Ze dateren ruim in de middeleeuwen, sommige zijn ook meer specifiek te dateren in de late- en post-middeleeuwen.

Bij de opgraving ter hoogte van de hoek Schoolstraat/Marktplein kwam als oudste spoor een 13de-eeuwse cultuurlaag aan het licht. Op basis van de beperkte rapportage van deze noodopgraving is dit spoor moeilijk te interpreteren. Verhulst situeert de oudste kouter van Sint-Lievens-Houtem, de Hofkouter, wel ten noorden van het plein, en er direct op aansluitend.[726] Misschien is deze cultuurlaag er mee in verband te brengen. Kuilen (opnieuw zowel ontginningskuilen als brandkuilen) en een waterput dateren uit de 14de eeuw en doorsnijden de cultuurlaag. Op basis van de aanwezigheid van de waterput wordt de opgegraven zone geïnterpreteerd als behorende tot een erf.

Het onderzoek in de nabijheid van de kerk is op dit moment nog beperkt gepubliceerd. Het gaat enerzijds om onderzoek uit 1988 ter hoogte van de kapel (ingebouwd in de zuidelijke zijde van de kerk) en het koor, waarbij drie loopniveaus, enkele greppels, kuilen en paalsporen zijn aangetroffen die dateren uit de vroege middeleeuwen. Het huidige koor steunt op een oudere, stenen koorfase. Deze doorsnijdt oudere begravingen die op hun beurt ingegraven zijn in de vroegmiddeleeuwse niveaus. Het tweede onderzoek, uitgevoerd in 2023, omvatte de begeleiding van werken op het kerkhof, met name aansluitend op de westelijke toegang, langs de noordelijke gevel, rondom het koor, en enkele paden ten noordoosten van de kerk. Hierbij kwamen enkel ten westen van de kerk relevante sporen aan het licht; het gaat meer bepaald om de voormalige westgevel van de Romaanse kerkfase.

Samenvattend biedt het onderzoek in Sint-Lievens-Houtem weinig inzicht in het ontstaan van het plein. Dit komt door de kleine opgravingsvlakken. Naar analogie met Nederbrakel kan vermoed worden dat het plein in min of meer zijn huidige omvang zeker bestond in de 14de eeuw, gelet op de aanwezigheid van verschillende kuilen aangetroffen in de proefsleuven en opgravingen. Minstens het oostelijke deel gaat waarschijnlijk terug tot de 12de eeuw ten laatste, op basis van de gracht en de klokovens. Historische informatie toont dat er in de eerste helft van de 14de eeuw een vorm van plein bestond, aangezien er in 1339 melding wordt gemaakt van de heffing van kraam- en standgeld op de jaarmarkt.[727] Algemeen wordt aangenomen dat de jaarmarkt gegroeid is uit de jaarlijkse bedevaart vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem, een traditie die zeker rond het midden van de 11de eeuw bestond.[728]

725 RICH-27566: 868 ± 24 BP.
726 Verhulst 1995, pp. 162-163.
727 Stadsarchief Gent 301/1, 5r° - Schepenen van de Keure, Jaarregisters, 1339-1340: volgnummer 361.
728 Deploige 2007, p. 65.

Het archeologisch onderzoek in **Viane** omvat een kleinschalig proefputtenonderzoek in het kader van een archeologienota.[729] Deze historische kern kent een atypische, dubbele morfologie die vooral herkenbaar is op het oudste historisch kaartmateriaal.[730] In het westen ligt een plein, beplant met bomen en schuin doorsneden door een weg. Ten noorden van deze weg ligt de Sint-Niklaaskapel en een poel. Het geheel is omzoomd door gebouwen en kent het toponiem *De Plaetse*. Ten oosten hiervan ligt het kasteeldomein van Viane, met ten oosten daarvan een quasi solitair gelegen kerkgebouw, de Sint-Amanduskerk. Dezelfde situatie is te zien op de Ferrariskaart. Op de Atlas der Buurtwegen is de kapel op *De Plaetse* echter verdwenen, net als de solitaire kerk ten oosten. Deze laatste is zuidelijker wel heropgebouwd; dit kerkgebouw bestaat nog steeds. De kerk wordt pas voor het eerst vermeld in de 14de eeuw.[731] Niettemin kan op basis van de *patrocinia* van kerk en kapel verondersteld worden dat de kerk een stuk ouder (met name vroegmiddeleeuws) is dan de kapel, die dan uit de volle middeleeuwen zou dateren. Dit alles suggereert een verschuiving van de bewoning van oost (Sint-Amanduskerk) naar west (Sint-Niklaaskapel en plein). Deze beweging is echter niet te dateren. Ten noorden van de historische kern, in de vallei van de Mark, ligt een gekend en archeologisch onderzocht mottekasteel. Dit dateert uit het einde van de 11de eeuw, en is aangelegd bovenop een oudere, 10de-11de-eeuwse vlaknederzetting.[732]

Het archeologisch onderzoek bestond uit twee proefputten die zijn aangelegd op het plein van *De Plaetse*. Hierbij kon vastgesteld worden dat het plein tot diep in de 20ste eeuw onverhard is gebleven en dat het een lange geschiedenis kent. De oudste fase gaat namelijk terug tot de 12de-15de eeuw; omwille van de beperkte aard van het onderzoek is er geen preciezere datering voorhanden.

In **Kruishoutem** vond archeologisch onderzoek plaats op drie aparte deelzones verdeeld over de Markt, die vandaag in drie delen uiteenvalt, onderling gescheiden door de Kerkstraat en de Hoogstraat.[733] Het onderzoek vond meer bepaald plaats op de delen ten noorden en ten zuiden van de Kerkstraat. Het zuidelijke deel ligt ten westen van de huidige kerk. Deze kerk is een 19de-eeuws gebouw en kent een andere oriëntatie, en dus ook een andere ruimtelijke voetafdruk, dan zijn voorloper: dit oudere kerkgebouw was min of meer west-oost georiënteerd, het huidige kerkgebouw is NW-ZO georiënteerd. Rond 1840 (Atlas der Buurtwegen) mat het plein zo'n 8650 m^2, inclusief de kerk en het kerkhof. Deze vormden eigenlijk een groot deel van het plein (c. 4700 m^2); de eigenlijke pleinruimte bevond zich vooral ten noorden van de kerk en het kerkhof. De noordelijke deelzone van het archeologisch onderzoek bevindt zich hier.

Naast de begravingen (zie Hoofdstuk 7.3.4.4) zijn de oudst aangetroffen sporen twee ophogingslagen, aangetroffen in de noordelijke deelzone. De ouderdom van deze lagen kan niet goed bepaald worden. De moederbodem is hier ten eerste niet bereikt. De stratigrafische opbouw bestaat, van onder naar boven, uit een laag "verspoeld wit zand en humeuze brokken" waarvan gedacht wordt dat het een natuurlijke, alluviale afzetting betreft, ontstaan na een overstroming van de Stampkotbeek;[734] een dunne humeuze, zwarte laag; een "zeer humeus pakket zand" met een dikte van zo'n 40 tot 80 cm, geïnterpreteerd als een eerste ophogingslaag; en ten slotte verschillende ophogingspakketten.[735] In de rapportage

729 De Graeve, Deschepper, Cherretté 2017.
730 Met name de *Carte figurative van de situatie, grootte ende ghelegenheyt der gheheele stede, vrijhede, baronye ende marquisaat van Viane*. opgemaakt door Pierre Van Damme, beëdigd landmeter, 1762 (Rijksarchief Gent, Fonds Kaarten en plannen, nr. 1163: http://search.arch.be/imageserver/topview.php?FIF=514/514_0549_000/514_0549_000_01163_000/514_0549_000_01163_000_0_0001.jp2).
731 Berings 1979, p. 135.
732 Borremans 1982.
733 Van Kampen 2022.
734 De zeer beperkte documentatie van deze laag zoals gegeven in de rapportage laat niet toe dit onafhankelijk te evalueren.
735 Van Kampen 2022, pp. 26-32.

wordt melding gemaakt van de vondst van een munt uit de 12de eeuw[736] en van reducerend gebakken aardewerk in deze 'eerste ophogingslaag'. Het aardewerk wordt niet in detail besproken; de munt is een *maille (petit denier)* van Diederik van de Elzas, te dateren tussen 1128-1168.[737] Zo kan deze ophogingslaag ten vroegste in het tweede kwart van de 12de eeuw gedateerd worden, maar de datering van de onderliggende lagen is onzeker.

In de rapportage wordt melding gemaakt van kleine, vierkante paaltjes, aangetroffen op "een dieper, laat middeleeuws, niveau".[738] Het is echter niet duidelijk over welk niveau het dan gaat en wat de exacte datering is van deze sporen. Wel kan akkoord gegaan worden met de interpretatie dat het waarschijnlijk gaat om palen die te associëren zijn met marktactiviteiten op deze locatie.

Samenvattend kan op basis van deze nog lacunaire info toch een patroon herkend worden: de archeologisch onderzochte pleinen zijn allemaal in de late middeleeuwen aangelegd. Waar deze aanleg vrij precies gedateerd kan worden, met name in Lede en Nederbrakel, gaat het om de 13de-14de eeuw enerzijds en de latere 14de-vroege 15de eeuw anderzijds. In Lede gaat de open ruimte zelfs terug tot de volle middeleeuwen, en lijkt de 13de-14de-eeuwse 'aanleg' eerder een formalisering en herstructurering in te houden. Hetzelfde is waarschijnlijk het geval in Sint-Lievens-Houtem, al is dit hier moeilijker hard te maken. Deze archeologische info sluit goed aan bij de historische ontwikkeling die Van Durme schetst, waarbij in de 13de eeuw *plaatsen* (dus pleinen) aangelegd worden in rurale kernen.[739]

Op basis van de toponymie ('Markt' en 'Plaetse', dit laatste in Sint-Lievens-Houtem) moet er een verband zijn met marktactiviteiten en andere grote bijeenkomsten. In Sint-Lievens-Houtem kan dit verband expliciet gemaakt worden. Het is echter moeilijk om archeologisch vat te krijgen op de vermoedelijk ruime waaier aan activiteiten die plaats vonden op deze open ruimtes. Deze ruimtes werden duidelijk gebruikt als locatie om afval te dumpen en bouwmateriaal (zand, leem) te ontginnen, zoals het onderzoek in Lede, Nederbrakel en Sint-Lievens-Houtem aantonen. In Lede is er een oven of haard gevonden, in Sint-Lievens-Houtem klokovens: dit is indicatief voor het voorkomen van artisanale activiteiten op de pleinen. De paalkuilen aangetroffen in Kruishoutem zijn de enige meer duidelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van marktkramen, al moet hierbij vermeld worden dat het onderzoek in Nederbrakel nog niet volledig uitgewerkt is, en dat overal slechts (kleine) delen van de pleinen archeologisch zijn onderzocht.

De aanleg van dergelijke grote open ruimtes moet vanuit een bepaalde macht gebeurd zijn, dus vanuit een heer en/of vanuit de lokale gemeenschap. Suggesties in die richting vinden we ten eerste in Lede. De aanleg van de pleinruimte is misschien in associatie met een verschuiving, oprichting of herbouw van het kasteel van de heren van Lede – dit is echter enkel gebaseerd op het feit dat de aangetroffen wegtracés de Kasteeldreef, die de historische kern verbindt met dit kasteel, vormen. In Nederbrakel, ten tweede, verliezen particulieren delen van hun grond, hun erf, voor de aanleg of uitbreiding van het plein. Ook dit moet afgedwongen zijn vanuit of besproken geweest zijn met de grotere gemeenschap.

7.3.4.2. De ruimtelijke ontwikkeling en afbakening van kerkhoven

Op basis van de *patrocinia* en historische informatie (chronologie van de missionering, met name door Amandus en Eligius) verschijnen de eerste christelijke cultusgebouwen in de Schelde-Denderregio mogelijk al in de tweede helft van de 7de eeuw. Eenduidig

736 Het gaat om V215. Bij de spoorbeschrijving (p. 31) wordt deze munt in het begin van de 13de eeuw geplaatst; in de beschrijving van de muntvondsten blijkt echter dat het om een 12de-eeuwse munt gaat (p. 156). Verderop op p. 31 wordt gesteld dat de ophogingslagen te dateren zijn tussen begin 14de-16de eeuw. Op basis van de muntvondst wordt hier een 12de-eeuwse datering voor de 'eerste ophogingslaag' aangehouden.
737 van der Veen & van Kampen 2022, p. 156 en tabel 10.1.
738 Van Kampen 2022, p. 23.
739 Van Durme 1998, pp. 166-168.

archeologisch bewijs voor dergelijke vroege cultusgebouwen ontbreekt voorlopig in de regio quasi volledig. Het enige zekere voorbeeld betreft het tweebeukige gebouw opgericht bij de begraafplaats op de Kapellekouter in Kruishoutem; hier gaat het om een kapel. Andere vroege cultusgebouwen, die uitgroeien tot parochiekerken, kunnen verondersteld worden in Velzeke, Denderleeuw (tweede helft 7de-8ste eeuw) en Baardegem (Karolingisch) op basis van begravingen. In Hoofdstuk 7.3.3 is aangetoond dat kerkhoven, rondom parochiekerken en zo een focuspunt in historische kernen, vanaf de 9de-10de eeuw aangelegd worden.

Er wordt vaak vanuit gegaan dat kerken en kerkhoven, met name deze in historische kernen, stabiele elementen in het nederzettingslandschap vormen. Hierboven zijn echter al twee voorbeelden aangehaald die aantonen dat dit niet steeds correct is. Hoewel dit op een algemeen niveau en in vele specifieke gevallen correct is, tonen enkele hierboven reeds besproken voorbeelden ook aan dat dit zeker niet in alle gevallen geldt. In Viane is zo de Sint-Niklaaskapel, die op het plein stond, tussen c. 1775-1840 verdwenen. Ook de Sint-Amanduskerk is er enkele tientallen meters naar het zuiden verplaatst. In Kruishoutem is de kerk in de 19de eeuw heropgebouwd maar met een andere oriëntatie.

Het uitgevoerde archeologische onderzoek in rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio onderbouwt het inzicht verder dat kerken en kerkhoven niet zomaar als stabiele elementen binnen een nederzetting te definiëren zijn: hoewel hun algemene locatie vaak wel eeuwenlang dezelfde blijft, zijn er ook processen van verschuiving, inkrimping, en vergroting zichtbaar. Hierbij is vooral duidelijk dat er geen éénduidige evolutie is met betrekking tot de ontwikkeling van kerken en kerkhoven in de studieregio. Elke historische kern ziet een eigen ontwikkeling.

In **Moorsel** zijn drie grachtensystemen op basis van hun gebogen verloop en positie ten opzichte van het huidige kerkgebouw te interpreteren als kerk(hof)grachten: grachten die het areaal van de kerk, eventueel inclusief kerkhof, afbakenden (Figuur 7.10).[740] De drie grachten lopen min of meer parallel. De middelste gracht kent een sprong in het verloop, waar de ingang tot het omgrachte terrein te situeren is. Op basis van het aardewerk in de opvulling is deze gracht opgegeven in de 9de-10de eeuw. Een reconstructie van het verloop van deze gracht doet veronderstellen dat het omgrachte terrein niet de huidige kerk omvat, maar een kleinere zone ten noorden ervan. Binnen deze omgrachte zone is een rij van vier zware paalsporen aangetroffen, dit in een kleine opgravingssleuf onderzocht door het VIOE. Het ruimtelijke inzicht is dus beperkt. ^{14}C-datering plaatst deze palen in de late 8ste-9de eeuw of late 10de-eerste helft 11de eeuw (Tabel 7.6); vondsten zijn niet aangetroffen. Het is verleidelijk om in deze palenrij een restant van een oudere, houten kerk/cultusgebouw te herkennen, maar dit is niet hard te maken. De oriëntatie van de rij is licht WNW-OZO, is parallel tot de aangetroffen postmiddeleeuwse kerkhofmuur, en ook parallel ten opzichte van een graf dat op basis van het aardewerk een *terminus post quem* in de 14de eeuw kreeg. De vijf oudere graven onderzocht in deze sleuf, waarvan er drie dateren tussen c. 650-1200 n. Chr.,[741] liggen niet parallel met de palenrij, maar wel met de huidige kerk. Een paalkuil uit de palenrij doorsnijdt schijnbaar ook één van de middeleeuwse graven, maar door de sterk gelijkaardige aard van de vulling kan dit niet bewezen worden. Dit alles samen genomen lijkt het er op dat deze palenrij laat- tot postmiddeleeuws dateert, en eerder te zien is als een kerkhofafbakening. De ^{14}C-dateringen zijn in deze interpretatie dan uitgevoerd op verspit botmateriaal, wat in een kerkhofcontext geen verrassing kan zijn.

740 Klinkenborg, De Maeyer, Cherretté 2010.
741 KIA-37910, KIA-38064 en KIA-38866.

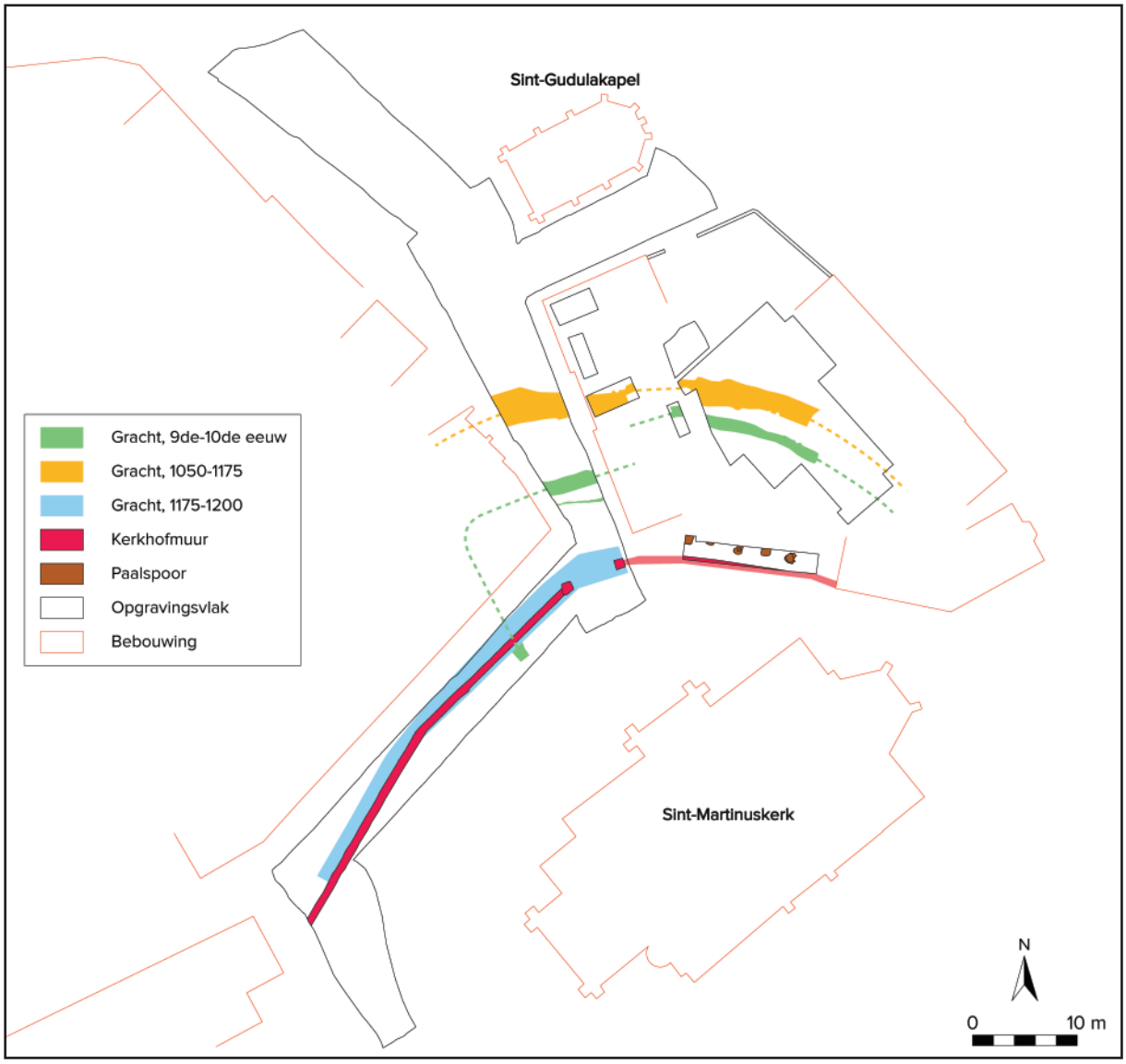

Fig. 7.10. Vereenvoudigde weergave van de drie kerkhofgrachten, de kerkhofmuur, en de palenrij te Moorsel. Naar Klinkenborg, De Maeyer, Cherretté 2010, pp. 48/50, figs. 17 en 19.

Ten noorden van de oudste kerk(hof)gracht ligt een tweede dergelijke gracht, die op basis van het aardewerk in de opvulling gedempt is tussen 1050-1175 n. Chr. De meest zuidelijke gracht bakent duidelijk een terrein af rondom (de voorloper van) de huidige kerk. Op basis van het aardewerk in de opvulling is deze gracht opgegeven tussen 1175-1200 n. Chr. De postmiddeleeuwse kerkhofmuur volgt hetzelfde tracé als deze gracht. De hierboven besproken palenrij moet dus, zoals gezegd, misschien gezien worden als een kerkhofafbakening die dienst deed in de periode tussen de opgave van de gracht en het oprichten van de kerkhofmuur.

De drie grachtensystemen, waarvan het oudste dus in de 9de-10de eeuw dateert, vormen een duidelijke aanwijzing voor het bestaan van een kerk in Moorsel vanaf de 9de-10de eeuw. Deze eerste kerk moet noordelijker gelegen hebben dan het huidige gebouw. Qua evolutie in kerkhofafbakening zien we hier een evolutie in grootte en vervolgens een verkleining of lichte verschuiving van het kerkhof, doorheen de 10de-12de eeuw. Van grachten, tijdens de volle middeleeuwen, gaat men (vermoedelijk) over tot een (gedeeltelijke) palenrij, palissade of hekwerk om het kerkhof af te bakenen tijdens de late middeleeuwen. De volmiddeleeuwse kerkhofafbakening blijft alleszins bewaard in het landschap: in de post-middeleeuwen wordt ze door middel van een kerkhofmuur versteend.

In **Lede** vormt een grachtfragment vermoedelijk de oudst bewaarde kerkhofafbakening.[742] Dit spoor dateert breed in de volle middeleeuwen. Daarop volgt een natuurstenen kerkhofmuur, bestaande uit Lediaanse kalkzandsteen. Deze dateert vermoedelijk in de late middeleeuwen, aangezien deze muur volmiddeleeuwse sporen oversnijdt, en de jongere bakstenen kerkhofmuur er deels op gezet is. De bakstenen kerkhofmuur dateert uit de 16de-17de eeuw. Ten noorden van de kerk loopt deze muur zuidelijker dan de natuurstenen muur, zodat hier een verkleining plaats vond. Ten oosten van de kerk is de bakstenen muur echter op de natuurstenen muur gebouwd, zodat het kerkhofareaal hier stabiel bleef. Ten zuiden van de kerk liggen 12de-14de-eeuwse begravingen ten zuiden van de bakstenen kerkhofmuur, zodat duidelijk is dat het kerkhof toen groter was.

In **Baardegem** zijn ook verschillende kerkhofgrachten en kerkhofmuren aangetroffen. Op basis van de eerste, voorlopige verwerking wordt een verkleining van het kerkhof doorheen de tijd voorgesteld.[743] Op dit moment is dit nog niet chronologisch te duiden, hoewel minstens een deel van de grachten in de volle middeleeuwen te dateren is.

Ook voor **Nederbrakel** is nog geen definitieve publicatie beschikbaar, maar hier is de evolutie van de kerkhofafbakening al duidelijker.[744] De begrenzing van het volmiddeleeuwse kerkhof, dat vermoedelijk aangelegd is in de 10de eeuw (zie Hoofdstuk 7.3.3.4), bevond zich buiten de opgegraven zones aan west- en oostzijde van de kerk. In de late middeleeuwen wordt het kerkhofareaal verkleind: een gracht bakent op dat moment het kerkhof af. Deze gracht is zowel ten westen als ten oosten van de kerk aangetroffen. In de late 14de-vroege 15de eeuw wordt deze gracht opgegeven, en bouwt men op nagenoeg dezelfde locatie een natuurstenen muur. Deze bleef bestaan tot het kerkhof in 1820 werd opgegeven.

In **Kruishoutem** is de info over de afbakening van het kerkhof beperkt, zowel ruimtelijk als chronologisch. Het vol- en laatmiddeleeuwse kerkhof lijkt iets groter geweest te zijn dan het postmiddeleeuwse kerkhof. Het was afgebakend met grachten; in de post-middeleeuwen was er een natuurstenen kerkhofmuur én een greppel die langs de buitenzijde van de muur liep.

In **Velzeke**, ten slotte, zijn twee vroeg- tot volmiddeleeuwse kerkhofgrachten aangetroffen (zie Hoofdstuk 7.3.3.4). De buitenste gracht is jonger dan de binnenste gracht, zodat hier een vergroting van het kerkhofareaal heeft plaats gevonden. Een pakket uit eind 13de-begin 14de eeuw dekt de buitenste gracht af. Het is echter onduidelijk of het kerkhof in de late middeleeuwen nog in gebruik is.

Zoals gesteld kan er op dit moment geen lijn getrokken worden in de evoluties van deze kerkhoven en hun begrenzingen tijdens de volle-late middeleeuwen. Sommige kennen een uitbreiding (Moorsel, Velzeke), andere een inkrimping (Nederbrakel, misschien Baardegem). Het is wel duidelijk dat deze kerkhoven in eerste instantie, tijdens de volle middeleeuwen, afgebakend zijn door middel van grachten. Kerkhofmuren, in natuursteen of baksteen, verschijnen pas in de late middeleeuwen (misschien Lede) maar vooral in de post-middeleeuwen. De oudste kerkhofgrachten dateren in de 9de-10de eeuw (Moorsel, Velzeke). In Ninove is een gelijkaardige situatie archeologisch aangetroffen. Daar bevond zich, onder de premonstratenzerabdij op de Koudenberg, een begraafplaats die van een zone akkerland afgescheiden was door middel van een gracht.[745] Dateringsonderzoek op de graven plaatst ze in de late 10de-eerste helft 12de eeuw, dus vóór de oprichting van de abdij in 1137. Dit kerkhof wordt in verband gebracht met de eerste kerk van Ninove.

742 Bradt 2021.
743 Ongepubliceerde informatie SOLVA.
744 Archeologische Dienst SOLVA 2018.
745 Van den Hove *et al.* 2024.

Het afbakenen van kerkhoven vanaf de 9de-10de eeuw, zoals herkend in de Schelde-Denderregio, past binnen de evolutie die door Lauwers via historisch onderzoek herkend is voor Frankrijk.[746] Vanaf de 9de eeuw zal de Kerk groot belang beginnen hechten aan de ruimtelijke stabiliteit van de kerkgebouwen, dit zowel uit praktische overwegingen (de lokale kerk als focuspunt binnen het grondgebied waarin ze de tiende verkreeg) als uit ideologische overwegingen (kerkgebouwen en kerkhoven als materialisatie en ankerpunt voor de gemeenschap van levenden en doden).[747] Kerkgebouwen worden ook steeds meer gewijd tot heilige plaatsen; vanaf de 10de eeuw worden ook kerkhoven gewijd, hoewel het gebruik pas wijdverspreid raakte op het einde van de 11de eeuw.[748] Echter, ook zonder specifieke wijding aanzag men de kerkhoven als afgelijnde, beschermde ruimtes met specifieke regels.[749] In Zuid-Europa komen vanaf de late 7de eeuw teksten voor waarin cirkelvormige zones van 30 passen rondom de kerk aanzien worden als maatstaf voor nieuw aangelegde kerkhoven. Archeologisch stelde Zadora-Rio twee grote groepen vast wat betreft de omvang van de kerkhoven: de kleinere 30-40 m in diameter, de grotere 50-60 tot 80 m in diameter.[750] De archeologisch gekende volmiddeleeuwse kerkhofafbakeningen in de Schelde-Denderregio zijn echter te fragmentair gekend om uitspraken te doen over de oppervlakte van het terrein dat ze afbakenden.

7.4. DISCUSSIE: HISTORISCHE KERNEN EN DORPSVORMING IN DE SCHELDE-DENDERREGIO

In dit hoofdstuk is getracht de ouderdom, aard en ontwikkeling van rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio te achterhalen. Er zijn 1184 dergelijke rurale historische kernen in het studiegebied, geïnventariseerd op basis van 19de-eeuws kaartmateriaal. Op basis van de aan- of afwezigheid van een kerkgebouw worden deze opgedeeld in twee grote groepen: dorpen, met een kerk (N = 232) en gehuchten, zonder een kerk (N = 952). Klassiek wordt er vanuit gegaan dat zeker deze 'dorpen' (dus: kernen met een kerk) in de Schelde-Denderregio ontstaan zijn tijdens de volle middeleeuwen. Hard bewijs ontbrak echter om deze bewering te staven.

In dit hoofdstuk is in eerste instantie gekeken naar de twee klassieke indicatoren die in onderzoek gebruikt worden om een vroegmiddeleeuwse oorsprong van een 'dorp' (kern met kerk) te achterhalen: het toponiem en het *patrocinium*. Hieruit blijkt dat 48 rurale kernen (4,05 %) een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem én een kerk/kapel die op basis van het *patrocinium* gesticht kan zijn in de vroege middeleeuwen. Daarnaast zijn er 121 kernen (10,22 %) met enkel een vroegmiddeleeuws nederzettingstoponiem (waarvan 35 met een kerk/kapel die na de vroege middeleeuwen dateert op basis van het *patrocinium*), en 75 kernen (6,33 %) met enkel een vroegmiddeleeuwse kerk/kapel (op basis van het *patrocinium*). In totaal gaat het zo om 243 rurale historische kernen (20,52 %) waar een vroegmiddeleeuwse oorsprong waarschijnlijk tot vrij zeker is.

Dit suggereert dus dat het overgrote deel van de rurale historische kernen in de regio zijn ontstaan kent na de vroege middeleeuwen. Echter, dit cijfer is met zekerheid een onderschatting van het aantal historische kernen met vroegmiddeleeuwse oorsprong. Archeologisch onderzoek toont aan dat ook kernen met een toponiem dat niet met zekerheid op een vroegmiddeleeuwse nederzetting wijst, bewoond konden zijn tijdens de vroege middeleeuwen. De kernen van Velzeke (Gallo-Latijns toponiem) en Lede (Germaans landschappelijk toponiem) tonen dit duidelijk aan.

746 Lauwers 2005; Lauwers 2013.
747 Lauwers 2005, pp. 30-35.
748 Lauwers 2005, pp. 137-139.
749 Lauwers 2005, pp. 140-145.
750 Zadora-Rio 1989a.

Een waarschijnlijke vroegmiddeleeuwse oorsprong van een historische kern zegt niets over de aard en ontwikkeling van de nederzetting, tijdens de vroege middeleeuwen of erna. Archeologisch onderzoek is hierbij cruciaal. Op dit moment is in 60 rurale kernen reeds archeologisch onderzoek uitgevoerd. De aard en omvang van dit onderzoek is sterk verschillend. Archeologische opgravingen over grotere oppervlakken (> 1000 m^2) is zeer zeldzaam. Echter, ook meerdere kleinere interventies leveren op termijn waardevolle inzichten op.

Deze archeologische dataset is nog te klein om op een regionaal niveau een inzicht te krijgen in de aard en ontwikkeling van rurale historische kernen in de Schelde-Denderregio. Niettemin kan in een derde van de archeologisch onderzochte kernen een vroegmiddeleeuwse aanwezigheid aangetoond worden. Deze aanwezigheid kan wel heel verschillend zijn qua aard: van residueel vondstmateriaal gaat het tot eigenlijke rurale nederzettingen. Vol- en laatmiddeleeuwse aanwezigheid is daarentegen quasi overal duidelijk aangetoond (in 57 van de 60 onderzochte kernen) maar ook hier kan de aard sterk verschillen. Continuïteit vanuit de vroege middeleeuwen is meestal zeer moeilijk aan te tonen. De uitzondering vormen de kerken en kerkhoven, waar continuïteit zo goed als zeker is.

Deze kerken en kerkhoven kennen individuele geschiedenissen. Op basis van de *patrocinia* kunnen er heel wat kerken/kapellen in de tweede helft 7de-9de eeuw gesticht zijn.[751] Binnen het studiegebied gaat het meer bepaald om 123 kerken/kapellen in een historische rurale kern. Archeologisch is dit echter heel wat moeilijker te duiden. Enkel op het grafveld Kruishoutem – Kapellekouter is met zekerheid een kapel aanwezig die in de vroege middeleeuwen, vermoedelijk de 8ste eeuw, gesticht is. Het gaat om een houten éénbeukig gebouw dat na opgave opgevolgd wordt door een steenbouw die enkele meters verderop ligt. Ook in Velzeke, Baardegem en Moorsel is er mogelijk een vroegmiddeleeuws kerkgebouw aanwezig, dit op basis van begravingen die in deze periode dateren. Vooral de 10de eeuw lijkt een belangrijk moment te zijn voor de kerken en de kerkhoven. De bewijslast voor hun bestaan neemt toe (met bewezen steenbouw uit de tweede helft 10de-vroege 11de eeuw in Velzeke, Denderleeuw en ook Ename), en op hetzelfde moment verdwijnt de eerdere diversiteit in begrafenislocaties. Zogenaamde 'veldbegraafplaatsen' en begravingen in/nabij nederzettingen komen niet meer voor tijdens de volle middeleeuwen. Een opvallende en specifieke uitzondering op dit vlak is het grafveld op de Kapellekouter in Kruishoutem. In tegenstelling tot het grafveld van Merelbeke – Caritas, dat ten laatste in de 10de eeuw verdwijnt, blijft dit grafveld in gebruik tot in de 14de eeuw. De onderscheidende factor is zonder de twijfel de aanwezigheid van de Sint-Pieterskapel, wat ervoor zorgde dat deze begrafenislocatie transformeerde van 'grafveld' tot 'kerkhof'.

Zoals gesteld is de archeologische informatie op dit moment nog te beperkt om veel inzicht te krijgen in de aard, morfologie, en ontwikkeling van de historische kernen tijdens de middeleeuwen. Strikt gesteld is het zelfs niet mogelijk om individuele kernen als 'dorp' of als bewoningsconcentratie te definiëren, niet volgens de criteria van Zadoria-Rio noch op basis van deze opgesteld door Peytremann. Er wordt, ook in deze studie, wel van uit gegaan dat het om geconcentreerde bewoning gaat; ten minste, toch voor deze rurale historische kernen met een kerk. Dit is gebaseerd op de hierboven uiteengezette hypothese met betrekking tot de 10de eeuw als centraal moment voor de kerken en vooral voor de kerkhoven. Het centraliseren van de begraving op één locatie, die nauw verbonden is met een kerkgebouw en met de Kerk als instituut (met de lasten en plichten die daarbij komen) en als groeiend middelpunt van centrale rituelen (doop, huwelijk, begraving, ...), moet op zijn minst een extra impuls gegeven hebben aan de gemeenschapsvorming van rurale gemeenschappen in de Schelde-Denderregio. Volgens het *inecclesiamento*-model zou dit ook effectief voor

751 Berings 1986b.

bewoningsconcentratie gezorgd hebben, maar dat is op dit moment dus niet te bewijzen. Ook is het niet mogelijk om na te gaan of de kerk de bewoning voorafgaat (en dus de rol van 'focuspunt' aannam), dan wel dat kerken gesticht zijn in reeds bestaande nederzettingen. Een derde mogelijke piste is dat beide samen op een nieuwe locatie aangelegd zijn – in dit geval zou het om nieuwe stichtingen gaan, waarbij de relatie tot oudere bewoning heel divers kan zijn. In Baardegem en Nederbrakel, de twee historische kernen waar deze relatie onderzocht kan worden, lijken bewoning en begraving gelijktijdig aangelegd. De kleinere onderzochte oppervlaktes en met name het feit dat deze opgravingen op moment van schrijven nog niet volledig uitgewerkt zijn, maakt het moeilijk dit verder te evalueren. In Moorsel vormt de aanleg van het grafveld een belangrijk moment: het eerder bestaande, NW-ZO georiënteerde landindelingssysteem, wordt dan (deels) opgegeven. Het is echter niet geweten of dit landindelingssysteem bijvoorbeeld akkerland afbakende, dan wel structuur gaf aan een nederzetting.

Het *incastellamento*-model moet daarentegen verworpen worden als verklarend model voor bewoningsconcentratie in de Schelde-Denderregio. De verhouding tussen het aantal gekende motteversterkingen in het studiegebied (N=85 volgens de inventaris van Herremans *et al.* (2023), waarvan 32 met de kwalificatie 'zeker/vermoedelijk': Categorieën A en B) en het aantal rurale historische kernen (1184, waarvan 232 met kerk/kapel) maakt duidelijk dat, op het niveau van de studieregio, motteversterkingen geen sturend element geweest kunnen zijn in het ontstaan van deze historische kernen. Omgekeerd is de relatie een stuk sterker: van de 84 zekere/vermoedelijke mottekastelen in de provincies West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Antwerpen staan er 38 in relatie tot een rurale historische kern, en nog eens 18 tot een stedelijke historische kern.[752] Daar waar een motte aanwezig is, is ze een belangrijk element in de nederzetting, maar mottes vormen dus geen drijvende factor in het proces van bewoningsconcentratie. Gelet ook op de hier voorgestelde, maar nog hypothetische, chronologie, met de 10de eeuw als belangrijk vormingsmoment van rurale historische kernen met kerk, lijkt het ook zo te zijn dat de mottes eerder bij reeds bestaande bewoningsconcentraties zijn aangelegd, eerder dan dat ze een aanleiding vormden tot concentratie.

Kerken en kerkhoven zijn natuurlijk ook maar voor een klein deel van de rurale historische kernen (19,6 %) een drijvende factor achter de bewoningsconcentratie geweest. Het *inecclesiamento*-model is dus evenmin als enige verklaring naar voor te schuiven voor bewoningsconcentratie als algemeen fenomeen binnen de Schelde-Denderregio. Voor die rurale historische kernen zonder kerk moet de bewoningsconcentratie dus vanuit andere motieven verklaard worden. De demografische en sociaal-economische motieven (bevolkingsgroei, reorganisatie van het landschap, kapitaaldaling, …) die in de literatuur naar voor komen, zijn heel waarschijnlijke kandidaten.

Ondanks de nog beperkte archeologische informatie voor rurale historische kernen, kon wel meer inzicht verkregen worden in twee aspecten van het ruimtebeheer binnen deze (vermoedelijke) middeleeuwse bewoningsconcentraties. Het gaat om het bestaan van open/onbebouwde ruimtes en het aanleggen van pleinen enerzijds, en om de omvang en afbakening van kerkhoven anderzijds. Het archeologisch onderzoek toont het bestaan van open ruimtes binnen de rurale historische kernen doorheen de volle en late middeleeuwen. Deze werden vermoedelijk gebruikt voor sociale, economische en/of rituele activiteiten, zoals als akkerland, weiland, boomgaard, bleekweide, marktterrein, locatie voor rechtsspraak, … Het is archeologisch quasi onmogelijk om hier vat op te krijgen. Het feit dat ruimte ook van gebruik kon veranderen (bijvoorbeeld in Wortegem-Petegem of in Baasrode) wijst op het dynamische karakter van deze rurale historische kernen: het waren geen 'bevroren' nederzettingen.

752 Herremans *et al.* 2023.

De beschikbare informatie toont dat in verschillende rurale historische kernen in de late middeleeuwen een plein aangelegd wordt. Dit gebeurt, waar vast te stellen, in de 13de-14de eeuw. Vermoedelijk gaat het in veel gevallen eerder om een uitbreiding en formalisering van bestaande open ruimte, zoals in Lede duidelijk is. Het bestaan van deze formele open ruimtes vormt tot op heden het meest duidelijke archeologische bewijs voor een bewoningsconcentratie; immers, ze wijzen op de nood om op gemeenschapsniveau over een formele, grote en permanente open ruimte te beschikken.

Wat betreft de kerkhoven is het zeer aannemelijk dat kerkhoven in rurale historische kernen ten laatste in de 10de eeuw afgebakend waren met een gracht. Pas vanaf het einde van de late middeleeuwen zal men kerkhofmuren bouwen in bak- of natuursteen. Deze muren zorgen ervoor dat de afbakening, en dus ook de omvang en locatie, van kerkhoven heel wat stabieler wordt en *de facto* definitief vast komt te liggen. Tijdens de volle middeleeuwen durfde deze omvang en locatie wel eens te veranderen, al is er geen lijn te trekken in de evolutie over de verschillende kernen heen. Gelet op het belang van de kerkhofgrens als afbakening van de heilige, beschermde ruimte die het kerkhof vanaf de 10de eeuw werd, is het verkeerd om in de aanleg van deze grachten een eenduidig signaal te zien van ruimtelijke druk binnen de rurale historische kernen. Dit kan uiteraard zeker meegespeeld hebben, maar dat is op dit moment moeilijk te evalueren vanuit de archeologische gegevens.

Het vermoedelijke belang van kerken en kerkhoven als aanstoker in het proces van bewoningsconcentratie heeft als logisch gevolg dat de acties en keuzes van elites een belangrijk element vormden. De oprichting van een kerk was immers een elite-zaak, gelet op het kapitaal dat nodig was om het gebouw op te richten en in te richten en om religieus personeel te onderhouden. Met uitzondering van enkele gevallen kan hier echter enkel op vrij algemeen niveau over gesproken worden. Er zijn namelijk weinig historische bronnen ter beschikking die toelaten een goed beeld te krijgen op elites in de regio, en dit tot in de 11de eeuw.[753] Niettemin is op basis van de beschikbare info wel duidelijk dat er in de regio tijdens de vroege middeleeuwen zowel kerkelijke als seculiere elites aanwezig waren, en dat beide kerken stichtten.

Qua kerkelijke elites is er op basis van onder andere de *patrocinia* St. Amandus en St. Petrus een verband te vermoeden met abdijen als stichter.[754] Detailstudies van bepaalde abdijen, zoals die van St. Baafs in Gent, laten toe dit te concretiseren. Deze abdij bezat tussen Schelde en Dender, met name tijdens de vroege middeleeuwen, een omvangrijk gebied. De kernen werden gevormd door enkele domeinen en 'domeingroepen': Vlierzele – Papegem – Bavegem, Sint-Lievens-Houtem, Gijzenzele, Munkzwalm, en Sint-Lievens-Esse – Godveerdegem.[755] Vlierzele werd in de 7de eeuw door een zekere Morbertus aan de abdij geschonken. Verhulst ziet er op dat moment een geïsoleerde hoeve in, die in 976 tot centrum van een *villa* is uitgegroeid, waar dan ook Papegem en Bavegem onder vielen.[756] Op dat moment bezitten de drie nederzettingen over een cultusgebouw: volgens Verhulst gaat het voor Vlierzele om een kerk, voor Papegem en Bavegem om een kapel die te Bavegem lag; de kapel van Papegem zou in de loop van de 11de eeuw gesticht worden. De uitbouw van Vlierzele tot domeincentrum door de St.-Baafsabdij ging hier dus gepaard met het stichten van een kerk en een kapel. De latere stichting van een kapel in Papegem kan vermoedelijk gezien worden als een product van verdere bevolkingsgroei in deze plaats, waardoor nood was aan een eigen cultusgebouw. Gijzenzele kent vermoedelijk een gelijkaardige

753 In de periode 900/950-1050 verschijnen voor het eerst meer meldingen over seculiere heren en hun bezit, vaak in context van schenkingen van delen van domeinen aan kerkelijke instellingen. Het is op basis van deze meldingen echter niet mogelijk om het bestaan of de ontwikkeling van de eventuele kerk na te gaan. Zie voor de ontwikkeling van de seculiere elite in de Schelde-Denderregio: Dhondt-Stevens 1945; Koch 1956; Warlop 1968, pp. 38-54.
754 Berings 1986b.
755 Verhulst 1958, pp. 327-458.
756 Verhulst 1958, pp. 341-346.

ontwikkeling als Vlierzele: volgens Verhulst verkreeg de abdij nog in de 7de eeuw hier een hoeve, die ze uitbouwde tot een domein waar in 976 een kerk vermeld wordt.[757] Het St. Baafs *patrocinium* van de kerk van Gijzenzele versterkt deze hypothese. Sint-Lievens-Houtem is een ietwat ander verhaal. De abdij verkreeg dit domein met reeds bestaande kerk via een ruil, in 976, met de seculiere grootgrondbezitter Folgbertus, een *fidelis* van keizer Otto II.[758] Volgens Verhulst bestond dit domein, alsook de kerk, op dat moment nog niet lang – zodat de kerk vermoedelijk is gesticht door Folgbertus. Munkzwalm, ten slotte, stond eerst gekend als het domein Wormene. Koch en Verhulst bouwen een hypothese op waarbij het element Wormene door Godfried van Verdun uit dit domein werd geüsurpeerd, waarna de abdij kort na het jaar 1000 Munkzwalm 'promoveerde' tot domeincentrum.[759] In 976 wordt het domein Wormene vermeld met twee kerken, die volgens Verhulst echter niet te Wormene zelf lagen, maar wel in Munkzwalm en Sint-Denijs-Boekel.[760] Meer bepaald zou het in Munkzwalm niet om de huidige kerk gaan, maar om een kapel gelegen in het gehucht Ten Berge, ten noordoosten van de historische kern van Munkzwalm. De kerk van Munkzwalm zou vervolgens vóór 1108, wanneer ze wel als hoofdkerk met afhankelijkheden in Sint-Denijs-Boekel en Ten Berge, door de abdij gesticht zijn. In Sint-Lievens-Esse en Godveerdegem is de ontstaansgeschiedenis van de kerk onduidelijk, omdat de abdij er zo laat gronden verkrijgt (in de 11de-12de eeuw), toen de respectievelijke kerken reeds bestonden.[761]

Seculiere elites zijn moeilijker te identificeren. Het St. Martinus *patrocinium* zou een indicator kunnen zijn, vooral dan voor de rol van hogere elites zoals de Frankische koningen.[762] Hierboven werd al de (vermoedelijke) stichting van de kerk van Sint-Lievens-Houtem door Folgbertus genoemd. De enige goed gekende voorbeelden van de rol van seculiere elites in kerkstichtingen – en dus ook in bewoningsconcentratie – in de Schelde-Denderregio zijn Ename en Velzeke. In beide gevallen gaat het om Herman van Verdun, markgraaf van Ename.[763] In Ename richt hij twee kerken op, de Sint-Salvator en Sint-Laurentiuskerk; enkel die laatste zal blijven bestaan nadat de *portus* van Ename gedemilitariseerd wordt door de graaf van Vlaanderen, in de tweede helft van de 11de eeuw. In Velzeke gaat het misschien om een herbouw van een reeds bestaande kerk. In het geval van Herman van Verdun gaat het overduidelijk om de hoogste seculiere elite, en vormden de kerkstichtingen/verbouwingen slechts een onderdeel binnen een bredere strategie van machtsuitbouw en -consolidatie.

Er kan ook nagedacht worden over de morfologie van de vol- en laatmiddeleeuwse rurale kernen. Op basis van onderzoek in naburige regio's was er waarschijnlijk een grote morfologische diversiteit.[764] Als vroege vorm is de *semi-nucleation* waarschijnlijk een belangrijk type geweest.[765] Onderzoek naar Binnen-Vlaanderen maakt het waarschijnlijk dat deze nederzettingsvorm ook op de zand- en zandleemgronden voorkwam tijdens de 8ste-9de eeuw.[766] Binnen de Schelde-Denderregio is de nederzetting van Gentbrugge – Het Kamp het enige gekende voorbeeld. Het is dus nog onzeker of dit nederzettingstype ook zuidelijker op de zandleem- en leemgronden voorkomt. Dergelijk meer verspreide vorm van geconcentreerde bewoning is alleszins nog zichtbaar op het historisch kaartmateriaal (zie bijvoorbeeld Lemberge). Voor de volle middeleeuwen zijn er archeologisch voorbeelden van geconcentreerde bewoning gekend op de zandgronden, met name in Sijsele, Evergem

757 Verhulst 1958, pp. 335-336
758 Verhulst 1958, pp. 89/398-403.
759 Koch 1950, pp. 152-153; Verhulst 1958, pp. 426-435.
760 Verhulst 1958, pp. 433-435.
761 Verhulst 1958, pp. 453-454/456.
762 Berings 1986b.
763 Callebaut 2012; Callebaut 2015.
764 Bijvoorbeeld Roberts 1996; Peytremann 2003; Rippon 2009; Verspay *et al.* 2018.
765 Blair 2018, pp. 294-298.
766 Deschepper 2022, pp. 275-278.

en Zele.[767] Historisch is er het voorbeeld van Kluizen.[768] Het gaat hierbij ook om *semi-nucleations*. Vermoedelijk kunnen we gelijkaardige nederzettingsvormen, met variaties in dichtheid van de opeenvolgende erven, aantreffen op de zandleem- en leemgronden in de Schelde-Denderregio. De aanwezigheid van vroeg- en volmiddeleeuwse grachtensystemen en erven in rurale historische kernen, zoals te Ouwegem, Baardegem, en Letterhoutem, suggereert dit, hoewel de fragmentaire aard van de gegevens waarschuwt voor te sterke conclusies. Tijdens de late middeleeuwen is er in minstens een deel van de kernen sprake van een verdichtingsproces, waarbij vrij smalle, aaneensluitende woonpercelen ontstaan. Dit is alleszins vastgesteld op de site Nederbrakel – Marktplein, waar in de 13de-14de eeuw minstens drie percelen naast elkaar lagen. Van twee kon de breedte bepaald worden, op zo'n 9,5 m en 13 m.

Tot slot moet er gewezen worden op de vele gehuchten met schijnbaar jonge toponiemen. Het gaat hoofdzakelijk om wat hier "straat-gehuchten" worden genoemd. Het gaat om rurale historische kernen met een toponiem eindigend op 'straat', bijvoorbeeld 'Nieuw Straete', 'Klodde Straet', 'Pelaene Straete'. Hun aandeel in de DB HK is vrij omvangrijk: N= 179; 15,12 %. Morfologisch – op basis van het historisch kaartmateriaal – gaat het vaak om weinig geordende bewoning langs een weg of straat. Dergelijke 'lintbebouwing' of rijgehuchten ontstonden volgens Thoen wanneer bewoning vanuit *dries*-gehuchten toegroeide naar de dorpskernen, of zonder 'startpunt' langs belangrijke wegen.[769] Er zijn verschillende benoemingsmotieven voor straten: naar bezitter of aangelande, naar ligging, naar bodemgesteldheid, naar reliëfkenmerk, naar functie of bestemming, naar afzoming of begroeiing. Belangrijk is dat het hier steeds om secundaire benamingen gaat: de naam van de straat wordt afgeleid van een reeds bestaand element, de straatnaam is dus jonger. Het woord *straat* werd in eerste instantie, schijnbaar vanaf de 13de-14de eeuw, gebruikt om in steden wegen binnen de bebouwde kom aan te duiden.[770] Op het platteland werd het woord *weg* vóór het woord *straat* gebruikt om verkeerswegen aan te duiden; *straat* komt er voor vanaf de 14de-15de eeuw. De groep van 'straat'-toponiemen lijkt specifiek verband te houden met het fenomeen van de straatschouwingen en met veranderingen in het beheer van het wegennet, waarbij de aanleg en het onderhoud van de wegen eerst diende te gebeuren door de ontvangers van het weggeld (dus door specifieke individuen), maar vanaf de 17de-18de eeuw door de aangelanden.[771] Door het gemeenschappelijke karakter van het wegonderhoud in deze periode, waar via straatschouwingen door de overheid werd op toegezien, werd er in de administratie, en vermoedelijk ook door de lokale gemeenschap, een groter belang gehecht aan de straatnamen.[772] Op die manier konden straatnamen overgedragen worden op bewoningsconcentraties langs deze straten, die al dan niet een ouder toponiem hadden. Dit proces ligt waarschijnlijk aan de basis van het verschijnen van de 'straat'-toponiemen op het 18de- en 19de-eeuwse kaartmateriaal. Een groot deel verdwijnt daarna ook weer, toch als nederzettingsnaam, wat suggereert dat het in verschillende gevallen niet om 'gewortelde' nederzettingsnamen ging, maar slechts om een meer tijdelijk fenomeen. In ieder geval is het belangrijk te benadrukken dat de jonge toponymie geen directe relatie hoeft te hebben tot de ouderdom van de eigenlijke bewoning waarnaar het toponiem verwijst.[773]

Naast de "straat-gehuchten" zijn er ook bewoningsconcentraties in de DB HK met namen die op een jongere oorsprong van de bewoning wijzen. Het gaat om zuiver Middelnederlandse of jongere namen, zoals Koekhamer (Erpe), Houten Kruis (Moorsel) of Vogelzang (Vollezele),

767 Verbrugghe 2020, pp. 139-145/151-155.
768 Verhulst 1991a.
769 Thoen 1988, p. 688.
770 Claes 1987, p. 83. In Gent dateren de oudste attestaties van namen met *straat* uit de 14de eeuw: Gysseling 1954.
771 Schepers 2019.
772 Mondelinge mededeling Brecht Persoons.
773 Mondelinge mededeling Brecht Persoons.

naast een vrij belangrijke groep van toponiemen die eindigen op *-hoek* (N= 64; 5,4 %). Dit type naam suggereert ook een jongere (laat- of post-middeleeuws) oorsprong van de bewoning.[774] Ze worden ook laat geattesteerd. Voorbeelden zijn Weldenhoeksken (Welden; niet opgenomen in het *Toponymisch woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen*, wat een eerste attestatie na het einde van de 16de eeuw doet vermoeden) of Koekhamer (Erpe; dit toponiem verschijnt schijnbaar pas na 1800 aangezien het niet opgenomen is in het *Toponymisch woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen*, noch in een licentiaatsstudie die het toponymisch materiaal voor Erpe tot 1800 heeft bestudeerd).[775]

Hoewel een studie naar deze jongere nederzettingsnamen ontbreekt, de jonge toponymie en attestaties op zich geen oudere oorsprong uitsluiten, en er ook binnen dit onderzoek geen systematische analyse heeft plaats gevonden, is er de indruk dat het vooral om laat- en post-middeleeuwse bewoningsconcentraties gaat. Archeologisch is er het probleem dat er amper onderzoek heeft plaats gevonden in deze groep van rurale historische kernen. Binnen het onderzoeksgebied gaat het enkel om het gehucht Weldenhoeksken, waar veldprospectie de aanwezigheid van middeleeuws aardewerk toonde.[776] Het gehucht ligt aan de noordzijde van de Weldenkouter,[777] aan het punt waar de Zwalmbeek in de Schelde vloeit. Op de Ferrariskaart staat de plaatsnaam *Waelenhoeckxken*, op jongere kaarten (namelijk Vandermaelenkaart en gereduceerd kadaster) staat *Weldenhoeksken*. Toponymisch lijkt het dus om een jonge bewoningsconcentratie te gaan; het gevonden aardewerk kan zo bijvoorbeeld via bemesting aangevoerd zijn. Echter, op de hoogtekaart is, in de hoek van de huidige Kouterstraat en Roosstraat, een cirkelvormige depressie zichtbaar met een hoefijzervormige gracht die daar op aansluit (Figuur. 7.11). Hier is in de jaren '90 een opgraving gebeurd, een lange sleuf werd erdoor getrokken. De walgracht werd alvast aangesneden. Oudste vondsten waren laatmiddeleeuws voor zover ik me het kan herinneren. De opgraving, olv Marie-Claire Vander Donckt is nooit gepubliceerd. Normaliter zit het opgravingsarchief in het provinciaal depot van Ename. Ten zuiden is nog een cirkelvormige gracht aanwezig, hoewel het omgrachte terrein iets rechthoekiger oogt. Dit omgrachte terrein meet zo'n 55 x 55 m. Op de Villaretkaart[778] is ter hoogte van het noordelijke grachtensysteem een cirkelvormige verhoging getekend; ter hoogte van het zuidelijke systeem is een rechthoekig grachtensysteem te zien.

In de percelering en via de hoogtekaart is daarnaast duidelijk dat de percelen ten noorden van de Kouterstraat, tussen de Rothstraat/Oossebeek en Schuisplanklos, een zeer scherpe boogvormige grens kennen naar de Scheldevlakte toe. Het hoogteverschil bedraagt c. 1 m. Deze percelen hebben op het primitief kadaster de veldnaam *Acker*,[779] wat wijst op vroegmiddeleeuws akkerland.[780] Gaat het hier om een oud restant van een *akker* die later opging in de Weldenkouter, maar – misschien door zijn excentrieke ligging – hier toponymisch bewaard is gebleven? Is er een verband met de cirkelvormige grachtensystemen? En hoe dienen deze geïnterpreteerd te worden? De tweeledige structuur van het meest noordelijke systeem wijst misschien op een motteversterking, wat ondersteund lijkt te worden door de ophoging aangeduid op de Villaretkaart. Al herkende Verhaeghe in zijn studie over laatmiddeleeuwse sites met walgracht ook dergelijke sites met een tweeledige structuur.[781]

774 Mondelinge mededeling Luc Van Durme.
775 Van Droogenbroeck 1973.
776 CAI ID 508263: "1 fragment Siegburg, 18 fragmenten middeleeuws grijs". Dit onderzoek is niet gepubliceerd zodat verdere informatie ontbreekt.
777 Berings 1989, pp. 35-39.
778 De oudste kaart die het gebied afbeeldt: een zoektocht via het Rijksarchief (https://search.arch.be/nl/) leverde geen ouder kaartmateriaal op.
779 Vermoedelijk hetzelfde als het lemma 'Akker' in: Van Durme 2017, lemma 'Akker', onder Welden; in dit geval is de oudste attestatie 1496.
780 Verhulst 2001; Van Durme 2011, pp. 301-302.
781 Verhaeghe 1980.

Fig. 7.11. Locatie van de mogelijke mottoversterking en site met walgracht ter hoogte van het gehucht Weldenhoeksken (Welden, Oudenaarde). A: Composiet op basis van het DHMV II, ter visualisatie van het reliëf, met weergave van absolute hoogte en *hill shade* (Agentschap Digitaal Vlaanderen 2014); B: Interpretatie van de sporen zichtbaar op het DHMV II, met aanduiding van de huidige percelering en wegennet (Agentschap Digitaal Vlaanderen 2024a); C: Weergave van dit gebied op de Villaretkaart (1745-1748) (Agentschap Digitaal Vlaanderen 2024b). Alles dezelfde schaal.

De mogelijke vroeg- tot volmiddeleeuwse oorsprong van dit schijnbaar laat- tot post-middeleeuwse gehucht illustreert het hierboven gemaakte punt met betrekking tot de nood tot voorzichtig omspringen met het dateren van bewoningsconcentraties op basis van zuiver toponymische aanwijzingen.

Een breder probleem, geïllustreerd door deze discussie, is dat er amper onderzoek is naar de algemene nederzettingsevolutie tijdens en na de late middeleeuwen. Voor de late middeleeuwen ligt de focus op de zogenaamde sites met walgracht enerzijds en op ontwikkelingen binnen bestaande bewoningsconcentraties anderzijds (zie Hoofdstuk 2.1). Dit kan de indruk kan wekken dat het nederzettingslandschap tijdens de volle-late middeleeuwen zo goed als vast kwam te liggen, met als idee dat na de volmiddeleeuwse bewoningsconcentratie het nederzettingslandschap zich enkel verder ontwikkelde aan de hand van de aanleg van nieuwe, geïsoleerde sites met walgracht. Een gelijkaardig idee bestond met betrekking tot de middeleeuwse landschapsevolutie, maar bleek verkeerd te zijn.[782] Het verschijnen van de “straat-gehuchten”, al is het maar toponymisch, toont dat dit ook voor de nederzettingsevolutie geldt. Nieuw archeologisch, historisch en toponymisch onderzoek is echter nodig om dit verder uit te diepen.

782 Tack, Van Den Bremt, Hermy 1993, pp. 29/36-48.

08 | CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

8. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

8.1. CONCLUSIES

8.1.1. Samenvattende analyse

Dit onderzoek trachtte om, vanuit een archeologische invalshoek, meer inzicht te verkrijgen in de middeleeuwse nederzettingsevolutie in de Schelde-Denderregio. Deze regio wordt fysisch-geografisch gekenmerkt door (zand)leembodems en, van noord naar zuid, een toenemende rollende topografie. Historisch-geografisch staat ze dan weer gekend omwille van haar grote dichtheid aan kleine(re) bewoningsconcentraties, waarvan aan een groot deel op basis van de toponymie en *patrocinia* een (vroeg)middeleeuwse oorsprong wordt toegedicht.

Het bestaande onderzoek naar de middeleeuwse nederzettingsevolutie is tot op heden vooral historisch-geografisch en taalkundig van aard. Inhoudelijk richtte dit onderzoek zich vooral op de verspreiding en structuur van de bewoning en de ontwikkeling en structuur van het landschap. Bewoningsconcentratie wordt binnen dit historisch-geografisch onderzoek als een essentieel kenmerk van de middeleeuwse nederzettingsevolutie gezien. Centraal staat het ontstaan van 'dorpen', bewoningsconcentraties met gemeenschappelijke infrastructuur zoals kerken en pleinen. Dit gegeven wordt algemeen tussen de 10de-12de eeuw geplaatst. Nog steeds volgens de algemene historisch-geografische visie, was deze ontwikkeling intrinsiek verbonden met grootschalige evoluties in de landschappelijke en sociaal-economische structuren. Hierbinnen staat het ontstaan van kouters, die door de dorpsgemeenschappen in overleg bewerkt werden, centraal. Vragen zoals: "Hoe zagen deze dorpen er uit?"; "Hoe verliep hun ontstaan en ontwikkeling?"; "Wat was hun relatie tot andere maar gelijktijdige nederzettingsvormen en tot eventuele voorafgaande nederzettingen?" werden in deze onderzoekstraditie tot nog toe amper gesteld, voornamelijk omdat ze moeilijk te beantwoorden waren gelet op de aard van het (geschreven) bronmateriaal dat dominant gebruikt werd.

Sinds de implementatie van de 'Malta-wetgeving' met betrekking tot archeologisch onderzoek, en de volle impact ervan vanaf c. 2005, is er een sterke toename van het archeologisch onderzoek in Vlaanderen. Met het in werking treden van het hoofdstuk Archeologie uit het Onroerenderfgoeddecreet van 2013 is archeologisch onderzoek met ingreep in de bodem (zowel evaluerend van aard als opgravingen) geïntegreerd in het stedenbouwkundig proces. Het huidige onderzoek vertrok vanuit die aangegroeide archeologische dataset om het vraagstuk van de middeleeuwse nederzettingsevolutie te benaderen. Meer bepaald lag de focus in dit syntheseonderzoek op drie onderwerpen: het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap; de aard, evoluties en relaties van middeleeuwse rurale nederzettingen; en het ontstaan en de evolutie van de rurale historische kernen.

Voor de reconstructie van het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap werd ingezet op een interdisciplinaire benadering, waarbij ook gebruik gemaakt werd van de 'klassieke' bronnen – de toponymie en *patrocinia* – om tot een zo compleet mogelijk beeld te komen. De omvang en spreiding van de huidige archeologische dataset laat immers nog geen zuiver archeologische benadering toe. Echter, ook bij voldoende grote archeologische datasets blijft de hier toegepaste holistische benadering, waarbij verschillende bronnen evenwaardig worden geanalyseerd, essentieel. Voor deze holistische benadering werden drie nieuwe, regionale datasets opgebouwd: een archeologische dataset, een toponymische dataset, en een dataset van religieuze instellingen en hun *patrocinia*. Voor de toponiemen en *patrocinia*

zijn bestaande inventarissen verder aangevuld en daarnaast ook op kaart gezet, een intensieve maar essentiële onderzoeksstap die een geografische analyse mogelijk maakt. Deze precieze geografische dimensie ontbrak namelijk nog voor beide gegevenstypes, met name op de regionale schaal toegepast in dit onderzoek. De opgebouwde datasets vormen zo ook een belangrijke bijdrage voor toekomstig onderzoek.

Door de verschillende aard van de drie gegevenstypes – archeologisch, historisch en toponymisch – diende de analyse zich te beperken tot het niveau van de Schelde-Denderregio als geheel en tot de vroege middeleeuwen als uniforme periode. Hoewel zo het chronologische detail verdween, konden niettemin belangrijke conclusies getrokken worden. Ten eerste is duidelijk dat het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap intrinsiek verschilt van dat zichtbaar op 18de- en 19de-eeuwse historische kaarten, waarvan verondersteld wordt dat het wortelt in de middeleeuwen. Hoewel het jongere en huidige nederzettingslandschap inderdaad zijn oorsprong kent in de vroege middeleeuwen, was dit geen voorbestemde evolutie. De vroegmiddeleeuwse bewoning – haar aard en verspreiding – kent een eigen logica die beïnvloed wordt door een reeks van factoren: landschap en klimaat, geologie, topografie en hydrografie, sociaal-economisch systeem, en wensen en noden van andere maatschappelijke actoren. Ten tweede wordt de dichte bewoning van de regio tijdens de vroege middeleeuwen bevestigd. Deze bewoning was echter niet gelijkmatig gespreid over de regio: sommige gebieden lijken quasi leeg, andere vertonen concentraties. Vooral deze concentraties zijn moeilijk te evalueren: gaat het om eigenlijke, 'historische' concentraties, of om 'kunstmatige' concentraties, gevormd door toevallige betere bewaring van het historisch en toponymisch materiaal en/of een grotere archeologische activiteit? Zowel dit aspect als de bredere bewoningsdichtheid in de regio zijn moeilijk in context te plaatsen, aangezien gelijkaardige analyses voor andere regio's ontbreken. Toch lijkt, op basis van de gekende verspreiding van nederzettingstoponiemen en archeologische gegevens, deze bewoningsdichtheid wel groter dan op de zandgronden en in het kustgebied van het latere Graafschap Vlaanderen. Vaak vooropgestelde verklaringen hiervoor zijn de betere bodemcondities en de dichtere Romeinse occupatie van de regio. Beide elementen hangen volgens deze meer fysisch-deterministische visie natuurlijk ook intrinsiek samen. Het is echter duidelijk dat deze eenvoudige verklaring niet zomaar opgaat en dat verder onderzoek nodig is. Een vergelijking met de zandleemregio tussen IJzer en Leie toont immers dat vruchtbare bodems niet zomaar tot dichte bewoningsconcentraties leiden. In deze regio is immers geen dichte vroegmiddeleeuwse bewoning vastgesteld, en bestonden er daarentegen grote boscomplexen tijdens de Romeinse periode en vroege middeleeuwen.[783]

De studie van de archeologisch gekende rurale nederzettingen focuste op hun omvang en morfologie en op de algemene evolutie van de nederzettingen. Dit gebeurde voor de eerste maal vanuit een langetermijnsperspectief op de volledige middeleeuwse periode. Eerder onderzoek legde zich immers steeds toe op een deelperiode. De analyse uitgevoerd in dit syntheseonderzoek kon de uit eerder onderzoek gekende evoluties bevestigen en in aanzienlijke mate aanvullen. Het omgrachten van rurale erven en rurale nederzettingen is een gekend en wijdverspreid fenomeen in de Romeinse periode, maar lijkt doorheen de 3de-4de eeuw te verdwijnen. Tijdens de 5de, 6de en 7de eeuw zijn alle gekende rurale nederzettingen in de Schelde-Denderregio niet omgracht. Hoewel andere vormen van erf- en grensafbakening mogelijk zijn (zoals het gebruik van hekwerk of hagen), wordt algemeen aangenomen dat grachten fysiek een sterkere uitdrukking van een grens vormen, en ook meer arbeid vragen.

De praktijk van het omgrachten van erven en nederzettingen verschijnt opnieuw vanaf de 8ste eeuw, en verdwijnt dan niet meer. Waar tijdens de 8ste-9de eeuw nog een belangrijk

783 Verhulst 1995, pp. 112-115; Deforce, Groenewoudt, Haneca 2021; Deschepper 2022, pp. 140-174.

deel van de nederzettingen geen omgrachting ziet, lijkt dit aandeel doorheen de volle middeleeuwen sterk te verminderen. Niet-omgrachte nederzettingen blijven echter voorkomen, en ook op omgrachte nederzettingen zien we de aanwezigheid van zones die niet omgracht zijn. Het nederzettingsbeeld tijdens de late middeleeuwen is minder duidelijk, door het kleinere aantal gekende sites. Niettemin toont de beschikbare informatie een groot belang van grachtensystemen, zowel als statussymbool (sites met walgracht) als voor de landschapsinrichting (zoals blijkt uit de opgravingen te Lede, Ronse, en Wortegem).

Daarnaast kon ook aangetoond worden dat de middeleeuwse landinrichting op verschillende locaties het perceelssysteem tot in de post-middeleeuwen, of zelfs tot op de dag van vandaag, bepaald heeft. Hierbij is geen sprake van één 'wordingsmoment' waarbij het landschap wordt ingericht. Op het niveau van de regio gaat het eerder om een continu proces, met blijkbaar enkele belangrijke 'versnellingsmomenten', namelijk de 8ste-9de eeuw enerzijds en de 11de-13de eeuw anderzijds. Op dit vlak zijn er belangrijke verschillen te herkennen tussen individuele sites, waarbij op verschillende plaatsen de landschapsinrichting teruggaat op een 8ste-9de-eeuwse situatie (Ruien, Wortegem, Erembodegem), waar deze elders pas in de volle of late middeleeuwen aangelegd is.

Ook voor het onderzoek naar de ouderdom, aard en evoluties van historische kernen werden de archeologische, historische en toponymische data gecombineerd om een zo compleet mogelijk beeld te verkrijgen, met name op vlak van de ouderdom van deze rurale historische kernen. Daarbij werd duidelijk dat ongeveer een vijfde (20,52 %) van de historische kernen in de regio een vroegmiddeleeuwse oorsprong kan hebben, toch op basis van de toponymie en *patrocinia*. Archeologisch onderzoek maakt duidelijk dat er geen éénduidig verband is tussen de aan- of afwezigheid van toponymische en/of historische indicatoren voor een vroegmiddeleeuwse occupatie en de eigenlijke, archeologisch aangetoonde vroegmiddeleeuwse aanwezigheid. Ook kernen met een pre-middeleeuws of niet te dateren middeleeuws toponiem kunnen vroegmiddeleeuwse occupatie bevatten. Dit bewijst de nood aan een holistische aanpak.

In zowat alle historische kernen waar reeds archeologisch onderzoek plaats vond, kon een vroeg- en/of volmiddeleeuwse aanwezigheid bewezen worden. In samenhang met voornamelijk de informatie uit de *patrocinia* is een vroegmiddeleeuwse oorsprong van de historische kern vast te stellen voor minstens een (klein) derde van deze 60 rurale historische kernen. De omvang en de aard van die vroegmiddeleeuwse occupatie blijft voorlopig moeilijk te bepalen. In 57 kernen is dan weer vol- en/of laatmiddeleeuwse occupatie archeologisch aangetoond. Dit suggereert sterk dat een groot deel van de volledige groep van rurale historische kernen in de regio teruggaat tot de volle-late middeleeuwen, én dat er een belangrijke groei in bewoning plaats vindt, op de locaties van de rurale historische kernen, op de overgang van de vroege naar de volle middeleeuwen.

Via een verdere, diachrone studie van de evoluties in het begrafenislandschap kon deze middeleeuwse groei van bewoning onder bestaande rurale historische kernen verder uitgediept en (deels) verklaard worden. Onderzoek in Frankrijk naar dit onderwerp toont dat een gediversifieerd vroegmiddeleeuwse begrafenislandschap tijdens de 9de-11de eeuw evolueerde naar een landschap waarin begraving op het kerkhof rond de kerk quasi dominant was. Binnen dit *inecclesiamento*-model wordt deze transformatie als een essentieel element van het gelijktijdige proces van bewoningsconcentratie gezien. Er kon vastgesteld worden dat dezelfde transformatie zich in de Schelde-Denderregio voltrekt, ook hier met de 9de-vroege 11de eeuw als kantelpunt. Tijdens die periode verdwijnt de eerdere diversiteit aan begravingslocaties en wordt het kerkhof rond de kerk de exclusieve begravingslocatie. Hoewel er ook historische kernen zijn waar begraving duidelijk vroeger aanwezig is, vormt de periode van de 9de-11de eeuw een scharniermoment op een hoger, regionaal niveau, aangezien er

dan in verschillende kernen voor het eerst sprake is van een omgracht kerkhof geassocieerd met een stenen kerk. In lijn met het Franse onderzoek kan dit ook gezien worden als een beslissend moment in het proces van bewoningsconcentratie. Voorlopig is nog niet duidelijk of deze kerken opgericht werden in reeds bestaande bewoningsconcentraties, of dat ze vrij solitair (maar bijvoorbeeld wel nabij een centrale boerderij) werden opgericht, waarna ze, onder andere via het kerkhof, bewoning aantrokken.

Wat betreft de morfologie en aard van de occupatie in deze rurale historische kernen werd via de studie van het ruimtegebruik meer inzicht verkregen. Daarbij werd als eerste duidelijk dat de middeleeuwse bewoning onder deze kernen geen aaneengesloten bebouwing kende en dat er een dynamisch ruimtegebruik was. Verschillende opgravingen toonden immers dat gebieden binnen deze kernen geen bebouwing kenden doorheen de middeleeuwen en (vermoedelijk) in gebruik waren als akker- of weiland. Daarnaast konden gebieden ook van functie veranderen: een voorbeeld is het akkerland in Baasrode dat in de 14de eeuw herbestemd werd tot woongebied. De aanleg van (markt)pleinen vindt, in lijn met historisch-toponymisch onderzoek, plaats vanaf de 13de eeuw. Daarvoor bestonden er uiteraard ook open ruimtes, zoals net besproken en zoals bijvoorbeeld blijkt uit het voorbeeld van Lede. De aanleg van (markt)pleinen lijkt echter, mede op basis van het historische materiaal, een zekere formalisering en bescherming van deze open ruimte in te houden. In Nederbrakel diende er bijvoorbeeld private ruimte voor te wijken. Het bestaan van deze pleinen is ook het eerste duidelijke archeologische signaal voor het bestaan van een bewoningsconcentratie. De functies van deze open ruimtes zijn moeilijk archeologisch te bepalen, en zullen waarschijnlijk divers en doorheen de tijd veranderlijk geweest zijn. De aanwezigheid van kuilen en greppels, op 'open percelen' en op (markt)pleinen, toont dat deze ruimtes alleszins gebruikt werden. Het is op dit moment nog moeilijk om een verband te leggen tussen het bestaan van deze open ruimtes en de historisch-toponymisch gekende evolutie van *driesen*.

Als tweede werd gekeken naar de ruimtelijke ontwikkeling en afbakening van kerkhoven. Ook hier was er een zekere dynamiek, met kerkhofterreinen die uitgebreid, verkleind en/of (licht) verplaatst konden worden. Anderzijds is ook duidelijk dat de eigenlijke locatie van het kerkhof als geheel niet substantieel wijzigt vooraleer in de 19de en 20ste eeuw verschillende kerkhoven verplaatst worden. Qua afbakening gaat het in eerste instantie steeds om grachten. Voor zover chronologisch te duiden, worden pas in de late middeleeuwen de eerste kerkhofmuren aangelegd. Dit had een duidelijk effect op de stabiliteit van het kerkhof, hoewel vergrotingen en verkleiningen wel nog voorkwamen, ook na de middeleeuwen.

Deze dynamieken werken nog door tot op de dag van vandaag. Het is echter nodig om dit dynamisch karakter van de middeleeuwse bewoning, ook deze aanwezig onder rurale historische kernen, te benadrukken, omdat vanuit het historisch kaartmateriaal snel een idee van stabiliteit kan ontstaan.

Tot slot vormden de relaties tussen de verschillende nederzettingsvormen – al dan niet gegroepeerd – een belangrijk onderwerp van studie. De archeologische dataset is veelal nog niet omvangrijk genoeg om op lokaal niveau deze relaties te onderzoeken. Kruishoutem vormt een uitzondering. Hier was op de Kapellekouter, ten zuiden van de 19de-eeuwse historische kern, een vroegmiddeleeuws grafveld aanwezig, misschien met geassocieerde bewoning. Op het grafveld wordt een Sint-Pieterskapel gesticht, dit vermoedelijk door de abdij van Elnone. Vermoedelijk in de 11de eeuw wordt ten noorden, in de vallei van de Stampkotbeek, een nieuwe Sint-Eligiuskerk gesticht. Misschien gebeurde dit onder impuls van de heren van Aishove, en misschien gaat dit ook samen met de aanleg van de Kapellekouter als *kouter* in landbouwkundige zin. Wijst de stichting van een eigenlijke kerk (tegenover de kapel) op politieke competitie tussen de abdij en de heren van Aishove? Of 'dwingt' de aanleg van de kouter de (eventuele) bewoning op de Kapellekouter tot verplaatsing, waarna in/bij

deze nieuwe bewoningslocatie een kerk wordt opgericht? Interessant in deze zin is dat de begraafplaats en kapel op de Kapellekouter niet verdwijnen. De begraafplaats wordt pas in de 15de eeuw opgegeven.

Zonder beter zicht op de aanwezigheid van eventuele vroeg- en/of volmiddeleeuwse bewoning rond deze begraafplaats blijft zowel de geschetste evolutie als het zoeken naar verklaringen vrij hypothetisch. Wat wel duidelijk is, is dat de historische kern van Kruishoutem, rondom de Sint-Eligiuskerk, geen exclusieve bewoningslocatie was binnen het territorium van de gemeente tijdens de volle en late middeleeuwen. Ook buiten de historische kern, die in volle en late middeleeuwen vermoedelijk als 'dorp' geclassificeerd kan worden, was individuele bewoning aanwezig, zoals aangetoond door de sites Containerpark en Hedekensdriesstraat. De opgravingsvlakken zijn jammer genoeg te klein om in te schatten of deze volmiddeleeuwse nederzettingen ingebed waren in een bredere landschapsinrichting, die al dan niet in verband stond met de historische kern.

Dit voorbeeld toont de complexiteit van de middeleeuwse nederzettingsevolutie aan, en het samenspel van factoren dat dit proces kon beïnvloeden: kerkelijk, heerlijk, en landbouwkundig. Ze maakt ook duidelijk dat een holistische benadering essentieel is om ook op het lokale niveau inzicht te krijgen in de bewoningsevolutie tijdens de middeleeuwen.

Als eindconclusie komt duidelijk naar voor dat de Schelde-Denderregio tijdens de middeleeuwen gekenmerkt wordt door een ruimtelijk en chronologisch gedifferentieerde nederzettings- en landschapsevolutie, met verschillende belangrijke evoluties per subperiode van de middeleeuwen. Dit is geheel in lijn met eerder onderzoek in de regio.[784] Op niveau van de regio kan met name de periode tussen de 8ste/9de-11de eeuw als 'transformatief' naar voor geschoven worden: de ontwikkelingen in deze periode vertonen een duidelijke breuk ten opzichte voorgaande eeuwen, én zullen het nederzettings- en landschapskarakter in de daarop volgende eeuwen bepalen. Meer bepaald gaat het ten eerste om het tot dominantie groeiende belang van kerken en kerkhoven als begraafplaatsen en als ankerpunten in het landschap. Ten tweede gaat het om het ontstaan van langdurig doorlevende landschapsinrichtingen, in de vorm van wegen, grachtensystemen en – vermoedelijk – de aanleg van kouters. Het eerste archeologisch herkende element is te koppelen aan het historisch-geografische concept van 'dorpsvorming', het tweede aan het concept van de 'Grote Ontginningen' en meer bepaald dan aan het landschappelijk-organisatorische aspect hiervan, namelijk de grotere menselijke controle over en indeling en organisatie van het landschap.

8.1.2. Terugkoppeling naar de modellen

In Hoofdstuk 2 werden verschillende modellen met betrekking tot de middeleeuwse nederzettingsevolutie besproken. Voor Binnen-Vlaanderen gaat het, zoals vermeld, louter om historisch-geografisch onderzoek; voor Frankrijk en Engeland bestaat er ook archeologisch onderzoek.

Het is reeds aangehaald dat het Franse model van *inecclesiamento*, waarbij kerken en kerkhoven als centrale elementen in het proces van bewoningsconcentratie worden gezien, ook voor de Schelde-Denderregio een aannemelijk model lijkt om de middeleeuwse nederzettingsevolutie te beschrijven en te begrijpen. Ten minste, de in Frankrijk herkende evoluties in het begrafenislandschap zijn ook in de Schelde-Denderregio aanwezig. Over de exacte relatie tussen kerk, kerkhof en bewoning tasten we nog in het duister. Zowel het Franse als het Engelse onderzoek wijst daarnaast op het trage karakter van het proces van bewoningsconcentratie, waarbij *semi-nucleations* een belangrijke tussenvorm zijn en er in eerste instantie sprake is van een stabilisatie van de bewoning op één locatie, vooraleer deze uitgroeit tot een eigenlijke concentratie.

784 Cherretté, van der Meer, Clement 2021.

Voor Binnen-Vlaanderen geldt, volgens het historisch-geografisch onderzoek, een algemene ontwikkeling waarbij de eerste vormen van geconcentreerde bewoning, al dan niet *dries*-gehuchten genoemd, ontstaan in de 7de-8ste eeuw. Volgens Berings groeien deze gehuchten rond nieuw gestichte kerken, Verhulst en Thoen geven geen expliciete verklaring. Deze laatste auteurs zien bewoningsconcentratie rond kerken eerder als een fenomeen van de 11de-13de eeuw, dat samengaat met een landschappelijke en sociaal-economische reorganisatie die zich fysiek manifesteert in de aanleg van kouters. Tijdens de late middeleeuwen zou de stichting van sites met walgracht in economisch "marginalere" – toch zo benoemd in het historisch-geografisch onderzoek – zones, zoals valleien en *velden*, zorgen voor een verdere uitbreiding van het nederzettingslandschap en voor het intensiever exploiteren van deze landschappelijke zones.

Als deze historisch-geografische ontwikkeling geconfronteerd wordt met de archeologische data die in dit onderzoek en andere studies verzameld is, lijkt ze grotendeels bevestigd te worden. Het ontstaan van gehuchten in de 7de-8ste eeuw komt overeen met het archeologisch (vermoedelijke) verschijnen van *semi-nucleations* in de 8ste eeuw. Binnen de Schelde-Denderregio vormen Gentbrugge – Het Kamp en Merelbeke – Molenkouter voorlopig de enige vrij zekere voorbeelden. Beide sites liggen in het noordwestelijke deel van de Schelde-Denderregio, op de zand(leem)gronden. Het is dan ook mogelijk dat er op de zuidelijker gelegen leemgronden een andere ontwikkeling speelde. De nederzettingen opgegraven in Wortegem, Erembodegem en Ruien tonen alleszins dat het nederzettingssysteem meer dan enkel *semi-nucleations* omvatte.

Zoals vermeld vormt de 9de-vroege 11de eeuw een belangrijke periode waarin kerken en kerkhoven aan belang winnen. Of dit effectief samengaat met bewoningsconcentratie is nog moeilijk te vatten, al kan dit naar Frans voorbeeld wel verwacht worden. De verdere uitwerking van lopend onderzoek, bijvoorbeeld te Baardegem en Erondegem, zal hier hopelijk meer inzicht over kunnen verschaffen. De kerken en kerkhoven zorgen alleszins voor een zekere ruimtelijke verankering en stabiliteit, zoals duidelijk is in bijvoorbeeld Moorsel, Lede, en Nederbrakel. De rol van versterkingen in dit proces lijkt daarentegen beperkt tot individuele gevallen. Er is met andere woorden geen sprake van een grootschalig *incastellamento*-proces.

Met name in de visie van Verhulst wordt een groot belang gehecht aan het ontstaan van kouters. Hun aanleg zou de voorheen verspreide bewoning tot groepering aangezet of gedwongen hebben. De archeologische realiteit lijkt iets genuanceerder: waar dit vast te stellen is, met name te Outer en Ronse – Pont West, verschuift de bewoning naar de rand van de kouter. In Merelbeke verdwijnt de volmiddeleeuwse bewoning misschien, maar ook hier kan ze in principe naar de rand van de kouter verschoven zijn.

De ruimtelijke stabiliteit, zichtbaar in historische kernen vanaf de 9de-11de eeuw, is iets eerder, tijdens de 8ste-9de eeuw, al buiten de historische kernen te zien. Op sommige locaties komt dan een landinrichting in gebruik die doorleeft tot in de post-middeleeuwen. Landinrichtingssystemen worden echter doorheen het verdere verloop van de middeleeuwen aangelegd; het is met andere woorden niet zo dat het landschap als geheel, op regionaal niveau, in een plooi gelegd wordt in de 8ste-9de eeuw. Aangelegde systemen zijn ook niet altijd bepalend geweest: soms verdwijnen ze ook weer, zoals in Ronse, Lede en Outer. Anderzijds toont dit doorleven van de Karolingische landinrichting, zoals te Wortegem en Ruien, wel dat de sterke organisatorische invloed van de mens op het landschap, wat volgens het historisch-geografisch onderzoek vooral een fenomeen van de 10de-12de eeuw is, een stuk vroeger kan beginnen.

De aanleg van sites met walgracht, een fenomeen dat zowel historisch als historisch-

cartografisch goed gekend is, is archeologisch daarentegen nog moeilijk te vatten. Niettemin wijst de beschikbare informatie in algemene zin op de laatmiddeleeuwse datering van dit fenomeen, al is er soms ook volmiddeleeuwse occupatie aanwezig. De relatie tussen de volmiddeleeuwse en latere occupatie kon echter nog niet verduidelijkt worden, dit met name door de kleine schaal van het bestaande archeologisch onderzoek op deze sites met walgracht. Daarnaast biedt het archeologisch onderzoek ook de mogelijkheid om meer zicht te krijgen op aspecten van deze bewoningsvorm die via andere bronnen moeilijk te vatten zijn. Zo verschafte het kleinschalige onderzoek op de Stokstorme-hoeve in Kruishoutem nieuwe en gedetailleerde inzichten in de economische activiteiten van dit landbouwbedrijf tijdens de 14de eeuw.[785]

Deze analyse maakt duidelijk dat het historisch-geografische model voorlopig 'standhoudt' na het testen aan de hand van de beschikbare archeologische gegevens. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat het eigenlijke proces van bewoningsconcentratie ook archeologisch nog moeilijk te vatten is. Desondanks kan het archeologisch onderzoek ook verschillende belangrijke nuances en verbeteringen aan het historisch-geografische model aanbrengen, die minstens voor de Schelde-Denderregio gelden. Ten eerste toont het archeologisch onderzoek het belang van de kerk en het kerkhof, in contrast tot het anekdotische karakter van de versterking, als beslissende elementen in het ontstaan van historische kernen. Ten tweede toont het dat de landschapsstructuur op bepaalde plaatsen ouder kan zijn dan de volle middeleeuwen, en meer bepaald terug kan gaan tot de Karolingische periode.

8.2. METHODOLOGISCHE MOEILIJKHEDEN EN AANBEVELINGEN TER VERBETERING

De verzameling en verwerking van een vrij grote archeologische dataset bracht enkele methodologische problemen naar voor die net deze verwerking, en de daarop volgende analyse en interpretatie, bemoeilijkten. Hier worden deze moeilijkheden besproken, niet als kritiek op individuele archeologen, maar in de hoop het huidige archeologische systeem te verbeteren in functie van toekomstige kenniswinst.

Op vlak van de methodologie van het terreinwerk vormt de dominantie van kleinere opgravingsvlakken een gekend probleem. Hoewel zo nog steeds kenniswinst geboekt wordt, zoals dit rapport toont, zorgt dit voor een onvolledig en dus vertekend beeld van de menselijke occupatie op de specifieke locatie en in relatie tot het bredere landschap. Specifiek voor nederzettingen geeft dit problemen op vlak van de evaluatie van de omvang, chronologie, stabiliteit, morfologie en aard van de nederzetting. De interpretatie van nederzettingssporen wordt met andere woorden op quasi alle vlakken bemoeilijkt door te kleine opgravingsvlakken. Soms is dit uiteraard niet te vermijden binnen de omvang van het projectgebied waarbinnen het archeologisch onderzoek kadert. Er is echter ook de indruk dat er binnen grootschaligere projecten vooral ingezet wordt op sporenconcentraties die geïdentificeerd zijn tijdens het evaluerend onderzoek (vaak proefsleuvenonderzoek). Zo ontstaat onbewust een beeld van individuele erven die geïsoleerd in het landschap liggen. De zones rondom de sporenconcentraties worden soms ook zeer beperkt afgebakend waardoor ook het beeld op de individuele erven onvolledig is.

Een eerste suggestie ter verbetering is dan ook het ontwikkelen van een meer landschappelijke, holistische benadering van het archeologisch onderzoek van het middeleeuwse landschap, waarbij erkend wordt dat nederzettingen niet op zichzelf bestaan maar ingebed zijn in een ruimer landschap.[786] Daarbij is het ook essentieel dat er een onderscheid gemaakt wordt qua

785 De Mulder & Vanholme 2019.

786 Uiteraard is dit ook van belang voor andere chronologische periodes, maar gelet op de focus van dit onderzoek wordt hier het middeleeuwse landschap als voorbeeld gebruikt.

aard van het archeologisch archief naargelang de historische en landschappelijke context van de archeologische onderzoekslocatie. Hiermee wordt bedoeld dat het archeologische erfgoed in en nabij rurale historische kernen intrinsiek anders is dan dat in het gebied buiten deze kernen, en dat dit zich ook dient te vertalen in de aanpak van het archeologisch onderzoek.

Dit tweede element is in de huidige context en organisatie van het archeologisch onderzoek in Vlaanderen goed ingebed. De mogelijkheid tot verschillende evaluatiemethodes (boringen, proefputten, ...) laat toe de methodiek van de archeologische evaluatie aan te passen aan de huidige landschappelijke en stedenbouwkundige situatie én aan de archeologische verwachting ten opzichte van het eventueel aanwezige erfgoed. Op basis van de resultaten van het vooronderzoek, kan de methodologie van het vervolgonderzoek dan ook op punt gesteld worden. De ontwikkeling van een landschappelijke onderzoeksvisie, om zo het middeleeuwse landschap als geheel te kunnen vatten, is vooral van belang voor grootschalig onderzoek. Maar ook bij kleinschaliger onderzoek moet getracht worden de relatie(s) tussen de nederzetting en het landschap zo goed mogelijk te onderzoeken.

Een eerste stap in deze meer landschappelijke benadering van archeologisch onderzoek is het 'opwaarderen' van het evaluerend onderzoek. Hiermee wordt bedoeld dat de doelen van dit onderzoek uitgebreid dienen te worden, zodat ook het achterhalen van de landschappelijke relatie en de eventuele relatie(s) tussen aangetroffen *activity nodes* (zoals nederzettingen, begraafplaatsen, ambachtszones, ...) een onderzoeksdoel wordt dat al in het evaluerende stadium meer aandacht krijgt. Op die manier kan een gerichte onderzoeksstrategie ontwikkeld worden voor het vervolgonderzoek.

In deze onderzoeksstrategie kan vervolgens qua investering van middelen en qua vraagstelling een onderscheid gemaakt worden tussen deze *activity nodes* en tussenliggende zones met een lagere sporendensiteit. De *activity nodes* dienen vlakdekkend opgegraven te worden, met inbegrip van een buffer rondom de op basis van het evaluerend onderzoek vermoedelijke begrenzing van deze zone. Op die manier wordt een beter begrip verkregen van de *activity node* en de relatie tot het omgevende landschap. De tussenliggende zones met een lagere sporendensiteit bevatten bijvoorbeeld grachtensystemen, kleine sporenclusters, individuele sporen zoals een waterput of poel, ... Deze kunnen, afhankelijk van het type sporen, verder onderzocht worden via opgraving in kleinere kijkvensters of via het gericht volgen van grachten via sleuven, waarbij op gerichte afstanden coupes geplaatst worden om inzicht te krijgen in de morfologie van het spoor en om vondsten en stalen in te zamelen. In de uiteindelijke rapportage van het onderzoek is het tot slot essentieel dat de resultaten uit het evaluerend onderzoek en het vervolgonderzoek geïntegreerd besproken worden en samen op kaarten en plannen worden weergegeven.

Een dergelijke meer holistische benadering van archeologisch onderzoek verschuift de aandacht van de nederzetting of het grafveld naar het ruimere landschap waarin dergelijke kernen (*activity nodes*) van menselijke activiteit zich bevinden. Dit is geen pleidooi om kleinere opgravingen te verwaarlozen of om oppervlaktecriteria op te trekken, integendeel. Zowel in historische kernen als in het gebied daarbuiten zijn ook kleinere opgravingen zeer belangrijk, minstens om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de spreiding van de menselijke aanwezigheid doorheen het landschap. Daarnaast kunnen ook kleinere opgravingen een belangrijke kenniswinst leveren. Een voorbeeld hiervan is de site Aalst – Hoezekouterdreef, waar vroegmiddeleeuwse bewoning aangetroffen werd ter hoogte van de vallei van de Hoezebeek. Deze opgraving toont niet alleen aan dat vroegmiddeleeuwse bewoning zich ook in beekvalleien kan bevinden, ter aanvulling van het eerdere idee dat de bewoning zich

op hogere locaties (relatief ten opzichte van het omliggende landschap) bevindt.[787] Daarnaast bracht ze ook nieuwe informatie aan het licht met betrekking tot de rurale architectuur in de 4de-6de eeuw, een periode waar nog weinig gegevens voor beschikbaar zijn.

Binnen historische kernen vormen kleinschaligere opgravingen zo goed als de enige manier om meer inzicht te verkrijgen in de geschiedenis van deze nederzettingen. De 'erosie van het archeologisch archief'[788] binnen deze kernen is nog steeds volop aan de gang, aangezien de typisch kleinere percelen binnen deze kernen onder de minimumoppervlaktes voor archeologisch onderzoek vallen. Een evaluatie van de oppervlaktes van percelen in een straal van 200 m rond een kerk (dus in het centrum van de huidige dorpskernen), binnen het werkingsgebied van SOLVA, toont dat 92,5 % kleiner is dan 3000 m^2.[789] Gelet op de aard van de bebouwing en dominante bezitsstructuur in dorpen (individuele percelen in individueel, particulier bezit) kan gesteld worden dat er weinig kansen zijn dat deze percelen deel zullen gaan uitmaken van een grotere ontwikkeling waarbij de huidige oppervlaktedrempels voor archeologisch onderzoek gehaald worden. Met andere woorden, het archeologisch bodemarchief op deze percelen binnen historische kernen valt momenteel buiten de bestaande wetgeving.

Er zou kunnen opgeworpen worden dat dergelijk kleinschalig onderzoek niet tot kenniswinst leidt, maar verschillende voorbeelden besproken in dit onderzoek bewijzen het tegendeel. Waar kleinere opgravingen systematisch plaats vinden, ontstaat op termijn met zekerheid kenniswinst omdat de resultaten van de individuele projecten cumuleren. Voorbeelden hiervan zijn Velzeke, Ename en Moorsel. Op dat vlak zijn rurale historische kernen goed vergelijkbaar met stedelijke historische kernen. De voorbije decennia aan stadsarcheologisch onderzoek in Gent, Brugge, Antwerpen, of Aalst tonen dit cumulerende effect zeer duidelijk aan. Daarnaast biedt kleinschalig onderzoek in rurale historische kernen ook een eerste inzicht in de stratigrafie en complexiteit van het archeologisch erfgoed binnen deze kernen, waardoor hypotheses getest en opgesteld kunnen worden, wat dan weer leidt tot gerichte vraagstellingen indien meer grootschalig onderzoek mogelijk is. Een voorbeeld hiervan is het onderzoek in Moorsel.

Deze erosie-problematiek is complex en eenvoudige oplossingen zijn niet te geven, onder andere door de complexe eigendomsverhoudingen binnen rurale historische kernen (met veel individueel particulier bezit enerzijds en openbaar bezit anderzijds) en de relatief kleinere oppervlakten van percelen. Maximaal inzetten op het waarborgen van het wetenschappelijke én maatschappelijke belang van het archeologische archief in deze kernen moet dan ook een belangrijk doel worden van alle stakeholders: de Vlaamse, provinciale en lokale overheden, de archeologische en erfgoedsectoren, en het maatschappelijk middenveld.

Naast de kleinere opgravingsvlakken vormt het gebrek aan robuuste chronologische handvaten, op het niveau van de occupatie als geheel, op het niveau van de occupatiefase, en op het niveau van individuele structuren, een tweede methodologisch probleem. Zo blijven onder andere de algemene ontwikkeling van de occupatie doorheen de tijd en de relaties tussen individuele structuren onbekend of onzeker. Beperkte budgetten voor natuurwetenschappelijk onderzoek en het ontbreken van vraaggestuurde en kennisgerichte dateringsstrategieën op het terrein liggen aan de basis hiervan.

Wat betreft nederzettingen kan het erf voorgesteld worden als analyseniveau om een dateringsstrategie op te richten. Hiermee wordt bedoeld dat het doel van de strategie moet

787 Deschepper 2022, pp. 209-214.
788 De Groote & Moens 2008.
789 Het gaat om 21 864 percelen van de 23 636 percelen in totaal. De steden Zottegem, Ronse, Aalst, Ninove, Oudenaarde en Geraardsbergen werden niet opgenomen. Enkel 'dorpskerken' zijn opgenomen, dus geen kerken behorende tot abdijen of begijnhoven. Oppervlakte van de percelen werd overgenomen uit het GRB (agentschap Digitaal Vlaanderen 2024). Evaluatie uitgevoerd door SOLVA.

zijn om het erf, als samenhangend geheel van structuren (hoofdgebouw, waterput, ...) te dateren, al dan niet per occupatiefase indien er meerdere fases aanwezig zijn. Bij voorkeur wordt dan eerst ingezet op de datering van de waterput (indien aanwezig), aangezien dit vrij gesloten contexten betreft waar de kans op residueel of intrusief materiaal kleiner is; omdat er kans is op grotere aardewerkassemblages; en omdat een dendrochronologische datering (wanneer mogelijk) een preciezere datering biedt dan een ^{14}C-datering.[790] Een dendrochronologische datering dateert in principe de aanleg van de waterput, en bij uitbreiding deze van het erf. De aanname hier is dus een sterke samenhang tussen waterput en erf. Bij het vaststellen of vermoeden van hergebruik van het hout vindt idealiter ook een datering plaats op organisch materiaal uit de gebruiksfase van de waterput, indien dit aanwezig is. Indien het om de jongste gebruiksfase gaat, wordt de laatste gebruiksfase van de waterput gedateerd. In tweede instantie kan ingezet worden op de datering van de gebouwen, bij voorkeur van de hoofdgebouwen, aangezien deze wetenschappelijk het meest interessant zijn. Het dateren van gebouwplattegronden gebeurt normaal gezien steeds via ^{14}C-dateringen op verkoold materiaal uit de gebouwsporen, gelet op de vaak zeer beperkte vondstenassemblages. Het heeft in deze wetenschappelijk weinig zin om ^{14}C-dateringen te spreiden over gebouwstructuren, waarbij elke structuur dan aan de hand van één staalname gedateerd wordt. Een individuele datering, zelfs indien het om geïdentificeerd staal gaat zodat oud-houteffect uitgesloten is, heeft immers weinig zeggingskracht: het kan nog steeds om residueel of intrusief materiaal gaan. Om die reden is het essentieel om per te dateren gebouwstructuur minstens drie stalen te dateren: zo kunnen afwijkende dateringen eenvoudig geïdentificeerd worden.[791] Dit geldt zeker als er geen bijkomende dateringselementen, zoals aardewerk, aanwezig zijn.

Een laatste probleem is zuiver administratief en betreft de onderzoeksdocumentatie die ter beschikking wordt gesteld na afronden van het archeologische proces. Opgravingsdocumentatie wordt opgeladen op het *online* Archeologieloket maar het gaat voornamelijk om pdf-bestanden, ook wat betreft de plannen en lijsten. Dit maakt dat plannen moeilijk te interpreteren of te schalen zijn (omdat ze te veel informatie bevatten of net omdat niet alle informatie in één kaartbeeld gevat kan worden) en dat lijsten niet steeds doorzoekbaar zijn, onleesbaar zijn (omwille van een te kleine schaal doordat omvangrijke tabellen op A4-formaat worden 'gedwongen') of moeilijk te gebruiken zijn (bijvoorbeeld omdat de hoofding enkel op de eerste bladzijde vermeld wordt). Naar Nederlands voorbeeld (het DANS Data Station Archeologie)[792] zou het een grote stap vooruit zijn indien er gevraagd zou worden om archeologische data niet langer in pdf-formaat, maar in geschikte *open source* formaten op te laden. Voor lijsten gaat het dan bijvoorbeeld om het csv-formaat, voor geografische informatie bijvoorbeeld om GML-, GeoJSON- en/of GeoPackage-formaten. Uniforme datastandaarden verhogen het gebruiksgemak en maken het vergelijken van onderzoek een stuk eenvoudiger en minder arbeidsintensief.

8.3. SPOREN VOOR VERDER ONDERZOEK

Het onderzoek naar de middeleeuwse nederzettingsevolutie kent een lange geschiedenis, en deze studie vormt daarbij zeker geen eindpunt. In zekere zin vormt dit onderzoek een eerste verkenning van een archeologische en interdisciplinaire benadering van de problematiek van de middeleeuwse nederzettingsevolutie. Omwille van methodologische keuzes, met name de keuze voor een regionale focus, alsook omwille van de nog vrij kleine omvang van

790 Er wordt hier gefocust op deze directe, natuurwetenschappelijke dateringsmethoden omdat deze voor de historische periodes en voor de Pleistocene landschappen het meest relevant zijn en het meest toegepast worden.
791 De Mulder *et al.* 2020; Lauwers *et al.* 2023, pp. 179-206.
792 https://dans.knaw.nl/nl/archaeology/

de archeologische dataset – beide elementen zijn met elkaar verbonden – zijn bepaalde aspecten in dit onderzoek onderbelicht gebleven. Naast het verderzetten van de studie van de in dit onderzoek besproken onderwerpen, zijn er zo nog andere pistes voor verder onderzoek te identificeren.

Als eerste is het voor verdere kenniswinst noodzakelijk dat er detailstudies uitgevoerd worden op meso-niveau: (een deel van) een stroombekken, een gemeente, een samenhangend landschappelijke zone, … Zo kan er gedetailleerder ingegaan worden op de evoluties en relaties tussen nederzettingen, grafvelden, en andere vormen van menselijke activiteit, en dit via een diepgaande analyse van de verschillende soorten bronnen (naast archeologische gegevens ook geografisch, historisch en toponymisch materiaal). De zogenaamde prospectiethesissen vormen hier voorbeelden van.

Ten tweede lijkt het waardevol om de analyse chronologisch uit te breiden om (minstens) de Romeinse periode te incorporeren. In Engeland leverde deze bredere chronologische blik al waardevolle inzichten op.[793] In het Schelde-Dendergebied wordt op basis van toponymische gegevens een grotere continuïteit vanuit de Romeinse periode vooropgesteld.[794] De regio kende tijdens de Romeinse periode alleszins een dichte bewoning, die zich in de Laat-Romeinse periode in zekere zin verder zette.[795] De bewoning trok zich in grote mate terug naar de rivieren, die zo “continuïteitszones” vormden van waaruit de bewoning zich terug uitbreidde vanaf de 7de eeuw.[796] De eventuele impact van deze Romeinse bewoning op de middeleeuwse bewoning wordt nog slecht begrepen, met uitzondering van enkele meer algemene elementen zoals het belang van de Romeinse wegen als structurerend element in het vroegmiddeleeuwse nederzettingslandschap.[797] Ook op vlak van de samenstelling en structuur van het landschap tijdens de middeleeuwen is er soms een Romeinse invloed herkenbaar, vooral dan voor de vroege middeleeuwen.[798] Het is te verwachten dat er bij grotere aandacht voor dit fenomeen een grote complexiteit naar voor zal komen. Als voorbeeld is het verschil tussen de sites van Kerkhove en Velzeke aan te halen: in Kerkhove werd een Romeinse steenbouw deels herbruikt als vroegmiddeleeuwse begrafenislocatie; in Velzeke mijdt de vroegmiddeleeuwse occupatie de Romeinse *vicus* dan weer (quasi) volledig, waarbij de vroegmiddeleeuwse bewoning ten zuiden van de *vicus* ligt.

Ten derde is doorheen dit onderzoek vaak gesproken over kouters en het proces van landschappelijke reorganisatie waar ze een product van zijn. Deze landschappelijke reorganisatie (haar aard, schaal, chronologie, …) noch haar impact zijn echter onderzocht. Gaat het om een totale transformatie of eerder om een transformatie of stroomversnelling van reeds lopende processen? Wat is de tijdsdiepte van de landschappelijke indeling die we terugvinden op het historisch kaartmateriaal? Tot op heden zijn deze vragen vooral via historisch en toponymisch onderzoek op lokale schaal benaderd, maar archeologisch onderzoek kan hier zeker een grote bijdrage aan leveren. Zo wees het onderzoek in Baardegem (De Faluintjes), Erembodegem, Ronse (Pont West) en Lede (Kleine Kouterrede) er al op dat de 19de-eeuwse percelering haar oorsprong heeft in de Karolingische of volmiddeleeuwse periode. Op vlak van kouterontwikkeling kan vastgesteld worden dat de middeleeuwse bewoning zich doorheen de volle en late middeleeuwen naar de randen van deze kouters beweegt, en soms van deze kouters verdwijnt, zoals te Erembodegem, Ronse (Pont West), Merelbeke, en Outer vastgesteld kan worden. Dit zijn op dit moment nog vrij oppervlakkige vaststellingen die verder onderzoek verdienen.

793 Rippon, Smart, Pears 2015; Rippon 2018.
794 Verhulst 1995, pp. 117-118.
795 Van Thienen 2016, pp. 78-99.
796 Deschepper 2022, pp. 157-164.
797 Deschepper 2022, p. 158.
798 Cherretté, van der Meer, Clement 2021, pp. 197-200.

09 | BIBLIOGRAFIE

9. BIBLIOGRAFIE

9.1. GEOGRAFISCHE GEGEVENS

Agentschap Digitaal Vlaanderen, 2014. Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM, raster, 1 m, https://www.vlaanderen.be/datavindplaats/catalogus/digitaal-hoogtemodel-vlaanderen-ii-dtm-raster-1-m.

Agentschap Digitaal Vlaanderen, 2024a. Grootschalig Referentiebestand Vlaanderen – Toestand 2024-05-21, https://www.vlaanderen.be/datavindplaats/catalogus/grbgis.

Agentschap Digitaal Vlaanderen, 2024b. Raadpleegdienst voor historische cartografie, https://www.vlaanderen.be/DataCatalogRecord/10a61124-ef79-d4f7-07fd-252e-10b7-5aa3-a38d5f8e.

NGI, Afrika Museum, Rijksarchief, en KBR, s.d. Cartesius. Kaarten, plattegronden, schetsen en luchtbeelden, https://www.cartesius.be/CartesiusPortal/.

Vlaamse Milieumaatschappij, 2023. Vlaamse Hydrografische Atlas - Waterlopen, 17 oktober 2023, https://www.vlaanderen.be/datavindplaats/catalogus/vlaamse-hydrografische-atlas-waterlopen-17-oktober-2023.

Vlaamse overheid, Departement Omgeving, Vlaams Planbureau voor Omgeving (VPO), 2017. Digitale bodemkaart van het Vlaams Gewest: bodemtypes, https://www.vlaanderen.be/datavindplaats/catalogus/digitale-bodemkaart-van-het-vlaams-gewest-bodemtypes.

9.2. LITERATUUR

Abels R., 2009. The Historiography of a Construct: "Feudalism" and the Medieval Historian, *History Compass* 7/3, 1008-1031.

Adriaanse L., Van Dierendonck R., Kuipers J., 2009. Verdronken dorpen in Zeeland 3, *Zeeuws Erfgoed Special* 14, 1-8.

Ameels V., 2000. Nazareth – Eke. Een middeleeuwse site blootgelegd bij collectorwerken langsheen de N60, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen* 1999, 152-153.

Ameels V., De Groote K., Moens J., 2014. *Romeinse en vroegmiddeleeuwse sporen in de dorpskern van Lemberge (Merelbeke, prov. Oost-Vlaanderen) 2011. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van een vondstmelding in de Burgemeester Maenhautstraat*, intern rapport Onroerend Erfgoed, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

Annaert R., De Groote K., Hollevoet Y. (red.), 2008. Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen. Vroege en volle middeleeuwen, Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 168, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

Apers T., Wyns G., 2017. *Archeologienota. Asse – Hof ter Waarbeek (prov. Vlaams-Brabant). Verslag van resultaten proefsleuvenonderzoek. Projectcode 2017G309*, Monument Vandekerckhove nv (onuitgegeven rapport).

Archeologische Dienst SOLVA, 2018. Nederbrakel. Archeologisch onderzoek op het Marktplein, *SOLVA Archeologie brochure* 12, Erembodegem: SOLVA, https://issuu.com/solvadienstarcheologie/docs/brochure_12_nederbrakel_marktplein_.

Bauters L., 1985. Eke, *Archeologische Inventaris Vlaanderen* IV, Gent: Arch. I.V. vzw.

Bauters L., 1987. Een Merovingische pot van Balegem-Kattenberg, *Jaarboek van het Heemkundig Genootschap van het Land van Rode* 10, 5-22.

Bauters L., Braeckman K., 1999. Kruishoutem Hof te Wijckhuyze, preventieve opgravingen rondom een middeleeuwse boerderij, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen* 1998, 97-99.

Bauters L., Mestdagh M., 2001. Merelbeke – Kerkhoek. Herwaardering van een archeologische site, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen* 2000, 62-65.

Bauwens-Lesenne M., 1962. *Oudheidkundige repertoria II. Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, Brussel: Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België.

Bauwens-Lesenne M., 1963. *Oudheidkundige repertoria IV. Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, Brussel: Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België.

Beke F., van den Dorpel A., 2017. Begravingen uit de Bronstijd, een grafveld uit de Romeinse periode en vroegmiddeleeuwse bewoning. Archeologische opgraving te Lemberge (Merelbeke) 'Brugemeester Maenhautstraat', *Ruben Willaert nv Rapport* 101, Ruben Willaert nv (onuitgegeven rapport).

Beresford M., 1954. *The lost villages of England*, Londen: Lutterworth Press.

Berings G., 1979. *Het onderzoek van de patrocinia van de parochiekerken in het Scheldebekken, vanaf het vroegste christendom tot 1559*, onuitgegeven licentiaatsproefschrift, Universiteit Gent.

Berings G., 1986a. Een nieuwe historische aanduiding over de rol van Petegem bij Oudenaarde in de 9e eeuw, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* XXIII, 125-133.

Berings G., 1986b. Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation, *Revue du Nord* 68, 433-444.

Berings G., 1989. *Landschap, geschiedenis en archeologie in het Oudenaardse*, Oudenaarde: Stadsbestuur Oudenaarde.

Berings G., 2023. Hak om, die boom. *Een verhaal van de kerstening in Vlaanderen*, s.l.: Ertsberg.

Berkers M., 2006. *Machtige heuvels. Mottekastelen in de Belgische provincie West-Vlaanderen en het Franse arrondissement Dunkerque*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.

Berkers M., 2010. Chronologie onder druk? Enkele beschouwingen omtrent vroege mottekastelen in het graafschap Vlaanderen, in: Dewilde M., Ervynck A., Becuwe F. (red.). *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester*, Gent/Koksijde: Academia Press/Gemeente Koksijde.

Berkers M., Claes B., De Deckers S., De Meulemeester J., 2008. Châteaux à motte des anciens Pays-Bas méridoniaux : Un état de la question après quinze ans de silence, *Château Gaillard* 23, 21-32.

Blair J., 2005. *The Church in Anglo-Saxon Society*, Oxford: Oxford University Press.

Blair J., 2018. *Building Anglo-Saxon England*, Princeton: Princeton University Press.

Blair J., Rippon S., Smart C., 2020. *Planning in the Early Medieval Landscape*, Liverpool: Liverpool University Press.

Blok D. P., 1969. Histoire et toponymie : l'exemple des Pays-Bas dans le haut Moyen Âge, *Annales. Économies, sociétés, civilisations* 24/4, 919-946.

Blok D. P., 1981. Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis, in: Blok D. P., Prevenier W., Roorda D. J., van der Woude A. M., van Houtte J. A., van der Eerenbeemt H. F. J. M., Van Tijn Th., Balthazar H. (eds.). *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 1. Middeleeuwen*, Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 143-152.

Borremans R., 1982. Archeologisch onderzoek van de Kasteelberg te Geraardsbergen-Viane (1976), *Het Land van Aalst* 34/2-3, 49-116.

Borremans R., 1983. De Merovingische periode, in: Borremans R., Renson G., *Zuidwestbrabants Museum Halle. Catalogus deel 1*, Halle: Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring Halle, 63-68.

Bradt T., 2021. Archeologische opgraving Lede Markt (prov. Oost-Vlaanderen). Basisrapport, *Monument Vandekerckhove Afdeling Archeologie Rapport 2021/10*, Monument Vandekerckhove nv (onuitgegeven rapport).

Bronk Ramsey C., 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates, *Radiocarbon* 51/1, 337–360.

Callebaut D., 1976. Het Hof te Eksel: een middeleeuwse motte te Moorsel, *Archaeologica Belgica* 186, *Conspectus* 1975, 100-105.

Callebaut D., 1977. Het Hof te Eksel te Moorsel, *Archaeologica Belgica* 196, *Conspectus* 1976, 93-96.

Callebaut D., 1979. Het Hof te Eksel te Moorsel, *Archaeologica Belgica* 220, 5-37.

Callebaut D., 1981. Het Oud Kasteel te Petegem. De Karolingische curtis en haar ontwikkeling tot de XXIIde eeuw, *Archaeologica Belgica* 237.

Callebaut D., 2012. Ename and the Ottonian west border policy in the middle Scheldt region, in De Groote K., Tys D., Pieters M. (eds.). *Exchanging Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, Brussel: Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, 217-248.

Callebaut D., 2015. The Trifunctionality of an Ottonian Border Site. The Margravial Centre of Ename, in: Vicelja-Matijasic M. (ed.), *Swords, Crowns, Censers and Books. Francia Media - Cradles of European Culture*, Rijeka: Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, 93-140.

Callebaut D., De Decker S., Berkers M., Claes B., De Meulemeester J., 2008. Aarden versterkingen, in: Annaert R., De Groote K., Hollevoet Y. (red.). Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen. Vroege en volle middeleeuwen, *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 168, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed, 52-58.

Callebaut D., De Groote K., 1989. De Sint-Michielskerk in Sint-Lievens-Houtem (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis Kroniek* 12, 44.

Callebaut D., Milis L., 1982. Le castrum de Petegem et le système défensif le long de l'Escaut au Haut Moyen Age, *Château Gaillard* IX-X, 71-82.

Cassiman A., 1951. Machelen en zijn heren. Het geslacht Machelen-Aishove (1150-1302), *Bijdragen tot de Geschiedenis der Stad Deinze en van het Land aan Leie en Schelde* 18, 121-134.

Cassiman A., 2014. *Hoeve Groene Walle. Kunstschildersweg 5, De Pinte. Provincie Oost-Vlaanderen. Bouwhistorisch onderzoek in situ* (onuitgegeven rapport).

Chapelot J., Fossier R., 1980. *Le Village et la Maison au Moyen Âge*, Paris: Hachette.

Chapelot J., Fossier R., 1985. *The Village & House in the Middle Ages*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

Cherretté B., Reniere S., Vanholme N., 2008. Sint-Lievens-Houtem Marktplein, archeologisch vooronderzoek, juli-augustus 2008, *SOLVA Archeologie Rapport* 2, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Cherretté B., van der Meer W., Clement C., 2021. Door de bomen het bos zien. Synthese-onderzoek 2018, *SYNTAR* 7, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

Claes B., 2002. *Castrale mottes in Vlaams-Brabant. Inventaris & Vergelijking*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.

Claes F., 1987. Inleiding tot de Oostbrabantse Toponymie, *Naamkunde* 19, 46-103.

Clement C., De Maeyer W., Cherretté B., 2021. Baardegem De Faluintjes, Archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie Rapport* 204, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Clement C., Guillaume V., Cherretté B., 2019. Erembodegem Zuid IV, Archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie Rapport* 183, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Clement C., Guillaume V., Cherretté B., 2021. Lede Kleine Kouterrede, Archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie Rapport* 191, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Clement C., Pede R., Klinkenborg S., Guillaume V., Cherretté B., 2020. Sint-Lievens-Houtem Marktplein, archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie Rapport* 195, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Coomans T., Van Royen H., 2008. Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin, in: Coomans T., Van Royen H. (eds.). *Jaarboek Adbijmuseum Ten Duinen 1138. Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin: Middeleeuwse baksteenarchitectuur in Vlaanderen en Noord-Europa*, Novi Monasterii 7, Gent: Academia Press, 1-6.

Cordemans K., 2011. *Archeologisch vooronderzoek glastuinbouwzone Stokstorm, intern rapport VLM*, VLM (onuitgegeven rapport).

Curtis D. R., 2013. The Emergence of Concentrated Settlements in Medieval Western Europe: Explanatory Frameworks in the Historiography, *Canadian Journal of History* XLVIII, 223-251.

De Brant R., 2021. *Berchem Kasteelstraat 4 (Kluisbergen, Oost-Vlaanderen). Archeologische opgraving met het oog op wetenschappelijke vraagstellingen. Eindverslag (2019D353)*, Ruben Willaert bvba (onuitgegeven rapport).

De Brouwer J., 1963. *Geschiedenis van Lede. Het dorpsleven, het parochieleven, het volksleven*, Lede: Heemkundige Kring.

De Cleer S., Cornelis L., 2013. Archeologische opgraving Kruishoutem, Hof te Wijckhuyze, *BAAC Vlaanderen Rapport* 47, BAAC Vlaanderen bvba (onuitgegeven rapport).

De Clercq W., 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (Provincie Gallia Belgica, ca. 100 v. Chr. - 400 n. Chr.)*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit Gent.

De Clercq W., 2017. De houten boerderijbouw in het noordelijk deel van het graafschap Vlaanderen. Een cultureel-biografische verkenning in bouwtradities (ca. 500-1500 n. Chr.), in: De Groote K., Ervynck A. (eds.). *Gentse Geschiedenissen ofte, Nieuwe Historiën uit de Oudheid der Stad en Illustere Plaatsen omtrent Gent*, Gent: Stad Gent, 45-66.

De Clercq W., Bats M., Bourgeois J., Crombé P., De Mulder G., De Reu J., Herremans D., Laloo P., Lombaert L., Plets G., Sergant J., Stichelbaut B., 2012. Development-led archaeology in Flanders: an overview of practices and results in the period 1990-2010, in: Webley L., Vander Linden M., Haselgrove C., Bradley R. (eds.), *Development-led Archaeology in Northwest Europe. Proceedings of a Round Table at the University of Leicester, 19th-21st November 2009*, Oxford: Oxbow Books, 29-55.

De Clercq W., Deschieter J. De Mulder G., 2004. Merelbeke Caritas: archeologisch noodonderzoek op de vroeg- en volmiddeleeuwse begraafplaats en nederzetting in 2003, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen* 2003, 142-145.

De Clercq W., Deschieter J., De Mulder G., 2002. Merembeke Poelstraat: bouwwerf PVT Caritas. Vroegmiddeleeuwse begraafplaats en nederzetting, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen* 2001, 159-166.

De Clercq W., Taayke E., 2004. Handgemachte Keramik der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Flandern (Belgien). Das Beispiel der Funde Friesischer Keramik in Zele (O.-Flandern), in: Lodewijckx M. (ed.). *Bruc ealles well. Archaeological Essays Concerning the Peoples of North-West Europe in the First Millenium AD*, Leuven: Leuven University Press, 57-71.

De Cock S., 1996. Van archeologische site tot openluchtmuseum. De Gallo-Romeinse baanpost en Merovingische nederzetting van Kerkhove. Ca. midden 1ste eeuw – midden 8ste eeuw n. Chr., in: Van Roeyen J.-P. (ed.). *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas: Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek en Archeologische Dienst Waasland, 79-87.

De Decker S., 1998. *Vanuit de hoogte. Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.

De Graeve A., 2018. Ronse Pont West. 4000 jaar leven in een dynamisch landschap, *SOLVA Archeologie Rapport* 157, SOLVA (onuitgegeven rapport).

De Graeve A., De Maeyer W., 2020. Onzichtbare laat- en postmiddeleeuwse bewoning: voorbeelden uit Ronse en Wortegem (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 43, 25-27.

De Graeve A., De Maeyer W., 2022. Outer Stuypenberg, Archeologische opgraving. Eindverslag – 2019B352, *SOLVA Archeologie Rapport* 228, SOLVA (onuitgegeven rapport).

De Graeve A., Deschepper E., Cherretté B., 2017. Viane – Centrum. Rioleringswerken en heraanleg wegenis. Nota – 2017G138, *SOLVA Archeologie Rapport* 124, SOLVA (onuitgegeven rapport).

De Grauwe A., 1999. Als de muren konden spreken. Nabeschouwingen bij de openstelling van het “Domein Mesen” te Lede (september 1999), *Ken uw dorp. Jaarboek van de heemkundige kring Heemschut-Lede* 26, 50-69.

De Groote K., 2008. Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw), *Relicta Monografieën* 1, Brussel: Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

De Groote K., 2013. De stadswording van Aalst. Of hoe een Merovingische nederzetting uitgroeide tot een laatmiddeleeuwse stad, *M&L* 32/1, 4-32.

De Groote K., Ameels V., Moens J., Debonne V., s.d. *Archeologisch onderzoek te Aalst – Sint-Jozefscollege (prov. Oost-Vlaanderen) 2009-2010*. Intern rapport VIOE, VIOE (onuitgegeven rapport).

De Groote K., Annaert R., Dewilde M., Vynckier M., 2018. Project historische dorpskernen. Kader en methode voor de inventarisatie van de historische dorpskernen in functie van de afbakening van archeologische zones, *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 94, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

De Groote K., De Clercq W., 2015. La production de céramique du Haut Moyen Âge en Flandre (Belgique). Bilan et perspectives, in: Thuillier F., Louis É. (eds.). Tourner autour du pot… Les ateliers de potiers médiévaux du Ve au XIIe siècle dans l’espace européen, Turnhout: Brepols, 361-371.

De Groote K., De Clercq W., Deforce K., Moens J., 2007. Het aardewerk uit een 10de-/vroeg 11de-eeuwse pottenbakkersoven te Merelbeke (Oost-Vlaanderen, België), *Corpus Middeleeuws Aardewerk* 18, ’s Hertogenbosch: Stichting Corpus Middeleeuws Aardewerk.

De Groote K., Langen I., 2011. *Voorbereidingsdossier Afgebakende Archeologische Zone Erpe-Kasteelberg, intern rapport VIOE*, VIOE (onuitgegeven rapport).

De Groote K., Moens J., 1999. Middeleeuwse sporen in Erembodegem Terjoden (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 22, 20-21.

De Groote K., Moens J., 2008. Archeologisch onderzoek in de dorpskern van Moorsel (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 31, 83-84.

De Groote K., Moens J., De Clercq W., 2001. Sint-Lievens-Houtem. Een laatmiddeleeuwse tonwaterput aan het Marktplein, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen* 2000, 222-223.

De Groote K., Moens J., s.d. *Archeologisch onderzoek naast de Sint-Martinuskerk van Moorsel*, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (onuitgegeven rapport).

de Hemptinne T., Deploige J., Kupper J.-L., Prevenier W. (eds.), 2015. Diplomata Belgica. The *Diplomatic Sources from the Medieval Southern Low Countries*, Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, www.diplomata-belgica.be.

De Maeyer W., Taelman E., Cherretté B., 2018. Wortegem Diepestraat, archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie Rapport* 129, SOLVA (onuitgegeven rapport).

De Meulemeester J., 1983. Castrale motten in België, *Archaeologia Belgica* 255, 199-225.

De Meulemeester J., 1985. Aardige/aarden monumenten, *Monumenten en Landschappen* 4/3, 24-31.

De Meulemeester J., 1992. Le début du château : La motte castrale dans les Pays-Bas mérédionaux, *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale* XVI, 121-130.

De Meyer J., 1561. *Commentarii sive annales rerum Flandricarum, libri septendecim*, Antverpiae: Steelsius, urn:nbn:de:bvb:12-bsb10141544-7.

De Mulder G., Boudin M., 2013. Oude lijken uit de kast. ^{14}C-dateringen op beenderen uit de middeleeuwse begraafplaats op de Kapellekouter te Kruishoutem, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* XVI, 233-241.

De Mulder G., Boudin M., Deschepper E., Verbrugghe G., Van Strydonck M., Capuzzo G., De Clercq W., 2020. ^{14}C-Dating of Wooden Buildings in Flanders (Belgium) : A Problem of Reliability?, *Anthropologica et Praehistorica* 129, 87-102.

De Mulder G., Deschieter J., 1999. De speurtocht naar het middeleeuwse Velzeke, een vervolgverhaal. Resultaten in 1997-1998, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* IX/1, 205-212.

De Mulder G., Deschieter J., Rogge M., Van Strydonck M., 2001. De opgravingen op de site van de Sint-Martinuskerk te Velzeke. Een voorlopig verslag van het onderzoek in 1999, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* X/1, 169-180.

De Mulder G., Rogge M., 1997. Op zoek naar het middeleeuwse Velzeke. De opgravingen op de site van de Sint-Martinuskerk. Resultaten 1995-1996, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* VIII, 229-241.

De Mulder G., Van Durme L., 1996. De taal van de Oude Belgen, in: Lamarcq D., Rogge M. (eds.). *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven: Davidsfonds, 21-48.

De Mulder J., Vanholme N., 2019. Uitbreiding tuinbouwbedrijf deelgebied 1. Onderzoek van een site met walgracht te Deinze – Karreweg. Archeologische opgraving, Eindverslag – 2018D246, *RAAP België – Rapport* 249, RAAP België bvba (onuitgegeven rapport).

De Potter F., Broeckaert J., 1864-1870. *Geschiedenis van de Gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste Reeks – Arrondissement Gent, Vijfde deel: Merelbeke, Merendre, Moerbeke, Moortzele, Munte, Nazareth, Nevele*, Gent: C. Annoot-Braeckman, https://books.google.be/books?id=tSYPAAAAQAAJ&hl=nl&pg=PP9#v=onepage&q&f=false/.

De Smaele B., Pype P., Krug C., Cattrysse A., 2015. Vlakdekkend archeologisch onderzoek van een nederzetting uit de volle middeleeuwen te Ronse-Savooistraat (prov. Oost-Vlaanderen), *ADEDE Archeologisch Rapport* 54, ADEDE bvba (onuitgegeven rapport).

De Swaef W., 1986. Vondsten uit de Romeinse en Merovingische periode te Erondegem, *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere* XXVI/1, 6-9.

De Vos A., Stockman L., Andries G., 1993. *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. 3. Het Gentse, 2. Lovendegem*, Landegem: Stichting Achiel De Vos.

De Vos A., Stockman L., Mattheeuws K., Devos M., 1997. *Meetjeslandse toponiemen tot 1600, 4. Het ambacht Zomergem, 3. Zomergem*, Landegem: Stichting Achiel De Vos.

de Waha M., 1988. Gudule (Sainte), in: Aubert R. (ed.). *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 22, Paris: Letouzey et Ané, 639-641.

Debonne V., 2014. Brick Production and Brick Building in Medieval Flanders, in: Ratilainen T., Bernotas R., Herrmann C. (eds.). *Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages. Proceedings of the session 'Utilization of Brick in the Medieval Period – Production, Construction, Destruction' Held at the European Association of Archaeologists (EAA) Meeting, 29 August to 1 September 2012 in Helsinki, Finland*, Oxford: Archaeopress, 11-25.

Debrabandere F., Devos M., Kempeneers P., Mennen V., Ryckeboer H., Van Osta W., 2022. *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend Woordenboek. Twee, grondig herziene en vermeerderde uitgave*, Leuven: Peeters.

Deckers P., 2012. A toponymic perspective on the early medieval settlement of the southern North Sea shores of mainland Europe, *Journal of the English Place Name Society* 44, 12-32.

Deckers P., 2014. *Between Land and Sea. Landscape, Power and Identity in the Coastal Plain of Flanders, Zeeland and Northern France in the Early Middle Ages (AD 500-1000)*, onuitgegeven doctoraatsstudie Vrije Universiteit Brussel.

Deforce K., Groenewoudt B., Haneca K., 2021. 2500 Years of Charcoal Production in the Low Countries : The Chronology and Typology of Charcoal Kilns and Their Relation with Early Iron Production, Quaternary International 593, 295–305, doi:10.1016/j.quaint.2020.10.020.

Deploige J., 2007. Twisten via heiligen: hagiografische dialogen tussen de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs, 941-1079, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 61, 31-82.

Deschaumes C., 2002. Kasteelhoeve “Ter Donckt” te Berchem (Kluisbergen), *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde* LI, 129-161.

Deschepper E., 2016. *En de boer, hij kapte voort… Over bossen, bomen, velden en akkers, over domeinen en boerderijen. Een historisch-archeologische analyse van de middeleeuwse rurale bewoning en landschapsevolutie rond Gent*, onuitgegeven masterproef Universiteit Gent.

Deschepper E., 2021. De boer en zijn plattegrond. Archeologische inzichten over het vroegmiddeleeuwse huis en erf, *Tijd-Schrift. Heemkunde en Lokale Erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 11, 7-29.

Deschepper E., De Clercq W., 2021. Out of the darkness, into the light. A review of archaeological research on Early Medieval rural settlement in northern Francia, *The Medieval Low Countries* 8, 7-50.

Deschepper E., Dyselinck T., Hoorne J., Vanoverbeke R., 2024. Gent, het platteland en de Vikingen : inzichten uit Gentbrugge, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 77, 151–212.

Deschepper, E. 2022. *House and yard in early medieval northern Francia. An archaeological study into the types, development and meanings of rural settlement and domestic architecture*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit Gent, https://doi.org/10.17026/dans-zf5-cnyf.

Deschieter J., De Mulder G., 2000. Zottegem – Velzeke. Van Gallo-Romeinen tot middeleeuwers. Een rapport van de werkzaamheden 1999, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen* 1999, 161-163.

Desittere M., 1963. *Oudheidkundige repertoria III. Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Brabant (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, Brussel: Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België.

Devos M., 1991. *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten: spreidings- en betekenisgeschiedenis*, Tongeren: Michiels.

Devos M., 2000. Microtoponiemen en agrarische geschiedenis, *Naamkunde* 32/1-2, 69-87.

Devos P., De Bel R., 2005. De Sint-Eligiuskerk te Kruishoutem. Geschiedenis van een lang debat over de bouw van een nieuwe kerk: 1839-1856, *Jaarboek van de Heem- en Geschiedkundige Kring Hultheim* 2005, 73-128.

Devroe A., Van Remoorter O., Cornelis L., 2019. Archeologische opgraving Erpe, Dorpstraat (motte), *BAAC Vlaanderen Rapport* 1108, BAAC Vlaanderen bvba (onuitgegeven rapport).

Devroey J.-P., 2006. *Puissants et misérables. Système social et monde paysan dans l'Europe des Francs (VIe-IXe siècles)*, Bruxelles: Académie royale de Belgique.

Dewilde M., Ameels V., 2008. Sites met walgracht, in: Ameels V., Dewilde M. (red.). Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen. Late middeleeuwen en moderne tijden, *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 189, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed, 49-51.

Dewilde M., Annaert R., Van de Vijver K., Ervynck A., Boudin M., Cooremans B., Deforce K., Haneca K., Lehouck A., Lentacker A., Wyffels F., 2019. *Een Merovingische nederzetting en grafveld aan de Vlaamse kust. Een toevalsvondst aan de Ter Duinenlaan te Koksijde. Eindverslag*, Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.

Dhondt-Stevens L., 1945. Appendice III. Les premiers seigneurs d'Alost, de Bornem et de Termonde, in: Ganshof F.-L., Les origines de la Flandre Impériale. Contribution à l'histoire de l'ancien Brabant, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* 46, 99-171, op 161-165.

Dierkens A., 1997. Les paroisses rurales dans le nord de la Gaule pendant le haut moyen âge. État de la question et remarques critiques, in: Coutiez Y., van Overstraeten D. (eds.). *La paroisse en questions, actes du colloque de Saint-Ghislain, 25 Novembre 1995*, Ath (Geen Uitgever), 21-48.

Dijkstra M. F. P., 2011. *Rondom de mondingen van Rijn & Maas: landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Leiden: Sidestone Press.

Dölling H., 1958. *Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten*, Münster: Aschendorff.

Doperé F., Ubregts W., 1991. *De donjon in Vlaanderen. Architectuur en wooncultuur*, Brussel/Leuven: Gemeentekrediet/Universitaire Pers Leuven.

Driesen P., Van de Staey I., Steegmans J., 2012. Het archeologisch onderzoek in het kader van DN1000 aardgasvervoerleiding vTn2. Lot 1 en 2: Deeltraject Opwijk-Voeren. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van Fluxys nv, *ARON-Rapport* 170, ARON bvba (onuitgegeven rapport).

Dussart F., Claude J., 1975. Les villages de « dries » en Basse et Moyenne Belgique, *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 44/2, 239-294.

Esmonde Cleary S., 2013. *The Roman West, AD 200-500*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ewig E., 1961 (1979). Le culte de Saint Martin à l'époque franque, in: Atsma H. (ed.), *Spätantikes und Fränkisches Gallien. Gesammelte Schriften (1952-1973)*, München: Artemis Verlag, München, 355-370.

Fossier R., 1982. *Enfance de l'Europe : Xe-XIIe siècles. Aspects économiques et sociaux*, Paris: Presses universitaires de France.

Fossier R., 1992. Villages et villageois, in: Société des historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public (ed.). *Village et villageois au Moyen Âge. XXIe Congrès de la SHMES (Caen, juin 1990)*, Paris: Éditions de la Sorbonne, 2017-214.

Fossier R., 2006. The Rural Economy and Demographic Growth, in: Lescombe D., Riley-Smith J. (eds.). *The New Cambridge Medieval History. Volume IV, c. 1024 – c. 1198. Part I*, Cambridge: Cambridge University Press (vijfde druk [1995]), 11-46.

Goeminne J., 1954. Kerkelijk Houtem, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Krin van Oudenaarde, van zijne Kastelnij en van den Lande tusschen Maercke en Ronne* 11/1, 80-129.

Goeminne J., 1955. Bijdrage tot de geschiedenis van Kruishoutem, *Bijdragen tot de Geschiedenis der stad Deinze en van het land aan Leie en Schelde* XXII, 95-154.

Goeminne J., 1956. De oude en de nieuwe St. Elooiskerk van Kruishoutem, *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en het Land aan Leie en Schelde* XXIII, 61-129.

Goeminne L., Vanhee T., 2000. *Toponymie van Petegem aan de Leie. Oude en nieuwe plaatsnamen*, Deinze: Kring voor geschiedenis en kunst van Deinze en de Leiestreek.

Gysseling M., 1954. *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen: Standaard Boekhandel.

Gysseling M., 1960. *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijken West-Duitsland (vóór 1226)*, Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, https://bouwstoffen.kantl.be/tw/.

Gysseling M., 1969. *Nederzettingsnamen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland, in: Gysseling M., Verhulst A. E. Nederzettingsnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*, Leuven: Instituut voor Naamkunde, 5-35.

Gysseling M., 1978. Inleiding tot de toponymie, vooral van Oost-Vlaanderen, *Naamkunde* 10, 1-24.

Gysseling M., Koch A. C. F., 1950. *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.

Halsall G., 2007. *Barbarian Migrations and the Roman West*, 376-568, Cambridge: Cambridge University Press.

Halsall G., 2012. Archaeology and Migration: Rethinking the Debate, in: Annaert R., Jacobs T., In 't Ven I., Coppens S. (eds.). *The Very Beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th-8th century). Archaeology in Contemporary Europe - Conference Brussels - May 17-19 2011*. Relicta Monografieën 7, Brussels: Flanders Heritage Agency, 29-40.

Hamerow H., 2002. *Early Medieval Settlements. The Archaeology of Rural Communities in North-West Europe, 400-900*, Oxford: Oxford University Press.

Hamerow H., 2012. *Rural Settlements and Society in Anglo-Saxon England*, Oxford: Oxford University Press.

Hansen I. L., Wickham C. (eds.), 2000. *The Long Eighth Century*, Leiden: Brill.

Herremans D., Cruz F., Storme A., Verhegge J., Allemeersch L., De Smedt P., Stichelbaut B., Rozek J., Vergauwe R., Van de Velde S., Van Parys V., Laloo P., 2023. Is het gras groener aan de andere kant van de heuvel? De studie van mottekastelen vanuit landschappelijk en beheersmatig perspectief, *SYNTAR* 17, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

Heynssens N., Billemon P., Hoorne J., 2021. Gentbrugge – Het Kamp. Eindverslag archeologische opgraving – maart & april 2019, *DL&H-Rapport* 26, De Logi & Hoorne bv (onuitgegeven rapport).

Heynssens N., Genbrugge S., Van Nuffel J., Hoorne J., 2020. Oosterzele – Nederstenberg. Eindverslag archeologische opgraving – februari 2018, *DL&H-Rapport* 40, De Logi & Hoorne bv (onuitgegeven rapport).

Heynssens N., Hoorne J., 2018. Merelbeke – Poelstraat, archeologisch onderzoek – september 2017, *DL&H-Rapport* 39, De Logi & Hoorne bv (onuitgegeven rapport).

Heynssens N., Nemry A., Billemon P., Hoorne J., 2021. *Deinze, Kruisem, Nazareth – Groot Prijkels. Nota Kattebeek, juli 2018-maart 2021*, DL&H Nota, De Logi & Hoorne bv (onuitgegeven rapport).

Hollevoet Y., 2008. Het nederzettingsonderzoek: Vroeg-middeleeuwse nederzettingsstructuren, in: Annaert R., De Groote K., Hollevoet Y. (red.). Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen. Vroege en volle middeleeuwen, *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 168, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed, 26-34.

Hoorne J., Deschepper E., Heynssens N., Tys D., Haneca K., Reniere S., Storme A., Deforce K., 2021. Vroegmiddeleeuws Maalte onder The Loop. Een nieuwe blik op het grootschalig archeologisch onderzoek van de 7de- tot de 9de-eeuwse nederzetting in Sint-Denijs-Westrem (Gent, Oost-Vlaanderen), *SYNTAR* 3, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

Hoorne J., Heynssens N., 2015. Merelbeke – Poelstraat, archeologisch vooronderzoek – november en december 2015, *DL&H-Rapport* 27, De Logi & Hoorne bv (onuitgegeven rapport).

Huijbers A. M. J. H., 2007. *Metaforiseringen in beweging. Boeren en hun gebouwde omgeving in de Volle Middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit van Amsterdam.

Inventaris Onroerend Erfgoed 2024. *Parochiekerk Sint-Martinus* [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/471 (geraadpleegd op 5 juni 2024).

Inventaris Onroerend Erfgoed, 2024. *Parochiekerk Heilige Amandus* [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/8175 (geraadpleegd op 1 juni 2024).

Inventaris Onroerend Erfgoed, 2024. *Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart met kerkhof* [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/416 (geraadpleegd op 31 mei 2024).

Inventaris Onroerend Erfgoed, 2024. *Parochiekerk Sint-Godardus* [online], https://id.erfgoed.net/waarnemingen/3028 (geraadpleegd op 6 juni 2024).

Inventaris Onroerend Erfgoed, 2024. *Parochiekerk Sint-Margaretha* [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/308 (geraadpleegd op 31 mei 2024).

Inventaris Onroerend Erfgoed, 2024. *Parochiekerk Sint-Martinus* [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/8281 (geraadpleegd op 31 mei 2024).

Inventaris Onroerend Erfgoed, 2024. *Sint-Gudulakapel* [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/462 (geraadpleegd op 5 juni 2024).

Janssens D. M., 1984. Een Romeinse villa te Heestert, *Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen* 8, Kortrijk: Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen.

Johnstone-Belford E., Fallon S. J., Dipnall J. F., Blau S., 2022. The importance of bone sample selection when using radiocarbon analysis in cases of unidentified human remains, *Forensic Science international* 341, 111480, doi:10.1016/j.forsciint.2022.111480.

Kerckhaert N., 1977. *Oude Oostvlaamse huisnamen. Alfabetisch repertorium van namen van huizen, hoeven, herbergen en molens in Oost-Vlaanderen onder het Ancien Régime. Deel 1*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.

Klinkenborg S., De Maeyer W., Cherretté B., 2010. Moorsel Centrum, archeologisch onderzoek, december 2009-juli 2010, *SOLVA Archeologie-Rapport* 12, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Koch A. C. F., 1950. Boekbespreking L. Voet – De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030), *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* V, 150-154.

Koch A. C. F., 1956. Het Land tussen Schelde en Dender voor de inlijving bij Vlaanderen (met een opmerking over het ontstaan van Oudenaarde), *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde, van zijne Kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* Feestnummer, 56-73.

Lauwers B., Dyselinck T., de Koning D., Deforce K., Boudin M., Bourgeois I., De Mulder G., 2023. De vierbeukige huizenbouw tijdens de midden- en late ijzertijd in de Kempen en Zandig Vlaanderen, *SYNTAR* 15, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

Lauwers M., 2005. *Naissance du cimetière: lieux sacrés et terre des morts dans l'Occident médiéval*, Paris: Aubier.

Lauwers M., 2010. Circuit, cimetière, paroisse. Réflexions sur l'ancrage ecclésial des sites d'habitat (VIIe-XIIIe siècle), in: Yante J.-M., Bultot-Verleysen A.-M. (eds.). *Autour du "village": Établissements humains, finages et communautés rurales entre Seine et Rhin (IVe - XIIIe siècles). Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 16 - 17 mai 2003*, Turnhout: Brepols, 301-324.

Lauwers M., 2013. De l'incastallamento à l'inecclesiamento: Monachisme et logiques spatiales du féodalisme, in: Iogna-Prat D., Lauwers M., Mazel F., Rosé I. (eds.). *Cluny: les moines et la société au premier âge féodal*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 315-338.

Le Patourel J. H. E., Roberts B. K., 1978. The significance of moated sites, in: Aberg F. A. (ed.). *Medieval Moated Sites*, CBA Research Report NO17, London: The Council for British Archaeology, 46-55.

Lefere M., Vanhecke I., Polfliet B., Vandewalle E., 2024. *Molenkouter (Merelbeke, Oost-Vlaanderen). Rapportering opgraving. Projectcode: 2016L203, 16/01/2020 – 08/07/2020*, Ruben Willaert nv (onuitgegeven rapport).

Lefever L., Van der Plaetsen P.m Verbeek H., 1993. Het middeleeuwse grafveld, in: Vermeulen F., Rogge M., Van Durme L. (red.). *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Gent: Arch.I.V. vzw, 175-196.

Lewis C., Mitchell-Fox P., Dyer C., 1997. *Village, Hamlet and Field. Changing Medieval Settlements in Central England*, Macclesfield: Windgather Press.

Lienau C., 1972. *Terminological Framework for the Geographical Concept of Rural Settlements, according to Function, Form, Genesis and Development*, Giessen: Lenz Verlag.

Lindemans J., 1930. Romaansche plaatsnamen te Assche, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* IV, 37-50.

Lindemans J., 1937. *Geschiedenis der gemeente Opwijk*, Brussel: Geschied- en Oudheidkundige Kring van West-Brabant.

Lindemans J., 1940. *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. De -heemnamen en -ingeformaties, de kouternamen*, Brussel: Standaard.

Lindemans J., 1948. Toponymische Verschijnselen geografisch bewerkt: Zele, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* XXII, 93-128.

Lindemans J., 1952. *Toponymie van Asse*, Brussel: Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie.

Lindemans J., 1954. *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. De -zele en -hovenamen*, Brussel: Standaard.

Loris I., Bieseman H., Cockx K., De Mulder S., Pisman A., Van Noordt A., 2021. De bebouwde ruimte duurzaam transformeren, in: Pisman A., Cockx K., Vanacker S. 2021. Kernbegrippen en ruimtelijke typologieën, in: Pisman A., Vanacker S., Bieseman H., Vanongeval L., Van Steertegem M., Poelmans L., Van Dyck K. (eds.). *Ruimterapport Vlaanderen 2021. Een ruimtelijke analyse van Vlaanderen*, Brussel: Departement Omgeving, 273-320.

Loveluck C., 2009. The Dynamics of Elite Lifestyles in the 'Rural World', AD 600-1150: archaeological perspectives from northwest Europe, in: Bougard F., Le Jan R., McKitterick R. (eds.). *La culture du haut Moyen Âge, une question d'élites?*, Turnhout: Brepols, 139-170.

Loveluck C., 2011. Problems of the definition and conceptualisation of early medieval elites, AD 450-900: The dynamics of the archaeological evidence, in: Bougard F., Goetz H.-W., Le Jan R. (eds.). *Théorie et pratiques des élites au Haut Moyen Âge*, Turnhout: Brepols, 21-68.

Loveluck C., 2013. *Northwest Europe in the Early Middle Ages, c. AD 600-1150. A Comparative Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.

Magerman K., Lodewijckx M., Pede R., 2008. *Asse-Krokegemseweg. Eindverslag van het archeologisch onderzoek (31 mei – 22 december 2007), intern verslag*, KU Leuven (onuitgegeven rapport).

Magerman K., Saerens S., 2012. Archeologisch Onderzoek Asse-Kobbegem, Sint-Goriks- en Sint-Magdalenakerk, 2012-2012/437 (prov. Vlaams-Brabant), *Rapporten Agilas vzw – 2012-1* (onuitgegeven rapport).

Meijns B., 2015. Het ontstaan van de Brugse parochies tijdens de vroege middeleeuwen: nieuwe inzichten bij een oud vraagstuk, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 152, 3-82.

Mériaux C., 2006. *Gallia irradiata. Saints et sanctuaires dans le nord de la Gaule du haut Moyen Âge*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Mertens J., 1976. Tombes mérovingiennes et églises chrétiennes. Arlon, Grobbendonk, Landen, Waha, *Archaeological Belgica* 187, Bruxelles: Service national des Fouilles.

Mertens J., 1988. De verdwenen kerk van Roksem, *Tentoonstellingscatalogus Kerkschatten uit Oudenburg*, Oudenburg: Stadsbestuur van Oudenburg, 45-56.

Meurisse F., 2002. *Asse, het kasteel van Waarbeek*, ASCANIA bibliotheek 70, Asse (Geen Uitgever).

Meylemans E., Bastiaens J., Bogemans F., Clerbaut T., Debruyne S., Deforce K., Ervynck A., Lentacker A., Perdaen Y., Storme A., Vanholme N., Van Neer W., 2022. The Environment and its Exploitation Along the Lower Scheldt River During the Roman Period (Wichelen, Belgium – Late 1st to 3rd Centuries AD). *Environmental Archaeology*, 1–19, doi:10.1080/14614103.2022.2108305.

Milis L., 1981. Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070, in: Blok D. P., Prevenier W., Roorda D. J., van der Woude A. M., van Houtte J. A., van der Eerenbeemt H. F. J. M., Van Tijn Th., Balthazar H. (eds.). *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 1. Middeleeuwen*, Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 265-286.

Moens J., Ameels V., De Groote K., 2011. Archeologisch noodonderzoek naar het voormalige Hof van Peene in Baasrode (prov. O.-Vl.), *Relicta* 8, 47-82.

Moens J., Quintelier K., 2010. De voorlopers van de Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk te Hofstade (Aalst, prov. Oost-Vlaanderen). Archeologisch noodonderzoek en fysisch-antropologische studie, *Relicta* 6, 41-68.

Müssemeier U., Nieveler E., Plum R., Pöppelmann H., 2003. Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel, *Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland* 15, Bonn: Rudolf Habelt Verlag.

Nicholas D., 1992. *The Evolution of the Medieval World: Society, Government and Thought in Europe, 312-1500*, Harlow: Longman Group UK Limited.

Noël R., 2010. À la recherche du village médiéval: Hier et aujourd'hui, in: Yante J.-M., Bultot-Verleysen A.-M. (eds.). *Autour du "village": Établissements humains, finages et communautés rurales entre Seine et Rhin (IVe - XIIIe siècles). Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 16 - 17 mai 2003*, Turnhout: Brepols, 3-75.

Overmeire J., Janssens N., 2020. Eindverslag opgraving Zingem, Driesstraat, *BAAC Vlaanderen Rapport* 1553, BAAC Vlaanderen bvba (onuitgegeven rapport).

Overmeire J., Van Remoorter O., Vanoverbeke R., 2018. Eindverslag Vooronderzoek in kader van wetenschappelijke vraagstelling – Verslag van resultaten. De Pinte, 'Ter Groene Walle', *BAAC Vlaanderen Rapport* 902, BAAC Vlaanderen bvba (onuitgegeven rapport).

P. D., 1996. Oudenaarde, Mullem, Sint-Hilariuskerk, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen* 1995, 92-101.

Pede R., Clement C., De Cleer S., Guillaume V., Cherretté B., 2015. Ronse De Stadstuin, Archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie-Rapport* 20, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Périn P., 1992. La part du Haut Moyen Âge dans la genèse des terroirs de la France médiévale, in M. Parisse, Barral i Altet X. (eds.). *Le roi de France et son royaume autour de l'an mil*, Paris: Picard, 225-234.

Peytremann É., 2003. *Archéologie de l'habitat rural dans le Nord de la France du IVe au XIIe siècle*, Saint-Germain-en-Laye: Association française de l'Archéologie mérovingienne.

Peytremann É., 2014. La notion de village en France au premier Moyen Âge. Retour sur un débat, *Archéopages. Archéologie et société* 40, 84-91.

Peytremann É., 2023. The contributions of the settlement to the understanding of the rural societies of Northern Gaul in the 10th century, in: Santos Salazar I., Tente C. (eds.). *The 10th century in Western Europe. Change and Continuity*, Oxford: Archaeopress, 23-52.

Peytremann É., Pelissier A., 2023. Des morts polysémiques : les sépultures en contexte d'habitat rural au premier Moyen Âge (Ve-XIe siècle) en Alsace, *Archéologie Médiévale* 52, 71-120.

Pieters M., De Groote K., Ervynck A., Callebaut D., Cooremans B., Van Strydonck M., 1999. Tussen kapel en kerk: een archeologische kijk op de evolutie van de dorpskern van Moorsel (10de-20ste eeuw) (Aalst, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* V, 131-157.

Pieters M., De Swaef W., 1987. Het "Hof ten Hamme" te Hofstade, *VOBOV-Info* 27, 5-6.

Pieters M., Dewilde M. Ameels V., 2008. Verlaten dorpen, in: Ameels V., Dewilde M. (red.). Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen. Late middeleeuwen en moderne tijden, *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 189, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed, 53-55.

Pisman A., Cockx K., Vanacker S. 2021. Kernbegrippen en ruimtelijke typologieën, in: Pisman A., Vanacker S., Bieseman H., Vanongeval L., Van Steertegem M., Poelmans L., Van Dyck K. (eds.). *Ruimterapport Vlaanderen 2021. Een ruimtelijke analyse van Vlaanderen*, Brussel: Departement Omgeving, 21-77.

Reimer P. J., Austin W. E. N., Bard E., Bayliss A., Blackwell P. G., Bronk Ramsey C., Butzin M., Cheng H., Edwards R. L., Friedrich M., Grootes P. M., Guilderson T. P., Hajdas I., Heaton T. J., Hogg A. G., Hughen K. A., Kromer B., Manning S. W., Muscheler R., Palmer J. G., Pearson C., van der Plicht J., Reimer R. W., Richards D. A., Scott E. M., Southon J. R., Turney C. S. M., Wacker L., Adolphi F., Büntgen U., Capano M., Fahrni S. M., Fogtmann-Schulz A., Friedrich R., Köhler P., Kudsk S., Miyake F., Olsen J., Reinig F., Sakamoto M., Sookdeo A., Talamo S., 2020. The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP), *Radiocarbon* 62, 725-757.

Renes H., 1982. *Typologieën van bewonings- en perceelsvormen. Een overzicht van bestaand werk in Nederland en buurlanden*, Wageningen: Centrum voor Landbouwpublikaties en Landbouwdocumentatie.

Rentenaar R., 1992. De plaatsnamen op *-inge(n)* in Zuidwest-Nederland, *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1992*, 1-31.

Reynolds A., 2003. Boundaries and Settlements in later Sixth to Eleventh-Century England, in: Griffiths D., Reynolds A., Semple S. (eds). *Boundaries in Early Medieval Britain*, Oxford: Oxford University School of Archaeology, 98-136.

Rippon S., 2008. *Beyond the Medieval Village. The Diversification of Landscape Character in Southern Britain*, Oxford: Oxford University Press.

Rippon S., 2018. *Kingdom, Civitas, and County. The Evolution of Territorial Identity in the English Landscape*, Oxford: Oxford University Press.

Rippon S., Smart C., Pears B., 2015. *The Fields of Britannia. Continuity and Change in the Late Roman and Early Medieval Landscape*, Oxford: Oxford University Press.

Rivers T. J., 1977. *Laws of the Alamans and Bavarians. Translated, with an Introduction*, s.l.: University of Pennsylvania Press.

Roberts B. K., 1996. *Landscapes of Settlement. Prehistory to the present*, London/New York: Routledge.

Roberts B. K., Wrathmell S., 2002. *Region and Place. A study of English rural settlement*, Swindon: English Heritage.

Rogge M., 1981. Een Merovingische nederzetting te Avelgem - Kerkhove (West-Vlaanderen), in: Van Doorselaer A. (ed.). *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei. Handelingen van het internationaal colloquium Kortrijk, 28-30 oktober 1980*, Kortrijk: Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen, 67-102.

Rogge M., 1985. Nieuwe gegevens omtrent de continuïteit en het ritueel van de brandrestengraven in de Scheldevallei. Brandrestengraven van de Vroeg-Romeinse tijd tot de vroege middeleeuwen en sacrale kuilen uit de Romeinse tijd te Velzeke, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis* II, 91-103.

Rogge M., 1993. Van Romeinen naar Merovingers, in: Vermeulen F., Rogge M., Van Durme L. (red.). *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Gent: Arch.I.V. vzw, 172-174.

Rogge M., 1996. De consolidatie (van Chlodio tot Clovis, c. 430-511), in: Lamarcq D., Rogge M. (eds.). *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven: Davidsfonds, 138-157.

Rogge M., 2007. Le cimetière mérovingien de Asper-Jolleveld (Flandre orientale). Les objets de type anglo-saxon, thuringien et wisigothique des phases MA1 et MA2, in: Verslype L. (ed.). *Villes et campagnes en Neustrie. Sociétés – Economies – Territoires – Christianisation. Actes des XXVe Journées Internationales Mérovingienne de l'A.F.A.M.*, Montagnac: Éditions Monique Mergoil, 39-44.

Rogge M., Braeckman K., 1996. Kruishoutem-Kapellekouter: cultusplaats en woonsite vanaf de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen. Ca. midden 1ste eeuw – Late Middeleeuwen, in: Van Roeyen J.-P. (ed.). *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas: Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek en Archeologische Dienst Waasland, 89-102.

Rogge M., Deschieter J., 2007. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in en rond de Sint-Martinuskerk te Velzeke, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* XIII/2, 69-82.

Roosens H., 1949. *De Merovingische begraafplaatsen in België. Repertorium - Algemene beschouwingen*, Gent: Snoeck-Decaju & Zoon.

Roosens H., Gyselink J., 1975. Het Merovingisch grafveld te Beerlegem, *Archaeologica Belgica* 170, Brussel: Nationale Dienst voor Opgravingen.

Schabbink M. (ed.), 2015. Vier eeuwen boeren. Synthese Oogst voor Malta onderzoek: Archeologische sporen van boerderijen en erven 1250-1650, *Nederlandse Archeologische Rapporten* 49, Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Schepers I., 2019. Van gemene grond naar publieke ruimte: de impact van de eeuw der steenwegen op het gewoonterechtelijk stratenbeheer in de heerlijkheid Kiel, *HistoriANT – Jaarboek voor Antwerpse Geschiedenis* 7, 11-34.

Schynkel E., 2021. Eindverslag opgraving Kruisem Ouwegem, Beertegemstraat 13, *BAAC Vlaanderen Rapport* 2004, BAAC Vlaanderen bvba (onuitgegeven rapport).

Sergant J., Jacops J., Laloo P., Deconynck J., Cruz F., Storme A., Allemeersch L., Aluwé K., Vandendriessche H., Noens G., Mikkelsen J., Reniere S., Rozek J., Verbrugghe G., De Clercq W., Crombé P., 2019. De Schelde-oversteek van de weg Bavay-Aardenburg te Kerkhove. Multidisciplinair onderzoek naar Romeinse sporen in het Schelde-alluvium (W.-Vl.), *Signa* 8, 149-159.

Sevenants W., 1987. *Een archeologische inventaris van de kaarten N.G.I. 23/3-4, 23/7-8 en 31/3-4. Nota's ten behoeve van een streekbeschrijving*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven.

Slechten K., 2004. Namen noemen. Het CAI-thesaurusproject, in: *CAI-I. De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument*, IAP-Rapporten 14, Brussel: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, 49-54.

Tack G., Blondé P., Van den Bremt P., Hermy M., Vanmaele N., 2021. *12.000 jaar Bos t'Ename. Een hoopvol perspectief voor bos in de Lage Landen*, Gorredijk: Sterck & De Vreese.

Tack G., Van Den Bremt P., Hermy M., 1993. *Bossen van Vlaanderen: een historische ecologie*, Leuven: Davidsfonds.

Tack G., Vanmaele N., 2021. Bijlage 5. De oude-dorpenkaart, het Belgische raam en het Kolenwoud. Dorpendensiteit als maat voor menselijke occupatie en bospersistentie tot en met de vroege middeleeuwen, in: Tack G., Blondé P., Van den Bremt P., Hermy M., Vanmaele N., *12.000 jaar Bos t'Ename. Een hoopvol perspectief voor bos in de Lage Landen*, Gorredijk: Sterck & De Vreese, te raadplegen via https://www.12000jaarbostename.be/nl/home.

Taylor C. C., 1978. Moated sites: their definition, form and classification, in: Aberg F. A. (ed.). *Medieval Moated Sites*, CBA Research Report NO17, London: The Council for British Archaeology, 5-13.

Theuws F., 2008. Settlement research and the process of manorialization in Northern Austrasia, in: Gasparri S. (ed.). 774, *ipotesi su una transizione Atti del seminario di Poggibonsi, 16-18 febbraio 2006*, Turnhout: Brepols, 199-220.

Theuws F., 2018. Rural cemeteries, cult places and community identities in the Central Middle Ages in the Kempen region (southern Netherlands), in: van Oosten R., Schats R., Fast K., Arts N., Bouwmeester H. (eds.). *The urban graveyard. Archaeological perspectives*, Leiden: Sidestone Press, 27-50.

Thoen E., 1988. *Landbouwekonomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit Gent.

Thoen E., 1990. Een model voor integratie van historische geografie en ekonomische strukturen in Binnen-Vlaanderen. De historische evolutie van het landschap in de Leiestreek tussen Kortrijk en Gent tijdens de Middeleeuwen, *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld* 19, 5-34.

Thoen E., 2007. Het landschap in de Middeleeuwen en de Moderne Tijden, in: Prevenier W., Thoen E., Van Eenoo R. (eds.). *Geschiedenis van Deinze. Deel 3: Het platteland en de dorpen in Deinze*, Deinze: Stad Deinze, 59-92.

Thoen E., 2017. Open fields, capital and labour in medieval and early modern Flanders, in: Dyer C., Thoen E., Williamson T. (eds.). *Peasants and their fields. The rationale of open-field agriculture*, Turnhout: Brepols, 163-182.

Thorpe H., 1961. The green village as distinctive form of settlement on the North European Plain, *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 30/1, 93-134.

Thys C., De Tollenaere J., 2019. *Rubensveld (Opwijk, Vlaams-Brabant), projectcode: 2016K57, mei 2019. Archeologienota, bureauonderzoek (Fase 0)*, Ruben Willaert bvba (onuitgegeven rapport).

Tits-Dieuaide M.-J., 1985. Grands domaines, grandes et petites exploitations en Gaule mérovingienne. Remarques et suggestions, in: Verhulst A. (ed.). *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, Gent: Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 23-50.

Toubert P., 1973. Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle, Rome: École française de Rome.

Tys D., 2010. Medieval moated sites in coastal Flanders: the impact of social groups on the formation of the landscape in relation to the early estates of the Count of Flanders, in: De Groote K., Tys D., Pieters M. (eds.). *Exchanging Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, Brussel: Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, 289-301.

Tys D., Buyle E., Verdurmen I., Canters F., 2010. Vectorisering en karakterisering van nederzettingskernen op basis van het zgn. 'gereduceerd kadaster', *SKAR-Rapport* 5, Brussel: Vrije Universiteit Brussel.

Van Acker G., 1942. Historio-Geographische studie over het St Pietersdomein tusschen Leie en Schelde, *Tijdschrift van de Belgische Vereeniging voor Aardrijkskundige Studies* 12, 27-45.

Van Acker K. G., 2009. *Zele & Heem. Onderzoek van de sporen in de gemeentenamen van de Merovingische indeling van het rijk in groot-domeinen*, Merelbeke (eigen beheer).

Van Acker K. G., 2010. *Merelbeke. Van c. 406 tot 1792*, Merelbeke (eigen beheer).

van Beek R., Groenewoudt B., Keunen L., 2014. Establishing the dates of farm sites (A.D. 800-present) in Salland (the Netherlands): An interdisciplinary approach, *Journal of Field Archaeology* 39, 51-66.

Van Bellingen S., 2000. Het Hof ter Eeken te Opwijk (Vl.-Brab.), *Archaeologia Mediaevalis Kroniek* 23, 48-49.

Van Bellingen S., 2006a. De verdwenen St-Gorikskerk te Kobbegem (gemeente Asse), Feniks. *Jaarboek van de archeologische vereniging AGILAS vzw* 1, 95-102.

Van Bellingen S., 2006b. De site van de verdwenen Sint-Gorikskerk te Kobbegem, *Archeologie 2006. Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant*, Leuven: Provincie Vlaams-Brabant, 3-4.

Van Bellingen S., Bauters L., Lemay N., 1997. Middeleeuwse sporen onder een zoogkoeienloopstal te Gontrode – Melle (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis Kroniek* 20, 48-49.

Van de Perre D., 2005. De *Vita Sanctae Berlendis* en de *Miracula Sanctae Berlendis*. Teksttraditie, datering, auteurschap en historische kritiek, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8, 7-46.

Van De Velde S., Jacops J., Rozek J., Saey T., 2019. *Verslag van Resultaten. Proefsleuvenonderzoek 109K200. Lebbeke Hof ten Dijke*, Ghent Archaeological Team bvba (onuitgegeven rapport).

Van De Velde S., Slabbinck F., 2024. *Verslag van resultaten. Opgravingsrapport 20022C6, Merelbeke – Steenstraat*, Ruben Willaert nv (onuitgegeven rapport).

van den Dorpel A., 2021. *Archeologisch onderzoek in de Sint-Lambertuskerk te Parike. Eindverslag – Archeologische opgraving vanuit wetenschappelijke vraagstelling*, Ruben Willaert bvba (onuitgegeven rapport).

van den Dorpel A., De Brant R., 2023. *Archeologisch onderzoek te Berchem (gem. Kluisbergen), Hof Ter Donckt – fase 2. Eindverslag – Archeologische opgraving vanuit wetenschappelijke vraagstelling*, Ruben Willaert nv (onuitgegeven rapport).

van den Dorpel A., Vanbrabant E., Bot B., Pijpelink A., Lannoy B., 2023. *Archeologisch onderzoek in de Sint-Martinuskerk van Schelderode. Eindrapport*, Ruben Willaert bvba (onuitgegeven rapport).

Van den Hove P., Wouters W., Peersman J., Ghislain J.-C., 2024. Archeologisch onderzoek op de Koudenberg in Ninove (1991-1998). Een bijdrage tot de topografie van de middeleeuwse parochiekerk, de inplanting van de premonstratenzerabdij en de bouw van de eerste abdijkerk, *Het Land van Aalst* LXXVI/2, 37-92.

Van Der Gucht K., 1979. *De Merovingische begraafplaatsen in Oost- en West-Vlaanderen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent.

Van Der Gucht K., 1981. Het Merovingische grafveld van Sint-Gillis-Dendermonde. Voorwerpen in het museum te Dendermonde en in privébezit, *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde* 4/5, 97-128.

Van Der Gucht K., 1991. Het Merovingisch grafveld van Lede (O.-Vl.), *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire* 62, 157-220.

van der Veen B. J., van Kampen J., 2022. Munten, in: van Kampen J. (ed.). Aan de voet van de Sint Eligiuskerk. Archeologisch onderzoek van een marktterrein, een herberg en een kerkhof in Kruishoutem, *Zuidnederlandse Archeologische Notities* 1093, VUhbs archeologie (onuitgegeven rapport), 156-160.

van der Velde H. M., 2011. *Wonen in een grensgebied. Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 n. Chr.)*, Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

van Doesburg J., Groenewoudt B., 2014. In search of the invisible farm. Looking for archaeological evidence of late medieval rural settlement in the sandy landscapes of the Netherlands (1250-1650 A.D.), in: Bahacova I., Sommer P. (eds.). *Medieval Europe in Motion. In Honour of Jan Klápště*, Praha: Archeologický ústav AV ČR, 51-68.

Van Doorselaer A., 1963. Strijpen: resten uit de Gallo-Romeinse en Merovingerperiode, *Archeologie* 1963/2, 58.

Van Droogenbroeck E., 1973. *Bijdrage tot de toponymie van Erpe*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent.

Van Durme L., 1971. Een Merovingische begraafplaats te Zottegem-Velzeke, *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring* 1969 – 1970 – 1971, 67-85.

Van Durme L., 1982. *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Boechoute*, onuitgegeven doctoraatsstudie Rijksuniversiteit Gent.

Van Durme L., 1996. *Galloromaniae Neerlandicae submersae fragmenta*, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Van Durme L., 1998. Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* LXX, 121-211.

Van Durme L., 2006. De taalgrens in de spiegel van de plaatsnamen in en om Maarkedal, *Ledenblad van de Heemkundige Kring Businarias* 30/9, 29-34.

Van Durme L., 2011. *Kouter* opnieuw bekeken, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 83/1, 297-313.

Van Durme L., 2017. *Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen*, Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie - Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde en Provincie Oost-Vlaanderen, https://bouwstoffen.kantl.be/tw-ozvl/index.htm.

Van Durme L., Braeckman K., 1993. Toponymie en vroegste schriftelijke overlevering, in: Vermeulen F., Rogge M., Van Durme L. (red.). *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Gent: Arch.I.V. vzw, 75-99.

Van Eenhooge D., 1999. De poortdonjon van het Hof ter Hulst te Moortsele, *M&L* 16/6, 4-20.

Van Genechten S., 2022 *Geldautomaten verdwijnen, waarom maakt dat ons zo emotioneel? "Mensen voelen zich in de steek gelaten"*, VRT NWS, online gepubliceerd op 21 december 2022, https://vrtnws.be/p.BlqodxwKx.

Van Huffel C., Van Eynde M., Moens J., Pieters M., 2023. Schelderode Sint-Martinuskerk (Oost-Vlaanderen). Eindverslag van een onderzoek in het kader van een wetenschappelijke vraagstelling, *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 278, Brussel: agentschap Onroerend Erfgoed.

van Kampen J. (ed.), 2022. Aan de voet van de Sint Eligiuskerk. Archeologisch onderzoek van een marktterrein, een herberg en een kerkhof in Kruishoutem, *Zuidnederlandse Archeologische Notities 1093*, VUhbs archeologie (onuitgegeven rapport).

Van Loon J., 2000. *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden*, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Van Maldegem E., Lauryssen F., De Clercq W., De Mulder G., Verhegge J., Deforce K., Storme A., Broothaerts N., Smolders E., Crombé P. (submitted). *Echoes of the Past: Holocene palaeodemography and landscape cover changes in the Scheldt basin (Belgium). A multiproxy reconstruction.*

Van Thienen V., 2016. *Abandoned, neglected and revived. Aspects of Late Roman society in Northern Gaul*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit Gent.

Van Thienen V., 2020. Is Archaeological Practice Obscuring our Understanding of the Late Roman Fifth Century?, *Theoretical Roman Archaeology Journal* 3/1, 4, doi: https://doi.org/10.16995/traj.410

van Tongeren T., 2024. *Buried In the Borderlands*. Oxford: Archaeopress.

Vanholme N., De Mulder J., 2018. Uitbreiding tuinbouwbedrijf deelgebied 1, Deinze. Nota – Archeologisch vooronderzoek. Verslag van de Resultaten Proefsleuvenonderzoek – 2018B237, *RAAP België – Rapport* 191, RAAP België bvba (onuitgegeven rapport).

Vanholme N., Taelman E., Cherretté B., 2015. Kruishoutem Containerpark archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie Rapport* 40, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Vanoverbeke R., 2019. Eindverslag De Pinte – Hof te Groene Walle. Opgraving in kader van wetenschappelijke vraagstelling, *BAAC Vlaanderen Rapport* 1065, BAAC Vlaanderen bvba (onuitgegeven rapport).

Verbesselt J., 1950. *Het Parochiewezen in Brabant tot het Einde van de 13e eeuw. Boek I. De Wording van de Parochiën*, Zoutleeuw: Drukkerij Ch. Peeters.

Verbesselt J., 1950-2001. *Het Parochiewezen in Brabant tot het Einde van de 13e eeuw*, verschillende uitgevers (27 delen).

Verbesselt J., 1953. Grote domeinen en borchten in Brabant, *Eigen Schoon en de Brabander* 36/3-4, 67-86.

Verbesselt J., 1964. *Het Parochiewezen in Brabant tot het Einde van de 13e eeuw. Deel II. Tussen Zenne en Dender* I, Zoutleeuw: Drukkerij Ch. Peeters.

Verbesselt J., 1967. *Het Parochiewezen in Brabant tot het Einde van de 13e eeuw. Deel V. Tussen Zenne en Dender* IV, Pittem: G. Veys.

Verbesselt J., 1969. *Het Parochiewezen in Brabant tot het Einde van de 13e eeuw. Deel X. Tussen Zenne en Rupel*, Pittem: G. Veys.

Verbesselt J., 1988. *Het Parochiewezen in Brabant tot het Einde van de 13e eeuw. Deel XXII. Lennik – Wambeek – Gooik – Het Diets Domein van de abdij Nijvel*, Brussel: Koninklijk Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant.

Verbrugge A., De Graeve A., Cherretté B., 2013. Erembodegem Zuid IV Fase 3. Archeologisch onderzoek januari – mei 2011, *SOLVA Archeologie Rapport* 27, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Verbrugge A., Vandendriessche H., De Graeve A., Guillaume V., Pede R., Cherretté B., 2021. Ruien Rosalinde, Archeologisch onderzoek, *SOLVA Archeologie Rapport* 26, SOLVA (onuitgegeven rapport).

Verbrugghe G., 2020. *Little Flanders beyond Wales. A landscape archaeological study of row settlements in the British Isles and the County of Flanders*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit Gent.

Verbrugghe G., De Clercq W., Van Eetvelde V., 2017. Routes across the Civitas Menapiorum : Using Least Cost Paths and GIS to Locate the Roman Roads of Sandy Flanders, *Journal of Historical Geography* 57, 76-88, doi:10.1016/j.jhg.2017.06.006.

Verhaeghe F., 1977. *De middeleeuwse landelijke bewoningssites in een deel van Veurne-Ambacht. Bijdrage tot de middeleeuwse archeologie*, onuitgegeven doctoraatsstudie Rijksuniversiteit Gent.

Verhaeghe F., 1980. Bijdrage tot het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse rurale bewoning in de Belgische kustvlakte, in: Verhulst A., Gottschalk M. K. E. (eds.). *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, Brussel: Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 37-64.

Verhaeghe F., 1981. Moated sites in Flanders: features and significance, in: Hoekstra T. J., Janssen H. L., Moerman I. W. L. (eds.). *Liber castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen: De Walburg Pers, 98-121.

Verhaeghe F., 1984. The late medieval “crisis” in the Low Countries: the archaeological viewpoint, in: Seibt F., Eberhard W. (eds.). *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, Stuttgart: Klett-Cotta, 146-171.

Verhaeghe F., 1986. Les sites fossoyés du Moyen Âge en Basse et Moyenne Belgique: État de la question, in: Bur M. (ed.). *La maison forte au Moyen Âge. Table ronde Nancy - Pont-à-Mousson, 31 mai -3 juin 1984*, Paris (Geen Uitgever), 55-86.

Verhulst A, 1958. *De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de middeleeuwen*, Brussel: Paleis der Academiën.

Verhulst A. E., 1969. Nederzettingsnamen uit de vroege middeleeuwen historisch benaderd: *-ingahaim*, *sali*, *kouter*, in: Gysseling M., Verhulst A. E. *Nederzettingsnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*, Leuven: Instituut voor Naamkunde, 36-51.

Verhulst A., 1966a. *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel.

Verhulst A., 1966b. La genèse du régime domanial classique en France au haut Moyen Âge, *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell’alto Medioevo*, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 13, 135-160.

Verhulst A., 1970. Het Scheldeveld: inleidende historisch-geografische nota, *Heemkring Scheldeveld, Jaarboek* I, 3-6.

Verhulst A., 1980. De evolutie van het landelijk landschap in Binnen-Vlaanderen tussen de 9e en de 13e eeuw, *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld* 9, 53-70.

Verhulst A., 1982. La diversité du régime domanial entre Loire et Rhin à l'époque carolingienne, in: Janssen W., Lohrmann D. (eds.). *Villa-curtis-grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter. Économie rurale entre Loire et Rhin de l'époque gallo-romaine au XIIe-XIIIe siècle. 16. Deutsch-französisches Historikerkolloquium des Deutschen Historischen Instituts, Paris-Xanten 28.9-1.10.1980*, Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag, 133-148.

Verhulst A., 1989. *Precis d'histoire rurale de la Belgique*, Bruxelles: Éditions de l'Université de Bruxelles.

Verhulst A., 1991a. Woesten: een dorpsstichting van Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen (1161), *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 128, 47-62.

Verhulst A., 1991b. Une Ville-Neuve Comtale en Flandre au XIIe Siècle: Kluizen au Nord de Gand, in: Duvosquel J., Dierkens A. (eds.), *Villes et Campagnes au Moyen Age. Mélanges Georges Despy*, Liège: Perron, 763-771.

Verhulst A., 1992. Villages et villageois au Moyen Âge, in: Société des historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public (ed.). *Village et villageois au Moyen Âge. XXIe Congrès de la SHMES (Caen, juin 1990)*, Paris: Éditions de la Sorbonne, 9-13.

Verhulst A., 1995. *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*. Brussel: Gemeentekrediet.

Verhulst A., 1998. Settlement and field structures in continental North-West Europe from the ninth to the thirteenth centuries, *Medieval Settlement Research Group Annual Report* 13, 6-13.

Verhulst A., 2001. Oud en nieuw in het kouterdebat, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 19, 33-41.

Vermeulen F., 1986. *The Roman Settlement and Cemetery at Asper (Gavere, East Flanders)*, Scholae Archaeologicae 5, Gent: Rijksuniversiteit Gent.

Verspay J. P. W., Huijbers A. M. J. H., van Londen H., Renes J., Symonds J., 2018. Village Formation in the Netherlands during the Middle Ages (AD 800-1600). An assessment of recent excavations and a path to progress, *Nederlandse Archeologische Rapporten* 56, Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Walleyn G., 1987. *Archeologisch Onderzoek in de gemeenten Landskouter en Gontrode. Prospektie – Analyse – Synthese*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent (3 delen).

Warlop E., 1968. *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame: Uitgaven Familia et Patria.

Waterbolk H. T., 1980. Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingscontinuïteit in Drenthe van de bronstijd tot de middeleeuwen, *Westerheem* 29/2, 190-212.

Watteaux M., 2003. À propos de la « naissance du village au moyen âge » : la fin d'un paradigme?, *Études rurales* 167-168, 306-318.

Wickham C., 2005. *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford: Oxford University Press.

Williamson T., 2013. *Environment, Society and Landscape in Early Medieval England. Time and Topography*, Woodbridge: Boydel Press.

Wouters W., 2012. Development-led archaeology in Flanders: the legal framework, in: Webley L., Vander Linden M., Haselgrove C., Bradley R. (eds.), *Development-led Archaeology in Northwest Europe. Proceedings of a Round Table at the University of Leicester 19th-21st November 2009*, Oxford: Oxbow Books, 22-28.

Wyns G., Mestdagh B., Acke B., 2010. Archeologische opgraving Lange Aststraat Zingem (prov. Oost-Vlaanderen). Basisrapport – juni 2010, *Monument Vandekerckhove Afdeling Archeologie Rapport* 2010/13, Monument Vandekerckhove nv (onuitgegeven rapport).

Zadora-Rio É., 1989a. La topographie des lieux d'asile dans les campagnes médiévales, in: Fixot M. en Zadora-Rio É. (eds.). *L'église, le terroir*, Paris: CNRS, 11-16.

Zadora-Rio É., 1989b. The Role of Cemeteries in the Formation of Medieval Settlement Patterns in Western France, in: Redman C. (ed.). *Medieval archaeology. Papers of the seventeenth annual conference of the Center for medieval and early Renaissance studies*, Binghamton: State University of New York, 171-186.

Zadora-Rio É., 1995. Le village des historiens et le village des archéologues, in: Mornet É. (ed.). *Campagnes médiévales. L'homme et son espace (900-1350). Études offertes à Robert Fossier*, Paris: Publications de la Sorbonne, 145-153.

Zadora-Rio É., 2001. Archéologie et toponymie: le divorce, *Les petits cahiers d'Anatole* 8, https://citeres.univ-tours.fr/les-petits-cahiers-danatole/, 1-17.

Zadoria-Rio É., 2003. The Making of Churchyards and Parish Territories in the Early-Medieval Landscape of France and England in the 7th-12th Centuries: A Reconsideration, *Medieval Archaeology* 47, 1-19.

.

10 | BIJLAGEN

10. BIJLAGEN

Alle bijlagen zijn online beschikbaar via volgende DOI: 10.5281/zenodo.16571297.

10.1. IN HET KADER VAN HET SYNTHESEONDERZOEK UITGEVOERDE ^{14}C-DATERINGEN

10.2. CATALOGUS VAN ARCHEOLOGISCHE SITES

10.3. INVENTARIS VROEGMIDDELEEUWSE SITES SCHELDE-DENDERREGIO

10.4. INVENTARIS TOPONYMISCHE DATA

10.5. INVENTARIS HISTORISCHE DATA: KERKELIJKE INSTELLINGEN